

I

ІДЕАЛ (фр. *ideal* – ідея, прототип) – ідеальний образ, що визначає спосіб мислення і діяльності людини або суспільства. Формування природних предметів згідно з ідеалом є специфічно людською формою життєдіяльності, оскільки передбачає спеціальне створення образу мети діяльності до її фактичного здійснення. Проблема **I.** була розроблена в німецькій класичній філософії. Вона була порушена Кантом перш за все у зв'язку з проблемою “внутрішньої мети”. Згідно з Кантом, явища, що не мають мети, яка могла б бути представлена образно, не можуть мати і **I.** Єдиною істотою, що діє за “внутрішніми цілями”, є людина. У тварини внутрішня доцільність здійснюється не-свідомо і тому не має форми **I.**, особливого образу мети. За Кантом, **I.** як уявна (досягнута в уяві) досконалість людського роду характеризується повним і абсолютним подоланням усіх суперечностей між індивідом і суспільством, тобто між індивідами, що утворюють “рід”. Таким чином, здійснення **I.** збігалось б з кінцем історії. Через це **I.**, згідно з Кантом, принципово недосяжний і є тільки “ідеєю” регулятивного порядку. Він указує швидше напрям на мету, а не створює образ самої мети, і тому керує людиною скоріше як відчуття правильного напрямку, ніж як ясний образ результату. Тільки у мистецтві **I.** може і має бути представлений у вигляді образу – у формі прекрасного. **I.** науки (“чистого розуму”) задається у вигляді принципу “заборони суперечності”, моральний **I.** (“практичного розуму”) – у формі категоричного імперативу. Проте в обох випадках наочно уявити собі стан, який відповідає **I.**, не можна, оскільки він нездійснений протягом якого завгодно тривалого, але кінцевого часу. Тому **I.** й “прекрасне” стають синонімами, і життя **I.** допускається тільки у мистецтві. Ці ідеї Канта набули розвитку в роботах Шиллера, Фіхте, Шеллінга й німецьких романтиків.

Гегель, що вказав на безсилля кантівського уявлення про **I.**, розв'язав його як абстракцію, яка виражає один з моментів дійсності “духу” (тобто історії духовної культури людства), що розвивається, і яка протиставлена іншій такій же абстракції – “емпіричній дійсності”, нібито принципово ворожій **I.** та несумісній з ним. **I.** стає у Гегеля моментом дійсності, образом людського духу, що вічно розвивається через свої іманентні суперечності. **I.** науки тому може і має бути заданий у вигляді системи логіки, а **I.** практичного розуму – у вигляді образу розумно влаштованої держави, а не у вигляді формальних і принципово нездійснених абстрактних імперативних вимог, звернених до індивіда. Тому **I.** як такий завжди конкретний і він поступово реалізується в історії. Будь-який досягнутий ступінь розвитку **I.** є, з цієї точки зору, частково реалізованим. У вигляді **I.** завжди оформлюється образ конкретної мети діяльності “роду”, тобто людства на даному ступені його інтелектуального й морального розвитку. Здійснення **I.** як “прекрасного” зараховується Гегелем, однак, не до майбутнього, а до минулого – до епохи античного “царства прекрасної індивідуальності”.

Літ.: Муриан В. М. Эстетический идеал / В. М. Муриан. – М. : [б. и.], 1966; Ильенков Э. В. Про идолы и идеалы / Э. В. Ильенков. – М. : [б. и.], 1968.

Приживара С.В.

ІДЕАЛ СУСПІЛЬНИЙ – уявлення про те, яким має бути суспільство. **I.с.** може бути стимулом політичних і громадських рухів та перетворень, коли він відображає інтереси суб'єкта політики і через них дійсну тенденцію суспільного розвитку, а також включений у практичну політичну діяльність як її кінцева мета. У цій ролі **I.с.** виконує такі функції: а) прогностичну, а саме: бачення політичної системи та її окремих інститутів в образі їх довершеного стану; б) програм-

ну – визначає найближчі й проміжні цілі своєї реалізації, засіб їх досягнення; в) оцінну – у зіставленні реального стану з ідеалом оцінює їх з точки зору своїх інтересів; г) мобільну – у контексті об'єднання їх навколо вирішення назрілих завдань. **І.с.** як форма усвідомлення суб'єктом недосконалості суспільно-політичного устрою, його недоліків надихає людей на зміну суспільства. Залежно від того, як ідеал співвідноситься з політичною реальністю, наскільки адекватно відображає тенденції її еволюції, він може бути реальним, здійсненим або помилковим, нездійсненим (утопія).

І.с. (від грец. *idea* – ідея, образ) – зразок, досконалість у чому-небудь, вища мета, яка визначає прагнення в поведінці людини, групи, класу, уявлення про досконалий суспільний устрій, про досконалі моральні якості особистості в моральності відносин між людьми (етичний ідеал). Значну роль **І.с.** відігравав у різного роду утопіях – соціальних, естетичних, моралізаторських.

І.с. надихає людей на зміну соціальної системи і самих себе, проектує для них ідеальну конструкцію соціальних умов і відносин. **І.с.** як сукупність цінностей стає важливим компонентом ідеології соціальних рухів, а реалізуючись у соціальних нормах, стає регулятором відносин усередині соціальної групи, засобом досягнення згоди між її членами і фактором підвищення її згуртованості. Марксистсько-ленінська соціологія розглядає **І.с.** як відображення тенденцій суспільного розвитку, активну силу, яка організовує свідомість і діяльність людей, об'єднує їх для вирішення суспільних проблем. **І.с.** – це не просто зразок бажаного або найбільш оптимального суспільного устрою, який винесений за межі існуючої реальності, з яким вона повинна співвідноситися, а сама дійсність, що розглядається в її динаміці з точки зору перспектив її розвитку. При цьому сам **І.с.** є динамічним процесом революційного перетворення суспільства.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Краткий словарь по социологии* / за заг. ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина. – М. : Политиздат, 1989.

Михненко А.М.

ІДЕЇ КОНСОЛІДАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА – ідеї реформування суспільства, кожна з яких претендує на повну і незаперечну перевагу

у визначенні змісту та ідеології державотворення. Серед **І.к.с.** пропонуються такі: 1) розбудова гуманістичного громадянського суспільства; 2) ідеологія пріоритету загальнолюдських цінностей; 3) доктрина національної ідеї; 4) орієнтація на розбудову “пост-індустріального суспільства”; 5) курс “політичної прагматики” або “здорового глузду”; 6) консолідуюча роль культури; 7) реалізація ліберальних підходів; 8) європейська та євроатлантична інтеграція; 9) єдиний економічний простір; 10) відтворення духовних цінностей нації; 11) підвищення якості життя населення та ін. Концептуальна і методологічна неузгодженість цих ідей-підходів в Україні призводить до штучного загострення ситуації й позбавляє державу єдиної ідеологічно цілісної доктрини.

Ідеологія як певна система філософських, наукових, художніх, моральних, правових, політичних, економічних, соціологічних цінностей і знання про світ, соціум, людину об'єктивно притаманна суспільному життю, лежить в основі формування і розвитку суспільства й особистості. Вона дає уявлення про місце і роль людини у світобудові, сенс її життя, про найкращий устрій майбутнього суспільства і т. ін. Ідеологічні знання і цінності організують, регулюють, спрямовують й інтегрують діяльність людей у духовній, політичній, економічній, соціальній і сімейно-побутовій сферах життя, об'єднують країни з однотиповою ідеологією в цивілізації, забезпечують цілісність соціосфери в цілому.

Як один із найважливіших культурних комплексів ідеологія підтримує вплив того чи іншого соціального інституту, виправдовує й пояснює його діяльність.

Постаючи в онтологічному аспекті одним із базових соціальних інститутів, ідеологія в умовах стабільно діючої соціальної системи виступає основою суспільної інтеграції і консенсусу, а в умовах суспільства, що трансформується, – однією із значущих детермінант напряму і характеру транзиту. Причому, якщо в соціально стабільних суспільствах демократичної орієнтації вплив ідеології на суспільну свідомість послаблюється, то в суспільствах, які переживають процес модернізації чи вибору шляхів подальшого розвитку, ці засоби духовної мобілізації відіграють зростаючу роль. Ще М.Вебер визначав ідеологічне конструювання як ме-

ханізм “легітимності”: суспільство утримується як єдине ціле не просто через практичну необхідність та спільні інтереси; його поєднує ідея, яка виправдовує встановлений соціальний порядок.

Ідеологічна структура, таким чином, є визначальною силою функціонування і розвитку всіх систем соціосфери. Яка ідеологія, таке й суспільство, що засноване на цій ідеології. Динамічно розвивається те суспільство, яке має ідейний стрижень, зрозумілий кожному громадянину. І якщо ідеологічна структура руйнується, а замість неї нічого не виникає (як це трапилося в Україні після 1991 р.: із заборонаю КПУ була зруйнована ідеологічна структура українського суспільства), то суспільство стагнує, а потім розкладається, перетворюючись у кримінальне утворення з деградованими індивідами, які перебувають на стадії не лише духовного, а й фізичного виродження.

Формування, творення нової української нації передбачає вироблення адекватної викликам сучасності інтегральної ідеології. Після проголошення незалежності перед Україною об’єктивно постала проблема національної самоідентифікації, яка потребує насамперед визначення основного принципу життєдіяльності нації, стратегічної мети історичного поступу, шляхів і засобів досягнення поставлених цілей, основних соціальних і політичних сил, спроможних виступити носієм національного прогресу.

Питання щодо правомірності, необхідності та доцільності існування національної, державної ідеології є сьогодні предметом гострих дискусій. Зазвичай на це питання відповідають негативно, оскільки, мовляв, обов’язкової, державної ідеології взагалі не повинно існувати, вона може бути лише класовою або партійною. А оскільки в нашому суспільстві нині спостерігається протистояння різноманітних партійних ідеологій, то відкидається будь-яка надкласова, надпартійна ідеологія.

Упереджене, негативне ставлення до ідеології відобразилось навіть у новій Конституції України, яка, зауважимо, й сама є продуктом певного ідеологічного розвитку суспільства. Так, у ст. 15 зазначено: “Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може виставитися державою як обов’язкова”.

Можна погодитись з тим, що в демократичному суспільстві так і має бути. Адже різні соціальні верстви суспільства та їх виразники – політичні сили – дотримуються відмінних, часто протилежних ідеологій. У такому суспільстві жодна ідеологія не може виставитися державою як обов’язкова для всіх, оскільки владу в країні можуть обіймати помітно відмінні політичні сили зі своїми ідеологіями. Проте, не визнаючи ідеології якоїсь однієї політичної сили державною, сама держава без певної ідеології обійтись не може, як не може в один і той самий час дотримуватись різних ідеологічних систем. Практика доводить, що й демократичне суспільство не може позбутися ідеології, оскільки суспільство неоднорідне. Інша справа, що завдання і функції ідеології в демократичному суспільстві суттєво відрізняються від функцій ідеології репресивної системи. Провідна парадигма сучасної цивілізації полягає не в монополії на істину та ідеологічний диктат. Сутність її – у вияві багатоманітності форм інтелектуального, духовного та політичного мислення.

Зневажливе ставлення до ідеології (як це має місце сьогодні в українському суспільстві) неконструктивне. Адже передбачалось, що звільнення від пут марксистсько-ленінської ідеології відкриє свободу думці, економічній підприємливості, політичній активності, забезпечить відповідне піднесення економіки, політики і національної культури. Однак прогрес вільного від будь-якої ідеології українського суспільства не відбувся. Більше того, настанова української громадсько-політичної й наукової думки на деідеологізацію та плюралізм, проголошена на початку 90-х рр. ХХ ст., незабаром обернулася витвором найгіршого варіанта ідеології – ідеологією некритичного наслідування, запозичення чужого досвіду – в поєднанні із досить сильною інерцією радянського стереотипу мислення і дії. Сьогодні в українському суспільстві стався кардинальний злам диктату комуністичної ідеології на користь ідеологічного плюралізму.

Такий стан ідеологічних відносин загалом відображає якісно нові умови соціально-економічного і політичного розвитку країни, яка ступила на шлях розбудови ринкової економіки, демократії, відродження національних традицій і духовності.

Принцип ідеологічного плюралізму за умов відсутності інтегральної (консенсусної) ідео-

логії та занепаду інституціоналізованих форм високоорганізованих систем суспільного регулювання вносить розбрат у суспільну свідомість, а у низці випадків призводить до стагнації і навіть розкладання духовної, політичної, економічної, соціальної, сімейно-побутової сфер суспільства. Ситуацію, що виникла на перших етапах формування українського суспільства, відомі вітчизняні вчені Є.І.Головаха і І.М.Паніна назвали аномією. Вона зумовлена, на наш погляд, передусім ідеологічним хаосом, станом невизначеності світоглядних, ідеологічних засад розвитку українського суспільства та держави.

Цілком деідеологізовані суспільства – це нонсенс, утопія, історії вони невідомі. Тому критицизм інституціональної ідеології розглядається як еретичний або як руйнівний напад, що має бути усунуто. Секуляризація в Україні (започаткована ще за радянської влади) обертається для неї новою релігійністю, але чужою і руйнівною у своїй основі. Досвід історії свідчить: в основі кризи будь-яких цивілізацій і суспільних систем лежить насамперед ідеологічна криза, так само, як і будь-яке суспільне відродження починається з очищення й оновлення суспільних ідеалів, з утвердження нової системи цінностей, тобто з формування нової ідеології.

На жаль, Україна, в суспільно-політичному, духовному житті якої ідеологічний фактор завжди відіграв величезну роль, маючи гостру потребу в чіткій концепції національного розвитку, не спромоглася поки що її виробити. Ми й досі не визначилися з конституційними принципами побудови держави, стратегічними зовнішніми і внутрішніми пріоритетами ні в питаннях економіки, ні в питаннях національної безпеки, розвитку науки, новітніх технологій, охорони здоров'я, екології, культури.

Перехідний етап у розвитку нашого суспільства зумовлює наявність гострої конкуренції ідеологій, які у багатьох питаннях виступають з діаметрально протилежних позицій. Це створює додаткову напругу в світоглядних орієнтирах суспільства. На тлі економічної кризи дедалі гучніше заявляють про себе популістські ідеї та реставраційні заклики, що ідеалізують тоталітарне минуле, романтизують “революційні будні”, чіпляються за дороги кожній людині символи і традиції, зокрема пов'язані з трагедіями війни тощо. Українське суспільство сьогодні розколото

у своєму ставленні до таких життєво важливих фундаментальних питань, як незалежність, ринок, приватна власність, демократія, форми державного устрою та територіальної організації, мова, державна символіка, національна безпека. У нас ще не склалося громадянське суспільство в його традиційному розумінні: тобто таке, де більшість співгромадян поділяють єдину систему загальних цінностей, моральних підвалин, ідеалів, міфів, цілей, суспільних норм. Але воно може й не скластися, якщо всередині суспільства будуть існувати діаметрально протилежні вектори зацікавленості, коли різні частини його мають протилежні ідеали та пріоритети.

Руйнування ідеалів і системи цінностей радянського періоду, вакуум конструктивної державницької ідеології за відсутності соціальних передумов розвитку демократичної особистості (яка мала б внутрішні потреби в державності і переймалася відповідним ступенем відповідальності за неї) – все це, безумовно, свідчить про нагальну потребу суспільства в новій ідеології. Нам потрібно вибудувати суто свою ідеологічну систему, із загальнозначущим стрижнем – ідеологією державотворення як глибоко обґрунтованою програмою суспільного розвитку з чітко вираженою соціальною спрямованістю.

Як видається, саме брак у нас єдиної ідеологічної концепції є однією з причин сепаратизму, анархії, підміни загальнонаціональних інтересів регіональними, груповими чи клановими та інших деструктивних явищ. Відсутність об'єднаної, демократично орієнтованої ідеології гальмує і духовно-культурний розвиток української нації, інститутів громадянського суспільства. Її відсутність спростовує певною мірою прийнятне змістове підґрунтя існування української державності.

Принцип ідеологічного плюралізму аж ніяк не заперечує потреби суспільства в певному консолідуючому началі, консенсусі в найбільш принципових питаннях і поглядах на способи їх вирішення, забезпечення суспільної злагоди й гармонії. Діалог культур, ідеологій тільки тоді спроможний привести до консолідації, якщо сторони, які беруть участь у діалозі, будуть здійснювати такий діалог у межах хоча б відносно єдиного підходу до осмислення й оцінки стану справ у сфері

ідеології України, прогнозування загального напрямку її розвитку.

Оскільки “ідеологічне поле сучасної України характеризується діаметрально протилежними ціннісними орієнтаціями, а також різними ракурсами і характером відображення суспільно-перехідних процесів, існує небезпека легітимації соціально неусталених і незрілих ідеологічних парадигм, які не тільки не наближають наше суспільство до його соціальної і політичної консолідації, а й посилять суспільний розлад на найбільш глибинному його рівні. Для запобігання цій ситуації світоглядно-ціннісні орієнтації суб’єктів ідеологічних відносин повинні не тільки відповідати глобальній меті суспільного розвитку, а й бути співзвучними ментальним та національним складовим суспільної свідомості народу”.

Інакше ми наражаємося на унікальні метаморфози, притаманні саме українському загалу: такого розмаїття ідей та ідеологій, які як у броунівському русі, переміщуються в українському суспільстві – борючись, блокуючись, клонуючись, – навряд чи можна віднайти ще десь.

Тому завдання вироблення і поступового вкорінення (зрозуміло, не шляхом тиску і примусової індоктринації) консолідуючих і мотивуючих ідеологічних засад є надзвичайно актуальними для нашого кризового суспільства. Нам потрібно вибудувати суто свою ідеологічну систему, яка б надавала змісту змінам, що відбуваються в суспільстві, пояснювала і схвалювала їх, розкриваючи зв’язки з національними і загальнолюдськими цінностями.

Основні завдання, які покликана виконувати така ідеологія, це:

- на основі об’єктивної наукової картини дійсного стану суспільного життя та наявних панівних інтересів визначити стратегічну мету суспільного розвитку на нинішньому історичному етапі;
- відшукати засоби та шляхи здійснення наміченої стратегічної мети;
- визначити суб’єкти (соціальні та політичні сили), спроможні реалізувати стратегічну мету;
- створити конкретну політичну програму суспільних перетворень відповідно до поставленої мети;
- розробити механізм політичної боротьби за реалізацію намічених перетворень (тобто розробити стратегію і тактику);

– запропонувати найбільш ефективні способи впливу на масову свідомість (просвітницькі заходи, агітація, пропаганда, спеціальні інформаційні операції тощо);

– консолідувати всі зацікавлені соціально-політичні сили, спрямувати їх активність на виконання програмних цілей.

Ідеологія має визначити магістральні напрями розвитку держави, головні морально-духовні цінності, на які зорієнтоване громадянство, принципи захисту суспільних інтересів та самої держави від руйнації. Нова ідеологічна система повинна духовно об’єднати всю Україну, покласти край політичним суперечкам, сприяти формуванню політичної нації, соціальній інтеграції і консенсусу.

Будуватися така ідеологія повинна “знизу вгору”, як багаторівнева структура – ієрархія ідеологічних підсистем, які репрезентують послідовно різні рівні соціального буття, передбачають наявність різних соціальних суб’єктів як носіїв і агентів реалізації, таких як:

- індивідуалізм – фундамент усієї будови суспільної ідеології, осердя нормального суспільства, принцип освіти і виховання;
- комунітаризм – форма асоціативної інтеграції індивідів, включеність людини в життя місцевої (сусідської) громади, культивування і вкорінення цінностей і принципів кооперативності, самоврядування, сусідської солідарності, взаємності;
- муніципалізм – ідеологія і практика місцевого самоврядування на рівні населеного пункту в цілому, на рівень вище порівняно з територіальною (сусідською) громадою; це реалізація основних засад, принципів і можливостей міської (селищної, сільської) автономії;
- регіоналізм виходить з необхідності розкріпачення і реалізації можливостей територій, областей, урахування і збереження їх соціально-економічної та історико-культурної самотності шляхом перерозподілу владних повноважень;
- секулярний цивілізм увінчує ієрархію рівнів суспільної ідеології, він репрезентує ідеологію української політичної нації, ідеологію активного громадянства, віддзеркалює громадянську акцентуованість соціального світогляду. Секулярність полягає в послідовному виведенні релігійно-конфесійних проблем з поля політичного процесу, власне релігійні духовні цінності не можуть виступати конструктами суспільної ідеології,

а є виключно об'єктом вільного вибору і самовизначення окремої людини.

За допомогою нової ідеології існуюча багатобарвна етнокультурна і політична спільність повинна усвідомити себе як український народ, своє місце і роль в історії людства. Таке важливе завдання може виконати не просто ідеологія класу, верстви, а інтегративна ідеологія, яка б стала кодексом згоди "незгодних" в окремих етносах, соціальних груп, еліт, осіб, і яка виконувала б роль загальнонаціональної ідеології.

Така інтегративна ідеологія буде дієвою, якщо поєднає ідеологічний плюралізм і загальну національно-цивілізаційну ідею. При цьому в межах "ідеологічного плюралізму" не може бути "рівності" ідеологій. Конкурентна боротьба між ними продовжуватиметься. Але їм нікуди подітись від витлумачення якості й спрямування зв'язків країни з зовнішнім світом, від формування національно-цивілізаційної самосвідомості. В інформаційному суспільстві вже не можна відгородитись від світу, зробити "соціалістичний" чи інший "табір". Зараз уже склалась думка, що духовний, економічний і політичний розвиток можливий на базі визнання принципу "ми всі різні і по-різному розуміємо цілі і механізми їх реалізації". Але країна в нас одна і треба працювати заради цієї країни та її народу.

Необхідною умовою вироблення такого типу ідеології є насамперед досягнення того мінімального компромісу, який би відобразив як згоду основних груп суспільства відносно характеру суспільного устрою і майбутніх перспектив розвитку, так і зняв би гостроту суперечностей між "верхами" і "низами", між правлячими верствами і основною частиною населення. Аби влада могла відвертати постійно існуючу небезпеку соціальних зрушень (хвилювань), їй необхідно мати аргументовану ідеологію, таку, яка спроможна вселити в людей впевненість і довіру.

Важливою передумовою вироблення цінностей інтегральної ідеології є збереження духовного плюралізму, можливостей різних груп викладати власні погляди, позиції щодо суспільних цілей і програми дій (винятком є екстремістські групи та ідеології, які заборонені законодавством). Однією з характерних рис і тенденцій демократичної свідомості є зростання толерантності у взаємовідносинах між ідеологічними цінностями.

Однак досвід показує, що найважче досягається заборона на ідеологічну монополізацію держави, тобто прагнення влади керуватися вузькогруповими ідеями, які жорстко й однозначно нав'язуються населенню. Ситуація в суспільстві ускладнюється і тоді, коли проголошені ідеали підміняються рольовими, поведінковими цілями і завданнями громадян чи ведуть до домінування віри над раціональним і прагматичним ставленням до дійсності.

Ще однією умовою ефективного вироблення інтегральної ідеології є збереження спадковості поколінь, традицій, урахування національних, історичних, географічних та інших особливостей країни, національної ментальності, забезпечення атмосфери відкритого діалогу між країнами і цивілізаціями.

Ураховуючи соціальну й особливо ідеологічну ситуацію в сучасній Україні, тенденції світового розвитку цивілізацій, а також геополітичне значення України, слід визнати, що єдино можливою ідеологією для нашої держави буде ідеологія гуманізму.

Людина, її матеріальне благополуччя, розвиток духовного потенціалу, творчих здібностей і фізичної досконалості мають стати серцевиною цієї ідеології. Конституція України проголосила принципово нову роль держави у відносинах з особою, закріпила перехід від пануючої в минулому ідеології "домінування держави" над людиною до нової – ідеології "служіння держави" інтересам людини. Остання і постане тією духовною силою, яка перетворить наше деградоване українське суспільство в дійсно людське суспільство соціального гуманізму.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Аберкромбі Н. Ідеологія. Соціологічний словарь* / Н. Аберкромбі, С. Хилл, С. Тернер, С. Брайан. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1997; *Головаха Е. И. Соціальное безумие* / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – К. : [б. и.], 1994; *Журавський В. С. Політична еліта України: теорія і практика трансформації* / В. С. Журавський та ін. – К. : [б. в.], 1998.

Михненко А. М.

ІДЕНТИЧНІСТЬ, ідентифікація (від лат. *identicus* – тотожний; *fasio* – роблю) – усвідомлене уявлення про себе (хто я як індивід) і власну належність до соціальних груп (хто я як член групи). В європейських мовах ідентичність (в англійській – "identity", у фран-

цузькій – “identite”, німецькій – “identitat”), на відміну від української, позначає не тільки “тотожність” та “автентичність”, а й “особу” та “особистість”. На соціальному рівні **I.** – усвідомлення індивідами, що належать до певної спільноти, своєї групової єдності та відмінності від інших. **I.** формується на основі ціннісних орієнтацій індивіда чи групи і проявляється в рольовій поведінці. **I.** пов’язана із рефлексією; усвідомленню **I.** передує порівняння та оцінювання себе і світу. Критерії **I.** у різних галузях мають мало спільного між собою і класифікуються на основі тих феноменів, які виділяються самими індивідами, групами чи тими, хто ідентифікує, і співвідносяться з критеріями, за якими окремі особи, колективи, групи класифікують самі себе. Найчастіше ці критерії пов’язані з аналогіями “таких самих” чи “подібних” до себе за ознаками, що виділяються самими дослідниками. Мова є одним із засобів установлення і демонстрування **I.** за допомогою “називання”, “приєднання чи ототожнення себе з чимось або кимось”. Таку роль, наприклад, виконують власні імена (людей, країн, націй, місцевості, установ, подій, історичних періодів, партійної належності, професій тощо).

I. є предметом дослідження гуманітарних наук, зокрема філософії, соціології, політології, психології, культурології, етнополітології та ін. Вона пов’язана з психологічними феноменами і формується на основі індивідуального усвідомлення, почуттів та психоемоційного ставлення. **I.** включає кілька аспектів: когнітивний (вся сукупність можливих “Я-концепцій” індивіда та його належність до групи), ціннісний (наявність ціннісних установок усвідомлення себе та усвідомлення групи) та емоційний (сприйняття групи як “своєї” або “чужої” і відповідне ставлення).

Визначення **I.** як категорії психології належить З.Фройдю, що описав цей феномен, здійснюючи дослідження Едипового комплексу, згідно з яким син ідентифікує себе з батьком через цінності, моральні норми, рольову поведінку, що в сукупності означає бути чоловіком. Пізніше вчений використав поняття **I.** для аналізу групових явищ, за яким механізм формування групової згуртованості та групової ворожнечі є відображенням Едипового комплексу. На груповому рівні сутністю **I.** є проекція особистістю

своїх почуттів (поклоніння чи ненависті) до лідера групи чи держави за аналогією з батьківськими фігурами, а відчуття суперництва й агресії переноситься на “чужих”, “не своїх”. Фройд вказав на глибинну потребу особистості у визнанні з боку “значущих інших”, у груповому захисті з боку “референтних” груп і спільнот. Так індивідуальні чинники формування **I.** впливають на становлення і формування **I.** групової.

Далі ідеї психоаналізу в політиці розвинули Г.Воллес, Г.Лассуел, І.Джаніс, Г.С.Салліван, А.Ф.Девіс, Д.Барбер, які досліджували як **I.** впливає на прийняття політичних рішень та діяльність.

Психологічний підхід є одним із пріоритетних напрямів дослідження **I.**, оскільки розглядає це поняття у взаємозв’язку внутрішніх мотивів індивіда і впливів зовнішнього середовища. У межах цього підходу **I.** розглядається як процес переживання людиною узагальненого смислу свого “Я”: “суб’єктивне натхненне відчуття тотожності й цілісності”, “переживання відповідності самому собі” (Е.Еріксон). В іншому контексті у розумінні **I.** на перший план виходять інтеракційні аспекти – система соціальних зв’язків особистості; **I.** установлюється в результаті збігу “образу Я” і відображення його іншими людьми.

Пошук **I.** як процес співвіднесення із самим собою, відчуття внутрішньої узгодженості з тим, “який я є”, з тим, які цінності та установки реалізують у житті, є однією з фундаментальних екзистенційних мотивацій індивіда. Шлях становлення **I.** лежить через узагальнення, кристалізацію дитячих ідентифікацій, рольового досвіду та досвіду соціальних впливів, оцінок та очікувань оточуючих. **I.** передбачає також усвідомлення своєї ціннісної позиції в соціумі, пошук соціальних основ особистої визначеності та стійкості, вибір рольової та групової належності.

Структура і зміст I. залишаються дискусійними питаннями. Зміст **I.** об’єднує базові потреби, здібності, значущі ідентифікації, успішні сублімації, постійні ролі тощо; це, у свою чергу, визначає систему цінностей, ідеали, життєві плани, соціальну роль індивіда, його активність у конкретно-історичному житті суспільства (Е.Еріксон, Л.Б.Шнейдер).

У структурі **I.** виокремлюються три рівні: соціальний (культурно задані і соціально

підтверджені сценарії – когнітивний рівень), індивідуальний (відповідає за вибір подій і людей, співвідносячи їх із соціально бажаними нормативами або виробляючи свої власні критерії вибору – вольовий, суб'єктивний рівень) і ситуативний (перцептивний), у якому накопичуються знання про світ і людей, а також ознаки підтвердження-непідтвердження **I**.

Типологія I. У науковій літературі виділяють особистісну, соціальну, професійну, гендерну, етнічну, політичну та інші види **I**.

Особистісна **I**. визначається як набір рис або інших індивідуальних характеристик, що відзначаються певною постійністю або, принаймні, наступністю у часі й просторі, яка дає змогу диференціювати даного індивіда від інших людей. Соціальна **I**. – це “частина “Я-концепції”, що виникає на основі знань індивіда про членство в соціальній групі разом з емоційною значущістю та цінністю членства у цій групі” (Х.Теджфел, 1981, К.В.Коростеліна).

Соціальна **I**. виступає первинною щодо особистісної **I**., оскільки саме категорії першої, засвоєні в процесі розвитку, є основою формування змістової структури особистісної **I**. Сформована особистісна **I**. починає впливати на соціальну, забезпечуючи тим самим їх діалектичну взаємодію.

Концепція балансу **I**. (Ю.Хабермас) розглядає особистісну та соціальну **I**. як два виміри, у яких реалізується балансуєча Я-ідентичність. Особистісна **I**. – вертикальний вимір – забезпечує цілісність історії життя людини. Соціальна **I**. – горизонтальний вимір – забезпечує можливість виконання всіх рольових вимог системи, до яких належить суб'єкт. Для підтримки балансу особистість використовує різні техніки взаємодії, виявляючи свою **I**. і намагаючись відповідати рольовим очікуванням партнера.

Сучасні наукові дослідження поняття політичної **I**. та проблеми **I**. українського суспільства відображені у вітчизняних розробках (М.Обушний, М.Розумний, М.Ожеван, О.Литвиненко, Ф.Кирилук, М.Хилько, О.Салтовський, О.Картунов, Є.Камінський та ін.). Залежність політичної **I**. від політичної культури і політичних традицій досліджувалась науковцями, теоретиками і практиками (Г.Сміт, Б.Андерсен, Р.Інглгарт, Т.Брейдер, Д.Такер, К.О'мейер, Х.Солана, Ю.Качанов, В.Ядов, М.Головін та ін.).

Політична **I**. розглядається як елемент політичної культури суспільства і водночас як чинник її формування, виступає концептом у сучасних політичних трансформаціях. Політична **I**. з т. зв. конструктивізму розглядається як об'єкт постійних змін та перетворень. Залежно від змісту ціннісних орієнтацій і мотивів, які переважають у тому або іншому випадку, типологія **I**. сучасного українського суспільства взаємопов'язана з українською, радянською, російською та європейською ідентичностями в Україні, що залежно від історичної ситуації можуть взаємодіяти між собою на основі конкуренції чи співробітництва. Широкий спектр типології **I**. українського суспільства в сукупності формує інтегрований образ **I**., що перебуває в постійному розвитку.

Концепція множинних ідентичностей, досліджена С.Московічі (ідентифікаційна матриця), вказує на ситуативну зміну ієрархії, що перебуває весь час у русі. Коли деякі з них виходять на перший план, то інші одночасно відходять до периферії.

Іншу позицію відстоюють дослідники політичної культури Дж.Алмонд і С.Верба, які стверджують, що політична **I**. формується політичними інститутами, а не культурною належністю.

Німецька модель **I**., що створювалася під впливом філософських теорій Г.Гегеля та німецьких романтиків, припускала, що об'єднання населення навколо мови, історії та традиції, спільного фольклору і міфології є основою і може бути фундаментом формування **I**. держави. Вихідна умова цієї моделі – існування феномену нації, яку слід розбудити.

Ю.Хабермас відстоює принцип конституційного патріотизму, за якого більш доцільним є перехід від традиційних культурних ідентичностей до **I**. конституційної. Він вважає, що ідентифікація із власними формами життя і традиціями відступає на другий план перед патріотизмом, який вже не належить більше до конкретного цілого певної нації, а сягає до абстрактних процедур і принципів.

Коллективні ідентичності, що сформовані історично та культурально, накладаються одна на одну, але не потребують більше однієї точки, де б вони та інтегрувалися у національну **I**. Замість цього вчений пропонує ідею універсальності демократії, що є під-

грунтям, на якому національні традиції мови, літератури та історії нації взаємодіють з новими демократичними принципами.

Феномен політичної, національної, колективної та ін. **І.** не може встановлюватися владою згори чи під примусом. У свою чергу, легітимність влади теж пов'язана зі спроможністю згуртувати навколо спільних цінностей та реалізувати колективну **І.** з боку політичної організації суспільства. Тому актуальним є творення політичних умов, за яких поза адміністративним тиском легітимується основа української державності – нова колективна **І.**

Літ.: *Эриксон Э.* Идентичность: Юность и кризис : пер. с англ. / Э. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996; *Гнатенко П. И.* Идентичность: Философский и психологический анализ / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко. – К. : [б. и.], 1999; *Солдатова Е. Л.* Эго-идентичность в нормативных кризисах развития / Е. Л. Солдатова // *Вопр. психологии.* – 2006. – № 5; *Шнейдер Л. Б.* Личностная, гендерная и профессиональная идентичность: теория и методы диагностики / Л. Б. Шнейдер. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т, 2007; *Коростелина К. В.* Система социальных идентичностей: опыт анализа этнической ситуации в Крыму / К. В. Коростелина. – Симферополь : Доля, 2002; *Лисовий В.* Идентичність. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарук (голова редкол.) ; С. К. Бистрицький, М. О. Булатов, А. Т. Ішмура-тов та ін. – К. : Абрис, 2002; *Идентичний //* Новый тлумачний словник української мови : у 4 т. Т. 2 / уклад. : В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – К. : Аконті, 1998; *Хабермас Ю.* Историческое сознание и посттрадиционная идентичность. Западная ориентация федеративной республики / Ю. Хабермас // В поисках национальной идентичности (философские и политические статьи). – Донецк : [б. и.], 1999; *David G. Myers.* Social Psychology / Myers G. David. – 7th ed. – 2002.

Гурієвська В.М., Яблонська Т.М.

ІДЕНТИЧНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНА визначає належність індивідів і груп людей до певної політичної або громадянської спільноти. **І.н.** існує у формах як усвідомлення, так і відчуття своєї належності до спільноти, має складну структуру і складається з цілісної системи знань і переконань, оцінок, почуттів і емоцій стосовно нації, країни, держави.

І.н. є домінуючою в системі колективних ідентичностей. Адже інші типи колективної ідентичності (див. *ідентичність соціокультурна*) можуть накладатися на **І.н.** або по-

єднуватися з нею, проте вкрай рідко її послаблюють, хоча й спроможні змінити її напрям. Нація, по суті, привласнює елементи інших видів колективної ідентичності і зумовлює не лише спосіб, завдяки якому **І.н.** може поєднуватися з іншими різновидами ідентичностей, а й хамелеоноподібні перетворення націоналізму як ідеології на такі, як лібералізм, фашизм, комунізм.

Один із визнаних західних авторитетів з проблем **І.н.** Е. Сміт виділяє її найголовніші риси:

- 1) історична територія, або рідний край;
- 2) спільні міфи та історична пам'ять;
- 3) спільна масова, громадська культура;
- 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів;

5) спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території.

Таке визначення **І.н.** виразно відокремлює її від будь-якого уявлення про державу. Концепція держави пов'язана лише з державними інституціями, незалежними від решти суспільних інституцій. Натомість нація означає культурні й політичні зв'язки, що об'єднують у єдину політичну спільноту всіх, хто має спільну історичну культуру та батьківщину.

Важливо також чітко розрізняти ідентичності національну і етнічну. Ідентичність етнічна є атрибутом етнічної спільноти (етнічної нації), в основі якої лежить біологічний, лінгвістичний, культурно-релігійний компонент. **І.н.** – інтегральна характеристика політичної спільноти (політичної нації), що базується на інституційному, політичному, територіальному підґрунті, основою якої виступають свідомість, політична воля, громадянство. Акцент при цьому робиться на загальнонаціональних цінностях – національному інтересі, національній безпеці тощо.

І.н. виконує різноманітні “зовнішні” та “внутрішні” функції для груп та індивідів. До “зовнішніх” відносять територіальні (демаркація історичної території як певного соціального простору), економічні (забезпечення контролю над територіальними ресурсами, зокрема людськими), політичні (опора для держави та її органів і легітимізація запроваджених ними єдиних юридичних прав та обов'язків). “Внутрішніми” є функції згуртування членів спільноти, розбудови соціальних зв'язків між ними на підставі спільних цінностей, символів і традицій, а також сприяння самовизначенню і само-

орієнтації особистості в системі колективної свідомості та самобутньої культури.

У суспільствах, що сформувалися як політичні нації і тривалий час існують як національні держави, **І.н.**, по суті, є національно-державною самоідентифікацією. Це стосується представників усіх етнічних спільнот, що проживають у певній національній державі і є її громадянами. Вони виявляють патріотизм та зберігають вірність інтересам держави. Поширення **І.н.** є паралельним (але не обов'язково одношвидкісним) процесом із національним державотворенням. Можливі варіанти,

коли не існує власної національної держави, але за наявності першопочаткової етнічної батьківщини та потужних інтегруючих факторів культурної окремішності (найчастіше це релігія) розсіяні етноси також можуть бути носіями **І.н.**

Існування в політичній нації почуття спільної історичної долі та перспективного близького майбутнього полягає в наявності та збереженні національно-культурного консенсусу з фундаментальних питань економічного, політичного, культурного і соціального життя, поточного розвитку держави, її внутрішньої і зовнішньої політики.

Провідні національні держави світу пройшли у своєму розвитку досить тривалий шлях, поки досягли необхідного рівня **І.н.** своїх суспільств і сформували політичні нації, здатні ефективно реалізувати власні національні інтереси. В Україні формування політичної нації відбувалося в умовах багатовікової бездержавності, ускладненої розчленованістю території, що зумовлювало численні кризи **І.н.** У сучасній Україні розвиток **І.н.** як цілісної та стабільної структури гальмується суперечливими процесами взаємодії, взаємовпливу та конфлікту регіональних ідентичностей. Найважливішим чинником у формуванні яких є, безумовно, історичний досвід, набутий мешканцями цих регіонів у процесі історичного розвитку. Втім, результати соціологічних досліджень свідчать про

зростання кількості українців, які ідентифікують себе не з окремим регіоном, а з громадянином України (див. рисунок).

Відсоток українців, які вважають себе громадянами України (1992-2010 рр.)

Сучасна проблема формування **І.н.** є однією з визначальних для українського суспільства, для подальшого розвитку його як повноцінної політичної нації та визначення місця, ролі і статусу держави в міжнародних союзах і міжнародній системі загалом.

Потрібна цілеспрямована державна політика, реалізація якої сприятиме формуванню **І.н.** громадян України, побудованої на критеріях політичної нації. **І.н.** виступатиме міцною основою національної свідомості громадян України, сприятиме забезпеченню участі в суспільно-політичному житті країни представників різних етнічних, мовних, релігійно-конфесійних груп (без стирання окремих етнічних ідентичностей); гарантуванню умов для повноцінної реалізації прав представників регіональних спільнот у межах української політичної нації.

Формування **І.н.** потребує об'єднання свідомих зусиль держави і суспільства, політичних і управлінських еліт, духовних лідерів нації і самих громадян. Посилення **І.н.** (громадянсько-політичної ідентичності) громадян України можливе за умови підкріплення її почуттями патріотизму та гордості за свою державу і весь український народ, а також за умови підвищення довіри до владних структур. **І.н.** передбачає лояльність до держави, її символів та атрибутів (включаючи державну мову), громадянський патріотизм, спільність позицій громадян щодо

стратегічних напрямів і цілей розвитку держави і суспільства, взаємну толерантність і соціальну солідарність між різними (за будь-якими ознаками) суспільними групами. Слід, утім, врахувати, що **І.н.** за самою своєю суттю багатовимірний, її не можна звести до єдиного елемента, не можна легко або швидко прищепити населенню з допомогою штучних засобів.

Феномен **І.н.** постійно збагачується дослідженнями та розробками як зарубіжних, так і вітчизняних учених і практиків, серед яких: Е.Сміт, Е.Гіденс, С.Рудницький, О.Бочковський, В.Липинський, С.Томашівський, В.Старосольський; Л.Аза, О.Антонюк, М.Вівчарик, І.Вільчинська, І.Дзюба, В.Євтух, В.Іщук, М.Жулинський, О.Картунов, А.Колодій, І.Кресіна, В.Кулик, І.Курас, О.Майборода, В.Наулко, О.Нельга, Л.Нагорна, М.Обушний, І.Онщенко, В.Панібудьласка, М.Пірен, А.Пономарьов, Б.Попов, В.Рєбало, С.Римаренко, Ю.Римаренко, Т.Рудницька, В.Степаненко, М.Степико, В.Трошинський, Ю.Шемшученко, М.Шульга, Л.Шкляр.

Літ. : *Державна політика в соціогуманітарній сфері* : підручник / авт. кол. В. А. Скуратівський, П. Трошинський, П. К. Ситник та ін. ; за заг. ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трошинського. – К. : НАДУ, 2010; *Євтух В. Б.* Етносоціологія: терміни та поняття : навч. посіб. / В. Б. Євтух, В. П. Трошинський, К. Ю. Галушко та ін. – К. : Вид-во УАННП “Фенікс”, 2003; *Сміт Ентоні Д.* Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт. – К. : Основи, 1994; *Соціокультурні ідентичності та практики* / за ред. А. Ручки. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002; *Українське суспільство 1992-2010.* Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010; *Пірен М. І.* Етнополітика в Україні : соціо-психологічний аналіз : навч. посібн. – К. : Ун-т “Україна”, 2007. – 408 с.

Сичова М.Д.

ІДЕОКРАТІЯ – (“влада ідей”) – форма політичного устрою, за якого ідеологія відіграє визначальну роль у розвитку всіх сфер суспільного життя.

І. як соціальне явище виникає на зорі розвитку людства і проходить відповідні форми становлення і впливу. Традиційно вона спрямовувалась на збереження певного устрою. Найчастіше основу **І.** становила релігія, яка не спонукала до активних дій мирян щодо зміни сучасного світу, а пропонувала їм ідейні принципи оптимізації моделі його розуміння.

Релігійна ідеократія – це вплив релігійних ідей на розвиток суспільства та організацію системи державного управління.

У добу Середньовіччя основним ідейним принципом **І.** були ідеї про неререформовану католицьку церкву, а механізмом забезпечення їх впливу була церква як основний інститут забезпечення незмінності суспільного устрою протягом багатьох віків.

У добу гуманізму **І.** була визначальним принципом розвитку суспільства, оскільки регламентувала механізми здійснення влади ідей. У цей час **І.** базувалася на ідеалах гуманізму, які забезпечували відповідний тип суспільного розвитку. Основними механізмами його реалізації виступали закони та конституції, які безпосередньо та опосередковано ґрунтувались на них. Пріоритетною у цей час була концепція егалітаризму (утопія, яка проповідувала принцип загальної рівності як основи організації суспільного життя). Західноєвропейські держави XVI-XVIII ст. найбільшою мірою відчували на собі вплив релігійної **І.**, покликаної забезпечити стабільність їх розвитку.

І. являє собою універсальний тип суспільного буття, основним принципом якого є реалізація суспільного ідеалу (детермінація суспільного буття ідеями майбутнього). **І.** протиставляється традиційному типу суспільного буття, в основу якого покладене відтворення архаїчної системи цінностей (детермінація суспільного буття ідеями минулого). Особливість структури суспільної свідомості традиційного типу полягає у формуванні таких установок свідомості, відповідно до яких здійснюється їх репродуктивне відтворення, що обмежує сферу суспільної свідомості чітко визначеними критеріями (національними інтересами).

В основу **І.** покладена реалізація ідеократичної свідомості.

Ідеократична свідомість – це тип суспільної свідомості, який визначається відповідними: 1) архетипами (когнітивні структури, які задають національну специфіку суспільної свідомості, у формі конкретних форм діяльності); 2) парадигмами (розкривається раціональна специфіка змісту суспільної свідомості на рівні формування цілісного світогляду); 3) установками (синтез архетипного та парадигмального рівнів свідомості). **І.** структура свідомості не має жорсткої детермінації культурними архетипами (національними інтересами).

Функції **І.с.:** творчо-інноваційна, адаптивна, функція розвитку соціальної системи.

І. як ідеологічна доктрина впливає на політику та економіку суспільств незалежно від їх типу розвитку та соціальної організації. Головним критерієм **І.** є її “правильне” ідейне наповнення, яке було спрямоване на розвиток суспільства, а не гальмувало його організаційні та самоорганізаційні структури. **І.** не піднімає собою конкретних форм політичного устрою держави, вона є базовим принципом його побудови, являє собою своєрідну підсистему, управління політичними та економічними інтересами у суспільстві.

Характеристики **І.:** догматизм (домінування офіційно проголошеної системи поглядів, яка є визначальною основою цінностей та норм життєдіяльності суспільства); нівелювання індивідуалізму; консерватизм; пріоритет ідеологічної свідомості; проникнення ідеології у всі сфери суспільного життя.

Вплив **І.** на соціально-економічний та політичний розвиток суспільства привів до утвердження нової форми соціальної організації – ідеократичного суспільства.

Ідеократичне суспільство – це тип суспільства і така форма його соціальної організації, яка передбачає перетворення пріоритетних ідей (влади ідей) на державну ідеологію.

Типи **І.с.** класифікуються: 1) залежно від механізмів здійснення влади ідей; 2) за змістом панівних ідеологічних систем.

Основні складові ідеократичного типу суспільства (в його основу покладено певні архетипи): 1) принцип легітимності політичної влади, що базується на реалізації відповідного суспільного ідеалу; 2) утвердження харизматичного принципу підпорядкування владі; 3) реалізація суспільного ідеалу, що базується на прямому підпорядкуванні всіх громадян єдиній владі; 4) свобода та підпорядкування індивідуальної волі суспільному ідеалу.

Основу ідеократичної свідомості становить суспільний ідеал.

Основні функції суспільного ідеалу: забезпечення цілісності суспільної свідомості; нормування правових відносин; легітимація влади; консолідація суспільного буття; нормування соціальних та моральних відносин. Механізми ідеократії. Запровадження **І.** як форми поширення влади ідей має певні **механізми** (дії, за допомогою яких поширю-

ються ідеї): це 1) самоорганізаційний вплив ідеології; 2) спеціально створені інституційні структури; 3) соціальні інститути (офіційна церква, партія, яка перебуває при владі, має чітко сформульовану ідеологію, завдяки якій справляє вплив на розвиток суспільства); наявність конкретних програмних документів (стратегій, концепцій розвитку держави), що впливають на свідомість громадян і спонукають їх до підпорядкування ним.

Літ.: Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Р. Арон. – М. : Текст. 2003 – 417 с.; Бергер П. Соціальне конструювання реальності / П. Бергер, Т. Лукман. – К. : [б. в.], 1997. Войтович Р. В. Ідеологія, технологія та стиль у державному управлінні : навч.-метод. посіб. / Р. В. Войтович. – К. : Вид-во НАДУ, 2003. – 192 с.; Поппер К. Открытое общество и его враги / А. Поппер. – М. : [б. и.], 1993. – Т. 1-2. Князєв В. М., Войтович Р. В.

ІЄРАРХІЯ У СОЦІАЛЬНОМУ УПРАВЛІННІ (англ. hierarchy in social management) – багаторівнева впорядкованість управлінських структур різних рівнів за схемою ієрархії.

Використовують три основні концепції **І.с.у.:** стратифікаційна, шарова та ешелонувана, відповідними базовими поняттями для яких є страта, шар та ешелон.

Принциповим є розуміння того, що не існує жорсткого співвідношення між цими поняттями, хоча кожне з них і зорієнтоване на свою сферу використання. Зокрема, поняття страт уведено для цілей моделювання, шарів – для вертикальної декомпозиції проблеми на її складові, а ешелонів – для відображення організаційних взаємозв'язків у системах управління.

Серед прикладів ієрархічного відображення систем за допомогою страт, шарів та ешелонів при дослідженні управління в соціальних системах можна навести такі:

– стратифікаційне відображення соціальної системи як відкритої системи (навколишнє середовище – вхід системи – перетворення – вихід системи – навколишнє середовище);

– як багаторівневої системи (державна – регіон – галузь – організація);

– відображення процесів управління у вигляді “циклів управління” (суб’єкт управління – управлінські впливи – об’єкт управління – моніторинг і контроль – суб’єкт управління), а також у вигляді послідовності функцій процесу управління (планування – організація – мотивація – контроль);

– виділення рівнів абстрагування та формування моделей конкретних процесів управління в соціальних системах, їх формалізація та застосування методів дослідження операцій;

– стратифікаційне та ешелоноване відображення основних функцій управління, зокрема: для функції планування – це визначення моделей з метою прогнозування, планування та управління проектами (“дерев цілей”, проблем, критеріїв, рішень, мережних моделей);

– для функції організації – це виділення рівнів (ешелонів) управління; визначення моделей організаційного проектування та розвитку (наприклад лінійної, функціональної, матричної, програмно-цільової структурних моделей);

– визначення системи принципів управління (наприклад, за А.Файолем, М.Вебером);

– використання моделей організації влади та лідерства (наприклад управлінська мережа, ситуаційна модель лідерства, модель процесу конфлікту);

– для функції мотивації – це застосування змістових або процесуальних теорій мотивації (наприклад піраміди потреб А.Маслоу, моделі Портера-Лоулера), застосування моделей управління персоналом;

– для функції контролю – це визначення концептуальних моделей процесу контролю (попереднього, поточного, заключного);

– для функції комунікації – це виділення моделей процесу обміну інформацією, концепцій глобальних і локальних інформаційних мереж, моделей інформаційно-довідкових систем;

– стратифікаційне та шарове відображення функції прийняття рішень у вигляді моделей відповідних процесів (наприклад раціональна модель прийняття рішень, ієрархія рішень, дерево рішень), зокрема таких, що враховують можливі невизначеність та ризик (наприклад ірраціональна модель прийняття рішень), створення на їх основі систем підтримки прийняття рішень;

– стратифікаційне відображення діяльності (операційного процесу) як основи соціальних систем (загальні і проблемно-орієнтовані моделі діяльності, наприклад економетричні моделі).

Нобелівський лауреат Г.Саймон, проаналізувавши структури організацій, дійшов висновку, що ієрархія спрощує завдання прийняття рішень.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Месарович М.* Теория иерархических многоуровневых систем / М. Месарович, Д. Мако, И. Такахара ; пер. с англ. под ред. Г. С. Поспелова. – М. : Мир, 1973; *Нижник Н. Р.* Системний підхід в організації державного управління / Н. Р. Нижник, О. А. Машков. – К. : Вид-во УАДУ, 1998; *Саати Т.* Аналитическое планирование. Организация систем / Т. Саати, К. Кернс ; пер. с англ. – М. : Радио и связь, 1991; *Саймон Г.* Адміністративна поведінка : Дослідження прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції / Г. Саймон ; пер. з англ. вид. – К. : АртЕк, 2001.

Ковбасюк Ю.В., Бакуменко В.Д.

ІЄРАРХІЧНЕ ВІДОБРАЖЕННЯ СИСТЕМ (англ. hierarchical display systems) – багаторівнева впорядкованість структур, за допомогою яких можна спростити їх опис в ієрархічному відображенні.

Для соціальних систем існує певна багаторівнева впорядкованість структур, за допомогою якої можна спростити опис таких систем в ієрархічному відображенні. Г.Саймон, проаналізувавши структури організацій, дійшов висновку, що ієрархія спрощує завдання прийняття рішень.

На важливість розуміння закономірностей і принципів ієрархічного відображення вказує факт існування в соціальному управлінні, зокрема державному, ієрархій проблем, ієрархій цілей, ієрархічних механізмів їх реалізації, ієрархічних організаційних структур, ієрархії рішень.

В ієрархії рішень, наприклад, проявляються різні тенденції зв'язків та потоків рішень. Перша з них відображає рух потоку рішень знизу вгору, тобто відбувається прийняття рішень на верхньому рівні на підставі рішень нижчих рівнів (наприклад при формуванні державних програм). Така тенденція характерна для рішень, що потребують ґрунтовної інформації про стан справ або пропозицій щодо нього.

Друга тенденція відображає рух потоку рішень згори донизу, тобто прийняття рішень на нижчих рівнях на підставі рішень вищих рівнів (наприклад рішення на виконання правових актів та доручень). Ця тенденція характерна для правових та організаційних рішень.

Третя тенденція відображає рух потоку рішень назустріч один одному, коли рішення на нижчих рівнях розвивають і реалізують рішення вищих рівнів, а рішення на вищих рівнях приймаються з урахуванням раніше прийнятих рішень на нижчих рівнях (наприклад при формуванні програм соціального і економічного розвитку, програми уряду, державних і галузевих програм, державного бюджету тощо).

Загальна теорія ієрархічного відображення систем ґрунтовно досліджена американськими вченими М.Месаровичем, Д.Мако та І.Такахарою.

Ними визначені основні властивості, що притаманні ієрархічним системам, зокрема:

- розміщення підсистем у вертикальній послідовності;

- пріоритет підсистем вищих рівнів щодо нижчих;

- залежність дій підсистем верхніх рівнів від результатів дій підсистем нижчих рівнів.

Виділено три основні концепції такого відображення: стратифікаційна, шарова та ешелонувана, відповідними базовими поняттями для яких є страта, шар та ешелон. Поняття страт введено для цілей моделювання, шарів – для вертикальної декомпозиції проблеми на її складові, а ешелонів – для відображення організаційних взаємозв'язків у системах управління.

Можливість різноманітного відображення систем залежно від цілей дослідження відповідає основним принципам системно-ситуаційного підходу, а саме: знання ефективних засобів управління; правильній інтерпретації ситуації; порівняльному вибору управлінських концепцій та методик стосовно даної ситуації; застосуванню прийомів, які забезпечують найбільш ефективне розв'язання проблем у певній ситуації.

Вибір страт, тобто рівневих моделей, залежить від мети та уподобань дослідника. Зокрема, від того, як йому зручніше відобразити у системному вигляді об'єкт дослідження та отримати при цьому необхідні знання про його склад, структуру і властивості. Можливим є вибір кількох страт, тобто різних системних поглядів на об'єкт досліджень з метою отримання більш повного уявлення про нього, наприклад структурної, функціональної та інформаційної моделей. При стратифікаційному відображенні кожному вибраному рівню абстрагування ставиться у відпо-

відність певна страта (системне бачення, системна модель) зі своїм набором змінних. Ці рівні абстрагування можуть стосуватися як однотипних, так і різнотипних властивостей та процесів системи. Вони можуть бути однорівневими або різнорівневими, причому для різнотипних страт рівні розгляду можуть не збігатися.

Аналіз системи на рівні певної страти відповідає такому трактуванню системно-ситуаційного підходу, коли він розглядається як засіб оцінки певних системних властивостей та процесів, форм їх прояву і можливостей впливу на стан системи. Залежно від призначення страт можлива різна структура їх взаємозв'язків.

Серед основних принципів формування страт такі:

- вибір страт диктується системно-ситуаційним підходом та здоровим глуздом дослідника;

- при виборі страт необхідно, щоб вони доповнювали одна одну в напрямі всебічного розкриття змісту досліджуваної системи, наприклад уточнювали його щодо ієрархії страт згори донизу;

- поєднання або пов'язування страт між собою не обов'язкові та здійснюються лише тоді, коли це необхідно для отримання повного уявлення про об'єкт дослідження;

- вибір апарату та набору методів дослідження для кожної страти безпосередньо пов'язаний з метою її вибору і відрізняється від інших.

Ієрархічне відображення системи у вигляді низки шарів (прошарків) доцільно застосувати до процесів прийняття складних рішень. Ешелоноване відображення систем передбачає наявність взаємодії та підпорядкованості підсистем, деякі з них можуть бути такими, на яких приймаються рішення. Типова ешелонована структура властива побудові організацій, де верхній ешелон – це рівень її керівництва, а інші ешелони – це рівні її різних підрозділів. Структура зв'язків на рівнях ешелонів може допускати як вертикальні, так і горизонтальні зв'язки.

Багатоешелоновані структури ще називають багаторівневими багатоцільовими внаслідок наявності власних цілей у низки підрозділів, що приймають рішення. Найчастіше такі цілі визначаються як підцілі головної мети (місії) даної системи. Водночас у процесі функціонування можлива зміна цих цілей та їх відхилення від визначених.

Поняття стратифікації не обов'язково прив'язане до конкретних систем, взагалі воно може стосуватися й абстрактних, суто теоретичних систем. Виходячи з цього можна розглядати як страти різні моделі з теорії дослідження операцій, зокрема з теорії ігор, теорії черг, імітаційного моделювання; концепцію дерев цілей і рішень тощо. Перспективним напрямом стратифікації є системне відображення з урахуванням рухомості середовища, у взаємозв'язку з яким існує соціальна система.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Троциньського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Месарович М.* Теория иерархических многоуровневых систем / М. Месарович, Д. Мако, И. Такахага ; пер. с англ. под. ред. Г. С. Поспелова. – М. : Мир, 1973; *Нижник Н. Р.* Системний підхід в організації державного управління / Н. Р. Нижник, О. А. Машков. – К. : Вид-во УАДУ, 1998; *Саати Т.* Аналитическое планирование. Организация систем / Т. Саати, К. Кернс ; пер. с англ. – М. : Радио и связь, 1991; *Саймон Г.* Адміністративна поведінка : Дослідження прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції / Г. Саймон ; пер. з англ. вид. – К. : АртЕк, 2001.

Ковбасюк Ю.В., Бакуменко В.Д.

ІЄРАРХІЯ (від грец. ієратос – священний та архонтос – влада, панування; дослівно: “священна влада” або “священне панування”) – тип, спосіб та структура відносин між людьми, суспільними групами та соціальними інститутами в процесі реалізації влади та управління, для якого характерні такі риси. По-перше, це чіткий вертикальний поділ на вищих та нижчих агентів суспільного процесу. По-друге, суворий порядок підлеглості нижчих агентів вищим – т. зв. “відносини субординації”. По-третє, це зосередження в руках вищих агентів (в ідеалі – в одних, монополних, руках) всієї повноти влади за цілковитої відсутності відповідальності по відношенню до нижчих, а в руках нижчих агентів – всієї повноти відповідальності за цілковитої відсутності владних повноважень.

Основою для виникнення **І.** є наявність зовнішнього по відношенню до певної людської спільноти, але абсолютного та незаперечно авторитету – потойбічних сил у вигляді Бога або богів, “волі народу”, яка має бути

інституалізована у формах державної організації тощо. З історичної точки зору **І.** початково сформувалася в релігійно-духовній сфері – як жрецька або церковна **І.**, що простежується з грецької етимології цього слова. З часом організаційні принципи **І.** були запозичені державною організацією, яка довгий час залишалася тісно пов'язаною з релігійними інституціями. Організаційною та кадровою основою для формування адміністративного апарату найдавніших держав – деспотичних монархій т. зв. “азійського способу виробництва” – слугували саме храми та каста жерців.

У сучасних умовах організаційні принципи **І.** застосовуються при розбудові таких структурних елементів державної організації, як адміністративний апарат (насамперед виконавчої влади), збройні сили, органи правопорядку, спеціальні секретні служби тощо. Вочевидь, принцип **І.** і надалі залишиться визначальним для державних установ та організацій зазначеного типу, попри те, що останнім часом виявилася тенденція до доповнення його альтернативним, т. зв. “мережевим” принципом. Разом з тим спроба поширити принцип **І.** на суспільство в цілому веде, в кінцевому результаті, до дискредитації самого цього принципу через доведення його до абсурду (напр. нацистський “принцип фюрерства”, який мав пронизати все суспільство).

Літ.: *Державне управління: філософські, світоглядні, та методологічні проблеми* / В. М. Князев, І. Ф. Надольний, Ю. В. Бакаєв та ін. – К. : Вид-во НАДУ ; Міленіум, 2003; *Бакаєв Ю. В.* Тоталітарне суспільство: соціально-філософський аналіз : дис. ... канд. наук з держ. упр. / Бакаєв Ю. В. – К. : Вид-во УАДУ, 1997.

Бакаєв Ю.В.

ІЄРАРХІЯ ВЛАДИ. Ієрархічність влади зумовлена її природою, соціальною сутністю. У буденній свідомості асоціюється з владою батьків над дітьми, владою людини над природою, підкорення рядового офіцера, водія – регулювальнику і т. ін.

Під владою розуміється особливий тип поведінки, заснований на можливості змінити поведінку інших людей. Влада дає можливість використовувати певні засоби, зокрема насильство. Влада – це особливий різновид відносин між тим, хто керує, і тим, ким керують. Це, зрештою, вплив, який справ-

ляється на інших. Можна сказати, що будь-яка влада передбачає суб'єкта – розпорядника і об'єкта, на якого спрямоване це розпорядження.

Отже, влада – це можливість наказувати в умовах, коли той, кому наказують, зобов'язаний коритися.

У широкому розумінні влада – це здатність і можливість здійснювати свою волю, справляти певний вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою якогось засобу – авторитету, права, насильства тощо.

Щодо **І.в.**, слід розрізняти владу політичну і неполітичну. Філософи говорять про владу над об'єктивними законами суспільства, економісти – про владу господарську, психологи – про владу людини над собою тощо.

Якщо брати соціальний аспект, то влада функціонує на трьох рівнях структури: суспільному, що охоплює найскладніші соціальні відносини; публічному, або асоціативному (об'єднує громадські організації, союзи, виробничі та інші колективи і відносини в них); і особистому – у малих групах.

Політична влада – це реальна здатність певного класу, соціальної групи, політичної організації, меншості чи більшості суспільства застосовувати свою волю стосовно інших груп та осіб, втілювати ті чи інші інтереси та цілі насильницькими або ненасильницькими засобами.

Згідно з демократичними канонами первинним суб'єктом політичної влади, її джерелом є народ, який реалізує частину владних функцій безпосередньо (пряма демократія), а іншу надає (делегує) своєму офіційному представникові – державі.

У Конституції України законодавчо закріплене єдине джерело державної влади в Україні, яким згідно із ст. 5 визнано народ.

Вертикаль державної влади визначається Основним Законом – Конституцією країни. Розрізняють *центральну* владу – головний керівний вузол держави. Почасти центральною владою називають власне центральний уряд. Центральної владі підлягає *регіональна* влада, яка охоплює території окремих областей, провінцій, губерній, штатів, земель, округів та інших адміністративно-політичних утворень. Далі йде *місцева* влада – самоуправління у формі мерій, місцевих рад, муніципалітетів, яка діє в межах конкретного міста та інших населених пунктів, з урахуванням державних законів і місцевих актів управління.

Здійснення державної влади реалізується від імені Української держави Президентом України, законодавчими, виконавчими та судовими органами шляхом застосування державних засобів.

До важелів державної влади відносять владну волю (прийняття рішень, які повинні виконуватися всіма громадянами); владні рішення (винесення постанов з того чи іншого питання), владні дії (демонстрація енергії, динамізму, активності в різноманітній діяльності), владні акти (закони, постанови владних суб'єктів), делегування владних повноважень (тимчасову передачу певних повноважень іншим органам, фізичним та юридичним особам, що не мають цих повноважень).

Формами реалізації влади є панування, керівництво, управління, організація, контроль. Формування і розподіл основних гілок державної влади протягом століть демонструють спроби узурпувати тією чи іншою (в основному законодавчою) гілкою повноваження інших. Проте запорукою демократії та її основним принципом залишаються незалежність і автономність кожної з влад та гарантії невтручання в компетенції іншої. Співвідношення і вибірковий та перехресний пріоритет однієї з гілок державної влади має визначатися системою стримувань і противаг.

Вертикаль інституціональної влади включає три функціональних взаємодіючих рівні:

1. Макрополітичну систему вищих інстанцій влади (уряд, його центральні установи), повноваження яких поширюються на основні внутрішні процеси суспільства, і зовнішню політику держави.

2. Владу середнього або проміжного рівня (мезовлада), що утворена апаратами середньої ланки, бюрократією різних рангів аж до муніципальної влади. Влада цього рівня пов'язує інституціональні органи з неінституціональними організаціями та інститутами (громадянськими організаціями, рухами, угрупованнями та безпосередньо населенням).

3. Мікрорівень влади охоплює безпосереднє політичне спілкування людей, малих груп та органів самоврядування. На цьому рівні формується політична культура індивідів, їх переконання, думки й т. ін.

Окремо можна розглядати вертикалі влади в певних політичних та громадських організаціях, партіях, рухах, союзах тощо.

На відміну від державної влади, яка має загальний характер і поширюється на всю територію країни і суспільство в цілому, влада політичних партій і громадських організацій здійснюється лише в межах цих об'єднань. Крім правових норм, вертикаль влади в зазначених організаціях ґрунтується на статутних нормах і стосується визначення прав і обов'язків їх членів.

Так само можливий ієрархічний підхід при визначенні авторитету, ефективності, легітимності певного різновиду влади, який розглядається певним автором теоретично або частково підтверджений політично практикою. Така умовна ієрархія проглядається в запропонованому М.Вебером поділ влади на традиційну, харизматичну, легально-раціональну, де пріоритет віддається останній.

Дослідження проблем ієрархії влади починається з античних часів. Певні положення про її розуміння містяться в творах Платона, Аристотеля, Полібія. Розвиток питання ієрархії знайшли у спадщині Н.Макіавеллі, Ш.Монтеск'є, Т.Гобса, Ж.-Ж.Руссо.

Серед сучасних авторів розробкою проблеми займалися Б.Рассел, А.Берль, Т.Парсонс, О.Тоффлер, Н.Луман, Ф.М.Бурлацький, В.Ф.Халипов, Д.П.Зеркин, С.Г.Рябов, Л.М.Ентин та ін.

Наукову цінність у царині проблеми, що розглядається, становлять концепції "підлеглості і супротиву" Д.Картрайта, легітимного панування М.Вебера, концепція "розподілу зон впливу" Д.Ронга.

Літ.: Конституційне право України / за ред. Ф. В. Погорілка. – К. : [б. в.], 1999; Халипов В. Ф. Энциклопедия власти / В. Ф. Халипов. – М. : [б. в.], 2005; Энтин Л. М. Разделение властей / Л. М. Энтин. – М. : [б. в.], 1995; Рябов С. Г. Державна влада: проблеми авторитету / С. Г. Рябов. – К. [б. в.], 1996; Політологія влади і владні відносини. – К. : [б. в.], 2008.

Мадіссон В.В.

ІЄРАРХІЯ ПОТРЕБ – поняття "школи людських взаємин", сформульоване А.Маслоу (1908-1970), згідно з яким за мотивацію робітникам може правити задоволення низки різних потреб: від житла та їжі до самореалізації (житло, безпека, належність до певного колективу, самоствердження, самореалізація). Якщо задоволено потреби нижчого рівня, то робітники прагнуть задоволь-

нити потреби вищого рівня. Ідея А.Маслоу полягала в тому, що немає єдиного найкращого способу спонукати робітників до праці. Натомість управління мусить рахуватися з тим, що люди мають низку інших потреб, крім простої потреби в грошах. Турбота про такі потреби робітника, як самоствердження й самореалізація, поставила серйозні проблеми перед керівниками, які звикли мислити простими категоріями праці за підрядом. Теорія **І.п.** слугує основою багатоаспектної теорії управління, яка набагато гнучкіша за простий одновимірний підхід школи наукового управління. Ця теорія узгоджується із спостереженням, що різні люди мають різні мотиви і навіть одна особа має різні мотиви в різний час.

В основу теорії Маслоу покладено такі засадничі ідеї:

- люди постійно відчувають певні потреби;
- явно виражені потреби, що їх відчувають люди, можна об'єднати в окремі групи;
- групи потреб людей ієрархічно розміщені стосовно одна одної;
- потреби, якщо їх не задоволено, спонукають людину до дій;
- задоволені потреби більше не справляють мотивувального впливу на людину;
- якщо одну потребу задоволено, то на її місце стає інша – незадоволена;
- як правило, людина має одночасно кілька різних потреб, що взаємодіють;
- процес задоволення потреб відбувається знизу вгору;
- потреби, які перебувають ближче до основи "піраміди", потребують першочергового задоволення;
- поведінку людини визначає найнижча незадоволена потреба ієрархічної структури;
- потреби вищого рівня починають активно впливати на людину після того, як задоволено потреби нижчого рівня;
- потреби вищого рівня можна задовольнити більшою кількістю способів, ніж потреби нижчого рівня.

Суть його теорії полягає в тому, що людина за своєю природою має широкий спектр потреб, які вона прагне задовольнити, це є мотивом її поведінки. **І.п.** він вибудував у вигляді піраміди, що складається з п'яти шарів. Біля основи піраміди розташувалася група найнеобхідніших фізіологічних потреб; потім потреби, що забезпечують соціальні і страхові гарантії; далі йдуть со-

ціальні потреби (належність до спільноти, підтримка, визнання); далі – потреби в самоствердженні, статусі і репутації; на самій вершині – потреби в самовираженні і самореалізації.

Коли потреби найнижчого рівня задоволені хоча б частково, людина починає рухатися до задоволення потреб іншого, не обов'язково наступного рівня ієрархії.

Усе, що необхідно для підтримки життя, – їжа, одяг, житло – об'єднується в категорію фізіологічних потреб. Перш ніж людина може переслідувати якісь інші цілі, їй необхідно задовольнити ці основні потреби. Сьогодні більшість людей, які працюють і одержують зарплату, цілком спроможні задовольнити свої фізіологічні потреби, тому запити вищих рівнів стають усе більш сильним мотиваційним чинником. Наприклад, коли людина має достатню кількість предметів першої необхідності, вона ринеться застрахуватися від можливих втрат. Така потреба в безпеці і подібні їй можуть бути задоволені завдяки достатньо високій заробітній платі, що давала б змогу робити заощадження, а також завдяки системам медичного і соціального страхування і програмам пенсійного забезпечення і гарантій зайнятості.

Над потребою в безпеці розташовується бажання людей спілкуватися один з одним, любити і відчувати любов інших, усвідомлювати належність до колективу. Як показали дослідження Готорна, ці соціальні потреби можуть бути для робітників важливішими, ніж фінансові потреби. Люди також мають потребу у визнанні – їм необхідно відчуття цінності своєї особистості як невід'ємної частини єдиного цілого. Крім того, вони потребують поваги, заснованої на досягненнях у змаганні з іншими людьми. Усі ці потреби тісно пов'язані з поняттям статусу, що означає “вагу” або “важливість” людини в очах оточуючих. Можливість задоволення таких потреб може слугувати потужним мотивуючим чинником у роботі.

А.Маслоу визначив потребу в самовираженні як “бажання стати більшим, ніж ти є, стати усім, на що ти спроможний”. Ця потреба – найвищого порядку, і задовольнити її складніше усього. Люди, що “добираються” до цього рівня, працюють не просто через гроші або щоб справити враження на інших, а тому, що усвідомлюють значимість своєї роботи і відчувають задоволення від самого

її процесу. Для задоволення потреб вищих рівнів велике значення має ступінь сприйняття, розуміння та розвитку середовища, у якому він перебуває (виховується, навчається, працює, спілкується). Важливе значення має:

- створення атмосфери, що поліпшує міжособистісні контакти;
- підтримка виникнення неформальних груп;
- делегування додаткових прав і повноважень;
- організація курсів з навчання, підвищення кваліфікації та перекваліфікації кадрів;
- знаходження можливостей та створення умов для задоволення вищих потреб за межами середовища, у якому перебуває індивідум.

Теорія **І.п.** Маслоу має й певні недоліки. Так, вона не дає відповіді на питання про природу тих чи інших потреб. “Вузким місцем” теорії, на думку багатьох учених, є прихильність її автора до абсолютизації ідеї жорсткої ієрархічності потреб і недостатнє врахування індивідуальних відмінностей людей. До речі, згодом це, принаймні частково, визнав і він сам, коли зазначив, що ієрархічні рівні потреб мають фіксований характер, але насправді ця ієрархія не така “жорстка”, як він думав раніше. “Це правда, – писав автор, – що для більшості людей, з якими ми працювали, їхні основні потреби розміщувалися приблизно у визначеному нами порядку. Проте було і багато винятків. Є люди, для яких, наприклад, повага важливіша за любов”.

І.п. А.Маслоу – дуже зручний засіб класифікації людських потреб, проте було б помилкою сприймати її як якусь жорстку схему. Зовсім не обов'язково, щоб потреби кожного рівня були цілком задоволені (а іноді це і неможливо), перед тим, як у людини з'являться більш “високі” спонування. Насправді в кожний конкретний момент людиною рухає цілий комплекс потреб.

Серед науковців побутує й теорія потреб **Д.МакКлеланда**, яка виділяє такі три види потреб:

- потреби в успіху (досягненнях), тобто потреби в перевищенні встановлених стандартів діяльності, в усвідомленні особистих досягнень (не у винагородженні таких досягнень). Люди з такою потребою намагаються виконати свою роботу краще, якісніше, ефективніше, ніж це було зроблено до них;

– потреби у владі, тобто потреби впливати на поведінку інших людей, бути впливовим, “мати вагу”;

– потреби в належності, тобто потреби в дружніх, товариських міжособових стосунках з колегами по роботі.

Дослідження Д.МакКлелланда показали, що люди з потребами в успіху (досягненнях) найбільш мотивовані роботою, яка:

– передбачає особисту (персональну) відповідальність виконавця;

– має чіткий і швидкий зворотний зв’язок (для виявлення прогресу у виконанні роботи);

– характеризується помірним ступенем ризику (ймовірність успіху/невдачі 50:50).

Працівники з потребами в успіху не азартні гравці, які покладаються на випадок у досягненні успіху, але й не ті, хто вибирає легкі завдання, які не дають можливість реалізувати себе.

Люди з високими потребами у владі віддають перевагу роботі, яка передбачає:

– відповідальність за дії та поведінку інших людей;

– конкуренцію або орієнтацію на статус.

Вони сконцентровані на зростанні свого впливу, підвищенні власного престижу шляхом підвищення ефективності своєї діяльності.

Люди із високими потребами в належності потребують дружніх стосунків і віддають перевагу роботі, для якої характерні:

– кооперація, а не конкуренція;

– високий ступінь взаємного порозуміння.

Маніпулюючи цією потребою, менеджери створюють атмосферу сильного командного духу колективу.

За результатами своїх досліджень Д.МакКлелланд зробив такі висновки:

1. Люди з високою потребою в успіху досягають успіху в підприємницькій діяльності, в управлінні власним бізнесом, в управлінні самостійними одиницями в рамках великих компаній.

2. Висока потреба успіху не є обов’язковою рисою хорошого менеджера.

3. Потреби в належності і у владі тісно пов’язані з успіхом в управлінні. В ефективних менеджерів спостерігаються високі потреби у владі і значно менші – в належності.

4. У підлеглих необхідно стимулювати потреби в успіху (досягненнях).

Говорячи про управлінські аспекти **І.п.**, варто відзначити, що згідно з А.Маслоу “середній

член нашого суспільства частково задоволений, частково ні. Чим вищий ієрархічний ступінь, тим точніше дотримується принцип ієрархії. Було відмічено також і те, що за певних умов індивід може втратити вищі потреби. Будь-яка перешкода чи можливість перешкоди досягненню цих базових цілей розглядається як серйозна психологічна загроза. Людина, позбавлена можливості задовольнити свої основні потреби, може бути сміливо названа “нездоровою” людиною”. У продовженні майже всієї своєї історії основна маса людей була стурбована задоволенням фізіологічних та інших нижчих потреб, слова “натуральне господарство” як найкраще підходять до цієї ситуації. Сучасна технологія, а також політичні, економічні та освітні зміни привели в розвинених суспільствах до звільнення великих мас працівників від необхідності піклуватися виключно про забезпечення життєво необхідних потреб і відповідно підняли рівень їх бажань. Якби ці працівники не були навчені гірким досвідом (таким як тривале безробіття або соціальні катаклізми) і не “втратили б потреб вищих порядків”, вони тут же зазнали б фрустрацію, викликану неможливістю задовольнити свою потребу в самоповазі і в самоактуалізації в рамках існуючих організаційних структур.

Не викликає жодних сумнівів те, що організаційні форми, що виникають при широкому впровадженні методів наукового менеджменту і масового виробництва типу рухомого складального конвеєра, практично не залишають місця для задоволення потреб більш високого порядку, таких як потреби в самоповазі та самоактуалізації. Вимоги ефективності та контролю примушують працівників виконувати лише те, що від них вимагає начальство. Спонтанність, творча ініціатива і новаторство заборонені не тільки для “синіх комірців”, що стоять біля конвеєра, але й для “білих комірців”, зайнятих рутинною бюрократичною роботою.

У 60-ті рр. в управлінській науці був вироблений новий підхід, що полягав у розширенні робіт і розвитку альтернативних варіантів організації праці, покликаних забезпечити підвищення інтересу до роботи. Такі мислителі, як Р.Лайкерт і Д.Мак-Грегор, зайнялися вивченням установок безпосередніх управлінців і керівників, а також тим впливом, який обраний ними стиль керівництва

справляв на підлеглих. І Лайкерт, і Мак-Грегор дають певні рекомендації, виконання яких могло б поліпшити ситуацію. Лайкерт, наприклад, стверджує: “Безпосередні керівники, які вміють відслідковувати хід та результати робіт, повинні сконцентрувати свою увагу на людських аспектах проблем підлеглих і на побудові ефективних робочих груп, перед якими ставилися б досить високі цілі. Такі керівники “сконцентровані на підлеглих”. Вони ставлять до своєї роботи скоріше як до взаємодії з людьми, ніж як до розв’язання проблем виробництва; вони намагаються бачити в цих людях особистостей. Своє призначення вони вбачають у тому, щоб допомагати працівникам ефективно виконувати доручену їм роботу. Вони здійснюють скоріше загальне, ніж детальне керівництво, і більше стурбовані не методами, а цілями. Вони дозволяють працівникам максимально брати участь у прийнятті рішень. Якщо необхідно підвищити продуктивність праці, керівник повинен займати не тільки “орієнтовану на підлеглого” позицію, але і ставити високі, але досяжні цілі і брати участь у виробленні рішень, які сприяють їх досягненню”. Інакше кажучи, за тієї форми керівництва, яку пропонує Лайкерт, працівники зможуть реалізувати свої здібності більшою мірою, ніж у жорсткій “старомодній” бригадній системі, за якої кожен з них повинен займатися вирішенням якихось вузькоспеціальних завдань. Таким чином, працівники зможуть задовольнити потребу в самоповазі і навіть досягти самореалізації в разі ототожнення своїх цілей з цілями групи.

Літ.: *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика* : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009; *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. ; за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Маслоу А. Г. Мотивация и личность* / А. Г. Маслоу / пер. с англ. А. М. Татлыбаевой. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.; *Шелдрейк Дж. Теория менеджмента: от тейлоризма до японизации* / Дж. Шелдрейк : пер. с англ. ; под ред. В. А. Спивака. – СПб. : Питер, 2001. – С. 282-302.

Михненко А.М.

ІМІДЖЕВА РЕАЛЬНІСТЬ – сукупність певних стійких символів, асоціацій у свідомості людей, сформованих на основі оцінювання останніми штучно створеної реаль-

ності. При цьому може спостерігатися певний розрив з достовірністю, який характеризується різною мірою абстрактності, правдоподібності, штучності й складності. **І.р.** формується у процесі взаємодії суб’єктів іміджу – потенційних носіїв його характеристик, іміджмейкерів, а також аудиторії – об’єктів іміджевого повідомлення (месиджу). Феномен іміджу виникає і функціонує в галузі соціальних комунікацій. Сучасні інформаційно-комунікативні технології створили нову реальність – медійну. Під впливом засобів мас-медіа починають формуватися ціннісні установки людини, визначається характер сприйняття нею навколишнього середовища. Нова медійна реальність визначає попит аудиторії на певну інформацію, відповідно до домінуючих у суспільстві уявлень. Цією інформацією виступає імідж, актуальність якого в сучасних умовах розвитку суспільства дає підстави говорити про створення специфічної **І.р.**

В.Л.Мартинов запропонував схему пізнання комунікативного середовища, виділивши в ній елементи природного і штучного комунікаційного середовища. До природного комунікаційного середовища належить простір, що виникає всередині будь-якої соціально-географічної системи в процесі активного обміну інформацією під впливом соціально-економічних чинників. Штучне комунікаційне середовище виникає в ході такого інформаційного обміну, який визначається політичними чинниками або суб’єктами, зацікавленими у виникненні інформаційних потоків з чітко визначеними завданнями. Як правило, завдання штучних інформаційних потоків спрямовані на маніпуляцію громадською свідомістю. Очевидно, що найбільшою мірою штучне комунікаційне середовище створюється потоками особливого виду інформації, яку можна позначити як ЗМІ-інформація. Вона поширюється в друкованому або аудіовізуальному вигляді, взаємодіє зі специфічним соціокультурним середовищем країни, формуючи в суспільній свідомості її конструктивний або деструктивний імідж.

Сучасна людина живе, з одного боку, в реально існуючому світі, а з другого, засоби масової інформації продукують інший світ, який начебто теж реальний, але сповнений ілюзорності й символізму. Реальний світ наповнений подіями, що є результатом діяль-

ності людей, їх стосунків, зміст (сене), значення і характеристики яких реально відображаються та оцінюються у свідомості людей. В ілюзорному просторі реальність цілеспрямовано трансформується і певним чином подається, зазвичай згідно з латентними інтересами суб'єктів іміджу (особами, організаціями), тому в більшості випадків ми маємо справу не з істинною інформацією про кого-, що-небудь, а зі спеціально сконструйованими іміджами, як правило, такими, що мають характер стереотипів і установок. Ще в 1930-х рр. З.Фрейд висловив думку, згідно з якою імідж – це не стільки реальний образ людини або предмета (Ego), скільки ідеальний образ (Super Ego), який відрізняється від реального.

Літ.: Бурстин Д. Американцы: демократический опыт : пер. с англ. / Д. Бурстин. – М. : Прогресс ; Литера, 1993; Замятин Д. Н. Моделирование географических образов: пространство гуманитарной географии / Д. Н. Замятин. – Смоленск : [б. и.], 1999; Мартынов В. Л. Коммуникационная среда как объект географических исследований / В. Л. Мартынов // География и природные ресурсы. – 2000. – № 2; Перельгина Е. Б. Психология имиджа : учеб. пособие / Е. Б. Перельгина. – М. : Аспект Пресс, 2002; Пармонова А. В. Имидж политических партий в электоральном процессе : автореф. дис. ... канд. полит. наук / Пармонова А. В. – Воронеж : [б. и.], 1998.

Пантелейчук І.В.

ІМІДЖЕВА СТРАТЕГІЯ – цілісна система дій органів державної влади, спрямована на реалізацію процесу формування позитивного іміджу з урахуванням усіх соціальних, політичних, економічних чинників, що розрахована та тривалий час. **І.с.** передбачає використання технологій соціально-політичного маркетингу і реклами, комунікацій і PR-технологій, які в сукупності забезпечують необхідний рівень інформаційно-комунікативної взаємодії з цільовими аудиторіями, формуючи громадську думку, з метою досягнення успіху в управлінській діяльності. **І.с.** включає підготовку іміджевих акцій.

Розробка ефективної **І.с.** можлива за рахунок якісно проведеної діагностики виділених цільових груп і повноцінної комплексної аналітики. Вироблення **І.с.** зводиться до визначення основних факторів, які впливають на дієвість іміджу. Дієвість, у свою чергу, залежить від того, наскільки імідж виконує свої основні функції. Як механізм фор-

мування громадської думки імідж повинен: задовольняти інформаційні потреби суспільства; виконувати оцінну та пізнавальну функції; а в складних ситуаціях – психотерапевтичну функцію.

Літ.: Афанасьев С. В. Имидж руководителя как элемент корпоративного имиджа / С. В. Афанасьев. – Барнаул : [б. и.], 2003; Малкин Е. Основы избирательных технологий / Е. Малкин, Е. Сучков. – М. : Рус. панорама, 2000; Почепцов Г. Г. Стратегический анализ. Стратегический анализ для политики, бизнеса и военного дела / Г. Г. Почепцов. – К. : Дзвін, 2004.

Пантелейчук І.В.

ІМІТАЦІЙНА ДЕМОКРАТІЯ (англ. Guided democasy – декоративна демократія, квазі-демократія, псевдодемократія) – форма устрою політичної системи держави, за якої, незважаючи на формально демократичне законодавство і формальне дотримання всіх виборних процедур, фактична участь громадянського суспільства в управлінні державою і вплив суспільства на владу є мінімальними. **І.д.**, як правило, має політичну систему з домінуючою партією. Термін став відомим завдяки ізраїльському історичу Я.Л.Талмону (J.L.Talmon). До нього цей термін використовувався Б. де Жувенелем (B. de Jouvenel) і Е.Карром (E.H.Carr).

Термін **І.д.** поєднує в собі два поняття: імітація і демократія.

Імітація (лат. *imitatio* – наслідування) – уподібнення, відтворення, повторення основних властивостей певного зразка. Імітація використовується при побудові імітаційної моделі для досягання її максимальної близькості до прототипу.

Демократія – політичний лад, порядок здійснення влади, спосіб управління суспільними справами за участю та в інтересах народу; практичне втілення ідеалів свободи, справедливості, рівності можливостей, людських прав; соціальна активність, участь громадян в ухваленні та здійсненні суспільних рішень, у житті громади, розв'язанні проблем. Демократія – це не лише формальне визнання народу джерелом влади, сувереном, стосовно якого влада відіграє обслуговуючу роль, не тільки переважне право більшості під час ухвалення суспільних рішень, а й повага прав і потреб меншості, загальне дотримання закону й конституційного порядку, чітке визначення політичних процедур, суспільних заходів, політичної

комунікації за допомогою регламентів, толерантне, терпиме ставлення її учасників до інших думок і позицій, готовність до компромісу у вирішенні спірних питань. Ознакою демократії є участь громадян у формуванні органів державної влади, контролі за їхньою діяльністю, вплив на прийняття спільних для всіх рішень на засадах загального, рівного виборчого права і здійснення цього права у процедурах виборів, референдумів тощо, участь у розв'язанні суспільних проблем.

Режим **І.д.** створює "image" – образ демократичної держави, в якій дотримуються всі права людини і закони. При формальному дотриманні всіх "правил" демократії першими, хто порушує закони держави, є ті, хто їх створює. Крім того, часто на підтримку такого іміджу витрачається набагато більша кількість фінансів, ніж на соціальну політику. Режим **І.д.** діє хитрістю за принципом єзуїтів – "мета виправдовує засоби", при цьому режим **І.д.** використовує технології "performance" – спектаклю. Дійсно, адже набагато простіше розважити "глядача" (виборця), ніж здійснювати якісь реальні політичні дії. На відміну від відкрито авторитарних або напівавторитарних режимів, режими **І.д.** не лише називають себе демократичними, а й прагнуть зберегти зовнішні формальні ознаки демократії, вихлостивши її реальний зміст. Ці режими не відмовляються від демократичної і ліберальної риторики, часто прагнуть вступити в різні міжнародні організації, які об'єднують демократичні держави (такі як Рада Європи), або не полишають членства в них, незважаючи на розбіжності й критику з боку зрілих демократій. На відміну від відкрито авторитарних або напівавторитарних режимів, режими **І.д.** використовують лише вибіркові індивідуальні репресії проти найбільш яскравих опозиціонерів, не вдаючись до масштабних репресій проти цілих соціальних груп, партій або організацій. Також для **І.д.** нехарактерне прагнення до формального посилення законодавства (виборчого закону, закону про партії і т. ін.).

Ортега-і-Гассет писав: "Новітні політичні режими, що недавно виникли, видаються мені ні чим іншим, як політичним диктатом мас". "Сьогодні ми бачимо панування гіпердемократії, за якої маса діє безпосередньо, поза всяким законом, і за допомогою грубого тиску нав'язує свої бажання і смаки".

Ні про одну з наявних або існуючих демократій не можна з упевненістю сказати, що вона у жодному разі не є (не була) **І.д.** Варто відзначити, що тою чи іншою мірою імітаційними є всі демократичні режими (включаючи розвинені демократії країн Заходу), оскільки повна демократія є недосяжним теоретичним ідеалом. Проте співвідношення імітації і реальної демократії в різних країнах різне, що і дозволяє виділяти режими **І.д.** в окрему підгрупу політичних режимів. В умовах **І.д.** можливий виключно формальний поділ державної влади на три гілки – виконавчу, законодавчу і судову, але на відміну від реальної демократії ці три гілки не рівноправні: виконавча влада, як правило, домінує над двома іншими гілками влади.

Ще Г.Дебор писав про роль поліцейщини в "суспільстві вистави", приблизно таку ж роль відіграють і ті, кого прийнято називати корупціонерами. Корупція допомагає режиму **І.д.** контролювати тих, хто має хоч б якийсь вплив на громадськість. Таким чином, отримуючи вигоду від своєї "діяльності", корупціонер існує в даній системі і є тим елементом, який зміг найбільше пристосуватися до даного режиму і при цьому сприяє живучості системи.

Корупція – загальна назва злочинних дій у сфері державного управління, політики, що полягають у використанні державними посадовими особами, політичними і громадськими діячами довірених їм прав і владних повноважень з метою реалізації вузькокорпоративних (кланових) інтересів, а також власного збагачення. Правова сутність корупції проявляється в тому, що вона завжди посягає на встановлений порядок реалізації публічної влади. До неї зараховують будь-яке використання посадовою особою, державним службовцем сфери управління наданої їй влади чи свого посадового становища для незаконного збагачення або особистої заінтересованості. За високого рівня корумпованості державних органів корупція стає системним елементом державного управління.

У зв'язку з цим виділяють деякі характерні риси, що пов'язують **І.д.** з феноменом корупції: **І.д.** безпосередньо пов'язана з корупцією через чинник ухвалення політичних рішень; корупція створює імітацію волевиявлення народу.

У демократичних країнах основним способом покарання чиновників за корупцію є усунення їх від влади на наступних виборах. У системі ж **І.д.** “покарання” може і не знайти того, хто скоїв злочин, таким чином, корупція є неформальною винагородою чиновнику або іншій особі, так чи інакше пов’язаній з владою, за його діяльність.

Філософія імітаційної або тоталітарної демократії, згідно з Я.Талмоном, заснована на ієрархічно організованій побудові суспільства, в якому існує абсолютна і вища політична істина, якої дотримуються всі люди. Вважається, що не лише індивід сам по собі не в змозі досягти цієї істини, але його обов’язком і відповідальністю є допомогти своїм співвітчизникам усвідомити це. Більше того, будь-яка суспільна і приватна діяльність, яка не ставить за мету досягнення істини, є даремною, безглуздою витратою часу й енергії та має бути усунута.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.; *Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс* / Х. Ортега-и-Гассет. – М. : АСТ, Хранитель, 2007; *Общество спектакля* / пер. с фр. С. Офертаса и М. Якубович. – М. : Логос, 1999. – 224 с.; *Маркузе Г. Одномерный человек* / Г. Маркузе. – М. : Директмедиа Паблшинг, 2007. – 478 с.

Гошовська В.А.

ІМУНІТЕТ – привілей юридичної недоторканності державної посадової особи, депутата на період строку дії мандата або кандидата в депутати на час проведення ним виборчої кампанії. **І.** захищає особу від цивільної, кримінальної, фінансової, адміністративної відповідальності.

І. (від лат. *immunitas* – звільнення від чогонбудь). У Стародавньому Римі – звільнення від податків чи громадських повинностей як особливий привілей, що його надавав окремій особі, соціальній категорії чи громаді сенат Римської республіки, а пізніше – імператор.

У середні віки **І.** означав вилучення певних осіб або майна із загальної системи державних повинностей. Великі феодали, особливо вище духовництво, отримували від королів спеціальні грамоти, що забороняли доступ у їхнє володіння королівським чиновникам для виконання судових, адміністра-

тивних, поліцейних або фіскальних функцій. Ці функції передавалися магнатам і їхнім службовим особам. Особа, яка мала таку грамоту, користувалася на своїй землі судовою владою, сама збирала податки, очолювала військово ополчення, що скликалося на території імунітетного округу. **І.** робив помістя – незалежний з економічного погляду осередок – самостійним також з політичного погляду, що поглиблювало феодалну роздробленість Європи. У зв’язку з посиленням королівської влади і формуванням централізованих держав інститут **І.** занепадав.

У наш час термін **І.** використовується для позначення понять: “**І.** держави”, “**І.** дипломатичний”, “**І.** парламентський”. **І.** держави від іноземної юрисдикції – невідчужуваність держави та її органів суду іншої держави, **І.** держави впливає із засад державного суверенітету, за яким до держави не можуть бути застосовані примусові заходи. Дипломатичний **І.** – сукупність прав і привілеїв, якими користуються іноземні дипломати в тій державі, де вони акредитовані. Парламентський **І.** полягає в тому, що член парламенту не може бути затриманий, підданий обшукові й судовому переслідуванню без особливого дозволу парламенту.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; <http://histua.com/slovnik/i/immunitet>

Михненко А.М.

ІНВЕСТИЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ – сукупність практичних дій держави, внутрішніх і зовнішніх юридичних осіб та громадян щодо реалізації інвестицій. **І.д.** відбувається на основі: інвестування, здійснюваного громадянами, недержавними підприємствами, господарськими асоціаціями, спілками і товариствами, а також громадськими й релігійними організаціями, іншими юридичними особами, заснованими на колективній власності; державного інвестування, здійснюваного органами влади й управління України, Кримської АР, місцевих Рад народних депутатів за рахунок коштів бюджетів, позабюджетних фондів і позичкових коштів, а також державними підприємствами та установами за рахунок власних і позичкових коштів; іноземного інвестування, здійснюваного іноземними громадянами, юридичними особами та державами; спільного інве-

ствання, здійснюваного громадянами та юридичними особами України, іноземних держав. Об'єктами І.д. є: будь-яке майно, в т.ч. основні фонди та оборотні кошти в усіх галузях і сферах народного господарства, цінні папери, цільові грошові вклади, науково-технічна продукція, інтелектуальні цінності, інші об'єкти власності, а також майнові права. Об'єктами І.д. житлового будівництва, фінансування яких здійснюється з використанням недержавних коштів, залучених від фізичних та юридичних осіб, може здійснюватися виключно через фонди фінансування будівництва, фонди операцій з нерухомістю, інститути спільного інвестування, недержавні пенсійні фонди, які створені та діють відповідно до законодавства, а також через випуск безпроцентних (цільових) облігацій. Утворення і використання об'єктів І.д. має відповідати вимогам санітарно-гігієнічних, радіаційних, екологічних, архітектурних та інших норм, встановлених законодавством України, а також не порушувати прав та інтересів громадян, юридичних осіб і держави, які охороняються відповідно до Закону України "Про інвестиційну діяльність". Суб'єктами І.д. є: Українська держава, фізичні та юридичні особи України, фізичні та юридичні особи іноземних держав, а також іноземні держави. Кожен із суб'єктів І.д. зобов'язаний виконувати свої функції. Провідними суб'єктами І.д. є громадяни України, юридичні особи та Українська держава. Ці суб'єкти наділені виключним правом формувати внутрішні умови І.д. Українська держава зобов'язана управляти І.д.: прогнозувати, планувати, організовувати, регулювати, мотивувати, контролювати, оцінювати ефективність вкладання інвестицій на макроекономічному рівні. Зокрема, держава має аналізувати та ідентифікувати суперечності І.д., конкретизувати внутрішні та зовнішні ризики, розробляти відповідні механізми зняття ризиків на базі формування інвестиційної політики, розробляти інвестиційну стратегію і тактику, законодавчо-нормативні справедливі умови доступу суб'єктів інвестиційної діяльності до інвестиційних ресурсів, механізмів захисту інтересів суб'єктів І.д. Юридичні особи зобов'язані здійснювати І.д. відповідно до законодавства України, дотримуватися соціальних, фінансових, техніко-технологічних, санітарно-гігієнічних, екологічних, інформаційних

тощо умов укладання капіталу, фізичні особи повинні мати доступ до справедливих умов інвестиційної діяльності на підприємствах, брати участь у формуванні умов інвестиційної діяльності. До І.д. можуть бути залучені суб'єкти інших держав, які здійснюють діяльність відповідно з дотриманням якісних та кількісних параметрів національної безпеки. Фінансування І.д. має відбуватися за рахунок: власних фінансових ресурсів інвестора (прибуток, амортизаційні відрахування, відшкодування збитків від аварій, стихійного лиха, грошові нагромадження і заощадження громадян, юридичних осіб тощо); позичкових фінансових коштів інвестора (облігаційні позики, банківські та бюджетні кредити); залучених фінансових коштів інвестора (кошти, одержані від продажу акцій, пайові та інші внески громадян і юридичних осіб); бюджетних інвестиційних асигнувань; безоплатних та благодійних внесків, пожертвувань організацій, підприємств і громадян. Всі суб'єкти І.д. незалежно від форм власності та господарювання мають рівні права щодо здійснення І.д., якщо інше не передбачено законодавчими актами України. Основним правовим документом, який регулює взаємовідносини між суб'єктами І.д., є договір (угода). Укладення договорів, вибір партнерів, визначення зобов'язань, будь-яких інших умов господарських взаємовідносин, що не суперечать законодавству України, є виключною компетенцією суб'єктів І.д. Державні органи та посадові особи контролюють реалізацію договорних відносин між суб'єктами І.д. у межах своєї компетенції. Розміщення інвестицій у будь-яких об'єктах, крім тих, інвестування в які заборонено або обмежено Законом України "Про інвестиційну діяльність", іншими актами законодавства України, визнається невід'ємним правом інвестора та охороняється законом. Зупинення або припинення І.д. провадиться за рішенням: інвесторів, при цьому інвестори відшкодовують збитки учасникам інвестиційної діяльності; правомочного державного органу. Рішення державного органу про зупинення або припинення І.д. може бути прийнято з таких причин: якщо її продовження може призвести до порушення встановлених законодавством санітарно-гігієнічних, архітектурних, екологічних та інших норм, прав та інтересів громадян, юридичних осіб і держави, що охо-

роняються законом; у разі оголошення в установленому законом порядку інвестора банкрутом через неплатоспроможність; внаслідок стихійного лиха, запровадження надзвичайного стану; у разі придбання і продажу довгострокових активів, а також інших інвестицій, які не є еквівалентами грошових коштів. Виключним правом та обов'язком держави є управління **І.д.** на макроекономічному рівні, у тому числі проведення постійного моніторингу **І.д.**, здійснення державної експертизи інвестиційних проектів, встановлення якісних та кількісних макроекономічних параметрів **І.д.**, зокрема встановлення ступеня відтворення (простого чи розширеного), загальної вартості інвестицій для забезпечення простого та розширеного відтворення, основних засобів, робочої сили, загальних якісних та кількісних параметрів відтворення екологічного середовища, встановлення якісних та кількісних параметрів дії суб'єктів **І.д.** у надзвичайних ситуаціях. Інші суб'єкти беруть участь в управлінні **І.д.** у межах своєї компетенції.

Літ.: Загородній А. Г. Фінансовий словник / А. Г. Загородній, Г. Л. Вознюк, Т. С. Смовженко. – 2-ге вид., випр. та допов. – Львів : Вид-во “Центр Європи”, 1997; *Енциклопедія інвестицій* / уклад. : Р. С. Дяків, А. В. Бохан, Я. І. Козак, С. М. Ліфінцев та ін. ; за ред. Р. Дяківа. – К. : Міжнар. економ. фундація “ІнтелекТбізнес”, 2008; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010.

Михненко А.М., Мартиненко В.Ф.

ІНКОРПОРАЦІЯ (англ. incorporation – включення до свого складу; приєднання) – спосіб систематизації нормативно-правових актів у хронологічному, алфавітному чи іншому порядку (наприклад, по галузях права). На відміну від кодифікації не має на меті оновлення змісту правових актів. **І.** дає можливість вносити в їх первинний текст всі наступні офіційні зміни і доповнення, виключити відмінені норми, виявити неузгодженості та протиріччя і т. ін. Вирізняють офіційну та неофіційну **І.**

Офіційна **І.** – це об'єднання нормативних актів шляхом видання компетентними органами збірників діючих нормативних актів. Вона є способом офіційного опублікування тих, що набрали чинності, чи уже діючих нормативних актів.

У межах офіційної **І.** можуть бути виділені: хронологічна **І.** (упорядкування нормативних актів за часом їх видання), тематична **І.** (об'єднує акти однієї теми, сфери чи галузі). Неофіційна **І.** проводиться різними організаціями, органами і особами та має довідково-інформаційний характер.

Літ.: Козюбра М. І. Демократія і перебудова / М. І. Козюбра. – К. : [б. в.], 1988; *Систематизація законодавства України: проблеми та перспективи вдосконалення* : монографія. – К. : [б. в.], 2003.

Руснак О.В.

ІННОВАТИКА – наукова та освітня галузь знань, що вивчає закономірності розвитку інноваційних процесів і розвиває методологію та принципи їх організації. Дидактичний аналіз **І.** дає змогу віднести її до розряду галузей знання діючо-перетворюючого типу. Формування **І.** як наукової і освітньої дисципліни зумовлено усім ходом історичного розвитку суспільного виробництва, особливо в період його переходу від фази індустріалізації до фази постіндустріальної економіки.

І., як напрям наукової діяльності, досліджує закономірності інноваційного розвитку, розробляє та розвиває теоретико-методологічні основи створення інновацій, організації і управління інноваційними процесами, а також їх прогнозування. Серед основних проблем, що розробляє **І.**, як наукова дисципліна: формування нововведень та інновацій; розробка інноваційних рішень; дослідження сприйнятливості організації до інновацій та опору їм; дифузії (розповсюдження) інновацій; адаптації людини до нововведень та їх пристосування до потреб людини; форми організації та регулювання інноваційних процесів; методологія дослідження ринку інновацій; формування інноваційних стратегій; дослідження конкурентних переваг інновацій та стадій їх розвитку; методологія державного регулювання інноваційної діяльності та трансферу технологій. Практична складова **І.** полягає в реалізації конкретних управлінських дій в інноваційній сфері діяльності, зокрема, управління інноваційними процесами. Таким чином, **І.** є науковою основою і методологічним базисом інноваційної діяльності та інноваційного менеджменту.

І. як у теоретико-методологічному, так і практичному аспекті є основою інновацій-

ної культури, яка характеризує рівень освітньої, загальнокультурної і соціально-психологічної підготовки особистості та суспільства в цілому до сприйняття і творчого втілення в життя ідеї розвитку економіки країни на інноваційних засадах. Розвиток інноваційної культури визначено Законом України “Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні” одним із стратегічних пріоритетних напрямів інноваційної діяльності. Тому опанування знаннями **I**, і вміннями їх застосування на практиці має бути складовою навчального процесу підготовки управлінських кадрів.

Метою навчальної дисципліни **I** є формування цілісної системи знань щодо інновацій та механізму управління ними, набуття навичок управління інноваційними процесами на підприємстві, в галузі, регіоні та країні. Навчальна дисципліна **I** спрямована на формування творчої особистості, потенційного суб’єкта інноваційних процесів, для якого професійні знання, вміння та практичні навички та їх постійне оновлення в системі неперервної освіти становлять основу креативної самореалізації в інноваційній сфері діяльності.

В Україні запроваджено освітньо-професійну програму підготовки магістра за спеціальністю 8.000014 “Управління інноваційною діяльністю”, зміст якої відповідає змісту науково-освітньої дисципліни **I**. Завданнями вивчення цієї навчальної дисципліни є формування: уявлень про інновації та їх типологію; методологічних підходів до організації наукових досліджень; системи спеціальних знань про економіку інноваційного підприємства; знань та вмінь проводити системний аналіз і приймати інноваційні рішення; знань та вмінь менеджменту інновацій; інноваційної культури, інноваційного мислення, креативних підходів до вирішення інноваційних завдань; знань та вмінь щодо комплексного управління фінансовими аспектами інноваційної діяльності підприємства; знань та практичних вмінь у сфері охорони, захисту та використання об’єктів інтелектуальної власності; знань та практичних навичок у сфері технологічного аудиту, трансферу технологій, введення до господарського обороту об’єктів прав інтелектуальної власності; теоретичних знань з питань стратегічного управління інноваційним розвитком підприємства; знань та вмінь

у галузі маркетингу інноваційних продуктів; знань та вмінь щодо управління інноваційними проектами; навичок та вмінь використання сучасних інформаційних систем і технологій в управлінні інноваційною діяльністю. Виконання цих навчальних завдань дає змогу: зрозуміти об’єктивну закономірність інноваційного розвитку, роль держави і суспільства щодо стимулювання генерації і підтримки розвитку інноваційних процесів; знати особливості реалізації інноваційних процесів в управлінні, науково-технічній та виробничій сферах діяльності, а також особливості ринку інноваційних товарів; набути вмінь організувати відповідне інформаційне, правове, кадрове, інвестиційне та фінансове забезпечення інноваційної діяльності; організувати формування інноваційних програм і розробку інноваційних проектів за пріоритетними напрямками інноваційної діяльності; організувати введення об’єктів прав інтелектуальної власності у господарський процес.

Літ.: *Інноватика* / Б. В. Гринев, В. А. Гусев. – Х. : Исма, 2010. – 352 с.; *Освітньо-професійна програма підготовки магістра спеціальності 8.000014 “Управління інноваційною діяльністю”* напряму підготовки “Специфічні категорії”: Галузевий стандарт вищої освіти. – К. : М-во освіти і науки України, 2007. – 19 с.

Гусев В. О.

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ – утворення стабільних зразків соціальної взаємодії, оснований на формалізованих правилах, законах, звичаях і ритуалах. Інституалізація слугує закріпленню практик чи сфери суспільних відносин у вигляді законів чи соціальної норми, прийнятого порядку.

Взагалі існує багато визначень **I**. Так, Р.Г.Тернер називає **I** багатомірні процеси, що формують організацію індивідів, груп, соціальних одиниць і перетворюють їхні дії на соціальну систему. Р.Кьоніг визначає **I** як процес формального упорядкування норм певної соціальної цілісності. За Б.Маліновські, **I** – це процес “культурних реакцій” на певні людські потреби, збільшення різних причинно-культурних способів задоволення потреб або простіше – розвиток культури. В довідковій зарубіжній соціологічній літературі **I** подається як процес закріплення практичних зразків поведінки, що постійно повторюються. В.Мюгльман вживає цей термін для позначення процесу “застигання” (за-

твердіння) плинного соціального життя. Для А.Гідденса **I.** є процесом продукування певних норм поведінки на підставі відповідних компонентів свідомості та окремих дій. Система ж цих інституалізованих форм поведінки є суспільством.

Трансформації інститутів можуть відбуватися різними способами і по-різному виявлятися. Процеси трансформації можуть виявлятися в різних формах існування інституту. Можуть відбутися суттєві зміни в суб'єктивному компоненті суспільного інституту, тобто змінитися норми і цінності, але органічно інститут може і не зазнавати суттєвих змін (промислове підприємство). І навпаки, організаційно інститут змінюється, а відносноні і норми залишилися такими ж (перетворення колгоспів в КСП, райкомів в райдержадміністрації).

I. пов'язана із складними процесами системної трансформації, по-різному здійснюється в нормативній, організаційній і комунікативній формі суспільних інститутів.

Процес **I.** здійснюється за трьома напрямками: 1. Формування цінностей, ідентифікаційних практик, які на суб'єктивному рівні забезпечують **I.** соціального простору.

Цей процес складається із кількох компонентів: легалізація (створення нормативної бази, формалізованої в законах, статутах, інструкціях тощо); легітимація (визнання даних норм людьми, схвалення їх, підкріплення норм соціально-психологічними і етичними складовими); формування традиції, міфу тощо.

2. Існування діяльності із створення та зміцнення суспільних інститутів, організацій і структур, які втілюють у матеріально-речовій формі інституційний статус соціального простору. Створення матеріальних умов здійснення інститутом своїх функцій полягає у створенні відповідної інфраструктури: 1) легалізація функції; 2) надбання джерел фінансування; 3) придбання офісу, приміщення; 4) прийом співробітників, службовців; 5) наявність транспорту, зв'язку, оргтехніки.

3. Кодифікація і упорядкування соціальних відносин, що формує єдиний соціальний організм на підставі солідарності – інститут соціального партнерства, який сприяє упорядкуванню відносин між трьома важливими соціальними суб'єктами.

I. в умовах трансформації суспільства відбувається на тлі деінституалізації ряду інших

інститутів колишнього етатистського суспільства. Деінституалізація є однією з ознак і наслідків системної, тобто соціальної, політичної і економічної кризи.

Процеси **I.** здійснюються не автоматично, тут недостатньо дії сил самоорганізації. Необхідний цілеспрямований вплив на процеси нової інституалізації, управління цими процесами. Нові інститути можуть органічно переплітатися зі старими, утворюючи іноді дивні конгломерати. Сам процес **I.** можна розглядати з двох позицій: 1) з точки зору впливу інститутів на людей; 2) вивчати діяльність людей з формування суспільних інститутів.

I. охоплює різні об'єкти і процеси. Виникнення нових інститутів влади, власності має потребу в соціокультурному супроводі. В процесі **I.** певне значення має ставлення до справи, до своїх обов'язків тих осіб, які відповідальні за нормальне функціонування суспільних інститутів. Високий ступінь **I.** забезпечує автоматизм виконання функцій, що особливо необхідно в умовах слабко вираженого почуття відповідальності, дефіциті соціальних інтересів у осіб, що забезпечують функціонування суспільних інститутів. Вивчення механізмів соціокультурної **I.** дає змогу закріпити економічні й політичні нововведення, підвищити ефективність функціонування нових інститутів влади і власності.

Одним із засобів здійснення інституційних змін виступають реформи. Зазвичай їх проведення потребує часу. Але можна добиватися значного прискорення темпів змін, якщо ефективно використати знання не тільки технологічні, а передусім організаційно-управлінські та економічні, зокрема знання про еволюції інститутів, які в ході реформ були накопичені в багатьох країнах з недосконалими інститутами держави і ринку, у т. ч. країни, які останніми десятиріччями досягли значних успіхів в економічному розвитку (Чилі, Мексика, Ізраїль, Бразилія, Індія).

Бажані інституційні зміни потребують системних зусиль і витрат протягом достатньо довгих проміжків часу на підґрунті продуманих і гнучко коригуємих за обстановкою програм. За відсутності довгострокової політики зміни, що плануються, або не відбуваються, або спотворюються, або уповільнюються і супроводжуються значними витратами і втратами. У такому разі і можна, і необхід-

но змінювати методи здійснення інституційних перетворень. Останнім часом став застосовуватися термін “вирощування інститутів”, який підкреслює, що недостатньо їх насильно прищепити, прийнявши закони, або впровадити як технічні нововведення.

Сьогодні ж постійно недовраховується реальна складність інституційних систем, а саме: а) те, що інститути пов’язані між собою; б) їх склад є принципово неоднорідним. Інститути не ізольовані один від одного. Не можна проводити серйозні зміни в одній галузі, не думаючи про наслідки в інших сферах (можна дозволити продавати і купувати якісь активи, але якщо не врегульовані правила доступу до них, то І. даної сфери економічного життя буде перевернуто). За будь-яких серйозних починаннях слід ураховувати принцип компліментарності інститутів, який стверджує, що інститути існують у зв’язках і бажаний економічний ефект досягається лише через взаємопов’язані інституційні зміни. Коли ж цей принцип не враховується, виникають дві загрози: 1) якщо намагатися витягнути один малозначущий ланцюг, то інерційна маса інституційної системи без труднощів поглине реформістські зусилля, і нове правило залишиться лише на папері, відбудеться його відторгнення; 2) якщо реформувати окремих елемент даної інституційної системи, то відбудеться реакція по всьому ланцюгові і слід очікувати непередбачуваних наслідків. Інша проблема в неоднорідності інститутів. Крім правил поведінки, що регулюють дії учасників ринку, існують механізми підтримки цих правил і примусу до їх виконання. Певним чином інститути являють собою єдину сукупність правил гри і правил контролю. До того ж будь-яка інституційна система розпадається на кілька рівнів.

Один із вимірів пов’язаний із силою впливу певних інститутів на інші інститути (як один з проявів І.), на процеси розвитку, на поведінку акторів.

Інший вимір – доступність для змін. Інститути реалізуються в зміні поведінки акторів, але вплив інститутів залежить і від того, наскільки вони піддаються змінам.

У складних інституційних системах виникають *інституційні розриви* – між суміжними інститутами, між правилами гри і правилами контролю, між інституційними рівнями. Це означає, що нові та існуючі інститути не

комплементарні (тобто відсутні зв’язки між інститутами і бажаний ефект досягається тільки через взаємопов’язані інституційні зміни).

Інституційні розриви можуть виникати стихійно, але це не означає, що в їх виникненні немає ніякої логіки, нехай навіть ця логіка і суперечить вимогам ефективності. (Наприклад: ставки податків вище за можливі). Тут присутній інституційний елемент владного механізму (виникнення елемента залежності, коли всі учасники ринку є порушниками або можуть бути кваліфіковані як такі). Таким чином, інституційні розриви між формальними правилами і неформальними діловими практиками підтримують існуючу структуру влади і рівень корупції потрібний для постійної “підкормки” чиновників.

Однією з причин інституційних розривів може бути незбігання складності нового інституту і загального стану інституційного середовища. Так, ефективна економічна організація базується на складних інститутах. Проте чим більш складним є інститут, тим більше виникає можливостей опортуністичної поведінки, коли один з контрагентів використовує даний інститут на шкоду та всупереч інтересам інших контрагентів. Це дуже небезпечно в недорозвиненому інституційному середовищі, де відсутні механізми, які б спиняли таку практику.

Отже, у недосконалому інституційному середовищі іноді краще можуть працювати більш прості інститути, навіть якщо з теоретичної точки зору вони здаються неефективними (“пласка” шкала оподаткування). Для запуску ж більш ефективних складних інститутів необхідні навички користування новими інститутами і певна ступінь довіри до них з боку агентів.

Концепції вирощування інститутів пропонують альтернативу і еволюційному радикалізму з наголосом на стихійному розвитку і політично-правовому конструктивізму, який виходить з можливості швидких кардинальних перетворень.

Варіант облагороджування “дикозростаючих” неформальних правил з їх наступною формалізацією в законі (Е. де Сото: приклади стихійного захоплення земельної власності для житлового будівництва, розвиток нелегальної вуличної торгівлі і нелегального міського транспорту). У даному разі широкое поширення ділових практик зважаючи

на досягання критичної маси та їх виживанні впродовж певного часу призводить до того, що неформальні норми укорінюються в культурних прошарках і починають підпирати правові норми, що заважають їх розвитку. В цих умовах формалізувати їх стає набагато легше, ніж ліквідувати. А формалізація сприяє тому, що неформальні ділові практики набувають більш цивілізованого вигляду. Виникає спокуса схилитися до цього “природного” варіанта формалізації неформальних правил як найбільш бажаного сценарію інституційного розвитку. Іноді здається, що ефективно працюють лише ті формальні правила, які відповідають практикам дії та традиціям, що вже виникли і стали стійкими. Незважаючи на привабливість такого “природного” сценарію, він не завжди можливий і не завжди бажаний. По-перше, не будь-яке неформальне правило можна закріпити в законі (наприклад корупцію). По-друге, це може призвести до відмови від розвитку, закріплюючи існуючу інституційну рівновагу в точці, яка є далекою від оптимального зразка. Іноді інституціалізуються не найкращі практики. По-третє, така формалізація може призвести до неприйнятних витрат для держави. Виділяють три джерела для так званого вирощування інститутів (варіант культивування): інституціональні винаходи; імпорт інститутів; рекомбінація існуючих інституційних норм.

Літ.: *Михненко А. М.* Інновації в управлінні суспільним розвитком : навч. посіб. / А. М. Михненко. – К. : НАДУ, 2009; *Гайдай Т. В.* Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст : монографія / Т. В. Гайдай ; КНУ ім. Т. Шевченка. – К. : ВПЦ “Київський ун-т”, 2008; Інституціональна парадигма цивілізаційного розвитку : у 4 кн. / Мелітопол. ін-т держ. та муніципал. упр. Гуманітар. ун-ту “ЗІДМУ” / Анатолій Ткач (ред.). – Мелітополь, Кн. 1. – Кн. 3. – Мелітополь : ГУ “ЗІДМУ”; *Прутська О. О.* Інституціоналізм і проблеми економічної поведінки в перехідній економіці / О. О. Прутська. – К. : Логос, 2003.

Михненко А.М., Макаренко Е.М.

ІНСТИТУТ ГЛАВИ ДЕРЖАВИ – складається із зафіксованих і документально закріплених норм, що визначають місце і роль глави держави в державному механізмі та його взаємовідносини з іншими органами держави, юридичні передумови наділення такою владою, встановлюють порядок заміщення посади глави держави, закріплюють повно-

важення глави держави, спосіб організації та функціонування глави держави.

І.г.д. виник одночасно з появою державних форм організації суспільного життя. **І.г.д.** своєю появою зобов’язаний абсолютній монархії, хоча є суто буржуазним. У тих країнах, де буржуазія у боротьбі за владу була достатньо організована, згуртована й сильна, де вона досягала перемоги над аристократичною феодальною знаттю, буржуазно-демократичні революції завершувалися, як правило, поваленням монархів, відправленням їх на ешафот, встановленням демократичнішої республіканської форми правління на чолі з главою держави, який обирався. І, навпаки, у країнах, де буржуазії не вдавалося через свою слабкість остаточно перемогти феодальну аристократію, де вона була змушена йти на компроміс із силами, що прийшли до влади, цей компроміс завершувався збереженням старого феодального інституту – монарха. За час свого існування **І.г.д.** зазнав еволюції стосовно форм, структур, повноважень, церемоніалів.

І.г.д. у кожній державі залежно від форми її правління може набувати як одноособової (президент або монарх), так і колегіальної форми (президія, державна рада, президентська рада).

І.г.д. в нормах права визначає:

- правове становище глави держави;
- його юридичну владу;
- строковість повноважень;
- порядок наслідування чи виборів;
- вимоги щодо кандидатури на пост глави держави та до суб’єктів, які впливають на вибір даної кандидатури;
- ступінь залежності від інших органів державної влади;
- повноваження глави держави, їх можна звести до п’яти основних груп: а) у сфері управління й формування уряду; б) у законодавчій галузі; в) у зовнішній політиці; г) у судовій галузі; д) надзвичайні повноваження;
- методи й форми участі глави держави у законодавчому процесі;
- права та прерогативи глави держави;
- спеціальну назву, титул;
- утримання;
- міру відповідальності, процедуру імпічменту та підстави для порушення цієї процедури;
- процедуру заміщення вакансії посту глави держави, існує два основних види вакансії – тимчасова та постійна;

– порядок перевибору та припинення повноважень глави держави.

Літ.: *Георгіца А. З.* Конституційне право зарубіжних країн : навч. посіб. / А. З. Георгіца. – Чернівці : Рута, 2000; *Сравнительное конституционное право* / В. Е. Чиркин, Ю. А. Юдин, М. А. Никифорова и др. – М. : Манускрипт, 1996; *Цветков В. В.* Суспільна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти : монографія / В. В. Цветков, І. О. Кресіна, А. А. Коваленко. – К. : Концерн “Видавн. дім “Ін Юре”, 2003; *Шаповал В. М.* Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс : підручник / В. М. Шаповал. – К. : Юрінком Інтер, 2008.

Охріменко Н.М.

ІНСТИТУТ ПРЕЗИДЕНТСТВА – сукупність норм, що встановлюють порядок набуття статусу, окреслюють правове становище та відповідальність президента як вищого органу держави. Розглядається передусім як інститут конституційного права, тому виступає як формалізований та юридично закріплений.

Виходячи з того, що державно-правовий інститут включає взаємопов’язані соціальні системи, **І.п.** за своїм характером є соціальним інститутом, який характеризується тим, що: по-перше, є похідним від соціуму (народу, суспільства); по-друге, його запровадження було викликано потребами суспільства, по-третє, суспільство може суттєво впливати на зміну правових норм, які регулюють відносини цього інституту.

Норми за змістом є матеріальними і процесуальними, за ступенем визначеності – диспозитивними й імперативними. **І.п.** включає норми не лише Конституції і законів України, а й нормативні акти самого президента. При цьому нормам Конституції відводиться основоположне місце і вони становлять його основну частину. В Україні ці норми зафіксовані як в окремому розділі Конституції (розд. VI “Президент України”), так в інших розділах Основного Закону, присвячених діяльності органів державної влади, АР Крим, органам місцевого самоврядування. Дані норми є й у Перехідних положеннях Конституції України.

Певна частина суспільних відносин у межах **І.п.** регулюється нормами адміністративного процесуального права (напр., питання відповідальності під час президентських виборів), нормами кримінального права (підстави процедури імпичменту) та нормами

адміністративного права (зокрема законами про державну службу). Це обумовлює специфіку **І.п.** як міжгалузєвого.

Специфіка **І.п.** визначається тим, що він виступає однією з основних форм конституційно-правового інституту глави держави як посадової особи чи державного органу, який займає, як правило, вище місце в ієрархії інститутів влади. Інститут глави держави може набувати форми як колегіального органу, так і одноособового, входить до певної гілки влади чи очолювати її (як правило виконавчої), або ж перебувати поза ними. Приміром, в Україні інститут глави держави знаходить своє втілення у формі інституту Президента України, який є одноособовим органом і не входить до жодної з гілок влади. Його діяльність щодо реалізації покладених державою функцій є похідною від сукупності конституційно-правових норм, які складають **І.п.**

І.п. є визначальним, тобто становить основу юридичного статусу президента, у той час як інститут президента прямо пов’язаний з фактичним статусом глави держави. Так, інститут Президента України виступає як державний орган виходячи з наявності у нього характерних особливостей державних органів. Визначення глави Української держави посадовою особою є не зовсім коректним, оскільки не визначений правовий статус самої посади президента. Президента України як орган держави характеризують: 1) конституційно визначений статус, який розкривається у його повноваженнях; 2) особливість його формування, що виявляється в обранні всіма громадянами України, які мають виборче право; 3) наділення його державно-владними повноваженнями, які полягають у можливості приймати рішення, що є обов’язковими до виконання, організувати виконання рішень та охороняти прийняті ним рішення від порушень. Президент України є складовою частиною системи органів держави, які діють не “відокремлено, а спільно, перебувають у тісному взаємозв’язку, взаємодії й взаємозалежності”. Таким чином, Президент України – це орган державної влади, представлений окремим громадянином України, утворений шляхом загальних прямих виборів, конституційно наділений державою відповідними державно-владними повноваженнями для реалізації наданих йому державою завдань і функцій,

який входить до єдиної системи органів державної влади України та діє відповідно до встановлених правових норм.

Суспільні відносини, урегульовані нормами **І.п.**, мають державно-політичний характер, оскільки вони виникають та існують у державі, яка, у свою чергу, є елементом політичної системи суспільства, і стосуються її вищого органу – президента.

Як інститут держави інститут президента значною мірою уособлює його фактичне становище у механізмі здійснення державної влади, тоді як **І.п.** як складова галузі конституційного права є сукупністю конституційно-правових норм, що визначають становище президента де-юре. Поняття “інститут президента” як інститут держави є ширшим за своїм змістом, ніж у конституційному праві, оскільки регулюється також нормами інших галузей права, без чого його існування є неможливим. Інститут президента як інститут держави внаслідок більшої чутливості до динаміки суспільних процесів розвивається швидше, ніж **І.п.** у конституційному праві. У свою чергу, інститут конституційного права не може досліджуватися ізольовано від вивчення інституту держави. По-перше, юридичною основою кожного з них є Конституція і закони, акти глави держави. По-друге, інститут держави й інститут права мають перебувати у рівновазі, оскільки інститут держави повинен функціонувати на підставі і з метою реалізації конституційно-правових норм. По-третє, відокремлене вивчення цих інститутів не може дати всебічну оцінку такого органу держави, як президент, особливо при реалізації принципу поділу влади. По-четверте, суб’єктом як одного, так і іншого є вищий орган держави – президент.

У публікаціях вітчизняних авторів поняття “**І.п.** в Україні” і “інститут Президента України” застосовуються здебільшого як тотожні. Натомість, у Франції Президент Республіки науковцями визначається як “інституція”. Відповідно, вивченню й аналізу у цьому разі підлягають не стільки норми правових актів, а насамперед, фактичне становище президента у механізмі здійснення державної влади, тобто явище де-факто. Подібний підхід до президентства спостерігаємо й у публікаціях українських авторів В.Андрущенка, А.Білоуса, М.Михальченка, В.Кременя, Н.Кононенко, В.Литвина, С.Рябова, хоча во-

ни використовують стосовно президентства термін “інститут”, а не “інституція”.

Таким чином, **І.п.** складається із сукупності конституційно-правових норм, що регулюють відносини організації, визначення повноважень, відповідальності президента, окреслюють його місце серед органів держави та в механізмі здійснення державної влади, характеризують допоміжні органи при главі держави. Одна частина його норм є специфічними нормами **І.п.** (вступ на посаду, правовий статус, компетенція, припинення повноважень), а інша – деталізацією в **І.п.** норм інших інститутів конституційного права (порядок виборів – інституту безпосереднього народовладдя, відповідальність – інституту конституційно-правової відповідальності). Сам же **І.п.**, відповідно до характеристик і класифікації інститутів у науці конституційного права, є частиною генерального інституту основ правового статусу органів державної влади і місцевого самоврядування, формою інституту глави держави і загальним інститутом конституційного права.

Плахотнюк Н.Г.

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНИЙ (від лат. *institutum* – встановлення, установа) – форма організації (державна, право, політичні партії, збройні сили, церква, школа, родина, мораль) та засіб здійснення спільної діяльності людей, що забезпечує стабільне функціонування суспільних відносин. За допомогою соціальних норм, правил, принципів і санкцій, що регулюють різні сфери суспільної діяльності, **І.с.** виконує організаційні, регуляторні, управлінські та виховні функції у суспільстві. Інституціоналізація суспільних відносин передбачає створення умов для їх трансформації та відтворення. У цьому процесі домінуючу роль відіграє інститут власності, що приводить до консервації норм і цінностей, за допомогою яких регулюються матеріальні відносини. Формування нових суспільних відносин передбачає руйнування старих **І.с.** і установ, які є основними носіями попередніх суспільних відносин. У суспільстві існує цілий комплекс **І.с.**, взаємодія яких забезпечує управління, організацію й регулювання суспільних відносин. **І.с.** у демократичних суспільствах діють на засадах сталої системи суспільних цінностей, що часто закріплюється в конституціях. В ос-

танніх визначаються повноваження основних інститутів політичної системи суспільства, установ соціального контролю й управління. Діяльність держави як інституту політичної влади законодавчо спрямовується на вирішення політичних, соціально-економічних і гуманітарних питань розвитку й удосконалення суспільного життя.

Процес інституціоналізації (створення **І.с.**) складається з кількох послідовних етапів: 1) виникнення потреби, задоволення якої вимагає спільних організованих дій; 2) формування загальних цілей; 3) появи соціальних норм і правил під час стихійної соціальної взаємодії, здійснюється методом спроб і помилок; 4) появи процедур, пов'язаних з нормами і правилами; 5) інституціоналізації норм і правил, процедур, тобто їх прийняття, практичного застосування; 6) установлення системи санкцій для підтримки норм і правил, диференційованість їх застосування в окремих випадках; 7) створення системи статусів і ролей, призначених для всіх без винятку членів інституту. Завершальним етапом становлення інституціоналізації **І.с.** можна вважати створення відповідно до норм і правил чіткої статусно-рольової структури, соціально схваленої більшістю учасників цього соціального процесу. Без інституціоналізації, без **І.с.** жодне сучасне суспільство існувати не може.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Канашевич Н. М.* Социология. Вопросы теории и методологии : монография / Н. М. Канашевич. – Могилёв : Изд-во МГУ им. А. А. Кулешова, 1999.

Михненко А.М.

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ (англ. Institutionalization, від лат. institutus – встановлення, заснування):

1. Утворення стабільних зразків соціальної взаємодії, заснованої на формалізованих правилах, законах, звичаях і ритуалах.

2. Процес упорядкування, структурування, формалізації і стандартизації певних установлених компонентів свідомості або поведінки, в ході якого соціальні практики стають достатньо регулярними і тривалими.

3. Процес конституювання (утворення) соціальних інститутів.

І. – складний суспільний процес, поетапна структура якого включає такі основні ком-

поненти: 1) виникнення потреби, задоволення якої вимагає сумісних організованих дій; регулювання спільних цілей; 2) поява соціальних норм і правил в ході стихійної соціальної взаємодії, яка здійснюється методом проб і помилок; 3) поява процедур, пов'язаних із нормами і правилами; 4) **І.** норм і правил, процедур, тобто їх прийняття, практичне застосування; 5) встановлення системи санкцій для підтримки норм і правил, диференційованість їх застосування в окремих випадках; 6) створення системи статусів і ролей, які охоплюють усіх без винятку членів інституту.

Відомий соціальний дослідник Г.Ленські визначив ключові соціальні потреби, які породжують процеси **І.**:

– потреба комунікації (мова, освіта, зв'язок, транспорт);

– потреба у виробництві продуктів і послуг;

– потреба в розподілі благ і привілеїв;

– потреба безпеки громадян, захисту їх життя і благополуччя;

– потреба в підтримці системи нерівності (розміщення соціальних груп за позиціями, статусами тощо);

– потреба в соціальному контролі за поведінкою членів суспільства (релігія, мораль, право).

Одну з центральних проблем розвитку й оновлення соціальних інститутів інституціоналісти вбачають у створенні системи соціального контролю. Інституціоналісти відзначають різні форми соціального контролю над економікою: реформи, які стосуються великих корпорацій, управління їх діяльністю, державні і регулюючі заходи, що впливають на механізм ринкової конкуренції, ціноутворення, зайнятість, стан грошово-кредитного ринку, фінансово-бюджетної системи тощо. Значне місце в організації соціального контролю відводиться плануванню, включаючи створення і розвиток державної системи програмування та індикативного планування. Все це об'єктивно сприяє розвитку і вдосконаленню державних форм господарювання. В організації соціального контролю інституціоналісти покладають надію на програми “соціалізації”.

І. є інтерналізацією санкціонованих більшістю зразків і стандартів дій, поведінки, тобто засвоєння їх в особистісних мотиваційних структурах членів суспільства, процесом, за якого певна суспільна потреба починає усвідомлюватися як загальносоціаль-

на, а не приватна. Для її реалізації у суспільстві встановлюються особливі норми поведінки, формуються відповідні ролі, готуються кадри, виділяються ресурси. Завдяки цьому формується певний набір формальних і неформальних санкцій, за допомогою яких здійснюється соціальний контроль за відповідними типами поведінки.

Існують дві основні точки зору на дослідження **I.** По-перше, **I.** розглядається як історичний процес зародження і встановлення нових соціальних інститутів, що дає змогу розкрити причини й умови їх виникнення. По-друге, **I.** виступає як функціонування соціальних інститутів у рамках соціальної системи у зв'язку з процесом адаптації індивідів і колективів до її нормативних вимог, під час якого формуються соціально-психологічні механізми, що забезпечують стабільність і стійкість суспільних відносин.

Отже, **I.** може бути спрямована як на узаконення (легітимацію) вже існуючих практик, так і на впровадження нових інститутів з метою трансформації існуючої системи суспільних відносин. А **I.** являє собою безперервний процес, в якому безліч заходів, структур і цінностей стає невід'ємною і сталою частиною соціальних відносин.

Термін **I.** широко використовується в соціальній теорії для позначення процесу впровадження нових правил і форм соціальних відносин у соціальні системи або суспільство в цілому. Цей термін увійшов також у вжиток політичної сфери і відображає явища, пов'язані зі створенням та організацію державних установ або окремих органів, відповідальних за вироблення і здійснення політики. **I.** також розглядається як важлива частина процесу модернізації соціальних систем, суспільних відносин.

У зв'язку з тим, що соціальні інститути не є застиглою формою, динамічна сутність процесу **I.** розкривається в понятті "інституціональні зміни".

Інституціональні зміни (І.з.) – безперервний процес кількісно-якісних і сутнісних змін та перетворень різних соціальних інститутів.

І.з. відбуваються під впливом ендегенних та екзогенних факторів. Ендегенними факторами факторами є такі трансформації інституційної структури суспільства, які здійснюються шляхом еволюційної зміни існуючих правил і норм, що складають основу інсти-

туту. Екзогенні фактори І.з. за своєю природою є більш радикальними і найчастіше виявляються при імпорті інститутів. Імпорт інститутів можливий тільки тоді, коли вектор розвитку наявних "вітчизняних" інститутів збігається або, принаймні, не суперечить вимогам свідомо впроваджуваних інститутів. Екзогенні фактори І.з. здійснюються і в тому випадку, коли інституціоналізації ґрунтується на підставі розумових конструкцій, ідеологій і теоретичних побудов, які ще не існували на практиці.

Факторами І.з. є наукові, техніко-технологічні, економічні (у т. ч. фінансові, інвестиційні, інноваційні та ін.), соціальні, правові, політичні та інші зміни, пов'язані з управлінням та регулюванням системи суспільних відносин, передусім соціально-економічних, окремих їх підсистем та елементів.

І.з. відбуваються під впливом різних причин, пояснення яких знаходимо у відповідних напрямках інституціональної теорії, зокрема, представники традиційної (ортодоксальної) інституційної теорії (Дж.Ходжсон, Е.Скрепанті) вказують на вплив еволюційно-генетичного продовження та спадкоємний розвиток; представники соціально-технологічного інституціоналізму (Дж.Гелбрайт, Я.Тінберген та ін.). Основою суспільного, в т. ч. економічного, розвитку вважають впровадження науки і техніки у виробництво; прибічники соціально-правового неінституціоналізму наприкінці ХХ ст. (Р.Коуз, Р.Познер та ін.) причину інституційних змін вбачають у системі власності.

Літ.: *Соціологія: курс лекцій* : навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти ; за ред. В. М. Пічі. – 2-е вид., випр. і допов. – Львів : Новий світ-2000, 2002; *Социологический энциклопедический словарь* : на рус., англ., нем., фр. и чеш. языках ; ред.-координатор акад. РАН Г. В. Осипов. – М. : Издат. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1998; *Трошинський В.* Соціальний розвиток : опорний конспект навч. дисц. / В. Трошинський, О. Петроє, І. Горгес. – К. : Вид-во НАДУ, 2008; *Юхименко П. І.* Історія економічних учень : навч. посіб. / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К. : Знання-Прес, 2005.

Петроє О.М.

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ – (англ. Institutionalism, від лат. Institutio – встановлення, установка) – інституціональна теорія, система поглядів на суспільство і економіку, в основі якої лежить категорія інституту. Останнє

розглядається інституціоналістами як первинний елемент рушійної сили суспільства. До інститутів вони відносять різноманітні категорії та явища (наприклад держава, підприємництво, монополії, приватна власність, профспілки, сім'я, релігія тощо), що відображають звичаї, звички, етику, правові рішення, суспільну психологію і головне – еволюцію суспільних відносин.

I. – це в певному розумінні альтернатива неокласичному напряму економічної теорії. Інституціоналісти рушійною силою суспільних відносин поряд з матеріальними факторами вважають також духовні, моральні, правові та інші фактори, що розглядаються в історичному контексті. Інакше кажучи, **I.** має предметом свого аналізу економічні й неекономічні аспекти. При цьому об'єкти дослідження – інститути – не поділяються на первинні чи вторинні і не протиставляються один одному.

За визначенням У.Гамільтона, інститут – це “словесний символ, введений для кращого опису групи суспільних звичаїв”, “спосіб мислення”, який став звичкою для групи людей або звичаєм для народу. У.Гамільтон твердив, що «інститути установлюють межі і форми людської діяльності. Світ звичаїв і традицій, до якого ми пристосовуємо наше життя, являє собою сплетіння і безперервну матерію інститутів». В основу системи поглядів інституціоналісти покладають принцип природного відбору інститутів, представлений Т.Вебленом як зміст еволюції суспільної структури, основу суспільного прогресу.

В основі концепції **I.** лежить ідея синтезу соціологічного та економічного аналізу, тому сутність та проблеми **I.** найбільш глибоко розглядаються в рамках інституціональної соціологічної теорії та інституціональної економічної теорії.

Інституціональна соціологічна теорія. Як проблема соціологічної науки соціальні інститути ведуть початок з часу становлення самої соціології. Уже в працях Г.Спенсера та Е.Дюркгейма соціальні інститути дістають право на існування, належачи до ключових понять, що пояснюють певні аспекти розвитку людського суспільства. Е.Дюркгейм пов'язував природу соціальних інститутів з визначенням суспільства як цілісності. Г.Спенсер вважав, що соціальні інститути є елементами каркасу соціуму і виникають у результаті диференціації суспільства. З роз-

витком соціальних інститутів він пов'язував розвиток регулятивної системи суспільства. Значний вклад у вивчення соціальних інститутів зробив П.Сорокін. Він здійснив класифікацію соціальних інститутів, аналіз їх функцій у системі соціальної взаємодії суспільства, визначив соціальні інститути як механізми соціального тестування, селекції і розподілу індивідів у суспільстві.

У зарубіжній соціології соціальні інститути розглядаються як структурні або функціональні елементи, що відіграють важливу роль у системі суспільних відносин. Такий підхід властивий насамперед американській соціології. Зокрема, в концепції Т.Парсонса соціальні інститути набувають статусу важливих теоретичних конструктів.

Значне місце в дослідженні проблем соціальних інститутів посідає польська соціологія, яскравим представником якої є Я.Щепанський. У працях вченого здійснюється синтез загальних положень різних підходів до визначення соціальних інститутів, обґрунтовується їх класифікація, пояснюється природа соціальних інститутів.

У дослідженні вітчизняного вченого С.О.Войтовича “Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність” здійснено аналіз діяльності соціальних інститутів у процесі їхнього становлення та організації історичних форм соціального порядку, соціальної структури суспільства.

Належним чином оцінюючи досягнення інституційної соціологічної теорії, вчені водночас визнають, що критерії визначення соціальних інститутів, на відміну від економічних, політичних, духовних, ліній розмежування їх та соціальних організацій, інших суспільних утворень залишаються невизначеними.

Інституціональна економічна теорія. За деякими оцінками, виникнення інституціонального напряму в економічній думці припадає на час опублікування монографії Т.Веблена “Теорії бездіяльного класу”, тобто на 1899 р. Однак, ураховуючи пізніші, не менш значущі публікації Дж.Коммонса і У.Мітчелла, які означали зародження нових течій у рамках **I.**, чітке формування ідей і концепцій цього напряму економічної теорії в єдине ціле припадає все ж таки на 20-30-ті рр. XX ст.

За своїм складом сучасна економічно-інституціональна теорія далеко не однорідна.

Існують такі основні підходи до її класифікації: 1) ранній (старий) **I.** – його засновники Т.Веблен, Дж.Коммонс, У.Мітчел та послідовники А.Берлі, Г.Мінз, Р.Тагвелла та ін. Т.Веблен виходив із теорії еволюції природи Ч.Дарвіна, принципу взаємозв'язку і взаємозумовленості усіх суспільних відносин, у т. ч. економічних і соціально-психологічних. Його теоретична спадщина отримала найбільшу популярність і застосування в низці творчих пошуків у руслі соціально-інституціонального напрямку економічної думки у всіх його течіях; 2) традиційна (ортодоксальна) інституційна теорія – еволюційно-генетичне продовження та спадкоємний розвиток вебленівської наукової традиції (Дж.Ходжсон, Е.Скрепанті та ін.); 3) нова інституційна економічна теорія (неоінституціоналізм) із численними структурними розгалуженнями – теорія трансакційних витрат (Р.Коуз, О.Вільямсон), теорія прав власності (А.Алчіан, Р.Коуз, Г.Демсен та ін.), теорія суспільного вибору (Дж.Б'юкенен, Д.Мюллер, М.Олсон, нова економічна історія (Д.Норт, Р.Фогель, Дж.Уолліс) та ін.); 4) еволюційний **I.** – дослідження еволюції інституційного середовища у часі та впливу цієї еволюції на соціально-економічний розвиток (Р.Нельсон, С.Вінтр, Дж.Ходжсон, Д.Норт).

На думку багатьох дослідників, **I.** має також багато спорідненого з німецькою історичною школою. Так, В.Леонт'єв пише, що видатні представники американської економічної думки, такі як Т.Веблен і У.Мітчелл, у своїй критиці кількісних аналітичних методів в економічній науці продовжили загальну лінію німецької історичної школи. Частково це можна пояснити значним впливом німецької школи у США на межі століть. У цілому ж – **I.** є якісно новим напрямом соціологічної і економічної думки. Він увібрив у себе кращі теоретико-методологічні дослідження соціологічної науки, попередніх шкіл економічної теорії, а також методологічний інструментарій історичної думки Німеччини (для дослідження проблем “соціальної психології” суспільства).

На думку М.Блауг, у визначенні суті **I.** виявляються три суттєві риси в галузі методології: 1) невдоволення високим рівнем абстракції, який притаманний неокласикам, і особливо статичним характером ортодоксальної теорії ціни;

2) прагнення до інтеграції економічної теорії з іншими суспільними науками або віра у переваги міждисциплінарного підходу;

3) невдоволення недостатнім рівнем емпіризму класичної та неокласичної теорій, заклик до глибоких кількісних досліджень.

Упродовж останніх років інституціональний підхід набуває все більшої популярності серед дослідників Росії (С.С.Фролов, Р.М.Нуреев, В.В.Вольчек та ін.). В Україні проблеми інституціональної теорії досліджують соціологи С.О.Войтович, С.О.Макеєв, економісти Т.В.Гайдай, В.В.Демент'єв. У галузі державного управління на інституційних засадах ґрунтуються дослідження таких учених, як В.Г.Бодров, В.Б.Дзюндзюк, О.Д.Лазор, Н.А.Липовська, В.А.Скура-тівський, П.К.Ситник, В.П.Трощинський, Ю.П.Шаров та ін.

Літ.: *Социологический энциклопедический словарь* : на рус., англ., нем., фр. и чеш. языках ; ред.-координатор акад. РАН Г. В. Осипов. – М. : Издат. группа ИНФРА-М-НОРМА, 1998; *Норт Д.* Институційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт / пер. з англ. І. Дзюб. – К. : Основи, 2000; *Юхименко П. І.* Історія економічних учень : навч. посіб. / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К. : Знання-Прес, 2005; *Гайдай Т. В.* Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст : монографія / Т. В. Гайдай. – К. : Видавн.-поліграф. центр “Київ. ун-т”; *Войтович С. О.* Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність / С. О. Войтович. – К. : Ін-т соціології, 1998; *Бодров В. Г.* Трансформація економічних систем: концепції, моделі, механізми регулювання та управління : навч. посіб. / В. Г. Бодров. – К. : Вид-во УАДУ, 2005; *Державна політика в соціогуманітарній сфері : підручник* / В. А. Скура-тівський, В. П. Трощинський, П. К. Ситник та ін. – К. : НАДУ, 2010.

Петроє О.М.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ РЕСУРСИ СУСПІЛЬСТВА – історично сформовані здібності, уміння та навички розумової діяльності, спрямовані на підтримку взаємодії процесів виникнення, становлення та зміни суб'єктів соціального буття.

Підставою розуміння сутності **I.p.c.** слід використати загальне визначення понять “інтелект” та “ресурси”. Інтелект (від лат. Intellectus – розуміння, розум) – розум, здатність мислити, проникливість, сукупність тих розумових функцій, що перетворюють сприйняття в знання чи критично переглядають і аналізують уже наявні знан-

ня. Ресурси (від франц. *ressource* – допоміжний засіб) – кошти, цінності, запаси, можливості, джерела засобів, доходів.

І.р.с. складаються з інтелекту як розумової здатності людини, необхідної для засвоєння знань; *інтелектуального потенціалу* окремої людини і суспільства в цілому; *інтелектуального капіталу*, що являє собою активно використовувану частину *інтелектуального потенціалу*.

Ресурсний підхід до інтелекту почав складатися у 60-х рр. ХХ ст. у межах концепції постіндустріального суспільства (Д.Белл, Д.Гелбрайт, Е.Тоффлер). Окреме місце посідає теорія *людського капіталу* (Г.Беккер, Т.Шультц і Я.Мінцер), за якої увага акцентується на величезній ролі знання й уміння працівників у процесі виробництва. В її межах розроблена методика оцінки ефективності інвестицій в освіту й навчання. У нових теоріях зростання (П.Ромер, Р.Лукас) центром уваги стає науково-технічний прогрес як внутрішній фактор економічного зростання. Еволюційна теорія (Г.Досі і Л.Орсеїні, М.Амендолі і Дж.Гаффарда, Б.Карлсон і Е.Теймаз) вбачає корені розвитку економічної системи в конкуренції між неоднорідними суб'єктами, що господарюють; пропонує модель виробничого процесу, у якому технологія виступає як один з його результатів. Теорія фірми (Р.Коуз, Р.Грант, Л.Прусак) вважає, що фактично єдина економічна причина того, що таке явище, як “фірма”, існує – це необхідність мінімізувати витрати трансакції інформації, що вимагається для здійснення процесів виробництва і збуту продукції і послуг. Уявлення про **І.р.с.** мали місце також і в теоріях менеджменту (К.Віг, М.Поляні). Помітними явищами у сфері “інтелектуальних” концепцій менеджменту стали концепція організаційного навчання (*organizational learning*) і концепція організації, що навчається (*learning organization*) (К.Арджиріс, П.Сендж). Більшість авторів один зі шляхів формування теорії **І.р.с.** вбачають в інтеграції трьох найбільш розвинених концепцій – концепції *інтелектуального капіталу*, менеджменту знань і організації, що навчається.

І.р.с. мають складноструктурований, поліфункціональний характер. У зв'язку з цим доцільно розглядати найсуттєвіші параметри та ознаки базових складових **І.р.с.**, які поєднують у собі сукупність знань, досвіду,

умінь та інформації суспільства, і тим самим включають знання, *людські ресурси* та інформаційні ресурси.

І.р.с. можна класифікувати ще за кількома ознаками: типом побудови (прості, складні, комбіновані); характером використання (одноразові, епізодичні, тимчасові, постійні); типом формування (природні, штучні, комбіновані); характером прояву (наявні та приховані); рівнем використання (місцеві, регіональні, державні, міждержавні, глобальні); суб'єктом діяльності (індивідуальні, особистісні, групові, колективні, інституційні державні, суспільні, світові).

І.р.с. приймають як безпосередню, так і опосередковану участь у формуванні та реалізації всіх найважливіших форм і видів діяльності суб'єктів управління. Вони є складовою діяльності суб'єктів управління і водночас об'єктом управління. **І.р.с.** при цьому виконують функції, серед яких автор виділяє такі:

- інформаційна (збирання, обробка, збереження, передача інформації);
- комунікативна (обмін ідеями, знаннями, досвідом, культурою тощо);
- управлінська (сприяння прийняттю більш оптимальних управлінських рішень, досягненню ефективних результатів, суспільному прогресу);
- інноваційна (стимулювання нововведень);
- розвитку (стимулювання позитивних тенденцій у розвитку різноманітних соціальних систем);
- креативна (пошук нових шляхів розв'язання актуальних проблем, використання творчих методів і форм управління суспільними процесами);
- пізнавальна (аналіз навколишнього середовища, суспільно значущих процесів);
- світоглядна (формування суспільної свідомості, сприяння інтелектуалізації суспільства);
- освітня (підвищення освітнього рівня суспільства з використанням провідних інтелектуальних та інформаційних технологій);
- захисна (створення конкурентоспроможних інтелектуально-емних товарів та послуг);
- відтворююча (продукування нових знань) тощо.

Літ.: Кіреєва О. Б. Державне управління розвитком інтелектуальних ресурсів в Україні: теоретико-методологічний аспект : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01 / Кіреєва О. Б. ;

ДРІДУ НАДУ. – Дніпропетровськ : [б. в.], 2006. – 20 с.; *Климов С. М.* Интеллектуальные ресурсы организации / С. М. Климов. – СПб. : ИВЭСЭП, “Знание”, 2000. – 168 с.; *Теория управления* : учебник / под общ. ред. А. Л. Гапоненко, А. П. Панкрухина. – М. : Изд-во РАГС, 2004. – 558 с.; *Тоффлер Э.* Третья волна / Э. Тоффлер. – М. : ООО “Фирма “Изд-во АСТ”, 1999. – 784 с.; *Argyris C.* Organizational Learning, Reading / С. Argyris, D. Schun. – Mass. : Addison-Wesley, 1978. – 210 p.; *Becker G.* The human capital / G. Becker. – Chicago, 1964. – 378 p.; *Nonaka I.* The Knowledge-Creating Company: How Japanese Companies Create the Dynamics of Innovation / I. Nonaka, H. Takeuchi. – N. Y. : Oxford University Press, 1995. – 186 p.; *Weick K.* The Social Psychology of Organizing – Reading / K. Weick. – Massachusetts : Addison-Wesley, 1979. – 176 p.; *Wiig K.* Knowledge Management Foundations: How People and Organizations Create, Represent and Use Knowledge / K. Wiig. – Arlington, TX, USA : Schema Press, 1993. – 156 p.

Кіреєва О.Б.

ІНТЕРЕСИ ДЕРЖАВНІ – форма відображення суспільних потреб. Потреби визначаються конкретними для кожної держави внутрішніми та зовнішніми умовами їх існування, такими, наприклад, як особливості географічного положення, розмір території, забезпеченість сировиною, рівень індустріалізації, продуктивність сільського господарства, національний склад населення, історичні традиції, місце в системі міжнародних відносин тощо.

Усі ці чинники об’єктивно детермінують потреби держави та визначають її інтереси. У сучасній Україні поняття “І.д.” вживається в процесі обговорення суспільних проблем, проведенні політичної пропаганди, обґрунтуванні та легітимізації державної політики. Однак не існує єдиної точки зору на те, що таке “І.д.” і в чому вони полягають, інколи відбувається навіть заміна його значення думками та уявленнями, що виражають та захищають корпоративні та групові інтереси всупереч суспільним потребам. Існують різноманітні державно-політичні ідеї і концепції, серед яких за способом визначення поняття “держава”, її призначення та функції виділяються два підходи для розкриття І.д. Перший – відокремлення від суспільства професійного апарату управління, що захищає насамперед інтереси певної соціальної групи (класу, корпорації). Другий – держава визначається як особлива політична форма

існування суспільства, що забезпечує реалізацію суспільних потреб. У другому підході за основу взято розуміння єдності “суспільних” та “державних” інтересів.

І.д. опосередковують діалектичний, суперечливий взаємозв’язок І. суспільства та суб’єктів державної влади (певних особистостей, груп) і виступають рушійною силою поступального розвитку форми держави. Історичні вектори цього розвитку: від деспотичної форми правління, що концентрує всю повноту влади в руках однієї особи, – до поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову, запровадження системи стримувань і противаг у відносинах між різними гілками влади; від імперської організації території держави, що виходить із безумовного підпорядкування інтересів національно-територіальних одиниць інтересу центру, до моделі децентралізації системи державного управління, яка наближає центральну владу до інтересів і потреб національно-територіальних утворень, сприяє розвитку місцевого самоврядування; від тоталітарного-авторитетного режиму здійснення державної влади, за якої воля однієї правлячої особи або групи осіб зводиться у ранг всезагального державно-суспільного інтересу, а решта соціальних інтересів нехтується – до демократичного, де І.д. формується з урахуванням потреби зберегти суспільну єдність у розмаїтті потреб й інтересів усіх особистостей і соціальних груп. Відмінність І.д. від інтересів суспільних полягає в суперечливому відображенні загальносоціальних потреб, що здійснюється суб’єктами державної влади – індивідами та соціальними групами, які домінують у суспільстві і мають реальну можливість визначати напрями і характер державної політики.

Об’єктивною основою протидії соціального відчуження І.д. є процес демократизації суспільного життя, подальше вдосконалення механізмів участі населення в процесі визначення змісту державної політики.

Суб’єктивною – розвиток правових форм державності у зв’язку із зростанням об’єктивності, неупередженості, науковості теоретичного знання про державу та її роль у суспільстві. Слід розрізняти І.д. як вивірену модель реальних потреб держави, тобто інтерес, який визначається в результаті достовірного наукового аналізу сучасної міжнародної ситуації й екстраполяції на цій основі

майбутнього курсу держави; підміну **І.д.** вузьким інтересом, що впливає з тимчасових потреб політичної партії опозиції, якій для захоплення влади потрібна військова поразка своєї власної країни в непопулярній війні або інші зовнішньополітичні провали партії влади. На реальну зовнішню політику держав суттєво впливають суб'єктивні й ідеологічні чинники: релігія, революційні та консервативні доктрини тощо. Як результат цих впливів складаються політичні доктрини, які певною мірою відбивають стратегічні напрями зовнішньої політики окремих держав. Зовнішню політику держав визначають їх інтереси. **І.д.** неминуче збігаються і стикаються. У світі немає двох держав, чий інтереси абсолютно ідентичні.

Політику кожної держави формують її інтереси. Джерело відмінності **І.д.** від суспільних полягає у відображенні загальносоціальних потреб, які здійснюються суб'єктами державної влади – індивідами та соціальними групами, що домінують у суспільстві і мають реальну можливість визначати напрями і характер державної політики.

Літ.: *Сырых В. М.* Теория государства и права / В. М. Сырых. – М.: Бэлина, 1998. – 512 с.; *Лобода Ю. П.* Цінність держави як її соціальна сутність (теоретико-методологічні аспекти дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.10.01 / Лобода Ю. П. – Одеса : [б. в.], 2001. – 20 с.; *Чиркин В. Е.* Государственное управление. Элементарный курс / В. Е. Чиркин. – М.: Юристъ, 2003. – 320 с. – Режим доступа : <http://radnuk.info/ridrychnuku/mishnarod-pravo/45-byromensk/851-s-6-.html>; *Гурне Б.* Державне управління : пер. з фр. В. Шовкуна / Б. Гурне. – К.: [б. в.], 1993. – 165 с.

Ковбасюк Ю.В., Ткачук Р.Л.

ІНТЕРЕСИ НАЦІОНАЛЬНІ – сукупність збалансованих інтересів людини (громадянина), суспільства, держави у різних сферах їх життєдіяльності, реалізація яких гарантує збереження національних цінностей, державний суверенітет, територіальну цілісність та прогресивний суспільно-політичний і соціально-економічний розвиток, вихідний пункт політики національної безпеки та основа формування національних цілей і пріоритетів. **І.н.** формуються на основі національних цінностей, з урахуванням особливостей та умов соціально-економічного розвитку, політичного устрою держави, її місця та ролі у міжнародному поділі праці, специфіки історичного та культурного розвитку, геогра-

фічного положення, ресурсних можливостей і, як правило, мають своє відображення у законах, концепціях, стратегіях, інших нормативних актах як об'єктивні потреби розвитку суспільства. Так, згідно з чинним законодавством України **І.н.** – життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток. Зміст **І.н.** зумовлює, якою має бути державна політика та стратегія національної безпеки, у якому напрямі мають бути сконцентровані зусилля суб'єктів *державного управління національною безпекою*, щоб цілісність держави та добробут громадян були надійно забезпечені та захищені, громадяни жили в державі, яку поважають у світі, а національна еліта виконувала своє призначення, представляючи та відстоюючи зазначені інтереси. Тому кризь призму **І.н.** повинні розглядатися всі проблеми створення та вдосконалення *системи забезпечення національної безпеки*.

Формування **І.н.** – суперечливий і довготривалий процес, оскільки вони не є механічною сумою, яка складається із інтересів окремих громадян. Проблема в тому, що держава завжди має справу виключно із загальнонародним інтересом, а приватний чи особистий інтерес громадян може прийматися до уваги настільки, наскільки він може бути сприйнятий як інтерес суспільний та загальнонародний. Тому чітке визначення множини **І.н.** – ключова передумова послідовності у внутрішній і зовнішній політиці, її передбачуваності для основної маси населення країни, стабільного і прогресивного розвитку держави. При цьому у стабільному суспільстві **І.н.** мають також відносно стабільний характер.

І.н. мають складну структуру і можуть бути класифіковані за різними ознаками, зокрема за: характером (коаліційні, національні); взаємністю (однобічні, взаємні); масштабом (загальндержавні, регіональні, локальні); ступенем важливості (життєво важливі, важливі); за строками дії (постійні, довгострокові, середньострокові, короткострокові); за видами політики (зовнішні, внутрішні); за сферами прояву (воєнно-політичні, економічні, соціальні тощо).

Для визначення пріоритетних напрямів політики національної безпеки, на яких мають бути зосереджені основні зусилля в конкретний історичний період розвитку країни та суспільства, важливим є побудова ієрархії **І.н.** Як правило, для цього визначають ступінь важливості інтересів, яка визначається на основі оцінки збитку (шкоди) національній безпеці у разі неналежної реалізації того чи іншого інтересу. З огляду на це розрізняють інтереси виживання, життєво важливі, важливі та периферійні **І.н.**, особливо акцентуючи увагу на інтересах виживання або життєво важливих, для захисту яких використання збройної сили вважається виправданим кроком. Найвищий (високий) ступінь важливості мають ті **І.н.**, реалізація яких пов'язана зі збереженням (захистом) *національних цінностей*, утрата яких ставить під загрозу фізичне і духовне існування народу, призводить до руйнації державного утворення (напр. територіальна цілісність, державний суверенітет).

Ієрархія **І.н.** є ключовим чинником під час прийняття управлінських рішень суб'єктами державного управління національною безпекою. За відсутності вказаної ієрархії було б неможливим існування в інформаційному середовищі тієї чи іншої комбінації управлінських впливів (альтернативних рішень), яка має переваги над іншими. Унаслідок цього процес вибору оптимального управлінського рішення не мав би логічного завершення.

Згідно з чинним законодавством життєво важливими **І.н.** України, зокрема, є: дотримання прав і свобод людини і громадянина; забезпечення суверенітету України, її територіальної цілісності, недоторканності державного кордону, демократичного конституційного ладу, верховенства права; забезпечення конкурентоспроможності держави та економічного добробуту населення шляхом всебічного розвитку людського, науково-технічного, інноваційного потенціалів країни; збереження і розвиток духовних і культурних цінностей суспільства; удосконалення механізмів реалізації конституційного принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову; створення безпечних умов життєдіяльності, захисту навколишнього природного середовища; створення умов для сприйняття Української держави міжнародним співтовариством як повноцінного і рівноправного його члена.

Літ.: *Закон України про основи національної безпеки* // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351 (зі змінами); *Ситник Г. П.* Державне управління національною безпекою (теорія і практика) : монографія / Г. П. Ситник. – К. : Вид-во НАДУ, 2004; *Ситник Г. П.* Концептуальні засади забезпечення національної безпеки України : навч. посіб. : у 3 ч. – Ч. 1 : Філософсько-методологічні та системні основи забезпечення національної безпеки / Г. П. Ситник, В. І. Абрамов, Д. Я. Кучма. – К. : НАДУ, 2009; *Абдурахманов М. И.* Геополитика, международная и национальная безопасность : словарь-справочник / М. И. Абдурахманов, В. А. Барышполец, В. Л. Манилов. – М. : Пробел, 1999; *Общая теория национальной безопасности : учебник* / А. В. Возжеников, Н. В. Кривельская, И. К. Макаренко и др. / под общ. ред. А. А. Прохожаева. – М. : Изд-во РАГС, 2002; *Міжнародна і національна безпека* : корот. слов. термінів / за заг. ред. Г. П. Ситника. – К. : Центр навч. л-ри, 2004.

Ковбасюк Ю.В., Ситник Г.П.

ІНТЕРЕСИ ОСОБИСТОСТІ. Відповідно до ст. 3 Конституції України “Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави”.

І.о. – усвідомлені індивідом потреби в необхідних для його існування та розвитку матеріальних і духовних життєвих ресурсах (власність, соціальний статус, влада, територія та ін.), які виступають головними мотивами його суспільної діяльності. Ступінь реалізації **І.о.** визначає її соціальний статус, соціальне самопочуття, самооцінку. Базовими **І.о.** є такі, що пов'язані з її свободою, безпекою, добробутом, законністю, справедливістю, мирним життям в умовах демократії. Найбільш сприятливі умови для реалізації **І.о.** створюються в демократичних країнах. Авторитарні та тоталітарні режими перешкоджають самоідентифікації особистості, перетворюють її на засіб досягнення своїх цілей. **І.о.** можна класифікувати за сферами суспільного життя (економічні, політичні, духовні), за часовими параметрами (довгострокові та короткострокові). Знання **І.о.** для різних соціальних груп та їх урахування є важливим чинником успіху на шляху управління суспільним розвитком.

Розрізняють безпосередній і опосередкований інтерес. Безпосередній інтерес – це інтерес до самого процесу діяльності: процесу пізнання, оволодіння знаннями, процесу праці, творчості. Опосередкований інтерес – це інтерес до результатів діяльності: напр., до здобуття професії, певного службового та громадського статусу, вченого звання або, нарешті, до матеріальних результатів.

За рівнем дієвості розрізняють пасивні й активні інтереси. Пасивні інтереси – це споглядальні інтереси. Активні інтереси – це інтереси дієві, коли людина не обмежується спогляданням, а діє, опановуючи об'єкт інтересу. Інтереси розрізняють також і за обсягом. Можуть бути люди з широкими, різнобічними і глибокими інтересами і люди з широкими, але поверховими інтересами.

У психології категорія інтересу використовується для позначення форм людської свідомості, спрямованості почуттів, думок, пізнавальної діяльності. Однак визначення інтересу з точки зору психології виявляється недостатнім для розуміння детермінації внутрішнього, духовного світу людини з боку історичних, соціальних процесів, суспільного буття й суспільної свідомості. “Більше того, тільки розкриття природи інтересу як соціального явища може стати матеріальною основою наукового розуміння інтересу в психології”.

Специфічність інтересу, що відрізняє його від інших тенденцій, які виражають спрямованість особистості, полягає в тому, що інтерес – це зосередженість на певному предметі думок, що викликає прагнення ближче ознайомитися з ним, глибше в нього проникнути, не випускати його з поля зору. Інтерес – тенденція або спрямованість особистості, що полягає в зосередженості її намірів на певному предметі. Під наміром розуміють складне утворення – спрямовану думку, думку-турботу, думку-участь, думку-залучення, яка має специфічну емоційну забарвленість. Як спрямованість намірів, інтерес суттєво відрізняється від спрямованості бажань, у якому первинно виявляється потреба. Інтерес позначається на спрямованості уваги, думок, намірів; потреба – у потягах, бажаннях, волі. Потреба викликає бажання володіти предметом, інтерес – ознайомитися з ним. Тому інтереси є специфічними мотивами культурної і, зокрема, пізнавальної діяльності людини. Спроба звести інтерес до

потреби, визначивши його виключно як усвідомлену потребу, незмістовна. Усвідомлення потреби може викликати інтерес до предмета, здатного її задовольнити, але неусвідомлена потреба як така є все таки потребою (яка переходить у бажання), а не інтересом. Формуючись на основі потреб, інтерес у психологічному розумінні слова ніяк не обмежується предметами, безпосередньо пов'язаними з потребами. Вже у мавп яскраво виявляються допитливість, не підпорядкована безпосередньо потребі вгамувати голод або якій-небудь іншій органічній потребі, потяг до всього нового, тенденція до маніпулювання предметами, що дає можливість говорити про орієнтовний, дослідницький рефлекс або імпульс. Це цікавість, здатність звернути увагу на нові предмети, зовсім не пов'язані із задоволенням потреб, має біологічне значення як істотна передумова для задоволення потреб.

Суспільний інтерес, який охоплює також і багатство особливого, індивідуального, окремого, не заперечує, а передбачає та забезпечує існування й розвиток інтересів особливих, окремих, індивідуальних. У свою чергу, кожен конкретний індивідуальний інтерес, залишаючись єдиною емпіричною реальністю, несе на собі відбиток свого часу й свого соціального оточення, є утворенням від загального й включений у структуру суспільного інтересу.

Інтереси, як і потреби, являють собою особливий рід суспільних відносин, вони не існують самі по собі, абстрактно, поза тими особами, соціальними групами, класами й іншими силами, які є їх носіями. У цьому одна з підстав класифікації інтересів. Разом з цим інтерес, як і потреба, спрямований на певний об'єкт. Об'єктами інтересу виступають матеріальні й духовні цінності, соціальні інститути і суспільні відносини, установлені звичаї і порядки, тобто інтерес спрямований на ті соціальні відносини, інститути, установи, від яких залежить розподіл предметів, цінностей, благ, що забезпечують задоволення потреб. Інтереси особливо тісно пов'язані з розподільчими відносинами в суспільстві, оскільки спрямовані або на зміну, або на закріплення тих, що існують. Унаслідок цього інтереси є в певному розумінні більш значущими, важливими з погляду забезпечення дійсних умов життя. Вони спрямовані насамперед на соціальні засоби існу-

вання. Отже, в інтересах існує момент заперечення, неприйняття тих умов, які сприймаються як негідні, неадекватні.

Інтереси слід розглядати і як основу системи цінностей, культури. Оскільки саме інтереси виявляються найбільш важливими силами, навколо яких відбувається формування соціальної структури даного суспільства і оскільки саме вони лежать в основі ідеологічної і пізнавальної діяльності суспільства, то не дивно, що вони пронизують собою всю систему цінностей, культури суспільства. Якщо визнати, що головною характеристикою цінності є значення і сенс, які додаються тим чи іншим об'єктам природи, матеріальним і духовним благам, то це означає, що значення і сенс надаються тим чи іншим "речам" відповідно до інтересів соціальних груп, що інтереси набувають завершення через певні форми символізації, що діють уже як безпосередні спонукальні мотиви діяльності.

Інтерес має складну психологічну структуру, чим і зумовлюється сила його впливу на розвиток особистості людини. Він не є окремим конкретним психічним процесом, яким є, напр., мислення, сприймання, пам'ять. Інтерес є певною формою зв'язку між потребами особистості й засобами їх задоволення. У цьому складному ставленні людини до предметного світу тісно взаємодіють емоційні, інтелектуальні й вольові компоненти. Це і є основою значного спонукального впливу інтересу на розвиток різних психічних процесів (пам'яті, уваги, уваги та ін.).

Літ. : *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін., за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Конституція України* : проект / О. Новіков ; Школа політ. аналітики при Нац. ун-ті "Києво-Могилянська академія" в межах проекту "Експертна підтримка конституційного процесу в Україні". – К. : Лікей, 2008; *Бернацкий В. О. Интересы и их роль в обществе* / В. О. Бернацкий. – Омск : [б. и.], 1990; *Трипольский В. А. Социальные интересы и воспитание личности* / В. А. Трипольский. – К. : [б. в.], 1985.

Михненко А.М., Шкуронат О.В.

ІНТЕРЕСИ ПОЛІТИЧНІ (від лат. interest – мати значення) – першопричина, один з найголовніших важелів політичної діяльності, що криються за безпосередніми спонуканнями націй, народів, соціальних груп, осо-

бистостей, створених ними організацій, які беруть участь у політиці. Усвідомлення суб'єктами політики цих **І.п.** і реалізація їх у політичній діяльності, створення механізму такого угілення забезпечують політичну стабільність у суспільстві, а отже, і нормальний природний еволюційний розвиток політики, втілення в ній політичних потреб. Суспільство як ціле є організмом, який виконує свої основні життєві функції. Механізмом, що забезпечує життєдіяльність суспільства, є діяльність, спрямованість якої безперервно множиться й ускладнюється. Сама діяльність є основою встановлення зв'язків – відносин між соціумами (суспільством, націями, народами, соціальними групами, індивідами). Такі соціальні відносини є засобом використання соціальної енергії, особливою формою руху соціальної матерії. Енергійна діяльність викликає активне начало в структурі відносин. Цілеспрямовані відносини вносять у соціальне середовище упорядкованість, забезпечують самоорганізацію й еволюційні зміни в напрямі творення нових форм життєдіяльності. Однією з таких форм є політична діяльність – вид суспільної діяльності суб'єктів політики, уособленої як потреба в сукупності осмислених дій, що ґрунтуються на врахуванні політичних інтересів, мобілізації політичної волі з метою досягнення політичних цілей. Політична діяльність завжди тісно пов'язана з типом суспільних відносин. Зміцнення і підтримка його або руйнування й заміна іншою системою суспільних відносин – два протилежні напрями політичної діяльності, за якими політично розрізняються суб'єкти. Аналіз політичної діяльності суб'єкта політики потребує з'ясування його політичних інтересів, політичних потреб, політичної свідомості, здатності до мобілізації політичної волі та визначення політичних цілей. Від рівня розвиненості цих складових елементів залежить і рівень культури політичної діяльності, її результативність, доцільність і законність. За допомогою діяльності у сфері політики та в інших сферах реалізуються усвідомлені суб'єктами політики **І.п.** Вони стають найсильнішими активізаторами політичної діяльності за умов досить зрілого соціального і політичного життя, коли суспільні класи і соціальні групи, усвідомивши глибинні стратегічні потреби, створюють політичні інституції і механізми їх задово-

лення. **І.п.** це спрямованість дій суб'єкта політики на постановку й досягнення політичної мети залежно від можливості вирішення того чи іншого політичного завдання. **І.п.** постає вирішальним мотивом, що мобілізує суб'єкт політики на боротьбу за збереження чи зміну певних умов і форми його політичної діяльності. Політичне життя, його закономірності опосередковуються інтересами. Виникнення **І.п.** означає, що становище суб'єкта політики породжує певну політичну мету й вимагає від нього певних дій для досягнення цієї мети. **І.п.** – це основні спонукальні мотиви політичної діяльності, а також те, за рахунок чого суб'єкти політичного процесу – особистості, соціальні групи, класи, партії, рухи, об'єднання – виявляють своє ставлення до матеріального, соціального та духовного життя. Таке ставлення є неоднозначним, а тому **І.п.** класифікують так: індивідуальні, групові, класові, національні, суспільні, державні, партійні, окремих громадських організацій і об'єднань, такі, що виникають стихійно або на основі певних розроблених програм, прогресивні, реакційні, консервативні. Залежно від особливостей певної країни найважливішими **І.п.** можуть стати інтереси класів, націй, національних меншин, окремих соціальних, релігійних, етнічних, демографічних груп (наприклад молоді). Класифікація **І.п.**: загальнодержавний або загальнонаціональний **І.п.**, якщо це переважно однонаціональна країна. У такому типі **І.п.** виражається необхідність держави у зміцненні своїх міжнародних позицій, у розвитку економіки, культури, прав людини тощо. Виразником такого інтересу є система державної влади. Реалізація загальнодержавного **І.п.** підтримується майже всіма прошарками, класами, політичними системами, громадськістю. У загальнодержавному **І.п.** є об'єднуюча засада, здатна інтегрувати зусилля різних громадських сил. Наприклад, для України реалізація такого інтересу проявилася в результатах референдуму про незалежність і поєднала всі політичні сили; **І.п.** різних політичних груп (партій, рухів, парламентських фракцій, політичних клубів, товариств, релігійно-політичних об'єднань, організацій тощо). **І.п.** цього типу виражає прагнення, мету, завдання тієї чи іншої політичної групи. Кожна політична група має власні уявлення про цілі діяльності, про свої можливості та про по-

літику. **І.п.** сил займають “другий поверх” у системі інтересів політичних і повинні узгоджуватися з інтересами загальнонаціональними, у демократичній державі вони є, по суті, диференційованим варіантом цивілізованого обмірковування проблем. При цьому політичні сили, інтереси яких інтегруються у загальнодержавний інтерес, є своєрідною системою взаємоконтролю при безумовному дотриманні законів держави; **І.п.** окремих політичних лідерів. Цей тип інтересу виражає особисте ставлення лідера до цілей і завдань політичної діяльності, характеризує індивідуальне політичне мислення й поведінку лідера. Такий інтерес виражає суб'єктивну сторону політичної діяльності, міру “харизматичності” в діяльності політика. Реалізація індивідуальних інтересів політичних діячів в історії має своїм відображенням багатоваріантні класифікації типів політичного лідерства. Особливо відрізняються в цьому школи фрейдистської орієнтації в політології; **І.п.** у міждержавних відносинах (між двома державами, між блоками або співдружностями держав та ін.). Цей тип **І.п.** виступає як інтеграція державно-національних інтересів різних країн для встановлення цивілізованих відносин. Реалізація міждержавного інтересу неможлива без забезпечення лояльності внутрішньодержавних політичних сил і лідерів. Цим самим інтереси лідерів та угруповань також підпорядковані здійсненню міждержавних **І.п.** Кожен зазначених типів **І.п.** детермінований низкою інтересів, потреб суспільства.

Літ.: Надольний М. І. Інтереси людські / М. І. Надольний // Соціальна філософія : корот. енцикл. слов. / за ред. В. П. Андрущенко, М. І. Горлача. – К. ; Х. : [б. в.], 1997; Lasswell H. D. Power and Personality / H. D. Lasswell. – N.Y., 1962. – P. 23; Семків О. І. Політологія / О. І. Семків. – Львів : Світ, 1994. – 592 с.; Гелей С. Д. Політологія : навч. посіб. / С. Д. Гелей, С. М. Рутар. – К. : Знання, 1999. – 426 с.; Кириченко М. Г. Основи політології / М. Г. Кириченко. – К. : Либідь, 1995. – 332 с.; Дзюбка І. С. Політична діяльність. – [Б. м., б. р.]. Ткачук Р.Л.

ІНТЕРЕСИ СОЦІАЛЬНІ (від лат. interest – має значення) – реальна причина, рушійний чинник соціальних дій, що формують мотиви і стимули, ідеї та емоції суб'єктів суспільства (індивідів, соціальних груп). Інтереси, як і потреби, є практичним виявленням необхідності. Але **І.с.** безпосередніше,

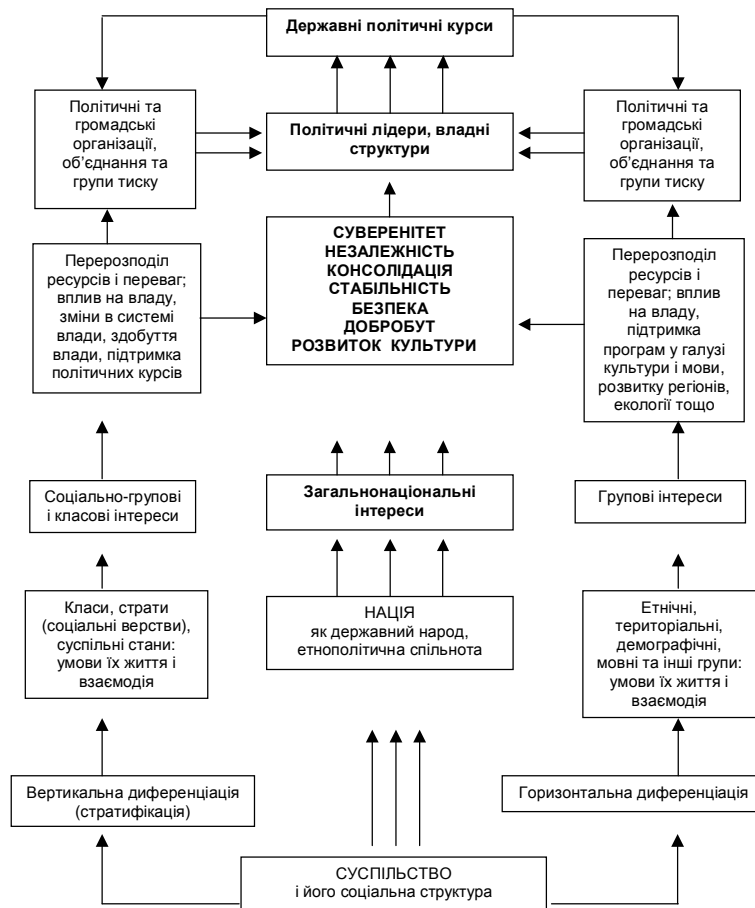
ніж потреби, відображають практичне ставлення людей до умов свого існування, розвитку та визначають зміст подій.

І.с. виступають як об'єктивне ставлення суб'єктів суспільства, що відображає спрямованість позиції і поведінки при обранні чи створенні умов задоволення своїх потреб, для реалізації цілей. **І.с.** можна класифікувати за: *ознаками спільності* (індивідуальні, групові, суспільні); *спрямуванням діяльності* (економічні, політичні, духовні); *характером суб'єкта* (національні, державні, регіональні, партійні); *можливістю здійснення* (реальні, уявні); *відношенням до об'єктивних тенденцій суспільного розвитку* (прогресивні, реакційні, консервативні).

Необхідною ланкою механізму реалізації **І.с.** є спонукання суб'єкта до діяльності (мотиви і стимули). **І.с.** різних верств населення, партій, індивідів у політичній сфері фіксують їх ставлення до умов політичного буття, вимоги до влади створити відповідні умови існування та розвитку. Вимоги щодо створення певних умов існування, змін у системі взаємин між різними верствами та групами в суспільстві, певних політичних дій держави, партій, профспілок, політичних еліт індивідів знаходять відображення в політичних ідеологіях, програмах. У період сталого розвитку суспільства існує певна і відносно стійка структура інтересів різних соціальних груп, окремих індивідів, а також інституційні форми вираження цих інтересів. У нестабільному ж стані суспільної системи, в її кризовий період спостерігається дифузія інтересів, яка зумовлена нестійкістю соціально-економічного і політич-

ного становища суб'єктів. Для забезпечення динамічного розвитку суспільства необхідне врахування всього комплексу соціальних інтересів – інтересів особистості, трудових колективів у державній політиці, класів, націй, народів, соціальних і професійних груп, складної діалектики їх взаємозв'язку. На рисунку схематично відображено вплив різноманітних **І.с.** на формування державної політики.

Інтереси особистості (соціальні) – це усвідомлені індивідом потреби в необхідних для його існування та розвитку матеріальних і духовних життєвих ресурсах (власність, соціальний статус, влада, територія та ін.), які виступають головними мотивами його суспільної діяльності. Міра реалізації цих інтересів визначає соціальний статус, соціальне самопочуття, самооцінку особистості. Базовими інтересами особистості є такі, що пов'язані з її свободою, безпекою, добробутом,

Соціальні інтереси в державній політиці

законністю, справедливістю, мирним життям в умовах демократії. Найбільш сприятливі умови для їх реалізації створюються в демократичних країнах. Знання інтересів особистості для різних соціальних груп та їх урахування є важливим чинником успіху на шляху управління суспільним розвитком. *Інтереси трудових колективів* як спільнот працівників, що отримують заробітну плату, можуть найкраще захищати профспілкові організації. Передумовою цього є самостійність і достатній авторитет профспілкових організацій щодо підприємців, держави і політичних партій, з якими вони можуть укласти політичні угоди і створювати різні форми спілок, але стосовно яких вони повинні зберегти здатність бути незалежними. Інтереси трудового колективу або профспілки представляє уповноважений ними орган. Правильне поєднання загальнонародних, колективних і особистих інтересів є необхідною умовою безперервного зростання виробництва і підвищення суспільного добробуту.

Літ.: *Михненко А. М.* Управління суспільним розвитком. Вступ до спеціальності : навч. посіб. / А. М. Михненко, В. Д. Бакуменко, С. О. Кравченко. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Система социологического знания* : учеб. пособие / авт.-сост. Г. В. Щекин. – К. : МАУП, 1995.

Михненко А.М., Щур Н.О.

ІНТРАПРЕНЕРСТВО – стиль управління, який інтегрує ринкові підходи до управління, партнерство з приватним сектором, службове підприємництво, втілення підприємницького духу в діяльності, упровадження механізмів конкуренції, інноваційність і творчість при прийнятті рішень, динамізм у роботі.

Термін **І.** в теорію та практику управління ввів американський дослідник Г.Пінчоту, окресливши ним різновид сучасної компанії, що є самоорганізуючою системою, підрозділи і працівники якої мають надзвичайні, порівняно з традиційними корпоративними структурами, можливості та свободу дій.

Виникнення **І.** обумовлено об'єктивними тенденціями соціально-економічного розвитку суспільства, коли домінуючими стають соціальні аспекти мотивації діяльності людини, що прагне до самостійності та самовираження. Іншою умовою виникнення **І.** стала поява нових технологій, впроваджен-

ня яких прискорюється з метою конкурентних переваг.

На відміну від традиційної структури управління, яка ґрунтується на основі чіткого ієрархічного підпорядкування і дотримання регламентуючих інструкцій, що стримує, блокує нововведення, ігнорує ініціативу, тобто дотримується принципів консерватизму, **І.** продукує творчий пошук, заохочує нові рішення, що в результаті зумовлює ефективний розвиток організації.

Виділяють кілька базових умов розвитку **І.**, серед яких: соціальні – підвищення рівня освіти і самосвідомості; психологічні – прагнення до самостійності, самореалізації; економічні – консерватизм традиційної організації, прискорення науково-технічного прогресу. Умовами для **І.** виступають: а) підприємницька спрямованість: заохочення ідей та пропозицій; система управління та організації передбачає висунення ініціатора ідеї в партнери; б) організаційні можливості: виробничо-технологічні можливості й наявність високих технологій; в) ресурсні можливості: наявність фінансів (можливість комерціалізації ресурсів), кредитів, фондів тощо; людський капітал: професійні кадри, інтелект.

І. у своїй основі містить як позитивні, так і негативні якості. До переваг **І.** належать: організаційно-технологічна допомога при реалізації ідеї, можливість отримання допомоги за умов форс-мажорних обставин, використання досвіду, ділової хватки, принципів маркетингу. Недоліками **І.** виступають бюрократизований, рутинний характер діяльності, що ускладнює впровадження новаторських ідей, обмеження підприємницької діяльності інтрапренера, прагнення до отримання швидкого результату.

Організаційною основою розвитку **І.** виступає гнучка виробнича та управлінська структура підприємства, що легко трансформується з урахуванням нових завдань та підходів; кадрова політика, спрямована на формування персоналу, який володіє найбільшим творчим потенціалом; система мотивації, спрямована на стимулювання новаторства, творчості.

Літ.: *Томилов В. В.* Маркетинг и интрапренерство в системе предпринимательства / В. В. Томилов, А. А. Крупанин, Т. Д. Хакунов. – СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 1998; *Интрапренерство* : монография / А. Е. Миллер, С. Н. Чуканов. – Омск : [б. и.],

1998; *Становление и развитие интрапренерства на предприятии : монография / Е. В. Макаров, Р. В. Любимов. – Великий Новгород : Новгород. гос. ун-т им. Ярослава Мудрого, 2009.*

Михненко А.М., Пантелейчук І.В.

ІНФОРМАТИЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА – сукупність взаємопов’язаних організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних, виробничих процесів, спрямованих на створення умов для задоволення інформаційних потреб, реалізації прав громадян і суспільства на основі створення, розвитку, використання інформаційних систем, мереж, ресурсів та інформаційних технологій, побудованих за допомогою застосування сучасної обчислювальної й комунікаційної техніки. Сутність поняття “інформатизація” як соціального явища та соціальних правовідносин в Україні розкривається у ст. 1 Закону України “Про національну програму інформатизації” від 4 лютого 1998 р. №74/98-ВР.

З появою інформаційного суспільства виникло багато проблем, пов’язаних з його організацією, а саме – розробленням ефективної політики, стратегії й тактики розвитку. Джерелами конкурентної переваги стають не природні, трудові чи фінансові ресурси, а плоди творчої діяльності, тобто інновації, нові знання та технології. Під впливом інновацій відбувається структурний перерозподіл зайнятості населення у бік інформаційної сфери. Інформація набуває статусу четвертого після землі, капіталу та праці фактора економічного відтворення і стає основою всіх виробничих відносин. Головним зовнішнім проявом інформаційного суспільства є інтенсивне насичення всіх його сфер життєдіяльності інформаційними продуктами й інформаційними технологіями. Проте зовнішні прояви інформатизації не можуть відобразити всієї глибини процесів, що відбуваються в суспільстві під впливом поширення кардинального результату науково-технічної революції ХХ ст. – створення комп’ютерно-телекомунікаційних інструментів посилення інтелектуальних можливостей людей та машин. Тому однією з найактуальніших проблем є визначення сутності інформатизації як глобального інноваційного процесу. Виходячи з цього науковці дають визначення, що **І.с.** – це глобальний, загальноцивілізаційний процес активного формування й широкомасштабного використання інформа-

ційних ресурсів. Базою інформатизації став стрімкий розвиток комп’ютерної техніки, електронних комунікацій та інформаційних технологій, що впроваджуються в усі сфери суспільного життя. Під впливом інформатизації в розвинених країнах уже сформовано, а в інших країнах формується інформаційне суспільство.

Останнім часом проведено значну кількість теоретичних та аналітичних досліджень інформаційних моделей суспільства. Перспективи інформатизації обговорювалися на Всесвітньому саміті з питань інформаційного суспільства, який проходив у дві фази в Швейцарії (2003) і Тунісі (2005) за участю делегацій з близько 170 країн світу. Основним документом Саміту стала “Декларація принципів”, у якій глобальним завданням у новому тисячолітті проголошено побудову орієнтованого на інтереси людей, відкритого для всіх і спрямованого на розвиток інформаційного суспільства. Світовою практикою доведено, що перспективний розвиток будь-якої країни в сучасних економічних умовах ґрунтується на засадах формування суспільства інформатизації. Прискорене й ефективне формування сучасного суспільства можливе лише шляхом створення та прогресивного функціонування ринку інформаційних продуктів і послуг як основи отримання, опрацювання й обміну інформаційними ресурсами, підвищення рівня знань та інформаційної культури. Усе це є запорукою прискореного розгортання всіх галузей та секторів економіки, створення позитивного іміджу України, інтеграції її у світовий економічний простір.

Рух до інформаційного суспільства дедалі посилює роль інформації у розв’язанні будь-яких людських проблем. За таких умов отримання нової інформації, збереження і пошук вже створеної, адекватне розуміння і украй необхідне використання інформації стає вже важкою справою, яка вимагає часу, сил і засобів, створення спеціальних структур чи систем, застосування найновішої техніки й технологій в усіх організаціях, установах та закладах. Робота з інформацією сьогодні перетворилася у всебічну й масову справу людей, а сама інформація виступає основним джерелом інтенсифікації і гармонізації суспільного розвитку.

Реалізація проектів Національної програми інформатизації України покликана забезпе-

чити: 1) якісно новий рівень управління державою та суспільством взагалі; 2) сприяння демократизації суспільства та доступність національних і світових інформаційних ресурсів для широкого кола користувачів; 3) зростання якості навчання на всіх рівнях освіти та підвищення кваліфікації; 4) скорочення термінів наукових досліджень і розроблення конкурентоспроможних інформаційно-комунікативних технологій, розширення міжнародної співпраці науковців і нарощування експортного потенціалу країни. Інформатизація покликана забезпечити широкий доступ громадян до накопиченого в суспільстві знання (інформаційних ресурсів), інформаційну захищеність людини з урахуванням інтересів держави. Кінцевою метою дії інформаційних технологій та інформатизації як ресурсу суспільства є оптимізація управління об'єктом, забезпечення найкориснішого ефекту за найменших зусиль. Інформатизація як ресурс суспільства поєднується з його інтелектуалізацією – розвитком соціального інтелекту.

Літ.: *Нейсбит Дж.* Высокая технология, глубокая гуманность: технологии и наши поиски смысла / Дж. Нейсбит. – М. : АСТ Транзиткнига, 2005; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Кобасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.; *Тофлер Э.* Революционное богатство / Э. Тофлер. – М. : АТ Москва : Профиздат, 2008; *Тапскотт Д.* Электронно-цифровое общество / Д. Тапскотт. – М. : [б. и.]: 2003. – 436 с.; *Социально-экономические проблемы информационного общества* / под ред. д.э.н., проф. Л. Г. Мельника. – Сумы : ИТД “Университетская книга”, 2005. – 430 с.; *Уэбстер Ф.* Теория информационного общества / Ф. Уэбстер. – М. : Аспект Пресс, 2004; *Бек У.* Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2000; *Рубан В.* Інноваційна модель стратегічного розвитку України: методологія і досвід / В. Рубан, О. Чубукова, В. Некрасов // *Економіка України.* – 2003. – № 8. – С. 14-19; *Рубан В. Я.* Информатизация и новая информационная технология в управлении научно-техническим прогрессом / В. Я. Рубан. – К. : Знание, 1990. – 24 с.
Михненко А.М., Якимюк Б.М.

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО – концепція постіндустріального суспільства, нова історична фаза розвитку цивілізації, у якій головними продуктами виробництва є інформація та знання. Основою концепції

постіндустріального суспільства є оцінка нового глобального соціуму, який радикально відрізняється від суспільства, пануючого у світі протягом кількох століть і побудованого на перевагах матеріального виробництва. У цій концепції підкреслюється насамперед втрата керівної ролі матеріального виробництва і розвиток сектора інформаційних продуктів та послуг, інший характер людської діяльності, трансформовані типи ресурсів, залучених у виробничий сектор, а також істотна модифікація традиційної соціальної структури. Нова доктрина збагатила наукові уявлення про глобальне суспільство, виявила цілу низку фундаментальних явищ, які раніше не отримали належного осмислення. Термін **І.с.** вперше було використано в працях М.Махнуп, Т.Умесао, Й.Масуда.

Ідея **І.с.** була сформульована у дослідженнях 60-70 рр. ХХ ст. і характеризувала нову політичну, соціально-економічну, технологічну систему як знаковий еволюційний процес цивілізаційного розвитку. Формування концепції **І.с.** тісно пов'язане з розвитком інформаційних технологій, програмного забезпечення, Інтернету, інформатизацією суспільства тощо. Прикметними рисами **І.с.** є підвищення ролі інформації й знань у житті суспільства, зростання частки інформаційних комунікацій, продуктів і послуг у валовому внутрішньому продукті, створення глобального інформаційного простору, що забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей, їх доступ до світових інформаційних ресурсів і задоволення їх потреб в інформаційних продуктах та послугах. Існують різні моделі **І.с.** – американо-англійська, європейська, японська, азійська, індійська, латиноамериканська та ін. Порівняльний аналіз різноманітних моделей і стратегій **І.с.** на регіональному та національному рівнях засвідчує, що процеси інформаційної конвергенції набувають всеохоплюючого характеру, а їхній перебіг відповідає тенденціям розвитку самоорганізованих складних систем. Водночас, чітко окреслюються і численні перешкоди, зумовлені різним рівнем розвитку країн, особливостями національного менталітету, законодавчої бази, історичних традицій.

Термін **І.с.** має розглядатися скоріше як глобальна політична програма, ніж теоретичне поняття. Вважається, що оскільки **І.с.** вима-

гає нових форм активної участі населення в політичних процесах, воно автоматично створює підґрунтя для демократичного розвитку та може призвести до революційних змін не лише в професійній діяльності, а й у повсякденному житті. Шлях до **І.с.** повинен привести як окремі національні держави, так і світове співтовариство загалом до створення конкурентоспроможної в глобальному масштабі економіки, нових робочих місць та розв'язання екологічних проблем. У світовій науковій літературі **І.с.** досить часто характеризується через віднесення до сучасних технологій, що застосовуються у ньому, його створення розглядається як новітня технологічна революція, що характеризується такими інноваційними факторами, як: 1) перехід від окремих механічних, електричних та електро-механічних елементів до електронних систем; 2) мікромініатюризацією всіх електронних елементів; 3) "дігіталізацією" комунікації та інформації; 3) потужним і швидким розвитком у галузі програмного забезпечення. Однак такий технічний опис **І.с.** нічого не говорить про соціальні умови та наслідки цього розвитку, оскільки через результати застосування інформаційних технологій визначає сутність феноменів, що виникли в суспільстві. Більш важливим є усвідомлення того, як нове значення інформації повинне оцінюватися з точки зору суспільства. Розвиток **І.с.** має розглядатися одночасно як результат його природної еволюції, і як наслідок політичної волі самого суспільства. Науковці виокремлюють такі основні сучасні концепції, а саме **І.с.** як: інформаційна економіка; постіндустріальне суспільство; суспільство знань; кінець суспільства масового виробництва. Разом з тим слід констатувати, що спроби напрацювання комплексного підходу в цій сфері ще не привели до створення загальної теорії інформаційної економіки та суспільства. Проте очевидно що нове **І.с.** приводить до змін в самому ядрі сучасного суспільства, ініціює новий спосіб виробництва, коли праця і капітал, характерні для індустріального суспільства, замінюються інформацією та знаннями, які стають головними цінностями. Водночас увага в **І.с.** фокусується на процесі постійного навчання, а однією з важливих особливостей такого суспільства стає віртуальність суб'єктів та об'єктів, здатних за допомогою оперативного отримання й опра-

цювання інформації гнучко реагувати на нові виклики та коливання.

В Україні на сьогодні визначальні засади розвитку **І.с.** сформульовані в Законі України "Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки" від 9 січня 2007 р. № 537-V. Розвиток **І.с.** в Україні та впровадження новітніх інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) в усі сфери суспільного життя і в діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування визначається одним з пріоритетних напрямів державної політики. У цьому документі зазначено, що одним з головних пріоритетів України є прагнення побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, у якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися і обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному і особистому розвитку та підвищуючи якість життя. Основним завданням розвитку інформаційного суспільства в Україні є сприяння кожній людині на засадах широкого використання сучасних ІКТ можливостей створювати інформацію і знання, користуватися та обмінюватися ними, виробляти товари та надавати послуги, повною мірою реалізуючи свій потенціал, підвищуючи якість свого життя і сприяючи сталому розвитку країни на основі цілей і принципів, проголошених ООН. Закон визначає національну політику, стратегічні цілі, основні напрями, інституційне, організаційне та ресурсне забезпечення розвитку **І.с.**, механізми реалізації основних засад, очікувані результати тощо.

Літ.: *Социально-экономические проблемы информационного общества* / под ред. д.э.н., проф. Л. Г. Мельника. – Сумы : ИТД "Университетская книга", 2005. – 430 с.; *Уэбстер Ф.* Теория информационного общества / Ф. Уэбстер. – М. : Аспект Пресс, 2004; *Кастельс М.* Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / М. Кастельс. – Екатеринбург : У-Фактория, 2004; *Dutton W.* The Politics of Information and Communication Policy : The Information Superhighway / W. Dutton, J. Blumler, N. Garnham et al. // *Information and Communication Technologies. Visions and Realities* ; ed. by William H Dutton. – Oxford : Oxford University Press, 1996; *Макаренко С. А.* Інформаційне суспільство, політика, пра-

во в програмній діяльності ЮНЕСКО : монографія / Є. А. Макаренко. – К. : Наша культура і наука, 2000. – 384 с.; *Гринберг И. А.* Информационная парадигма современной цивилизации : монография / И. А. Гринберг. – СПб. : АТТ, 2000; *Бехманн Г.* Современное общество: общество риска, информационное общество, общество знаний / Готтхард Бехманн ; пер. с нем. А. Ю. Антоновского и др. – 2-е изд. – М. : Логос, 2011. – 248 с.; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.

Михненко А.М., Якимюк Б.М.

ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА ЛЮДИНИ – захищеність людини від негативних інформаційно-психологічних впливів, маніпулювання, дезінформування, які здійснюються шляхом упродовження деструктивної інформації у свідомість або підсвідомість людини, що призводить до неадекватного сприйняття нею дійсності.

Об'єктом **І.-п.б.л.** є духовний, душевний та фізичний комфорт особистості, а також умови та фактори, які забезпечують розвиток усіх сфер життєдіяльності людини.

З огляду на це забезпечення **І.-п.б.л.** передбачає виконання низки умов, зокрема: належний рівень теоретичної та практичної підготовки особистості, за яким досягається захищеність і реалізація її життєво важливих інтересів та гармонійний розвиток; здатність держави створювати умови для гармонійного розвитку й задоволення інформаційних потреб особистості; гарантування використання інформаційного середовища в інтересах особистості; захищеність від різного роду інформаційних небезпек.

Інформаційно-психологічна безпека дає змогу людині сформулювати і, відповідно належно використувати систему адекватного сприйняття реальності й ставлення до оточуючого світу і самої себе, що стає основою для подальшої соціальної поведінки людини. Цей стан забезпечує цілісність людини як активного соціального суб'єкта й надає можливості для розвитку в умовах інформаційної взаємодії з оточуючим світом.

Для особистості головними системоутворюючими якостями є цілісність (тенденція до стійкості) і розвиток (тенденція до зміни). При руйнуванні цих якостей особистість

перестає існувати як соціальний суб'єкт. Тобто будь-який інформаційно-психологічний вплив на особистість має оцінюватися з позиції збереження чи руйнування її як цілого. Інформаційно-психологічний вплив – такий вплив на індивідуальну або суспільну свідомість інформаційно-психологічними або іншими засобами, що викликає трансформацію психіки, зміну поглядів, думок, відносин, ціннісних орієнтацій, мотивів, стереотипів особистості з метою вплинути на її діяльність та поведінку. Кінцевою метою інформаційно-психологічного впливу є досягнення певної реакції, поведінки (дії або бездіяльності) особистості, яка відповідає цілям психологічного впливу.

Процес інформаційно-психологічного впливу на емоційну сферу свідомості включає довільне сприйняття та запам'ятовування й характеризується дуже зниженим рівнем усвідомлення про зміст впливу. Типовим прикладом такої моделі є апелювання до відомого джерела, документа, посилання на авторитетного автора тощо. У такому разі слухач сприймає будь-яку інформацію як щось таке, що само собою розуміється. Реакція “аналіз – синтез” виключена.

Рівень ефективності інформаційно-психологічного впливу залежить від:

- змісту матеріалу: його складності, конкретності, суспільної значущості тощо. Напр., чим простіша інформація, тим більше шансів, що дії, на які вона спонукає, можуть виконуватися автоматично, особливо якщо ця інформація не суперечить переконанням об'єкта;

- психічного стану, що характеризується наявністю високого рівня автоматизму відповідної реакції. Страх, пригніченість, апатія сприяють некритичному й неусвідомленому сприйняттю впливу;

- часового інтервалу між впливами й відповідною реакцією: із збільшенням часового інтервалу автоматизм реакції зменшується внаслідок підвищення критичності і розумової активності об'єкта.

Можна виділити такі види психологічного впливу на людину: психогенний, нейролінгвістичний, психоаналітичний, психотропний та психотронний.

Психогенний вплив – це психічний або фізичний вплив явищ та подій на мозок, свідомість людини коли спостерігається порушення вищої нервової діяльності: з'являється відчуття страху та паніки.

Нейролінгвістичний вплив – вид психологічного впливу, що припускає використання спеціальних прийомів, спрямованих на створення позитивної мотивації, психологічної корекції внутрішніх джерел поведінки й світогляду особистості людини. Нейролінгвістичний вплив орієнтований на ідентифікацію й зміну переконань особистості під час впливу на її світоглядні й емоційно-почуттєві стани. Основним об'єктом такого впливу є мозок людини і контрольована ним діяльність. Основним засобом впливу є програми вербального і невербального впливу, що змінюють світогляд, цінності особистості. Психоаналітичний (психокорекційний) вплив являє собою вивчення (аналіз) підсвідомості людини й вплив на нього шляхом, що виключає опір на рівні свідомості (здійснюється у стані гіпнозу). Найбільш зручною є звукова регуляція психіки, за якої словесні навіювання в закодованій формі виводяться на будь-який носій звукової інформації (музику, мову або шум). Напр., людина може слухати музику, у якій міститься схована (не сприймана на свідомому рівні) команда, що впливає на її підсвідомість.

Психотронний вплив (парапсихологічний, екстрасенсорний) – вплив, що може справлятися за допомогою передачі енергії мислення через позачуттєве сприйняття. Досить часто при цьому використовуються технічні засоби, що сприяють посиленню впливу, передачі й контакту з індивідом. Цей вплив на об'єкт може бути пов'язаний з придушенням волі до опору деморалізацією.

Психотропний вплив – вплив на мозок і поведінку особистості шляхом введення в її організм різних препаратів (зокрема фармацевтичних препаратів, запахів), засвоєння яких відбивається на її вищій нервовій діяльності.

Вплив інформаційного простору на особистість справляється у різні **способи**, серед яких слід виділити: дезінформацію, поширення чуток, залякування, емоційне придушення, ініціювання агресивних емоційних станів, маніпулювання.

В Україні забезпечення **І.-п.б.л.** ґрунтується на таких нормативно-правових актах: Конституція України, Закон України “Про інформацію” від 2 жовтня 1992 р. № 2657-ХІІ; Доктрина інформаційної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 8 липня 2009 р. № 514/2009, Закон

України “Про захист персональних даних” від 1 червня 2010 р. № 2297-VI та ін.

У Доктрині інформаційної безпеки України зазначено, що в інформаційній сфері України вирізняються такі життєво важливі інтереси особи: забезпечення конституційних прав і свобод людини на збирання, зберігання, використання та поширення інформації; недопущення несанкціонованого втручання у зміст, процеси обробки, передачі та використання персональних даних; захищеність від негативного інформаційно-психологічного впливу.

На сучасному етапі серед основних реальних та потенційних загроз інформаційній безпеці України можна виділити загрози, які безпосередньо стосуються людини: зовнішні негативні інформаційні впливи на суспільну свідомість через засоби масової інформації, а також мережу Інтернет; інформаційно-психологічний вплив на населення України, у т. ч. на особовий склад військових формувань, з метою послаблення їх готовності до оборони держави та погіршення іміджу військової служби; негативні інформаційні впливи, у т. ч. із застосуванням спеціальних засобів, на індивідуальну та суспільну свідомість; недотримання прав людини і громадянина на отримання інформації, необхідної для захисту їх соціально-економічних прав; поширення в засобах масової інформації невластивих українській культурній традиції цінностей і способу життя, культу насильства, жорстокості, порнографії, зневажливого ставлення до людської і національної гідності.

Згідно з Доктриною інформаційної безпеки України одним з напрямів державної політики у сфері інформаційної безпеки України є інформаційно-психологічний, зокрема забезпечення конституційних прав і свобод людини і громадянина, створення сприятливого психологічного клімату в національному інформаційному просторі для утвердження загальнолюдських і національних моральних цінностей.

Літ.: *Доктрина інформаційної безпеки України* : затв. Указом Президента України від 8 лип. 2009 р. № 514/2009; *Петрик В. М.* Соціально-правові основи інформаційної безпеки : навч. посіб. / В. М. Петрик, А. М. Кузьменко, В. В. Остроухов та ін. ; за ред. В. В. Остроухова. – К. : Росава, 2007; *Закон України про захист персональних даних.* – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua/

Закон України про інформацію // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650-651; *Тер-Акопов А. А.* Безопасность человека: социальные и правовые основы / А. А. Тер-Акопов. – М. : Норма, 2005; *Ярочкин В. И.* Теория безопасности / В. И. Ярочкин, Я. В. Бузанова. – М. : Академ. Проект : Фонд “Мир”, 2005.

Марутян Р.Р.

ІНФРАСТРУКТУРА СОЦІАЛЬНА (англ. social infrastructure) – комплекс матеріальних об’єктів, громадських суб’єктів та нематеріальних чинників, за допомогою яких забезпечується реалізація і захист прав та свобод громадян, виявлення, задоволення та узгодження потреб та інтересів населення. **І.с.** є однією з трьох підсистем суспільства, яка разом із виробничою та адміністративною інфраструктурою забезпечує суспільний розвиток. До виробничої інфраструктури належать галузі, підприємства та установи господарського типу, які безпосередньо не надають соціальних послуг; до адміністративної інфраструктури – органи державної влади, органи місцевого самоврядування, збройні сили, СБУ та інші державні інституції невинного характеру. Матеріальні об’єкти **І.с.**, які становлять матеріальну основу суспільного добробуту і за допомогою яких безпосередньо задовольняються потреби та інтереси населення, згруповані в певні соціальні галузі таким чином: – об’єкти соціально-вітальної інфраструктури, діяльність яких безпосередньо пов’язана із забезпеченням життя та здоров’я людей (лікувальні, лікувально-профілактичні, оздоровчі, харчові заклади, терцентри соціального обслуговування, будинки-інтернати для ветеранів та інвалідів, продуктові магазини, аптеки, спортивні школи, стадіони, спортивні клуби та ін.); – об’єкти соціально-побутової інфраструктури, які забезпечують обслуговування побутових потреб громадян, створюють відчуття комфорту і безпеки (підприємства житлово-комунальних послуг, перукарні, пральні, хімчистки, майстерні з ремонту взуття, одягу, побутової техніки, СТО, автомийки, центри обслуговування мобільного зв’язку та копіювання, служби охорони та ін.); – об’єкти соціально-економічної інфраструктури, які забезпечують належний рівень товарно-грошового обігу і через які задовольняються економічні потреби населення (промтоварні магазини, торговельні центри,

ринки, страхові та банківські установи, кредитні та акціонерні товариства, фермерські господарства, приватні та сімейні підприємства та ін.);

– об’єкти соціально-освітньої інфраструктури, які сприяють становленню і розвитку особистості, вихованню та інтелектуальному розвитку людей (дошкільні установи, школи, центри позашкільної освіти та виховання, вищі, середні спеціальні та професійно-технічні навчальні заклади, музичні, художні, хореографічні школи, будинки дитячої творчості та ін.);

– об’єкти соціально-культурної інфраструктури, які сприяють культурному розвитку людей, задоволенню їх духовних, дозвіллевих потреб та інтересів (театри, кінотеатри, бібліотеки, цирки, будинки культури, музеї, культові споруди, туристичні агентства, льодові катки, картинні галереї, казино, розважальні центри, дискотеки, салони краси, пункти відеопрокату та ін.);

– об’єкти соціально-комунікаційної інфраструктури, які забезпечують громадянам можливість вільного пересування, сприяють вільному обігу товарів та інформації (система автомобільних та залізничних магістралей, повітряний, водний та міський транспорт, Інтернет, телефонний та мобільний зв’язок, поштова служба, засоби масової інформації: преса, радіо, телебачення та ін.); – об’єкти соціально-правової інфраструктури, які забезпечують захист прав та реалізацію громадянських свобод людей (юридичні консультації, адвокатські контори, громадські приймальні, нотаріальні контори, “юридичні клініки”, відділи РАГС, “гарячі” телефонні лінії та ін.).

Громадськими суб’єктами **І.с.** є різні види громадських об’єднань – за інтересами, за національною, релігійною, статевою, майновою належністю, за політичними уподобаннями, територіальною ознакою. До складу громадських суб’єктів **І.с.** належать: політичні партії, громадські організації, органи самоорганізації населення, професійні і творчі спілки, національно-культурні товариства, релігійні громади, групи інтересів та інші громадські об’єднання.

Нематеріальні чинники **І.с.** – це феномени духовного, культурного світу особистості та суспільства, елементи суспільної свідомості, які впливають на всі сфери життєдіяльності соціуму і визначають принципові засади

його буття. До складу нематеріальних чинників **І.с.** належать: норми права та нормативна база суспільного розвитку, морально-етичні норми, суспільні цінності, ідеали, менталітет, традиції і соціальний капітал. Значення **І.с.** для суспільного розвитку полягає в тому, що завдяки їй люди можуть реалізувати свої різноманітні матеріальні і нематеріальні потреби, захистити права, а органи публічної влади – забезпечувати людиноорієнтоване демократичне управління суспільним розвитком. **І.с.** є важливим показником розвитку суспільства і характеризує можливість соціуму використовувати власний потенціал для підвищення якості життя. Крім цього, найважливішою функцією **І.с.** є забезпечення всебічної взаємодії між соціумом та державою, між громадянами та суспільними інститутами, громадян між собою.

Сучасні процеси трансформації українського суспільства справляють значний, у тому числі негативний, вплив на стан і розвиток матеріальних об'єктів **І.с.** Основними проблемами у сфері функціонування і розвитку цих об'єктів є: роздержавлення більшості об'єктів **І.с.** і втрата у зв'язку з цим можливості безпосереднього впливу органів влади на їх стан і функціонування; нестача бюджетних ресурсів для належного утримання значної частини об'єктів **І.с.**; розшарування населення за доходами і зменшення у зв'язку із цим доступності більшості соціальних послуг для основної маси людей; банкрутство значної частини підприємств, які утримували на своєму балансі об'єкти **І.с.**, з передачею цих об'єктів у державну та комунальну власність, репрофілюванням та продажем; стихійне розміщення та зміна профілю об'єктів **І.с.** без урахування реальних потреб та думки населення; знецінення норм моралі та суспільних цінностей, зниження патріотизму, зростання групового та індивідуального егоїзму; зростання рівня недовіри населення до влади, в результаті чого будь-які, навіть і суспільно корисні реформи гальмуються. За цих умов зростає роль органів влади у забезпеченні рівного доступу населення до соціальних благ та послуг об'єктів **І.с.** Позитивними рисами сучасних тенденцій розвитку **І.с.** можна вважати розширення сфери послуг, значно більшу свободу для заняття підприємницькою діяльністю та самоорганізації населення.

Однією з проблем ефективного використання **І.с.** є також невиправдане применшення ролі нематеріальних чинників у сфері державного управління і владно-громадських відносин. Адже важливу роль у повсякденному бутті соціуму відіграє система цінностей, яка регулює не тільки суспільну, а й міжособистісну взаємодію. Наразі Україна опинилася у нових умовах. Зміна парадигми функціонування суспільства супроводжується зміною ціннісних орієнтацій суспільства. Впровадження демократії, ринку, культурного плюралізму вимагає від особистості та соціуму серйозних трансформацій системи цінностей, які регулюють суспільну взаємодію. Усе це позначається на системі потреб населення та функціонуванні **І.с.**, яка слугує їх задоволенню.

Моральні норми підтримуються суспільною думкою і є важливим елементом групової свідомості, в них закодовані суспільні вимоги та заборони щодо людської поведінки. Ю.Хабермас зазначав: “До моральної точки зору ми наближаємося вже тоді, коли починаємо перевіряти наші максими на сполученість із максимами інших людей. Максимами Кант називав ті більш чи менш тривіальні правила поведінки, відповідно до яких будується звичайна практика індивіда. Правові норми також мають бути морально обґрунтованими і спиратися на моральні традиції та цінності, лише тоді вони вкорінюються у повсякденну практику соціуму. Такі нематеріальні чинники, як моральність, чесність, відвертість, відчуття обов'язку відіграють дедалі більшу роль у соціальній результативності діяльності громадських суб'єктів **І.с.**, зокрема політичних партій, які є основою політичної системи України.

Інтегральним нематеріальним чинником **І.с.**, який поєднує такі складові, як належність до співтовариства, довіру та громадську участь у спільних справах, є соціальний капітал. Він є продуктом співпраці людей у складі різних асоціацій (сім'ї, общини, спілок, трудових колективів, органів влади), а його функція полягає у наданні додаткових ресурсів групи кожному її члену, підвищуючи ефективність індивідуальної та колективної діяльності.

Менталітет виступає інтегральною характеристикою певної культури, в якій відображено своєрідність бачення та розуміння світу її представниками. Для українського мента-

літету характерні інтравертність, індивідуалізм, демократизм, волелюбність, працьовитість, толерантність – саме ці категорії відповідають “викликам” глобалізації і є запорукою ефективного пристосування соціуму до реалій, які швидко змінюються. Тому у своїй діяльності з формування та сприяння розвитку І.с. органи влади мають орієнтуватися не лише на економічну доцільність, але й на морально-етичні та духовні аспекти. Основними стратегічними напрямками і принципами розвитку І.с. в Україні на сучасному етапі державотворення можуть бути: децентралізація управління об’єктами І.с. (на принципі субсидіарності); розумний баланс державної, комунальної та недержавної власності об’єктів І.с. (на принципі їх часткового роздержавлення); розвиток між-регіональної співпраці (на принципах спеціалізації та кооперування); розвиток між-секторної взаємодії (на принципі партнерства між державним, комерційним та некомерційним секторами); регулярне виявлення та оцінка пріоритетних соціальних проблем територіальних громад (на принципах соціальної діагностики та соціального моніторингу); оптимізація структур органів управління та управлінських процедур (на принципах соціальної стандартизації); реалізація органами публічної влади соціально-активної ресурсної стратегії (на принципах

соціального інвестування); сприяння громадській активності і розвитку різних форм самоорганізації населення (на принципах само- і взаємодопомоги); підвищення рівня соціальної культури і освіченості службовців та депутатів усіх рівнів (на принципах персональної та колективної відповідальності за розв’язання соціальних проблем).

Літ.: Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма : пер. с нем. / М. Вебер. – Ивано-Франковск : Ист-Вью, 2002; Глобалізація і безпека розвитку : монографія / Г. Білорус, Д. Лук’яненко та ін. ; кер. авт. кол. і наук. ред. О. Білорус. – К. : КНЕУ, 2002; Гелд Д. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура : пер з англ. / Д. Гелд, Е. МакГрю, Д. Голдблатт, Дж. Перратон. – К. : Фенікс, 2003; Лосский Н. Условия абсолютного добра: Основы этики; Характер русского народа / Н. Лосский. – М. : Политиздат, 1991; Павлов О. І. Сільські території України: історична трансформація парадигми управління : монографія / О. І. Павлов. – Одеса : Астропринт, 2006; Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи / С. Бандур, Т. Заяць, В. Куценко та ін. ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України Б. Данилишина. – Черкаси : Брама-Україна, 2006; Фромм Э. Человек для себя / Э. Фромм ; пер. с англ. и послесл. Л. Чернышевой. – Минск : Коллегиум, 1992; Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. (Лекции и интервью. Москва, апрель 1989) / Ю. Хабермас. – М. : Наука, 1992.

Крупник А.С.

К

КЕРІВНИЦТВО – керівний склад органу влади, до якого входять керівник органу та його заступники. За іншим визначенням – це інструктивний документ, який містить правила виконання чогось, настанови та норми поведінки в певній сфері діяльності.

Керівництво завжди пов'язане з владою. Це феномен, похідний від офіційних формальних відносин, тому має безпосереднє відношення до державного управління.

Керівний склад органу влади, до якого входять керівник органу та його заступники – особи, на які офіційно шляхом призначення (обрання, затвердження) покладено функції керівництва державою. Наділені формально регламентованими правами і обов'язками, зокрема правом ставити юридично владні вимоги і застосовувати засоби дисциплінарного впливу до органів і осіб, які перебувають у його підпорядкуванні по службі. Представляють державу у взаємовідносинах з іншими державами. Основне призначення керівного складу органу влади – забезпечення ефективного функціонування, сталого розвитку держави. Реальний їх вплив на діяльність держави базується на офіційних повноваженнях і особистому авторитеті, організаторських здібностях. Керівний склад органу влади у державному управлінні – посадові особи державного органу або його апарату, інші державні службовці, на яких законами або іншими нормативними актами покладено здійснення організаційно-розпорядчих функцій. Основним критерієм класифікації посад державних службовців є організаційно-правовий рівень органу, який приймає їх на роботу, обсяг і характер компетенції на конкретній посаді, роль і місце посади в структурі державного органу. Статус керівного складу органу влади визначається сукупністю прав і обов'язків посадових осіб, які здійснюють функції керівництва під час виконання ними своїх службових обов'язків.

Інструктивний документ, який містить правила виконання чогось, настанови та норми поведінки в певній сфері діяльності.

За будь-яких форм державного устрою, організації виконавчої влади, типів економічних відносин адміністративне розпорядництво є необхідною складовою функціонування державного управління, навіть більше – без нього воно просто неможливе. Організаційно-розпорядчі (адміністративні) методи полягають у впливі суб'єкта управління на його об'єкт через режим владно-розпорядчих вказівок і організаційно-структурні упорядкування, тобто через *інструктивний документ*.

Інструктивний документ – нормативно-правовий акт, який створюється органами державного управління для встановлення правил, що регулюють організаційні, науково-технічні, технологічні, фінансові та інші спеціальні сторони діяльності та відносин установ, закладів, підприємств, службових осіб. Інструктивний документ повинен містити назву виду документа (інструкція), гриф затвердження, заголовок, дату, індекс, місце видання, текст, підпис, види погодження. Текст інструктивного документа викладається у вказівно-наказовому стилі з формулюваннями типу “необхідно”, “не дозволено”, “слід”. Текст документа має бути стислий, точний, зрозумілий, оскільки він призначений для постійного користування.

Характерними особливостями інструктивного документа є те, що вони:

– проявляються через механізм владної мотивації і залежать від набору організаційних та адміністративних заходів, тобто базуються на притаманних системі управління відносинах влади та підкорення, коли завдання органів управління не обов'язково мають пов'язуватися безпосередньо з інтересами виконавців;

– виражають прямий директивний вплив на систему в цілому та на окремі її елементи -

прямий вплив на об'єкт управління виявляє себе в тому, що суб'єктом визначаються найближча та кінцева мета, завдання управлінського процесу, порядок, терміни його виконання об'єктом, умови виконання завдань у найближчій перспективі тощо;

– дають можливість керівникові за допомогою адміністративних актів приймати однозначні рішення, що не дають змогу виконавцю вибирати варіанти дій;

– визначають обов'язковість актів керівників, невиконання яких розглядається як порушення обов'язків та веде до юридичної відповідальності, зокрема дисциплінарної.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.; *Малиновський В. Я.* Словник термінів і понять з державного управління / В. Я. Малиновський. – Центр сприяння інституційному розвитку державної служби. – К. : [б. в.], 2005; *Малиновський В. Я.* Державне управління : навч. посіб. – Луцьк : Ред.-вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 558 с.

Михненко А.М.

КЛАСИФІКАЦІЯ ДЕРЖАВНО-УПРАВЛІНСЬКИХ РІШЕНЬ (англ. classification managerial decisions) – упорядкування державно-управлінських рішень за основними напрямками та формами державного управління. Рішення в системі державного управління дуже різноманітні, багаторівневі та мають різну владну силу. Одні з них формуються на рівні вищих та центральних органів державної влади і спрямовані на вирішення найважливіших проблем держави, інші є проміжними або допоміжними і приймаються на рівні або в межах відповідного апарату. Враховуючи дуже великий спектр дії та різну значимість останніх, на нашу думку, доцільно виділити, що застосовується поняття “державно-управлінські рішення” для певного класу управлінських рішень, на відміну від багатьох інших рішень у системі державного управління, які за своїм масштабом та наслідками ніяк не можна вважати державно-управлінськими і для яких використовуються терміни “управлінські рішення” та “рішення”.

На доцільність такого поділу управлінських рішень вказує й аналогічний поділ політичних рішень відповідно на ключові рішення, від яких залежить життя всього суспільства,

та на звичайні рішення, що стосуються функціонування окремих інститутів і життя невеликих груп, на чому наголошував відомий російський учений Ю.Тихомиров.

Основними ознаками державно-управлінських рішень доцільно вважати такі:

– спрямованість на вирішення проблем державного рівня;

– прийняття вищими або центральними органами державної влади;

– належність до державно-управлінських відносин (є їх складовими елементами);

– оформлення у вигляді законодавчих та інших нормативно-правових актів, політичних рішень (доктрини, стратегії, концепції, державний бюджет), програмно-цільових документів (програм, проектів, сценаріїв, планів), організаційно-розпорядчих рішень (розпоряджень, доручень тощо);

– формування на їх основі державно-управлінських впливів;

– обов'язковість для виконання всіма передбаченими в них особами, підприємствами, організаціями, установами, органами державної влади;

– першочерговість забезпечення необхідними державними ресурсами.

Державно-управлінські рішення можна розглядати і з позиції вчених у галузі права як соціальні акти, в яких відображені впливи державних управлінських органів або посадових осіб на суспільство (об'єкт управління), які необхідні для досягнення поставлених цілей, забезпечення інтересів та задоволення відповідних потреб в управлінні.

Згідно з основними напрямками державного управління доцільно класифікувати державно-управлінські рішення відповідно як державно-управлінські рішення з проблем державного будівництва (державотворення), державно-управлінські рішення з формування державної політики та державно-управлінські рішення з реалізації державної політики.

Аналіз різноманітних державно-управлінських рішень, які застосовуються на різних етапах державного управління, у свою чергу, дає змогу виділити та класифікувати їх за формою на такі основні групи:

– політичні державно-управлінські рішення (доктрини, концепції, стратегії, державні програми та проекти, державний бюджет, інші документи, спрямовані на формування та реалізацію державної політики у різних сферах суспільної життєдіяльності);

– правові державно-управлінські рішення (конституція; конституційні закони та угоди; закони; міжнародні угоди; укази глави держави; постанови парламенту і уряду; розпорядження уряду; накази керівників центральних органів виконавчої влади; положення про органи державної влади та управління; державні та галузеві стандарти тощо); – організаційні (адміністративні) державно-управлінські рішення (розпорядження, доручення, положення, інструкції та інші організаційні й організаційно-координаційні рішення та заходи вищих і центральних органів державної влади).

Такі розмежування та узагальнення (класифікація) державно-управлінських рішень відповідають основним формам державно-управлінської діяльності, а саме: політичній, у розумінні та контексті формування і реалізації державної політики; правовій, за допомогою якої управлінські рішення і дії набувають характеру встановлення та застосування правових норм; організаційній (адміністративній), яка охоплює різноманітні дії, спрямовані на реалізацію оперативних завдань та матеріально-технічних операцій. Ця форма, як правило, асоціюється з адміністративною діяльністю та менеджментом.

Виходячи з масштабу застосування і значимості впливу на різні сфери та галузі державної діяльності, серед форм відповідних державно-управлінських рішень, крім правової та організаційної, доцільно виділити ще організаційно-правову форму. Поширеним прикладом такої форми, наприклад, є програмно-цільова, яка є поєднанням правової та організаційної форм. Вважається, що вона є специфічною організаційно-правовою формою, яка орієнтує ресурси на конкретний результат.

Оскільки процес здійснення державного управління може розглядатися як форма відносно його змісту, то існує також процесуальна форма управління і вона притаманна всім видам державної діяльності. Це т. зв. організаційно-правова форма, яка передбачає обов'язкове введення правових норм шляхом застосування певних організаційних норм, наприклад відповідних регламентів, процедур тощо. Процесуальна форма фактично характерна для всіх державно-управлінських рішень, тому класифікація за нею є недоцільною.

Для порівняння з вищезгаданою класифікацією рішень наведемо іншу, раніше запропо-

новану болгарським філософом М.Марковим, який виділяє такі групи рішень: національні та регіональні, економічні, соціально-політичні, ідеологічні, державно-правові та директивні, глобальні і специфічні, стратегічні і тактичні, цільові, концептуальні, програмні, контрольно-коректуючі, формалізовані й неформалізовані, науково обґрунтовані та емпірично інтуїтивні, рутинні й новаторські. У цій класифікації зроблено акцент не на напрями і форми державно-управлінської діяльності, а на максимально можливе охоплення призначень і видів рішень.

Можливим напрямом подальшого розвитку класифікації державно-управлінських рішень є прив'язка останніх до функцій політиків та державних службовців після їх дихотомії (розподілу ролей влади та апарату).

Літ.: *Авер'янов В. Б.* Державне управління: теорія і практика : монографія / В. Б. Авер'янов, В. В. Цветков, В. М. Шаповал та ін. / ред. В. Б. Авер'янов. – К. : Юрінком Інтер, 1998; *Бакуменко В. Д.* Формування державно-управлінських рішень : проблеми теорії, методології, практики : монографія / В. Д. Бакуменко. – К. : Вид-во УАДУ, 2000; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Нижник Н. Р.* Системний підхід в організації державного управління / Н. Р. Нижник, О. А. Машков. – К. : Вид-во УАДУ, 1998.

Бакуменко В.Д.

КЛАСИФІКАЦІЯ НАПРЯМІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ (англ. classification of public administration directions) – упорядкування (систематизація) напрямів державного управління як виду суспільної діяльності. **К.н.д.у.** можна розглядати за такими трьома напрямками: державне будівництво, формування державної політики та її реалізація.

Перший напрям – це державне будівництво, яке охоплює визначення і правове закріплення форми державного правління; політичного режиму; державно-територіального устрою; основних цілей і функцій держави, їх пріоритетності; розподілу повноважень між гілками та вищими органами державної влади; стратегії розвитку держави; структури органів державної влади відповідно до функцій держави та її стратегічних цілей.

Другий напрям – це формування державної політики, яке полягає в розробленні держав-

ної політики з різних напрямів діяльності держави (загальні орієнтири для дій та прийняття рішень); визначенні або коригуванні цілей та функцій органів державної влади, необхідного кадрового забезпечення; програмуванні (формування плану дій); розробленні сценаріїв і графіків досягнення цілей органів державної влади (складу і послідовності завдань, програм, проектів, інших заходів); складанні бюджету (розрахунок обсягу витрат і розподіл ресурсів за роботами, запланованими для досягнення цілей).

Третій напрям – це реалізація державної політики, яка передбачає виконання функцій державного управління (оперативне та тактичне управління) з метою досягнення визначених цілей держави на певному періоді її історичного розвитку.

Усі ці напрями державного управління реалізуються шляхом управлінських впливів, яким передують прийняття управлінських рішень.

Розглянемо найбільш суттєві сфери практичного застосування державно-управлінських рішень за основними напрямками державного управління, при виділенні яких використано низку положень Конституції України. Державно-управлінські рішення за напрямом державного будівництва:

- призначення виборів глави держави, парламенту, органів місцевого самоврядування;
- розподіл повноважень між главою держави, парламентом та урядом;
- призначення референдумів з питань, передбачених конституцією (зокрема про зміну території країни);
- визначення цілей, функцій і стратегії розвитку держави;
- забезпечення організації і порядку діяльності парламенту, визначення статусу його депутатів;
- визначення системи центральних органів виконавчої влади;
- утворення, реорганізація та ліквідація міністерств та інших центральних органів виконавчої влади;
- створення консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів і служб для виконання повноважень глави держави;
- утворення судів;
- утворення і ліквідація районів, встановлення і зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування населених пунктів і районів;

– розроблення засад місцевого самоврядування; спеціальних статусів столиці та інших міст;

– визначення і забезпечення правового режиму державного кордону;

– забезпечення організації і діяльності органів виконавчої влади, основ державної служби, організації державної статистики та інформатизації;

– забезпечення організації і діяльності прокуратури, органів дізнання і слідства, нотаріату, органів та установ виконання покарань; основ організації й діяльності адвокатури;

– забезпечення національної безпеки та оборони (затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій силових міністерств; оголошення стану війни й укладення миру; введення воєнного чи надзвичайного стану; загальна або часткова мобілізація; використання військових формувань у разі збройної агресії проти країни; надання військової допомоги та направлення військових підрозділів до інших держав; допуск військових підрозділів інших держав на свою територію; оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації);

– внесення змін до конституції;

– встановлення державних свят;

– визначення порядку використання і захисту державних символів;

– визначення прав і свобод людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основних обов'язків громадянина; громадянства, правосуб'єктності громадян, статусу іноземців та осіб без громадянства; прав корінних народів і національних меншин; порядку застосування мов;

– розроблення засад цивільно-правової відповідальності; визначення діянь, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальності за них.

Державно-управлінські рішення за напрямом формування державної політики:

– розроблення і прийняття програми діяльності уряду;

– розроблення і прийняття державного бюджету;

– розроблення засад зовнішньої та внутрішньої політики, зокрема грошово-кредитної, фінансової, валютної, цінової, інвестиційної, податкової; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту,

шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; охорони здоров'я; освіти; науки; культури; охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; використання морської економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку;

- встановлення порядку утворення і погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу; порядку випуску та обігу державних цінних паперів, їх видів і типів;
- визначення засад утворення і діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації;
- розроблення засад регулювання демографічних та міграційних процесів;
- визначення правових засад підприємництва; вилучення об'єктів права приватної власності; затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації; правил конкуренції та норм антимонопольного регулювання;
- встановлення порядку введення державних стандартів.

Державно-управлінські рішення за напрямом реалізації державної політики:

- здійснення першочергових заходів щодо реалізації програми діяльності уряду;
- нормотворча діяльність;
- внесення змін до державного бюджету;
- проведення зовнішньої та внутрішньої політики, зокрема грошово-кредитної, фінансової, валютної, цінової, інвестиційної, податкової; політики в сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; охорони здоров'я; освіти; науки; культури; охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; використання морської економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку;
- розроблення, прийняття і реалізація національних, державних та регіональних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;
- спрямування і координація роботи міністерств, інших органів виконавчої влади;
- надання позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також одержання їх від іноземних

держав, банків і міжнародних фінансових організацій;

- забезпечення рівних умов розвитку всіх форм власності;
- управління об'єктами державної власності;
- створення вільних економічних зон;
- здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;
- забезпечення громадського порядку, боротьби зі злочинністю.

Літ.: *Авер'янов В. Б.* Державне управління: теорія і практика : монографія / В. Б. Авер'янов, В. В. Цветков, В. М. Шаповал та ін. / ред. В. Б. Авер'янов. – К. : Юрінком Інтер, 1998; *Бакуменко В. Д.* Формування державно-управлінських рішень: проблеми теорії, методології, практики : монографія / В. Д. Бакуменко. – К. : Вид-во УАДУ, 2000; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Конституція України* // Відом. Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141; *Нижник Н. Р.* Системний підхід в організації державного управління / Н. Р. Нижник, О. А. Машков. – К. : Вид-во УАДУ, 1998.

Бакуменко В.Д.

КЛАСИФІКАЦІЯ ЦІЛЕЙ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ – поділ усієї множини цілей державного управління на певні підмножини за певним критерієм. Можливі різні способи **К.ц.д.у.** Зокрема, за характером впливу на суспільні процеси можна виділити цілі збереження, функціонування та розвитку. Цілі збереження полягають у забезпеченні цілісності суспільства, стабільного режиму життєдіяльності усіх його сфер, зокрема гарантуванні державного суверенітету, територіальної цілісності, недоторканності державного кордону, обороноздатності, основ конституційного ладу, громадського порядку тощо. Цілі функціонування передбачають підтримку певного стану суспільства, тобто забезпечення в певних межах основних характеристик усіх його сфер. До таких цілей можна віднести, наприклад, гарантування прав і свобод людини, надання соціальних гарантій, забезпечення певного рівня освіти та медичного обслуговування тощо. Цілі розвитку полягають у забезпеченні переходу суспільства до якісно нового стану, появи нових суспільних характеристик та значної зміни наявних параметрів. Такі цілі передбачають упроваджен-

ня нововведень, зокрема інноваційного характеру, в ті чи інші сфери суспільного життя, що здійснюється шляхом відповідних реформ. Прикладом постановки цілей розвитку є розробка Програми економічних реформ на 2010-2014 роки “Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава”.

Слід зазначити, що нерідко цілі державного управління не відповідають потребам, цінностям та очікуванням більшості громадян держави, а для досягнення такої відповідності цілі мають бути: об’єктивно обумовленими та обґрунтованими, тобто випливати з об’єктивних закономірностей і тенденцій суспільного розвитку та діяльності людей, відповідати об’єктивній логіці функціонування того чи іншого явища, процесу, відношення, враховувати форми і механізми останніх; соціально вмотивованими, тобто йти від потреб, запитів та інтересів людей, відповідати їм і викликати таким чином розуміння й підтримку, прагнення втілити намічені цілі в життя; забезпеченими в ресурсному відношенні як з інтелектуального, так і з матеріального боку, а також організаційно, спиратися на право і відповідний рівень розвитку суспільства, в цілому ґрунтуватися на реальному, а не на уявному потенціалі; системно організованими, тобто мати вигляд вибудованого у певній послідовності “дерева” цілей; спиратися і на інтелектуальний багаж, накопичений людством, і на духовні цінності суспільства, культурні традиції народу.

За джерелами виникнення та змістом можна виділити такі взаємопов’язані групи цілей державного управління: суспільно-політичні, що охоплюють комплексний, цілісний, збалансований і якісний розвиток суспільства; соціальні, що відображають вплив суспільно-політичних цілей на соціальну структуру суспільства, взаємовідносини її елементів, стан і рівень соціального життя людей; духовні, пов’язані в одному аспекті зі сприйняттям духовних (культурних) цінностей, якими керується суспільство, а в іншому – з уведенням духовного потенціалу суспільства в реалізацію суспільно-політичних і соціальних цілей; економічні, що характеризують і затверджують систему економічних відносин, які забезпечують матеріальну основу реалізації суспільно-політичних та інших цілей; організаційні, які направлені на

розв’язання організаційних проблем у суб’єктові та об’єктах державного управління, – побудова відповідних функціональних і організаційних структур; інформаційні, які ведуть до забезпечення окреслених цілей необхідною, достовірною та адекватною інформацією.

За термінами досягнення цілі державного управління найчастіше поділяють на три класи: довгострокові (макроцілі), досягнення яких передбачається за п’ять і більше років; середньострокові, що ставляться на період від одного до п’яти років; короткострокові, для яких термін реалізації не перевищує один рік. Довгострокові цілі, як правило, фіксуються у стратегічних документах, наприклад стратегіях, програмах, національних планах та ін., щодо розвитку країни в цілому, окремих сфер або галузей суспільної діяльності. Основним документом, в якому відображаються середньострокові цілі, зазвичай виступає програма діяльності уряду. Натомість державний бюджет та програма соціально-економічного розвитку на поточний рік є типовими прикладами визначення короткострокових цілей.

Виходячи з того, що система цілей державного управління має будуватися у вигляді ієрархічної структури (“дерева” цілей), можлива **К.ц.д.у.** за місцем у такій ієрархії. Її верхівкою є стратегічні цілі, що пов’язані з якістю суспільства, його збереженням або перетворенням. Стратегічні цілі розгортаються в оперативні цілі. Останні фіксують великі блоки цілей, досягнення яких забезпечує досягнення стратегічних цілей. Оперативні розгортаються у поточні й конкретні цілі, реалізація яких забезпечує досягнення других і перших цілей. Стратегічні цілі називають ще головними, а ті, які слугують їх досягненню – забезпечувальними. **К.ц.д.у.** здійснюється також на інших підставах. Наприклад, за обсягом цілі державного управління поділяють на загальні (для усього державного управління) і часткові (для окремих його підсистем, ланок, конкретних елементів), за результатами – на кінцеві й проміжні (етапні) тощо.

Літ.: *Нижник Н. Р.* Системний підхід в організації державного управління / Н. Р. Нижник, О. А. Машков. – К.: Вид-во УАДУ, 1998. – 160 с.; *Методологія державного управління: словниковий довідник* / уклад.: В. Д. Бакуменко, Д. О. Безносенко, С. В. Бутівченко та ін.; за заг. ред. В. І. Лу-

гового, В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. – К. : Видво НАДУ, 2004. – 196 с.; *Атаманчук Г. В.* Теория государственного управления : курс лекций / Г. В. Атаманчук. – 4-е изд., стер. – М. : Омега-Л, 2006. – 584 с.; *Цветков В. В.* Державне управління і політика : монографія / В. В. Цветков, В. М. Селіванов, О. В. Скрипнюк. – К. : Абрис, 2006. – 312 с.; *Мельник А. Ф.* Державне управління : підручник / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна ; за ред. А. Ф. Мельник. – К. : Знання, 2009. – 582 с.; *Державне управління: основи теорії, історія і практика* : навч. посіб. / В. Д. Бакуменко, П. І. Надолішній, М. М. Іжа, Г. І. Арабаджи ; за заг. ред. П. І. Надолішнього, В. Д. Бакуменка. – Одеса : ОРДУ НАДУ, 2009. – 394 с.

Бакуменко В.Д., Кравченко С.О.

КОДИФІКАЦІЯ ЗАКОНОДАВСТВА (від лат. *codex* – книга + *facio* – роблю) – одна з форм систематизації законодавства, правотворча діяльність органів державної влади з радикального кількісно-якісного удосконалення змісту правових норм, пов'язаних між собою загальним предметом правового регулювання, та створення на цій основі нового зведеного, систематизованого (логічно, внутрішньо й зовні погодженого) нормативного акта підвищеного рівня стабільності. У вузькому розумінні **К.з.** – це спосіб якісного упорядкування законодавства, забезпечення його узгодженості та компактності, а також вивільнення нормативного масиву від застарілих норм шляхом підготовки та прийняття нового нормативного акта.

Термін “кодифікація” вперше був введений у науковий обіг англійським юристом і філософом І.Бентамом (XIX ст.), який виступив з ідеєю кодексу міжнародного права.

К.з. здійснюється шляхом: 1) об'єднання в єдиному акті правових норм, що містяться в різних нормативних документах, однак належать до однієї галузі права; 2) удосконалення змісту цих норм; 3) усунення застарілих норм та прогалин у правовому регулюванні системи відповідних відносин.

К.з. має офіційний характер – її здійснюють органи державної влади, що наділені відповідною компетенцією.

Мета К.з. **К.з.** є вищою формою систематизації нормативно-правових актів – діяльності з упорядкування й удосконалення законодавчих та інших нормативно-правових актів, зведення їх в єдину внутрішньо узгоджену систему. Поруч з іншими видами систематизації, такими як інкорпорація та консолі-

дація, **К.з.** не є механічним групуванням або поєднанням окремих нормативних актів, оскільки предметом упорядкування є не лише нормативно-правові акти, а й безпосередньо юридичні норми. Враховуючи, що **К.з.** є різновидом правотворчості – вона забезпечує належне функціонування системи законодавства та системи права в цілому, справляє позитивний вплив на формування інститутів та галузей права.

Крім того, **К.з.** спрямована на критичне переосмислення чинних норм, усунення суперечностей та неузгодженостей між ними. По суті, її результатом має стати новий зведений законодавчий акт стабільного змісту (кодекс, закон, статут), який замінює велику кількість раніше чинних нормативних документів, що регулювали певні суспільні відносини.

Поняття та види кодифікаційного акта. У результаті кодифікаційних робіт утворюється т. зв. кодифікаційний акт – новий за формою та змістом нормативно-правовий акт, який містить упорядковану сукупність взаємозалежних приписів, що регулюють досить широку сферу суспільних відносин (майнові, трудові, шлюбно-сімейні, боротьба із злочинністю тощо).

Найбільш поширеними видами кодифікаційних актів є: конституції, кодекси, основи законодавства, статuti, положення, правила. Кодекс – єдиний зведений, внутрішньо узгоджений нормативний акт, що містить систематизовані норми конкретної галузі (підгалузі або кількох галузей). Він має складну структуру і великий обсяг (Кримінальний кодекс, Цивільний кодекс, Адміністративний кодекс та ін.).

Основи законодавства – кодифікований акт, що містить концептуальні поняття, цілі й завдання правового регулювання, принципи, які встановлюють основні напрями регулювання певної сфери суспільних відносин. Як правило, такий акт забезпечує зв'язок і узгодженість норм тих чи інших галузей або інститутів права і складається з нетипових норм – норм-цілей, норм-принципів, норм-дефініцій (напр. Основи законодавства України про охорону здоров'я від 19 листопада 1992 р.).

Статут – кодифікаційний акт, що регулює діяльність певних відомств, міністерств, організацій, ту чи іншу сферу управління (напр. Статут залізниць України від 6 квітня 1998 р., Статут підприємства).

Види кодифікації. За обсягом **К.з.** поділяють на: загальну; галузеву; міжгалузеву (комплексну); спеціальну (внутрішньогалузеву).

Загальна **К.з.** передбачає створення зведених кодифікованих актів для основних галузей законодавства. Загальним єдиним кодифікаційним актом конституційного права є Конституція.

Галузева **К.з.** передбачає об'єднання правових норм певної галузі права (Цивільний кодекс, Кримінальний кодекс тощо).

В результаті міжгалузевої **К.з.** відбувається об'єднання правових норм за принципом регулювання значної сукупності суспільних відносин у сфері державної діяльності або галузі господарства (Повітряний кодекс, Кодекс торговельного мореплавства та ін.). Спеціальна (внутрішньогалузева) **К.з.** припускає об'єднання правових норм конкретного інституту або підгалузі права певної галузі (Водний кодекс, Лісовий кодекс та ін.). **К.з.** є важливою формою правотворчості, основним шляхом до подолання множинності нормативних актів, а також прогалин і протиріч у правовому регулюванні.

Літ.: *Проблеми теорії держави і права* : учеб. пособие. – М. : Проспект, 1999. – 504 с.; *Теорія держави і права* : курс лекцій / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – М. : Юрист, 1997. – 776 с.; *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права : підручник ; пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.; *Кельман М. С.* Загальна теорія держави і права : підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К. : Кондор, 2006. – 477 с.

Жданова І.С.

КОМУНІКАЦІЯ НАУКОВА – обмін інформацією з приводу тієї або іншої проблеми, інструменту і результатів дослідження. Вона є необхідною умовою розвитку науки. Для характеристики **К.н.** можна використовувати термін “дискурс” у транскрипції відомого німецького філософа Ю.Хабермаса, який під ним розуміє не довільну розмову, в якій співрозмовники не думають про дотримання правил мовної **К.н.**, а діалог, що ведеться за допомогою аргументів, який дозволяє виявити загальнозначуще, нормативне у висловлюваннях. Це діалог, який досяг певної стадії зрілості. В ідеалі дискурс – це зразок, модель вироблення комунікативної компетентності. Він здійснюється в науковому комунікативному співтоваристві, для якого властиві відкритість і гласність.

К.н. виконує кілька найважливіших функцій: презентація (представлення науковому співтовариству результатів наукового дослідження); експертиза (проведення експертної оцінки якості дослідження і його результатів); кваліфікація (присвоєння авторові або авторам дослідження відповідної кваліфікації); введення в науку (введення в науку проведеного дослідження і його результатів).

К.н. в науці здійснюється обов'язково з приводу чогось. Предмет **К.н.** характеризується інформаційною, мовною формами. З погляду інформаційної форми – це ті або інші знання, отримані суб'єктом **К.н.** у процесі наукового дослідження (узагальнення, аналізу, експерименту тощо). З погляду мови предметом **К.н.** виступають ті або інші тексти (тези, повідомлення, доповіді, дисертації, статті тощо).

Наука, як будь-яка цілеспрямована діяльність, що здійснюється в умовах невизначеності, характеризується цілком визначеними результатами, що є евристичними і не завжди однозначними.

К.н. в науці здійснюється у трьох формах: письмово, усно і через Інтернет. Письмова (текстова) форма наукової комунікації вже згадувалась вище. Усна **К.н.** належить до найбільш давніх видів комунікації. Її переваги в безпосередньому спілкуванні, в її насиченості не тільки раціональною, але й почуттєво-емоційною складовими. Основним недоліком усної **К.н.** є необхідність фізичної присутності комунікатора на місці комунікації. Серед форм усної комунікації найбільш популярними є семінари, конференції і симпозиуми. Семінар (від лат. *seminare* – розсадник) – особлива форма групових занять з якого-небудь предмета або теми за активної участі учнів, слухачів. Між учасниками семінару спостерігаються статусні розбіжності. Серед них виділяються керівник або керівники семінару і рядові учасники. Головне призначення наукового семінару полягає в тому, щоб навчити рядових учасників, ввести їх у ту або іншу наукову проблему, теорію, метод дослідження. Перед його проведенням розробляється програма семінару, визначається його тривалість, число семінарських занять і їхня тематика, що розсилаються учасникам семінару. Учасники семінару знайомляться з програмою, визнача-

ють своє місце в ньому, готують виступи або доповіді.

Керівник семінару на його початку виступає зі вступним словом, у якому вводить учасників у курс справи, визначає план і правила обговорення. Особливість семінару в тому, що рядові його учасники повинні брати активну участь в обговоренні теми під керівництвом ведучого, яким звичайно виступає відомий фахівець за темою семінару. Форми прояву активності учасників можуть бути досить різноманітними. Серед них – виступи, питання, коментарі, доповіді, читання рефератів, дискусії і т. ін.

Найбільш плідно впливають на розвиток творчої активності філософські й методологічні семінари, що сприяють формуванню наукового світогляду, оволодінню досягненнями наукової методології. Варто підкреслити, що в СРСР ці семінари виступали засобами ідеологічної обробки вчених, формування лояльності до суспільної системи, що концентровано виражалось терміном “активна життєва позиція вченого”. У сучасному пострадянському суспільстві завданням цих семінарів є формування активної дослідницької позиції вчених, оволодіння досягненнями науки та можливості їхнього застосування в діяльності наукових колективів. Потрібна і нова форма проведення таких семінарів, не нудна ідеологічна доповідь, а побудована на творчому партнерстві зацікавлена дискусія всіх його учасників.

Конференція (від лат. conferetia – збирати в одне місце) у найбільш загальному вигляді являє собою збори, нараду представників урядів, суспільних, партійних, наукових та ін. організацій для обговорення і вирішення яких-небудь питань. Специфіка конференції як різновиду зборів полягає в тому, що на цих зборах виступають усі внесені до програми. Звичайно для проведення конференції створюється організаційний комітет, що визначає тему або проблему обговорення, складає попередній тематичний план конференції, визначає список запрошених і публікує або розсилає тематику конференції можливим учасникам із пропозицією подати заявки на участь у конференції із зазначенням даних про учасника, назви його повідомлення або доповіді. На підставі отриманих заявок складається програма конференції, у якій вказується час і місце прове-

дення конференції, список учасників і назви їх тем, а також розподіл учасників по секціях конференції.

Процес самої конференції передбачає пленарне засідання, на якому виступають з вітаннями організатори конференції, представники державних і наукових організацій, а також найбільш відомі вчені з доповідями по суті проблеми. Потім проводяться секційні засідання, в яких беруть участь усі інші учасники. У спеціально підготовлених до конференції матеріалах звичайно пропонується проект рекомендацій конференції, у якому звертається увага на найбільш актуальні проблеми наукових досліджень, на організаційні, інформаційні та фінансові проблеми науки. Нерідко в рекомендаціях відображається реакція вчених на ті або інші питання політичного і господарського життя країни. Сформульовані в рекомендаціях пропозиції обговорюються і доповнюються на секціях та виносяться на загальне обговорення на заключному пленарному засіданні конференції, коли підбиваються її підсумки і приймаються рекомендації. Досить часто в структурі конференції застосовують й інші форми **К.н.**: круглі столи, прес-конференції, дискусії тощо, які додають конференції дискусійності, забезпечують свободу висловлювань. Самі конференції досить різноманітні. *За тематичною спрямованістю вони бувають науковими, що присвячуються дослідницьким проблемам; науково-практичними, які спрямовані на дослідницькі та практичні проблеми; теоретико-методологічними, що обговорюють питання теорії і методології.* За тривалістю проведення – тривалими, які відбуваються упродовж кількох днів; короткими, що проводяться протягом одного дня. За способом проведення – реальними, які являють собою реальне засідання учасників; віртуальними, що проводяться в Інтернет.

За публікаціями наукових повідомлень – із попередньою публікацією доповідей і повідомлень у спеціальних збірниках; із публікацією доповідей і повідомлень після її проведення; без публікації доповідей і повідомлень.

Термін “*симпозіум*” (від лат. symposium – бенкет) у стародавніх греків і римлян означав гулянку, що супроводжувалася музикою, розвагами і розмовою. Від конференції симпозіум відрізняється більшою свободою стосовно регламенту, що створює сприятливі умови для творчої імпровізації.

Проведення симпозіумів ефективно, на наш погляд, у двох випадках: по-перше, коли предметом комунікації є дуже цікава і недостатньо досліджена проблема, різноманітні підходи до вирішення якої в науці тільки намічаються, і, по-друге, коли в комунікації беруть участь кілька відомих учених, що мають нові ідеї і потребу в сприятливому неформальному середовищі для їхнього оприлюднення. Останнім часом стає популярною практика проведення майстер-класу. Ця форма наукової комунікації запозичена з художньої комунікації. Особливість її в тому, що вона зводиться до монологу ведучого фахівця і відповіді його на запитання учасників. Як правило, майстер-клас ставить два завдання. Перше зводиться до презентації творчості майстра, ознайомлення з особливостями, методами, прийомами, досягненнями. А друге орієнтоване на оволодіння учасниками деякими аспектами наукової майстерності. Тому форми і методи як презентації, так і навчання тут можуть бути дуже різноманітними, визначаються самим майстром. В останні роки у зв'язку з інтенсивним розвитком Інтернету великого поширення набув Інтернет-**К.н.** Без електронної пошти, електронних архівів і баз даних сучасне наукове дослідження взагалі неможливо уявити. *Інтернет* (від лат. *inter* – між і *net* – мережа) являє собою всесвітню комп'ютерну мережу, що зв'язує між собою її користувачів. Інтернет-простір розвивається як особлива сфера віртуальної науки, як найважливіший її ресурс і унікальний спосіб наукової комунікації. Інтернет є розвинутим соціальним інститутом багатофункціонального призначення. Стосовно науки Інтернет виконує наступні функції, що стрімко розвиваються:

1. Комунікативну функцію, що забезпечує комунікацію між індивідами, співтовариствами, організаціями, а також комунікативну складову всіх інших функцій.
2. Презентаційну функцію, яка дозволяє презентувати інтелектуальний продукт науки, учених, дослідницькі співтовариства у світовому просторі.
3. Функцію просування, що створює умови для просування інтелектуального продукту, дослідників і наукових колективів.
4. Комерційну функцію, яка служить засобом формування національного і міжнародного ринків інтелектуальної продукції, її купівлі-продажу.

5. Довідково-консультаційну функцію, яка є ресурсом інформації про інтелектуальні продукти, дослідження, вчених, наукові видання і засобом пошуку інформації, гігантською довідковою системою.

6. Ресурсну функцію, що виступає як могутнє джерело різноманітної інформації, у тому числі й наукової.

7. Навчальну функцію, яка є засобом дистанційного навчання, одержання твору тими соціальними групами, що не можуть навчатися в реальних ВНЗ (інвалідів, вагітних жінок і жінок з дітьми, що працюють і т.д.).

8. Дослідницьку функцію, що може бути об'єктом та інструментом наукових досліджень. Інтернет підвищує ефективність інформаційно-пошукових методів, контент-аналізу глобальних мереж, дозволяє заявляти про науковий пріоритет і діагностику стану наукових досліджень.

К.н. через Інтернет є одним з найшвидших і зручних способів комунікації. Основною проблемою цієї комунікації є нерівномірність участі в ній різних країн і народів. В одних народів Інтернет є одним із звичних прагматичних засобів макро- і мікрокомунікації, а для інших він видається ще дивовижною іграшкою. Недостатньо розвинута й нормативна база Інтернет-комунікації, що зумовлено значною різноманітністю суб'єктів комунікації, їх ціннісних систем. Спостерігається також когнітивна проблема, яка виражається в тому, що Інтернет-комунікація характеризується різним рівнем комунікативної компетентності її учасників. В.П.Конецька серед найбільш істотних характеристик комунікативної компетентності виділяє: 1) здатність до узагальнення і систематизації багатомірного сприйняття навколишнього середовища, зумовлені соціальним досвідом та об'єктивними можливостями індивіда; 2) здатність до адекватної оцінки "статусу мови" – її "соціальної престижності" (в умовах білінгвізму) і відповідності конкретним соціальним умовам комунікації, що може вимагати певної адаптації щодо партнера і самокорекції; 3) здатність до інтерпретуючої діяльності – розуміння значення й оцінювальної інформації в конкретній соціальній ситуації.

З погляду інформаційно-довідкової функції Інтернет є принципово новою віртуальною інформаційно-довідковою системою, що вигідно відрізняється від старої інформа-

ційно-довідкової системи, яка являє собою наукові бібліотеки з громіздкими каталогами. Ця система відрізняється високою швидкістю, величезними масштабами. Але вона погано сполучена зі старою системою. Інтернет надто перевантажений сильно забрудненою неякісною інформацією. Проблема інформаційної екології для всесвітньої павутини є дуже гострою. Поки немає способу створення бар'єрів для інформаційних шумів, недостовірної інформації.

Навчальна функція Інтернет для своєї ефективною реалізації вимагає зміни викладацького менталітету, досягнення більшої відкритості, переходу до інтерактивних методів навчання, відмови від викладацького трансляцізму і переходу до інтелектуального партнерства з тими, кого навчають. Нарешті, Інтернет перетворюється у складний об'єкт і могутній засіб наукових досліджень. У даний час немає концепції розвитку світової мережі, яка поєднуватиме в собі стихію з елементами організованості, інтелектуальну демократію і цільове управління. Необхідні серйозні дослідження мережі як системи, інституту, способу комунікації в економічному, політико-правовому, соціальному, психологічному й ментальному аспектах. Ефективність Інтернет у науці як інструменту зумовлена ступенем розвитку інформаційно-пошукових та аналітичних систем, методів контент-аналізу, які поки що дорогі й не можуть застосовуватися у звичайних наукових колективах.

Літ.: *Егоров В. С.* Философия открытого мира 2002 / В. С. Егоров. – М. : Моск. психол.-соц. ин-т"; Воронеж : Изд-во НПО "МОДЭК"; *Канке В. А.* Основные философские направления и концепции науки : учеб. пособие / В. А. Канке. – М. : Логос, 2004; *Конецкая В. П.* Социология коммуникации : учебник / В. П. Конецкая. – М. : Междунар. ун-т бизнеса и упр., 1997; *Селье Г.* От мечты к открытию: Как стать ученым : пер с англ. / Г. Селье ; общ. ред. М. Н. Кондрашовой и И. С. Хорола ; послесл. М. Г. Ярошевского и И. С. Хорола. – М. : Прогресс, 1987; *Соколов А. Н.* Проблемы научной дискуссии. Логико-гносеологический анализ / А. Н. Соколова ; под ред. В. Н. Боряза. – Л. : Наука, 1980; *Сурмін Ю. П.* Наукові тексти: специфіка, підготовка та презентація : навч.-метод. посіб. / Ю. П. Сурмін. – К. : НАДУ, 2008; *Цехмістрова Г. С.* Основи наукових досліджень : навч. посіб. / Г. С. Цехмістрова. – К. : Видавн. дім "Слово", 2003.

Сурмін Ю.П.

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД – особливий орган у ряді держав, єдиною або головною функцією якого є здійснення конституційного нагляду. Вперше був установлений в Австрії у 1920 р., відтоді набув великого поширення у Західній та Східній Європі, а також був прийнятий деякими країнами Азії, Африки і Америки. На відміну від звичайних верховних судів, **К.с.** не входить до системи судів загальної юрисдикції. В одних країнах (РФ) **К.с.** вважається судом особливої категорії і входить відповідно в судову систему, в інших (ФРН, Італія, Румунія, Болгарія, Монголія) – особливим органом контролю, що не належить до судової влади. Члени **К.с.** або обираються парламентом (ФРН, Хорватія), або призначаються главою держави (Кіпр); іноді члени **К.с.** призначаються парламентами та іншими органами влади і юстиції (наприклад в Італії **К.с.** порівну призначається президентом, парламентом і магістратом). Разом із здійсненням конституційного нагляду **К.с.** у різних країнах має право тлумачення конституцій, вирішує питання, чи відповідає конституції діяльність політичних партій, розглядає спори про компетенцію тощо. **К.с.** (на відміну від усіх інших судів) має право відмінити закон або інший нормативний правовий акт, у разі визнання його неконституційним.

К.С. України – єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні, завданням якого є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України, який вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України. Його функція полягає у забезпеченні дотримання Конституції гілками влади, захисті прав громадян, у встановленні відповідності вимогам чинної Конституції державних законів, директив, постанов та інших адміністративних нормативних актів, а також міжнародних угод, укладених державною в особі її представників. **К.с.** може визнати ці документи та рішення недійсними, скасувати або зупинити їх дію, якщо визнає їх неконституційними. Статус **К.С.** України визначається ст. 147-153 Конституції України та Законом України "Про Конституційний Суд України" від 16 жовтня 1996 р.

Діяльність **К.С.** України базується на принципах верховенства права, незалежності,

колегіальності, рівноправності суддів, гласності, повного і всебічного розгляду справ та обгрунтованості винесених ним рішень. **К.С.** України ухвалює рішення та дає висновки у справах щодо: конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їхню обов'язковість; додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту в межах, визначених ст. 111 та 151 Конституції України; офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Рішення й висновки **К.С.** України із зазначених питань є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені. Питання про конституційність зазначених нормативних актів розглядаються за зверненнями: Президента України; не менш як 45 народних депутатів України; Верховного Суду України; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Верховної ради Автономної Республіки Крим. Закони та інші правові акти за рішенням **К.С.** України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо було порушено встановлену Конституцією України процедуру їх розгляду, ухвалення чи набрання ними чинності. Закони, інші правові акти або їхні окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність від дня ухвалення **К.С.** України рішення про їхню неконституційність. **К.С.** України не має повноважень розглядати питання щодо законності актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, а також інші питання, віднесені до компетенції судів загальної юрисдикції. **К.С.** України складається з 18 суддів. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України. Судею **К.С.** України може бути громадянин України, який на день призначен-

ня досяг 40-річного віку, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менш як 10 років, проживає в Україні протягом останніх 20 років та володіє державною мовою. Суддя **К.С.** України призначається на 9 років без права бути призначеним на повторний строк. Голова **К.С.** України обирається на спеціальному пленарному засіданні **К.С.** України зі складу суддів **К.С.** України таємним голосуванням лише на один трирічний строк.

Літ.: *Конституція України* зі змінами і доповненнями, Закон № 254к/96 ВВР від 28 черв. 1996 р. – К. : [б. в.], 1996; *Основи конституційного права України* : підручник / за ред. В. В. Копейчикова ; наук. ред. В.С. Ковальський. – Стер. вид. – К. : Юрінком Інтер, 1999; *Шаповал В. М.* Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс : підручник / В. М. Шаповал ; М-во освіти і науки України. – К. : Юрінком Інтер, 2008; *Энциклопедический словарь экономики и права.* – [Б. г. ; б. и.], 2005.

Телешун С.О.

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ. В Українській РСР конституційний контроль було запроваджено змінами до Конституції УРСР 1978 р. від 24 жовтня 1990 р. Законом України від 3 червня 1992 р. № 2400-ХІІ передбачалося створення в Україні **К.С.У.**

Прийняття чинної Конституції України (р. ХІІ) і ухвалення Закону України “Про Конституційний Суд України” від 16 жовтня 1996 р. № 422/96-ВР відкрило шлях до запровадження в країні конституційної юрисдикції.

К.С.У. є одним із вищих органів державної влади в Україні. Це не наглядовий і не контролюючий, а юрисдикційний судовий орган, невід’ємна частина єдиної судової влади, спеціалізований, не включений до системи судів загальної юрисдикції, суд для розгляду конституційно-правових спорів.

К.С.У. має правосудну природу та правосудний статус і за характером, принципами і змістом своєї державної діяльності здійснює не нагляд і контроль, а судову владу – конституційне правосуддя у визначеній законом формі конституційного судочинства.

Діяльність **К.С.У.** – важлива передумова зміцнення конституційних основ державності, перетворення Конституції у чинне право, забезпечення дії конституційного принципу поділу влади.

Відповідно до своїх повноважень **К.С.У.** приймає рішення та надає висновки у спра-

вах щодо: конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної ради Автономної Республіки Крим; відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість; додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту в межах, визначених ст. 111 та 151 Конституції України; офіційного тлумачення Конституції та законів України.

Формами звернення до **К.С.У.** є конституційне подання та конституційне звернення. Конституційне подання – це письмове клопотання до **К.С.У.** про визнання правового акта (його окремих положень) неконституційним, про визначення відповідності проекту закону про внесення змін до Конституції України вимогам ст. 157, 158 Конституції України, конституційності міжнародного договору або про необхідність офіційного тлумачення Конституції України та законів України. Конституційним поданням є також звернення Верховної Ради України про надання висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту, порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України. Конституційне звернення – це письмове клопотання до **К.С.У.** про необхідність офіційного тлумачення Конституції України та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина, а також прав юридичної особи.

Суб'єктами права на конституційне подання є: Президент України, не менш як сорок п'ять народних депутатів України, Верховний Суд України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Верховна рада Автономної Республіки Крим.

Суб'єктами права на конституційне звернення є: громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи.

Компетенція **К.С.У.** має свої особливості порівняно зі змістом конституційної юрисдикції подібних органів зарубіжних країн.

Тому повноваження **К.С.У.**, як правило, поділяють на дві умовні групи: перша група – традиційні повноваження, тобто такі, що є загальноновизнаними та до певної міри поширеними в європейській практиці конституційного судочинства; друга група – це ті повноваження, які є характерними власне для української практики конституційної юрисдикції. До групи традиційних належать повноваження щодо вирішення питань про конституційність низки правових актів. Однією з особливостей судового конституційного контролю в Україні (на відміну від практики більшості європейських країн) є те, що предметом такого контролю може бути конституційність не тільки нормативних, а й індивідуальних правових актів відповідних органів.

Конституційний Суд створюється зі спеціальною метою обмежувати всі інші органи в довільному розширенні або звуженні меж встановлених законодавцем норм. Фінансування **К.С.У.** передбачається в Державному бюджеті України окремим рядком. **К.С.У.** складається з вісімнадцяти суддів. Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів **К.С.У.** Судді **К.С.У.** призначаються строком на дев'ять років без права бути призначеними повторно. Мають наукових консультантів і помічників, які є державними службовцями. Голова **К.С.У.** обирається на спеціальному пленарному засіданні зі складу суддів **К.С.У.** лише на один трирічний строк таємним голосуванням. Голова **К.С.У.** має двох заступників. Організаційне, науково-експертне, інформаційно-довідкове та інше забезпечення діяльності **К.С.У.** здійснює Секретаріат **К.С.У.** на чолі з керівником Секретаріату. У складі **К.С.У.** утворюються колегії суддів для розгляду питань щодо відкриття провадження у справах за конституційними поданнями та конституційними зверненнями. Колегії суддів приймають процесуальну ухвалу про відкриття провадження у справі в **К.С.У.** або про відмову в такому провадженні. За результатами провадження **К.С.У.** дає висновки та приймає рішення, які є обов'язковими до виконання. До рішення чи висновку **К.С.У.** може додаватися окрема думка судді **К.С.У.** Рішення і висновки **К.С.У.** підписуються не пізніше семи днів після прийняття рішення, надання висновку. Ухвали, рішення і виснов-

ки **К.С.У.** разом з окремою думкою суддів **К.С.У.** протягом наступного робочого дня після їх підписання оприлюднюються на офіційному веб-сайті **К.С.У.** та публікуються у “Віснику Конституційного Суду України”. **К.С.У.** розглядає питання щодо конституційності правових актів Верховної Ради України, актів Президента України та правових актів Верховної ради Автономної Республіки Крим про призначення виборів, всеукраїнського референдуму чи місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим. **К.С.У.** розглядає справи і дає висновки щодо конституційності: чинних міжнародних договорів України; міжнародних договорів України, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов’язковість. Питання щодо конституційності чинного міжнародного договору розглядається **К.С.У.** за конституційним поданням Президента України, Кабінету Міністрів України. У разі надання висновків про невідповідність міжнародного договору Конституції України **К.С.У.** у цьому ж провадженні вирішує також питання щодо неконституційності цього договору чи його окремих частин. **К.С.У.** на своїх засіданнях утворює з числа суддів **К.С.У.** постійні та тимчасові комісії. У **К.С.У.** є Архів, Бібліотека та друкований орган “Вісник Конституційного Суду України”.

Літ.: Закон України про Конституційний Суд України. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua/; Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К. : ТОВ “Вид-во “Юрид. думка”, 2007; Погорілко В. Ф. Конституційне право України: академічний курс : підручник / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко ; М-во освіти і науки України, М-во юстиції України. – К. : Правова єдність, 2010. – Т. 2. – 431 с.

Клименко Н.О.

КОНСТИТУЦІЯ – основний закон держави, який закріплює основи державного та суспільного ладу, форми правління і державний устрій, правовий статус особи, принципи виборчої системи, порядок формування і компетенцію основних державних органів. **К.** – важливий інститут демократії. **К.** відіграє важливу роль у житті кожної держави. **К.** має вищу юридичну силу і є основою для всіх нормативно-правових актів країни. Вона регулює базові суспільні відносини і зачіпає практично всі сфери життя суспіль-

ства – політичну, економічну, соціальну та ін. **К.** в сучасному значенні цього визначення є актом, який приймається народом чи від імені народу. Саме ця ознака **К.** є домінуючою в конституційній теорії і практиці. На процес вироблення **К.** впливає система факторів, зокрема економічних, політичних, соціальних, історичних, сила традицій та ін. Сфера конституційного впливу відрізняється всеохопним характером, не притаманним жодному іншому правовому акту. Норми **К.** є основоположними джерелами не тільки конституційного права, але й інших галузей права – цивільного, адміністративного, кримінального та ін. Таким чином, вища юридична сила **К.** визначає її місце в ієрархії правових актів. **К.** є ядром правової системи держави.

Літ.: *Акт* проголошення незалежності України : прийнятий Верховною Радою України 24 серп. 1991 р. // Відом. Верховної Ради Української РСР. – 1991. – № 38. – Ст. 502; *Введение* в теорию государственно-правовой организации социальных систем / под общ. ред. Е. В. Кубко. – К. : Юринком, 1997; *Давид Р.* Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози ; пер. с фр. В. А. Туманова. – М. : Международ. отношения, 1996; *Теория* держави і права / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін. – К. : Юрін-форм, 1995.

Михненко А.М., Руснак О.В.

КОНСТРУКТИВІЗМ (англ. Constructivism) – політична теорія, яка стверджує, що особистість і інтереси політичних акторів не є “даністю”, а навпаки, вони постійно формуються і реформуються в складному процесі соціальної взаємодії. За твердженням представників **К.** (А.Вендт, А.Шютц, П.Бергер, Т.Лукман) не існує універсальних, раз і назавжди зафіксованих понять, норм, інститутів. Конструктивісти вважають, що світ постійно змінюється, і саме зміна людських уявлень є причиною таких реально-структурних трансформацій. На думку вчених-конструктивістів, структура міжнародних відносин та моделі поведінки їх акторів визначаються не інтересами, не владою, а знаннями (про міжнародні відносини), перцепціями (себе та інших – ідентичностями), баченнями (історичних перспектив). Для конструктивістів суверенітет – це не якась об’єктивно існуюча даність, це норма, що підтримується вірою (як і звичкою) в неї більшістю учасників світополітичного процесу. Відтак,

за конструктивістами, світ реальної міжнародної політики є результатом об'єктивної певних уявлень про неї. Відповідно й державний суверенітет є узвичасним, унормованим, інституціоналізованим уявленням про нього ключових акторів світової політики. В разі зміни їх уявлень змінюється й суверенітет у його об'єктивному нормативно-інституційному втіленні.

К. свідомо відокремлює себе від раціоналістських концепцій, таких як теорія економіки, теорія реалізму, інтерговернменталізм і теорія раціонального вибору, яким він дорікає за аналіз подій винятково в матеріалістичних і утилітарних термінах. Дану теорію критикують за те, що її гіпотези не піддалися емпіричному аналізу й за те, що її представники від початку не схильні визнавати заперечення щодо своїх постулатів. Заслуга **К.** полягає в тому, що він зумів повернути тематику європейських досліджень у бік аналізу ролі ідей, впливу переконань, домінуючих дискурсів і процесу комунікації, які в даному випадку розглядаються не як вторинні явища.

Літ.: *Кэрролл С. Дж.* Тендерная реконструкция политических систем / С. Дж. Кэрролл, Л. М. Зерилли. – СПб. : [б. и.], 2004; *Кочетов Э.* Европейский Союз – Россия: конструктивизм больших идей и прагматизм реальных событий в единой гуманитарной сборке / Эрнест Кочетов. Выступление на форуме “Вместе в будущее – Форум гражданского сотрудничества Европейского Союза и России” (Финляндия, г. Лахти, 17-18.11.2006, Россия, Санкт-Петербург, 19-20.11.2006). – [Б. г. : б. и.].

Розпутьенко І.В.

КОНТРЕЛІТА (від лат. contra – проти, eligo – вибираю і фр. elite – краще, відбірне, вибране) – соціальний тип, який за всіма параметрами здатний виконувати в суспільстві функції еліти, але явно відчужений соціально-політичними або економічними обмеженнями від такої можливості; опозиційна щодо панівної еліти соціальна група, яка виборює право на входження в еліту або створення нової еліти.

Згідно з теорією “циркуляції еліт” італійського науковця В.Парето структура суспільства складається з трьох основних груп – еліти (найпродуктивніші та найздібніші в різних сферах діяльності особи, які отримали найвищий індекс у своїй діяльності), **К.** (потенційна еліта – особи, які за своїми пси-

хологічними якостями могли б стати елітою, але не стали через своє соціальне (природжене) становище та різноманітні бар'єри, які існують у суспільстві) та нееліти (маса – особи, які не володіють ні суб'єктивними, ні об'єктивними можливостями ввійти до складу еліти). Оскільки еліта не є незмінною, а перебуває в постійній трансформації, то коли **К.** досягає певних показників у своєму розвитку, вона посідає місце правлячої еліти, а колишня правляча еліта, втрапивши свої кращі якості, переходить у нееліту. На думку В.Парето та його послідовників (Г.Моска, Р.Міхельс), зміна еліт дозволяє зберегти соціальну рівновагу, тому що забезпечує прихід до влади еліт, які володіють якостями, затребуваними суспільною ситуацією в кожній конкретній історичній епосі. Поновлення еліти може здійснюватися у двох формах: поступальній (вибори й рекрутування у свої ряди представників **К.**) і обвальній (революції і перевороти). Незадоволення мас своїм соціальним становищем та соціальною системою в цілому **К.** використовує для повалення правлячої еліти.

Припинення процесу циркуляції еліт призводить до катастрофічних наслідків для правлячої еліти (її повної деградації) і значного збільшення пропорції людей, які володіють елітними якостями серед нижчих верств суспільства – які формують **К.**, що починає вести боротьбу за владу з панівною елітою і привертає на свій бік народ для досягнення власних цілей.

Головною метою діяльності **К.** є відвоювання влади у панівної еліти, а також реалізація певної політичної доктрини, програми; модернізація курсу державного управління у вигідному для них напрямі та ін. Для підтвердження власних намірів **К.** пропонує суспільству нові схеми державного управління та нові моделі поведінки в процесі досягнення та реалізації державної влади.

Функціями **К.** є висловлення соціального невдоволення існуючим станом справ і критика владних структур; здійснення соціально-економічних перетворень та політичного оновлення суспільства; участь у законотворючому процесі, внесення коректив у здійснення державного управління та ін.

Методи і засоби дій, до яких вдається **К.**, включають широкий спектр засобів: пропаганда своїх цілей та ідеологічна боротьба зі своїми супротивниками у засобах масової

інформації, формування громадської думки, створення політичних партій і участь у виборах, боротьба всередині державних органів, створення груп тиску. **К.** може бути поміркованою й радикальною, конструктивною і деструктивною.

Стосовно державно-управлінської **К.** варто зазначити, що її утворюють державно-управлінські та політичні функціонери або певна їх частина, яка прагне послабити владу панівної еліти і перебрати на себе частину її функцій – лідери і найбільш впливові особи з опозиційних політичних кіл, партій і громадських рухів, опоненти офіційного курсу з фінансово-промислових і комерційних сфер, критично налаштовані найавторитетніші представники творчої інтелігенції, учені, військові тощо. Однак можливе також виникнення ситуації, коли **К.** репрезентує соціальна група, яка не входить до складу панівних сил і не прагне увійти в нову еліту, а має на меті лише позбавити існуючу еліту політичної влади і створити нову, прогресивнішу групу добірних сил для оптимального здійснення влади.

За ставленням **К.** до існуючої влади можна виділити два її види: системну та позасистемну. Системна **К.** не антагоністична до існуючої влади й відіграє конструктивну, а іноді й провідну роль у вирішенні державних проблем. Позасистемна **К.** – це опозиція, яка володіє всіма характерними рисами еліти, але не має прямого доступу до владно-управлінських функцій і не бажає інтегруватися в існуючу систему. Якщо контрелітна група володіє іманентною ідеологією, власним розумінням стратегії, вона не входить у правлячу еліту, навіть якщо її запросять. Як правило, тип функціонування **К.** в суспільстві визначається політичною системою: у парламентських республіках роль **К.** відіграють люди, не інституційовані в систему державного управління; у президентських – функції **К.** виконують керівники парламентських політичних партій, які є структурними елементами політичної системи.

Згідно з однією з моделей трансформації суспільства та елітних груп, у 80-90-х рр. XX ст. господарсько-управлінська еліта фактично формувала та направляла владу. Коли політичні рамки виявилися вузькими, господарська еліта у своїй боротьбі проти партokratів використовувала **К.** (інтелігенція, маргінальні прошарки), яка і зруйнувала вищу

політичну номенклатуру й привела до влади економічні еліти та номенклатуру другого ешелону, частково злившись із ними або асимілювавшись у них.

Наявність **К.** – важлива ознака та один з основних критеріїв демократичності режиму. Це важливе внутрішнє джерело розвитку еліти, конструктивний фактор, що не дає змоги правлячій еліті перетворитися на олігархічну групу. В демократичному суспільстві еліта і **К.** не можуть існувати одна без одної, вони є діалектичною єдністю двох протилежностей, через розв'язання суперечностей між якими і відбувається розвиток системи в цілому. Власне, демократичні країни тим і відрізняються від недемократичних, що в них за відкритою, прозорою процедурою відбувається постійна зміна влади на підставі конкуренції ідей та еліт. Згода мас із владою еліт необхідна для функціонування будь-якої політичної системи. Без неї еліти не могли б встановити свою владу. Згода може бути активною або пасивною, але вона завжди є останньою підставою для панування еліт. Тому було б помилкою вважати, що політичні системи рухаються лише волею еліт, тоді як маси відіграють в них другорядну роль. Їх активна або пасивна участь настільки важлива, що політична боротьба між елітою і тими, хто прагне увійти до неї, тобто **К.**, значною мірою спрямована на завоювання волі мас.

В організаційному аспекті **К.** повинна поєднувати в собі елементи масового руху низів та інтелектуального ядра, представленого вихідцями з панівного класу. **К.** повинна забезпечити внутрішню циркуляцію елементів, що забезпечує заповнення керівних позицій найталановитішими і працездатними представниками з різних верств суспільства. Прихід до влади **К.** найбільшою мірою залежить від умілого поєднання політичного прагматизму і принциповості її політичної програми.

Процес формування цивілізованого механізму ротації правлячої еліти і **К.** в межах державного управління, органів державної влади і в громадянському суспільстві загалом у сучасних умовах є досить складним та суперечливим, є перспективою майбутнього. Функціонування легітимної **К.** в умовах багатопартійної є головним критерієм і наслідком розвитку демократичної політичної системи.

Лит.: *Еліта*, псевдоеліта, контреліта // Перехід – IV. – 1999. – № 1; *Іванова Н. Ю.* Контреліта / Н. Ю. Іванова // Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., допов. і перероб. – К. : Генеза, 2004; *Кривчук І.* Проблемы функционирования оппозиции и контрэллит в современном политическом процессе (обзор литературы) / И. Кривчук // Власть. – 2009. – № 7; *Крюков О. І.* Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення : монографія / О. І. Крюков ; за наук. ред. Е. А. Афоніна. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Парето В.* Компендиум по общей социологии / В. Парето. – М. : Издат. дом ГУ ВШЭ, 2007; *Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації* / Е. А. Афонін, Ю. С. Ганжуров, О. І. Крюков та ін. – К. : Парлам. вид-во, 2008. – 416 с.; *Полохало В.* Правляча еліта і контреліти в сучасній Україні // Політ. думка. – 1992. – № 1; *Полохало В.* Правляча еліта та контреліта в сучасній Україні // Демократія в Україні. Минуле і майбутнє. – К. : [б., в.], 1993.

Шеломовська О.М.

КОНТРОЛЬ СУСПІЛЬНИЙ – механізм регуляції поведінки людей (груп, колективів, організацій, суспільства загалом), спрямований на те, щоб домогтися неухильного виконання суспільними інститутами, соціальними групами та окремими громадянами правових і етичних норм, законів, що регулюють суспільні відносини, забезпечити соціальний захист індивідів, їх прав з урахуванням соціальної справедливості, дотримання ними нормативних та етичних обмежень. **К.с.** є необхідною умовою ефективного функціонування суспільства, всіх його сфер, колективів, організацій. **К.с.** передбачає підвищену соціальну активність громадян, розвиток суспільного самоврядування. Найбільш ефективний в умовах громадянського суспільства, в якому вільно розвиваються публічне життя, суспільні рухи, партії. **К.с.** сприяє обмеженню надмірної централізації влади, взаємодії між більшістю й меншістю, відіграє значну роль у наданні стійкості суспільній системі, у реалізації в ній позитивних змін, сприяє соціалізації особистості, засвоєнню нею суспільних норм і цінностей, виробленню у громадян високої відповідальності, формуванню у них здібності до самоконтролю.

Ефективний **К.с.** – важливий елемент будь-якої демократичної системи, оскільки може

існувати лише в демократичних країнах, коли держава забезпечує базовий рівень громадянських і політичних прав (право на свободу та особисту недоторканність; свободу думки, совісті та релігії; свободу поглядів та самовираження; право на справедливий судовий розгляд). У Радянському Союзі теж існувала надзвичайно розгалужена система так званого народного контролю – поєднання державного та громадського контролю “трудожущих” на підприємствах, в установах і організаціях, який здійснювали комітети народного контролю, але це була формальна та показова процедура. Підтвердженням цього є правозахисний рух у Радянському Союзі, зокрема діяльність Української Гельсінської Групи, утвореної в 1976 р. у Києві. Навіть те, що група діяла на легальній основі (дотримуючись тогочасної Конституції і законів) і відкрито декларувала свою мету – стежити за дотриманням прав людини в УРСР, – не убезпечило її учасників від репресій чи вимушеної еміграції.

Найважливіше для **К.с.** – це інформація, а саме: збирання та оприлюднення інформації про роботу органів влади і місцевого самоврядування.

Право знати (право на інформацію) – це норма, закріплена у міжнародних правових документах, тому її зобов'язані дотримуватися та виконувати всі країни, які ратифікували такі документи або в яких існує національне законодавство про свободу інформації. Крім міжнародних норм та принципів, в Україні існує достатньо розвинуте національне законодавство про свободу інформації. Насамперед, це Конституція України, де у ст. 34 прописано, що “кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір”. Ця стаття Конституції є для громадян України основною правовою підставою для здійснення контролю за владою, тобто збирання та оприлюднення інформації про її роботу. Натомість Закон України “Про інформацію” деталізує це право: “Всі громадяни України, юридичні особи і державні органи мають право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення та зберігання відомостей, необхідних їм для реалізації ними своїх прав, свобод і законних інтересів, здійснення завдань і функцій” (ст. 9). “Право на інформа-

цію забезпечується обов'язком органів державної влади, а також органів місцевого і регіонального самоврядування інформувати про свою діяльність та прийняття рішень” (ст. 10). “Ніхто не може обмежувати права особи у виборі форм і джерел одержання інформації, за винятком випадків, передбачених законом (ст. 45)”.

Літ.: *Управління суспільним розвитком: словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; Путівник з громадського контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування / за ред. О. Неберікута. – Львів : Дизайн-студія “Папуга”, 2009. – 84 с.*

Михненко А.М.

КОНФЛІКТ МІЖЕТНІЧНИЙ – специфічна ситуація у відносинах між етнічними спільнотами, її частинами або ж її окремими представниками, змістом якої є змагання учасників цих відносин за відповідні ніші у суспільному житті поліетнічної країни й у ході якого окреслюється протилежність інтересів та застосовуються будь-які засоби для реалізації цих інтересів та утвердження своєї етнічності в етнонаціональній структурі країни проживання.

К.м. відбувається в процесі міжетнічної взаємодії на рівні “більшість – меншість” (або ж меншості, меншини) чи на рівні “меншість – меншість”. У першому випадку можна говорити про макрорівень, оскільки тут задіяний рівень національний (мається на увазі принаймні один компонент – більшість, яка, як правило, покриває всю територію країни), а в другому – про мікрорівень (або ж про меншинний рівень).

Практика міжетнічних відносин свідчить, що конфлікт на рівні “більшість – меншість” зазвичай розуміється як конфлікт між меншістю і владою, оскільки більшість у свідомості меншинних груп ототожнюється з владою. І дійсно, практично в усіх поліетнічних країнах представники більшості домінують у владних структурах. Щоправда, ця теза не цілком адекватно відтворює ситуацію в країнах, які свого часу входили до складу більших етнополітичних утворень (у державах, наприклад, СРСР чи соціалістичної Югославії). Так, скажімо, в Україні у владних структурах досить вагомо був (і до цього часу залишається) представлений суто російський або зрусифікований компонент.

Тому в нашій країні претензії меншинних груп до влади, за окремими винятками, не артикулюються на етнічній основі, як, приміром, у Сполучених Штатах. Там виступи національних меншин проти влади на різних історичних етапах були водночас виступами проти англосаксонської більшості, оскільки владні структури були, як правило, представлені англосаксонцями.

У різні періоди історії поліетнічних країн світу фіксується чимало таких ситуацій у міжетнічній взаємодії, які можна визначати як **К.м.** Найпершими прикладами його в історії США були сутички між білим і афроамериканським населенням упродовж століть; до таких конфліктів можна віднести й гострі ситуації у відносинах між поляками і українцями у XVIII-XIX ст.; у різноманітних формах отримувала вияв ціла хвиля міжетнічних конфліктів (1960-1970) у Сполучених Штатах Америки, Канаді, поліетнічних країнах Європи. Типові приклади міжетнічного конфлікту дають відносини між англоканадською і франкоканадською частинами Канади; між валлійською і фламандською общинами Бельгії; між каталонською або ж баскською провінціями і центральною Іспанією (переважно на рівні провінція – центральна влада) тощо.

На території колишнього Радянського Союзу низка міжетнічних конфліктів мала місце наприкінці 1970-1980 рр. (починаючи з Комі-Перм'яцького національного округу в 1979 р. і продовжуючи Казахстаном, Узбекистаном та іншими колишніми радянськими союзними і автономними республіками, а також автономними областями та національними районами Російської Федерації). Гострі протистояння між росіянами і кримськими татарами виникали, коли було зроблено спроби встановлення релігійних символів (православних).

Найважливішими чинниками, які можуть стимулювати виникнення і розвиток **К.м.**, можна вважати такі: соціальні; політичні; культурні; психологічні; релігійні; ті, що перебувають у сфері управління та відносин регіональної й центральної влади; суто етнічні, які базуються на стереотипах (уявленнях) представників різних спільнот один про одного. Найпотужніше силове поле мають соціальні чинники, оскільки представники етнічних спільнот є, як правило, найбільш занедбаними в соціальному плані,

потерпаючи від низького рівня життя, високого рівня безробіття, низького рівня освіти, обмежених можливостей доступу до соціальних благ це стосується наприклад, ромів, гагаузів, румунів, кримських татар тощо). Винятки у цьому контексті становлять росіяни та євреї, соціальний статус яких вищий за представників титульної нації – українців. Це дає дослідникам підстави визначати **К.м.** як особливий вид конфлікту соціального.

Оглядаючи причини **К.м.**, можна зробити узагальнюючий висновок, що глобальною причиною конфліктів є змагання соціальних груп (а етнічна спільнота є одним із її різновидів) за здобуття гідних ніш у процесі суспільного розвитку країни.

Застосування певних підходів до регулювання **К.м.** значною мірою залежить від форми його вияву. Серед можливих форм вияву конфлікту, що їх слід назвати конкретними, хоча ці форми вияву конфлікту можна розглядати як форми поведінки (більш широкої діяльності) акторів у **К.м.**, найчастіше виділяють такі: 1) неприйняття меншістю цінностей, які сповідує й проголошує більшість; 2) відмова під різними приводами виконувати рішення центральної влади; 3) протистояння між більшістю і меншістю з приводу принципових засад етнополітики держави (наприклад відмови в наданні громадянства; заборони на професії; заходи, які спричиняють зміни в етнічному складі тих чи тих регіонів тощо); 4) вияви неповаги, вандалізму до культурних й історичних святинь тієї чи іншої етнічної спільноти (як правило, на рівні стосунків “меншість – меншість”); 5) виштовхування представниками однієї національності представників іншої із престижних бізнесових ніш; 6) ксенофобія тощо.

З огляду на те, що конкретні форми вияву конфлікту можна класифікувати і як форми поведінки дійових осіб **К.м.**, є підстави виділити три основні форми вияву конфлікту (очевидно, за характером дій акторів конфлікту) є: 1) стихійні конфлікти – стихійні зіткнення масового характеру (таких на території колишнього Радянського Союзу було чимало – Алма-Ата, Нагірний Карабах, Сумгаїт тощо); 2) організовані конфлікти (вони виростили з першої форми – чеченська війна, військові дії в Придністров’ї); 3) наростання міжетнічної (міжнаціональної) напруженості, агрегація етнічних (націо-

нальних) почуттів, однак без стихійних насильницьких дій (мітинги, демонстрації, голосування – у Прибалтиці).

Структуру К.м. можна представити таким чином: етнічне дистанціювання (свідоме чи неусвідомлюване несприйняття етнокультурних й етнопсихологічних відмінностей інших етнічних спільнот); етнічна неприязнь; етнічна ворожість; етнічна напруженість; етнічна конфронтація; етнічний антагонізм.

Етнічне дистанціювання (етнокультурна дистанція) визначається етнічними характеристиками індивідуума чи всієї спільноти, які вирізняють їх з-поміж інших.

Етнічна неприязнь може вважатися власне початковою стадією міжетнічного конфлікту. Етнічна неприязнь, як і кожне явище міжетнічної взаємодії, зумовлюється цілою низкою факторів. В її основі лежить несприйняття людей з відмінною від своєї культурою, ментальністю.

Етнічна ворожість є концентрованим вираженням етнічної неприязні, яка має чітко визначений об’єкт, на якому фокусується негативне ставлення представників інших спільнот. Зазвичай таке негативне ставлення формується цілеспрямовано через засоби інформації. Такі випадки фіксуються щодо євреїв, кримських татар, ромів, а ще більшою мірою до іммігрантів – вихідців з країн Африки, Південно-Східної Азії, арабів та ін.

Етнічна напруженість є комплексним феноменом, що формується під впливом різних факторів, але передовсім соціальних і політичних. Етнічна напруженість на відміну від етнічної неприязні й етнічної ворожості, які, як правило, є ознакою міжетнічної взаємодії на індивідуальному рівні, виявляється на груповому (колективному) рівні міжетнічної взаємодії, оскільки вона охоплює певну частину спільнот. Тут вже йдеться про групові інтереси й змагання за їх задоволення. Власне, вже на цьому етапі можна говорити про боротьбу за соціальні, економічні, політичні й культурні ніші в суспільному розвитку поліетнічної держави.

Етнічна конфронтація є тим компонентом **К.м.**, який реалізується у протиставленні інтересів однієї етнічної спільноти іншій або ж на рівні більшості і меншості й у прагненні вирішити проблемні питання за власними сценаріями. Як стадія розвитку **К.м.**

етнічна конфронтація стимулює його ескалацію й спонукає учасників конфлікту до рішучих дій у вирішенні проблем, які стали предметом **К.м.**

Найвищою точкою в структурі **К.м.** є етнічний антагонізм, який виростає з етнічної напруженості та конфронтації й характеризується жорстоким змаганням за престижні ніші в суспільному житті поліетнічної країни. Етнічний антагонізм, власне, завершує формування структури **К.м.** Дослідники цієї проблеми привертають увагу до домінуючої ролі економічних факторів в ескалації етнічного антагонізму.

Оскільки міжетнічні конфлікти реалізуються на двох рівнях: 1) більшість – меншість і, як правило, влада – етнічні спільноти; 2) меншість – меншість, то й система запобігання їм має формуватися з урахуванням цих особливостей. Однак є загальні умови, які визначають можливості попередження міжетнічних конфліктів та їх вирішення. До таких передовсім належить існування ефективної законодавчої бази, яка передбачає наявність концепції етнонаціонального розвитку, законів та нормативних актів. Питання законодавчої бази етнонаціонального розвитку, яка передбачає й умови запобігання та розв'язання міжетнічних конфліктів, актуальні й для України. Зрештою, законодавство є чи не найдієвішим механізмом інституціоналізації **К.м.**, найпершим і найнеобхіднішим елементом процедури врегулювання відносин сторін, які перебувають у протиборстві. Іншим важливим моментом запобігання конфліктним ситуаціям є формування системи толерантності у міжетнічній взаємодії. Ця система включає цілу низку заходів, зокрема тих, що передбачають поглиблення інформованості про сторони, які взаємодіють (шляхом видання літератури з історії та культури етнічних спільнот, включення предметів та курсів з історії та культури спільнот до навчальних планів у школах і вищих навчальних закладах; проведення спільних багатоетнічних акцій на всеукраїнському та регіональному рівнях тощо).

Літ.: Арбеніна В. Л. Етносоціологія : навч. посіб. / В. Л. Арбеніна ; Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Вид. 2-ге, доповн. і перероб. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007; *Етносоціологія: терміни та поняття* : навч. посіб. / В. Б. Євтух, В. П. Трошинський, К. Ю. Галушко та ін. ; КНУ ім. Т. Шевченка ; Центр сучас. сусп.-ва. – К. : Вид-во УАННП

“Фенікс”, 2003; Руценко І. П. Загальна соціологія : підручник / І. П. Руценко. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутрішніх справ, 2004; *Соціологія* : підручник для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. В. Г. Городяненка. – К. : Видавн. Центр “Академія”, 2002. – 560 с.

Макаренко Е.М.

КОНФЛІКТ СОЦІАЛЬНИЙ (лат. conflictus – сутичка) – 1) зіткнення двох або більше сил, спрямованих на забезпечення своїх інтересів в умовах протидії; 2) взаємна і відкрита боротьба соціальних суб'єктів, яка викликана незбігаючими (різними і протилежними) інтересами із-за необхідних їм благ. Тим самим соціальні конфлікти характеризують сторону соціальних суперечностей, яку називають боротьбою протилежностей. Саме єдність протилежностей виступає умовою соціального конфлікту. Боротьба протилежностей характеризує моменти становлення, розгортання, завершення соціальної суперечності, тому соціальний конфлікт існує різною мірою на кожному з цих етапів, а не тільки як етап розгортання (загострення) соціальної суперечності.

Предметом **К.с.** є те або інше благо для суб'єктів. Воно може бути матеріальним (їжа, одяг, нафта, ліс тощо), економічним (сировина, гроші, акції тощо), політичним (влада, посада тощо), юридичним (правовий статус тощо), духовним (національним, релігійним, науковим, естетичним та ін.). Найчастіше як предмет **К.с.** називають ресурси, статус, духовні цінності.

Соціальні суб'єкти з протилежними інтересами взаємно припускають і взаємно виключають один одного. “Взаємне припущення” означає, що суспільство може існувати тільки в єдності соціальних суб'єктів з протилежними інтересами. Якщо залишаться тільки багаті, законотрухляні, інтелігентні, добрі і “хороші” або тільки бідні, хулігани, простолюддя, зло, то суспільство існувати не зможе, зникне як якісно певна річ. Кожне явище природи, суспільства, свідомість включає безліч суперечностей – внутрішніх і зовнішніх.

Взаємна практична боротьба існує у формі ідеологічних, політичних, економічних, військових, фізичних дій, за допомогою яких конфліктуючі суб'єкти прагнуть завдати збитку самим суб'єктам і опанувати предмет конфлікту. Наприклад, війна між чеченцями

і росіянами через чеченську територію, нафту, геополітичне положення.

Саме боротьба суб'єктів з протилежними інтересами виступає джерелом розвитку суспільства і усіх його елементів: індивідів, груп, організацій. У результаті боротьби протилежностей у науці, техніці, виробництві, економіці, політиці відбувається розвиток суспільства – як руйнування і загибель народів, організацій, груп, індивідів, так і поява нових, досконаліших індивідів, груп, організацій, народів, а в цілому вдосконалення людства. Соціальні конфлікти (і суперечності) проходять стадії становлення, розгортання, розв'язання.

Становлення **К.с.** включає конфліктну ситуацію, соціальну напруженість, насильницькі дії хоча б одного соціального суб'єкта. Вона припускає момент усвідомлення суб'єктом своїх інтересів і дій, що ущемляють інтереси інших суб'єктів. Іноді діючий суб'єкт усвідомлює, що завдає шкоди іншим суб'єктам, а іноді і не усвідомлює. У першому випадку становлення **К.с.** має свідомий, а в другому – стихійний характер. У першому випадку становлення соціального конфлікту включає розробку цілей і програм, спрямованих на реалізацію своїх інтересів і утиск інтересів інших суб'єктів. Усвідомлення супроводжується почуттями ворожості до своїх супротивників і солідарності до своїх союзників. У другому випадку суб'єкт просто здійснює дії відповідно до своїх інтересів, погано уявляючи, що завдає шкоди іншим. Суб'єкти з протилежними інтересами в різний час і з різною мірою усвідомлюють протилежність своїх інтересів. У вигіднішому становищі опиняються ті суб'єкти, які раніше і глибше усвідомили свої інтереси. Етап розгортання **К.с.** виражається у вигляді ідеологічної, економічної, політичної, військової боротьби. Характер цієї боротьби залежить від типу суперечності (військової, економічної, політичної) і від типу суб'єкта (індивід, група, інститут, народ). Вищою формою соціального протиборства є класова боротьба, громадянська війна, світова війна, міжнародний тероризм, міжінформаційна боротьба, міжцивілізаційна війна і т. ін. Період розгортання **К.с.** супроводжується різноманітними формами соціального насильства протиборчих сторін, яскравим свідченням яких є “червоний” і “білий” терор у роки громадянської війни в Росії.

Досить часто на етапі розгортання **К.с.** виникає безвихідь, коли протиборчі сторони не можуть здолати одна одну, несуть значні фізичні, моральні, економічні втрати, усвідомлюють високу ціну вірогідної перемоги. У стані конфліктної безвиході починаються переговори, протиборство слабшає, шукається соціальний компроміс.

На етапі завершення **К.с.** може бути кілька варіантів: 1) усунення конфлікту; 2) урегулювання конфлікту; 3) вирішення конфлікту. Усунення **К.с.** можливе в результаті перемоги однієї із сторін, знищення обох сторін, переростання цього конфлікту в інший, у якому протиборчі сторони стають союзниками. Урегулювання **К.с.** припускає завершення конфлікту зберігаючи конфліктну ситуацію. Вирішення соціального конфлікту виражається в усуненні причин, що його викликали: зміні інтересів суб'єктів, розділі предмета конфлікту, спільному його використанні тощо.

К.с. відіграє в розвитку суспільства кілька ролей: він може руйнувати старе і творити нове. Руйнівню-творча роль соціального конфлікту викликає до соціальних конфліктів суперечливе ставлення. З одного боку, **К.с.** виступають джерелом оновлення (прогресу) суспільств, його громадських сфер, формацій, цивілізацій, способу життя. З іншого боку, цей прогрес супроводжується руйнуваннями старого, віджилого, ще потрібного. Щоб **К.с.** не виступав переважно своєю руйнівною стороною, яка завжди супроводить соціальний конфлікт, його не можна доводити до стадії розгортання, а розв'язувати на стадії становлення.

У деспотичному суспільстві соціальні конфлікти усунені й присікаються на кореню потужною системою каральних (правоохоронних) органів. Тому розвиток в таких суспільствах (наприклад радянському) відбувається переважно згори. У протилежність їм демократичне суспільство – це перманентний конфлікт, що зумовлено вільним проявом інтересів численних соціальних суб'єктів. У демократичних суспільствах існує потужна і відлагоджена система державних, правових і громадських органів, що намагаються не допустити розгортання соціальних конфліктів, переростання їх у військове і терористичне протиборство.

Світова культура і наука виявили і обґрунтували основну причину і джерела **К.с.** –

різноспрямованість соціального і індивідуального інтересів індивідів і соціальних груп, що охоплюють всі сфери людських відносин і передусім економічних, соціально-політичних, духовних, культурно-побутових і особистісних.

Типологія соціальних конфліктів досить складна. Залежно від типу суперечності соціальні конфлікти поділяються на внутрішні і зовнішні, основні і неосновні, головні і другорядні, антагоністичні і неантагоністичні. Залежно від предмета конфлікту, характеру інтересів соціальні конфлікти поділяються на екологічні, виробничі, економічні, політичні, духовні (естетичні, наукові, релігійні і тому подібне). Залежно від суб'єктів, мети і результату соціальні конфлікти діляться на формаційні і цивілізаційні. У результаті цих конфліктів відбувається перехід суспільств від однієї формації і цивілізації до іншої. Залежно від суб'єктів, характеру протистояння, цілей соціальні конфлікти поділяються на цивільні і військові (громадянська війна, локальна війна, світова війна, міжнародний тероризм тощо).

Система соціальних конфліктів, що характеризує дану спільноту (громаду, село, місто, регіон, країну, людство), утворює механізм його розвитку. У цьому механізмі ті чи інші групи соціальних суперечностей і конфліктів стають головними, такими, що справляють вирішальний вплив на процес розвитку суспільства. Різні соціальні конфлікти перебувають на різних етапах свого розвитку, справляють один на одного взаємний вплив і утворюють складний, як правило, погано вивчений і прогнозований конгломерат. Завдання правлячої еліти, учених, чиновників, політичних партій – уміти прогнозувати, діагностувати, пом'якшувати (не доводити до стадії розгортання) соціальні конфлікти в суспільстві.

Щодо сутності соціальних конфліктів у науці склалося дві точки зору. Одна з них (К.Маркс) виходить з того, що конфлікт – це тимчасовий стан суспільства, організації, який може бути подоланий різноманітними засобами. За другою (Р.Дарендорф, Л.Козер та ін.), конфлікт – це нормальний стан, об'єктивна риса соціальних систем, зумовлена суперечливою природою суспільного життя, результат опору відносинам владарювання і підкорення. Придушення **К.с.** веде до загострення, а раціональна його регуляція –

до підконтрольної еволюції. Цим зумовлені функції соціальних конфліктів: інтеграція соціальних організацій (вплив на встановлення оптимального співвідношення індивідуальних і групових інтересів); сигналізація (виявлення проблем, недоліків тощо); інновація (внаслідок конфлікту визначаються шляхи подолання опору інновації); інформація (через конфлікт розкривається латентна інформація); стабілізуюча, гносеологічна та навчальна.

К.с. є найважливішою формою відносин суб'єктів соціальної взаємодії, мотивація яких зумовлена різними цінностями і нормами, інтересами і потребами. Сутнісний його аспект полягає в тому, що ці суб'єкти діють у межах ширшої системи зв'язків, яка модифікується (закріплюється або руйнується) під впливом конфлікту. Учасниками **К.с.** можуть бути індивіди, групи, організації. Суб'єктами – особи, групи, спільноти, здатні створювати конфліктну ситуацію, впливати на її розвиток, поведінку учасників. Виділяють такі стадії **К.с.**:

- 1) передконфлікт (виникнення соціальної напруженості);
- 2) зростання напруженості (поява конфліктної ситуації);
- 3) безпосередній розвиток конфлікту (стадія відкритої боротьби сторін);
- 4) регулювання (розв'язання **К.с.**).

Певні особливості мають соціальні конфлікти на етапі модернізації суспільства. Це пов'язано з дією двох груп чинників. Першу становлять інтереси основних соціальних груп й особливості політичної культури, що виражається у кризі політичної культури (криза ідентичності й легітимності). Друга зумовлюється рівнем інституалізації політичних відносин та якостями політичних керівників, що відображається в кризі державного управління (криза розподілу, проникнення у владні структури тощо). Проміжне становище між ними посідає криза політичної участі, що виникає як наслідок нерозвиненої культури та ігнорування вимог рівності в процесі прийняття державних рішень. Цілком слушною є думка науковців, що **К.с.** є одним з рушіїв соціального прогресу.

Літ.: Джелілова І. К. Социальные конфликты : учеб. пособие / И. К. Джелілова, В. А. Сухарев ; Моск. гос. ун-т печати. – М. : [б. и.], 2001; Зайцев А. К. Социальный конфликт / А. К. Зайцев ;

Калужский ин-т социологии. – М. : Academia, 2000; *Рущенко І. П.* Загальна соціологія : підручник / І. П. Рущенко. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутрішніх справ, 2004; *Соціологія* : підручник для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. В. Г. Городяненка. – К. : Видавн. Центр “Академія”, 2002.

Макаренко Е.М.

КОНФЛІКТИ У СФЕРІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ. Термін “конфлікт” походить від латинського слова *conflictus*, що в прямому перекладі означає “зіткнення”, а в довільному – “протидія”, “протиборство”. У сучасній конфліктологічній літературі нараховується близько сімдесяти різних визначень конфлікту.

Кожний автор вкладає в поняття “конфлікт” своє значення, але найчастіше за все під ним розуміють різні джерела його походження і розвитку.

Конфлікт – це вияв неузгодженості спільної діяльності щодо реалізації спільних інтересів. Конфлікт – це “хвороба спілкування”, а політичний конфлікт можна розуміти як “хворобливий” прояв неузгодженості інтересів суб’єктів, що вступають у відносини володарювання.

У цьому визначенні маємо важливу ознаку конфлікту – порушення рівноваги в розумінні способів спільної діяльності та спілкуванні між конфліктуєчими сторонами.

Центральним поняттям теорії конфлікту є політична влада. Вона водночас виступає і причиною протиріч, і джерелом вірогідного конфлікту, а також основною сферою життя, в якій відбуваються зміни внаслідок конфлікту.

У державно-управлінській, як і в будь-якій іншій соціальній сфері, конфлікти являють собою природну форму взаємодії інститутів, організацій та індивідів. Конфлікт – це специфічна форма конкурентних інтеракцій сторін (двох або більше), які намагаються захистити і реалізувати свої інтереси шляхом оскаржування інтересів і статусів своїх контрагентів. Розгорнуте обґрунтування того фундаментального факту, що конфлікт лежить в основі поведінки груп та індивідів, трансформації суспільних структур і розвитку соціальних процесів, міститься в роботах М.Вебера, К.Маркса, Л.Козера, Р.Дарендорфа та їх послідовників.

Державно-управлінська сфера являє собою той тип організації, для підтримки ефективного функціонування та стабільності якої, як

правило, не потрібно порушувати та ініціювати конфлікти.

Напевно, найбільш істотною умовою для виникнення та перебігу конфліктів у сфері державного управління є характерний для неї тип соціальної організації і домінуюча там ментальність суб’єктів та носіїв її відносин. Структурна упорядкованість ланок управління держави, їх ієрархічність, визначеність процедур діяльності й відповідальності учасників службових відносин і присутня тут атмосфера старанності саме й визначають характер і рівень існуючої тут конкурентної взаємодії.

У той же час, за всієї видимості структурної цілісності та впорядкованості, системі державного управління властива і серйозна функціональна роздробленість. Це виражається, наприклад, у прагненні окремих міністерств, урядових комісій, регіональних центрів та інших державних структур до присвоєння функцій інших, в т.ч. і вищих за рангом органів управління; дублюванні управлінських функцій різних державних органів; неузгодженості процесів планування та бюджетного фінансування; конкуренції електоральних та лобістських методів представництва масових і групових інтересів. Враховуючи величину матеріальних ресурсів, перерозподілених на державному рівні, легко собі уявити гостроту й одночасно закамфльованість, приховування від громадської думки багатьох найгостріших протиріч у цій сфері.

Кожний реальний конфлікт унікальний з точки зору як джерел, причин виникнення, так і сторін, що беруть у ньому участь, поведінкової мотивації останніх, а також інших аспектів конкурентної взаємодії. Проте узв’язку зі специфічністю зовнішніх і внутрішніх відносин, що існують у державно-управлінській сфері, можна виділити кілька найбільш поширених тут ідеальних, чистих типів конфліктів:

– конфлікти між політичними й державно-адміністративними (груповими й індивідуальними) суб’єктами (структурами);

– конфлікти між державно-адміністративними структурами й організаціями державного й приватного секторів;

– конфлікти між міністерствами й іншими організаційно оформленими ланками управління;

– конфлікти між центральними, регіональними й місцевими органами державного управління;

– функціонально-рольові (вертикальні й горизонтальні) конфлікти усередині державних організацій і установ;

– неформальні конфлікти усередині й між окремими державними установами.

Літ.: *Воронов І.* Політична конфліктологія: діалектика соціальних суперечностей і суспільної злагоди : монографія / І. Воронов. – К. : Генеза, 2005. – 320 с.; *Ішмурагов А. Т.* Конфлікт і згода / А. Т. Ішмурагов. – К. : [б. в.], 1996. – 190 с.; *Політологія* : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2001. – 528 с.; *Соловьев А. И.* Конфликты в государственной-административной сфере / А. И. Соловьев // ПОЛИС. – 1997. – № 4. – С. 154-165.

Бодун Т.І.

КОНФЛІКТОЛОГІЯ. Конфлікт – фаза розвитку суперечностей, в якій сторони конфлікту стають антагоністичними або полярними, заперечують одна одну й переходять у більш розвинуте явище чи процес з якісно новими формами вияву попередніх суперечностей; антагоністичність, несумісність інтересів, цінностей і цілей окремих індивідів, колективів, соціальних прошарків, верств, класів. **К.** як наука актуальна користується досить широкою популярністю. У політиці, дипломатії, юриспруденції, комерційній діяльності, системі виховання й спілкування, у військовій практиці та інших сферах буття відбуваються найрізноманітніші конфлікти: внутрішньогрупові, міжгрупові, міжособистісні, внутрішньоособистісні тощо. В усіх сферах життєдіяльності люди постають перед проблемами, які призводять до конфліктних ситуацій.

К. – це наука, яка досліджує об’єктивну реальність людського буття у зміні й розвитку. Як галузь наукових знань **К.** вивчає теорію конфлікту, практику прогнозування, запобігання і подолання конфліктів. Інакше кажучи, **К.** – це наука про психогігієну соціально-політичних, міжособистісних і внутрішньоособистісних відносин. **К.** (від лат. *conflict* – зіткнення, грецьк. *logos* – вчення, наука) – наука про зіткнення, проблемне функціонування особи, людського суспільства, природи, про взаємодію людини і природи. Протягом свого існування людина пізнавала світ, розвивалася, творила завдяки тому, що завжди стояла перед дилемою проблемних ситуацій. У цьому закладено великі потенції її життя, суспільного само-

розвитку через розв’язання проблем взаємодії людей, людини і природи, людини та її психології. Основним стрижнем цього стали проблеми, що вимагали розв’язання через тверезе осмислення, гуманні дії та розумне передбачення, уникнення конфліктів. Конфлікти, їх вивчення, прогнозування суспільного розвитку, гармонізація суспільних відносин створили передумови для виокремлення самостійної галузі знань – **К.**

Проблеми її знаходили своє осмислення у працях учених багатьох наук, зокрема таких, як філософія, історія, право, біологія, географія, математика, хімія, психологія, медицина, астрономія та ін. Пальму першості в описанні соціального конфлікту більшість дослідників віддають Аристотелю, Платону, Т.Гоббсу, Ж.–Ж.Руссо та ін. Серед фундаторів соціологічної теорії конфлікту можна назвати К.Маркса, М.Вебера, Г.Зіммеля та ін. Г.Зіммель вважав конфлікт універсальним явищем, стверджуючи, що безконфліктне суспільство не має механізму саморозвитку. Саме ця ідея в теорії конфлікту активізує інтерес до вивчення проблеми буття. **К.** має власний предмет дослідження. Вона входить у загальну систему наукового знання й посідає в ній строго визначене місце. Разом з іншими науками – психологією, біологією, медициною, економікою, історією, філософією, соціологією, політологією, правом – вона утворює підсистему наукового знання – одну з галузей соціально-психологічного циклу. Важливо чітко розрізняти її об’єкт і предмет, об’єктом конфліктологічного пізнання є людське суспільство і людина з її вчинками, цінностями, оцінками й відносинами в суспільстві та його інститутах. Предмет науки – це сукупність понять, за допомогою яких наука описує об’єктивну реальність у дії, змінах (якісних і кількісних). Предметом вивчення **К.** є закони й категорії, що характеризують конфлікт як соціальне явище, як різновид соціальної поведінки та взаємодії. **К.** являє собою міждисциплінарну галузь суспільствознавства, що поєднує соціологічний, психологічний, філософський та інші підходи. Водночас перевага у вивченні **К.** належить соціології та психології. Традиційно в їх межах вивчався конфлікт, оскільки його визначення залежить від світогляду соціолога чи психолога, від домінуючої наукової парадигми. Закони вивчення конфлікту, або ступінь його гостроти, залежать від таких факторів: при-

роди інтересів учасників конфлікту; їхньої “реалістичності” чи “нереалістичності” від того, наскільки учасники конфлікту в минулому були пов’язані спільною справою; від рівня поєднаності груп, що ворогують; від того, закритим чи відкритим є суспільство, де відбуваються конфлікти, тощо. Закон функціонування конфлікту встановлює його дію та функцію в суспільстві, оскільки залежить від типу конфліктів та їх структури, до якої входять носії (суб’єкт) конфлікту, проблема, об’єкт, інцидент. Тип конфлікту зумовлюється сферою, в якій він відбувається (політика, економіка, культура, міжособистісні стосунки), або суб’єктом (носієм конфлікту). За цією ознакою ми поділяємо конфлікти на інституціональні, організаційні, міжгрупові, групові та міжособистісні.

У суспільстві конфлікти виконують такі функції: групоутворення, нормотворення, інновації, інформації тощо. Завдяки конфлікту в суспільстві існують соціальні норми й інститути, призначені регулювати конфліктну взаємодію, чіткіше означаються протилежності, між якими здійснюється обмін інформацією. Відтак змінюється суспільство та суспільні організації.

Закони регулювання конфліктів утворюють ще одну групу законів **К**. До них належать засоби профілактики конфліктів, діагностики напруження, пом’якшення конфліктів, насильницьких методів і компромісів. Метод – це шлях наукового дослідження. До системи базових категорій **К** можна віднести такі поняття: конфлікт, протиріччя, зіткнення, протистояння, дихотомія, дилема, дезінтеграція, боротьба, аномалія. На основі цих категорій відбувається формування більшості конфліктологічних понять, а їх кількість залежить від рівня проникнення в сутність конфліктного явища. Серед цих понять – учасники конфлікту, сторони конфлікту, девіантна поведінка тощо. Протилежність **К**. – це згода, єдність, інтеграція, співробітництво, злагода. Найбільш тісно сучасна **К**. пов’язана із соціологією, яка, вивчаючи суспільну думку щодо різних проблем суспільства, роблячи стосовно них власні висновки, може виявити болючі її зони, а також простежити наслідки цих явищ для суспільства. Оскільки **К**. завжди пов’язані з боротьбою інтересів людей або їх поглядів, величезну роль відіграє психологічний фактор. Відсутність **К**. слід вважати

свідченням застою, стагнації. **К**. – це показник розвитку, фактор динамічної стабільності організації.

Літ.: *Оболєнський О. Ю.* Словник-довідник, Державне управління та державна служба / О. Ю. Оболенський. – К.: КНЕУ, 2005. – С. 169; *Гришина Н. В.* Психологія конфлікту / Н. В. Гришина. – СПб., 2000; *Дмитриев А. В.* Конфликтологія : учеб. пособ. / А. В. Дмитриев. – М.: [б. и.], 2000; *Загальна конфліктологія* : навч. посіб. / І. В. Ващенко та ін. – Х.: [б. в.], 2001; *Ложкин Г. В.* Практическая психология конфликта : учеб. пособие / Г. В. Ложкин, Н. И. Повакель. – К.: [б. и.], 2000; *Пірен М.* Деонтологія конфліктів та управління / М. Пірен. – К.: [б. в.], 2001; *Пірен М. І.* Основи конфліктології / М. І. Пірен. – К.: [б. в.], 1996; *Психологія конфлікту*. – СПб.: [б. и.], 2001; *Скотт Д. Г.* Конфликты. Пути их преодоления / Д. Г. Скотт. – К.: [б. и.], 1991; *Емельянов С. М.* Практикум по конфликтологии / С. М. Емельянов. – СПб.: [б. и.], 2000; *Здравомыслов А. Г.* Социология конфликта / А. Г. Здравомыслов. – М.: [б. и.], 1995; *Конфликтологія* : учебник / под ред. А. С. Кармина. – СПб.: [б. и.], 1999; *Природа*, феноменологія та динаміка конфліктів у сучасному світі : тези міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 кн. – Чернівці : [б. и.], 1993; *Психологія конфлікту*. – СПб.: [б. и.], 2001.

Ткачук Р.Л.

КОНЦЕПЦІЇ І ТЕОРІЇ ЛІДЕРСТВА – науково-теоретичні підходи до пояснення природи, сутності лідерства як соціально-психологічного феномену та факторів, які впливають на його формування. Ці питання досліджували Геродот, Плутарх, Н.Макиавеллі, К.Маркс, М.Вебер, Т.Карлей, Р.Емерсон, Ф.Ніцше, Шопенгауер, Л.Бернард, В.Бінхам, О.Тед, С.Кілбоурн, Г.Лассуел, А.Адорно, Г.Маркузе, Е.Фром, Х.Аренд та ін.

У найбільш загальному вигляді концепції лідерства умовно можна розділити на три групи. Перша група теорій лідерства виходить з визнання універсального характеру лідерства, закони функціонування якого єдині в усіх сферах життєдіяльності людини. Ряд учених (Т.Карлайл, Р.Емерсон, Ф.Ніцше, Шопенгауер) пояснювали лідерство природним прагненням людини до влади і домінування над собою подібними. Для другої групи характерне ототожнення лідерства з керівництвом і управлінням (Х.Саймон, Дж.Хоманс, Х.Келлі). Третя група концепцій лідерства розглядає лідерство як суто психологічний феномен, зумовлений психологічними якостями індивіда (Л.Бернард,

В.Бінхам, О.Тед, С.Кілбоурн, М.Вебер і Г.Лебон, З.Фрейд, А.Адлер та ін.).

Дослідження феномену лідерства сприяло також появі різних його теорій. Одна з ранніх теорій лідерства т.зв. теорія “героїв” і “рис” (Т.Карлайл, Е.Дженнінгс, Дж.Дауд, Л.Бернанд, В.Бінхам, М.Вебер та ін.) пояснює феномен лідерства наявністю у індивіда певних індивідуально-особистісних рис, напр.: інтелектуальна обдарованість (Е.Богардус); “пристрасть, почуття відповідальності” (М.Вебер); енергія і наполегливість у досягненні мети, прагнення до відповідальності, ініціативність, самовпевненість (Л.Бернанд, В.Бінхам), ентузіазм, упевненість, пристосованість (Р.Стогділл), здатність свідомо чи не свідомо впливати на оточення (Г.Лебон) тощо. Спроби визначити, які з названих характеристик лідерства важливіші, ніж інші, пов’язані з цим важливим суспільним феноменом, не дали конкретних результатів.

Методологічні недоліки теорій “героїв” і “рис” спричинили появу ситуативної теорії лідерства (теорії “середовища”). Не відкидаючи значення індивідуально-психологічних якостей, прихильники цієї теорії вважають, що лідерство є функцією середовища, тобто певного часу, місця і обставин, в тому числі культурних, продуктам ситуації, що склалася в певний конкретний період (Дж.Шнейдер, В.Хоккінг, Е.Хартлі, Е.Фідлер та ін.).

Симбіозом двох попередніх є особистісно-ситуативна теорія лідерства (С.Казе, Х.Герт, С.Мілліз). У рамках даної теорії визначальними для становлення лідерства визнаються як індивідуально-психологічні риси, так і умови, в яких відбувається його становлення. Суттєвий внесок у вивчення феномену лідерства зробили теорії очікування-взаємодії (Дж.Хоманс, Дж.Хемфілл, Ф.Фідлер). Вони базуються на визнанні раціонально-прагматичної природи лідерства, яка полягає у т. зв. “обміні”, тобто та чи інша група надає лідеру статус і повагу в обмін на його надзвичайні здібності в досягненні мети даної групи. Ця теорія розглядає лідерство як ринкові відносини, у яких кожна сторона має власну вигоду.

Широкого поширення набула мотиваційна теорія (С.Мітчел, С.Еванс), в основі якої визнання, що поведінка лідера мотивована мірою вірогідності досягнення його послідовниками поставлених цілей і пояснення способу їх досягнення. На протиположності

атрибутивним теоріям (представляють лідера як маріонетку, ляльку, дії і влада якої безпосередньо залежить від послідовників), вона дає змогу визначити заздалегідь і обґрунтувати ефективний стиль діяльності лідера. Пояснення феномену лідерства з точки зору ролі і поведінки його послідовників покладені в основу теорії конституентів і теорії обміну й трансактного аналізу (Дж.Марч, Г.Саймон, Дж.Тібо, К.Джерджен). Перша з них констатує визначальну роль послідовників лідера, їхніх інтересів та запитів, тобто природа лідерства досліджується шляхом аналізу взаємовідносин лідера з “веденими”. Друга – розглядає лідера як людину, яка відчуває потреби своїх послідовників і пропонує способи їх реалізації. Окрему групу становлять теорії лідерства, які пояснюють даний феномен з психологічних позицій. Так, зокрема, З.Фрейд під час аналізу природи лідерства доходить висновку, що лідерство є наслідком трансформації лібідо (специфічної “психічної” енергії, що лежить в основі всіх сексуальних проявів) у прагненні до влади, впливу, домінування. На думку австрійського психолога А.Адлера, орієнтація на лідерство є своєрідним засобом компенсації комплексу неповноцінності (лідери – це люди, які зазнали краху надій, ілюзій у дитинстві й прагнуть компенсувати їх за рахунок домінування над іншими).

Важливий напрям багатьох теорій лідерства – узагальнення типів лідерства і побудова прикладних типологій. До середини ХХ ст. класифікації типів лідерства здійснювалися здебільшого за їх функціями (представник, виконавець), стилем діяльності (демократичний, домінуючий), способом досягнення легітимності (традиційне, бюрократичне, харизматичне). З другої половини ХХ ст. і до сьогодні домінують політико-психологічні типології: психопатологічна типологія Г.Лассуела (“агітатори”, “адміністратори”, “теоретики”); типологія політичних типів Д.Рісмана (“байдужі”, “моралізатори”, “внутрішні спостерігачі”); типологія Д.Бернса (“трансформаційне” і “трансдієве” лідерство) та ін. На основі теорії “макіавеллівської собистості” (особистості людини-маніпулятора) побудована М-шкала і запропоновано класифікувати два типи лідерства – з низьким Мак-коефіцієнтом (“надзвичайна довірливість”) і високим Мак-коефіцієнтом (“синдром холоднокривості”).

Сучасні теорії лідерства відрізняються прагненням врахувати і узагальнити більшість компонентів цього явища, зокрема: індивідуально-психологічні якості лідера, особливості конкретної ситуації та характеристики його оточення, стилі діяльності лідера і способи його взаємодії з послідовниками тощо (М.Герман, В.Джоунс та ін.).

Літ.: Головатий М. Ф. Політична психологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / М. Головатий. – К. : МАУП, 2010. – 400 с.; Пірен М. І. Основи політичної психології / М. І. Пірен. – К. : Міленіум, 2006. – 426 с.; Пирогов А. И. Политическая психология : учеб. пособие для вузов / А. И. Пирогов. – М. : Академ. проект: Трикста, 2005. – 368 с.

Логунова М.М.

КОНЦЕПЦІЇ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ – специфічне поєднання цінностей, відносин, норм, звичок, символів, стійких традицій, форм поведінки і ритуалів, що декларуються, поділяються й приймаються членами організації. В межах теорії менеджменту організаційна культура розглядається як потужний стратегічний інструмент, що дає змогу мобілізувати всі підрозділи організації і окремих осіб на досягнення спільних цілей, а також ініціативу співробітників, виховувати відданість організації, поліпшувати процес комунікації, поведінку.

Сутність організаційної культури формується виходячи з характеристик діяльності підприємства і його членів, елементів культури або ґрунтується на її трактуванні як цілісної категорії (соціальний клімат, спосіб мислення та спосіб дії, що існує на підприємстві). Основна мета організаційної культури – забезпечення можливості усвідомлення учасниками організації уявлень, які сприяють досягненню певних організаційних цілей.

Складовими організаційної культури є цінності, цілі, знання, комунікації, процеси. До складу організаційної культури входять: усвідомлення кожним працівником свого місця в організації, групі, команді; цінності і норми поведінки; комунікаційна система і культура спілкування; критерії і правила розподілу повноважень і відповідальності, статусу і влади; сформовані в організації звички і традиції; взаємини між людьми; діловий етикет та трудова етика; правила корпоративної культури.

Існують такі типи організаційної культури: 1) культура влади, де особливу роль

відіграє лідер, його особисті якості і здібності. Як джерело влади помітне місце належить ресурсам, що перебувають у розпорядженні того чи іншого керівника. Такий тип культури дає змогу компанії швидко реагувати на зміну ситуації, швидко приймати рішення та організовувати їх виконання; 2) рольова культура, що характеризується суворим функціональним розподілом ролей і спеціалізацією учасників. Основним джерелом влади є не особисті якості лідера, а його становище в ієрархічній структурі; 3) культура завдання, що орієнтована на вирішення завдань, реалізацію проектів. Ефективність визначається високим професіоналізмом співробітників і кооперативним груповим ефектом; 4) культура особистості, що об'єднує людей для вирішення власних цілей. Організаційна культура втілює сповідувані організацією загальнолюдські і професійні цінності.

Організаційну культуру (Ф.Р.Клакхон, Ф.Л.Стродбен) слід охарактеризувати як сукупність правил і прийомів щодо розв'язання проблем зовнішньої адаптації і внутрішньої інтеграції працівників. Згідно з Е.Шейном організаційну культуру потрібно розглядати в контексті трьох рівнів:

1) “поверхневого” (чи “символічного”), що включає спостереження, поведінку, мову, гасла;

2) “підповерхового”, коли вивченню піддаються вірування організації відповідно до того, наскільки ці цінності відображаються в символах і мові;

3) “глибинного”, що включає базові положення, які важко усвідомити навіть самим членам організації. Це приховані і ті, що сприймаються на віру, пропозиції людей, що зумовлюють їх поведінку в організації.

Е.Шайн (Schein, 1985) розглядає організаційну культуру як продукт досвіду соціальних груп; останні розвивають сильні культури тоді, коли володіють стабільним і однорідним складом та існують тривалий час. На культури всередині організації впливають культурні зразки, що існують у суспільстві в цілому. Структура організаційної культури включає: поведінські стереотипи, що виникають під час взаємодії людей: мова, звичаї, традиції, ритуали; групові норми: стандарти, цінності, норми; найбільш загальні політичні та ідеологічні принципи; почуття, зумовлені фізичним складом груп і характер-

ною манерою взаємодії їх членів один з одним; існуючий практичний досвід: методи і прийоми, що використовуються групами для досягнення певних цілей.

Виділяють кілька підходів до розуміння організаційної культури: 1) символічний. Організаційна культура являє собою смислові системи, що передаються через посередництво мови та інших символічних засобів, що виконують репрезентативні, директивні і афективні функції, здатні створювати культурний простір і особливе сприйняття реальності. Розгляд організації як системи знання відкриває перспективи для розуміння феномена організованої діяльності; 2) когнітивний. Основний акцент робиться на таких аспектах культури, як: когнітивна свідомість; когнітивні схеми чи загальна система знання, вірувань і правил, що зумовлюють відповідні форми поведінки; 3) цілісний підхід (холістичний). Організаційну культуру слід аналізувати як складне “природно-штучне утворення”. Холізм властивий цілій низці концепцій розвитку, розглядає світ як ієрархію “цілісностей”; найвища з яких людська особистість. Цілісний підхід має свої витоки в розповсюдженні клімату організації як інтегральної характеристики її середовища, набору об’єктивних властивостей організації (її обсяг, формальна структура, стиль керівництва, цілі), а також психологічного середовища (суб’єктивні враження сприйняття організації з боку її працівників).

Літ.: Армстронг М. Практика управління людськими ресурсами / М. Армстронг ; пер. с англ. под ред. С. К. Мордовина. – 8-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 832 с.; Штейн Э. Х. Организационная культура и лидерство / Э. Х. Штейн ; пер. с англ. под ред. В. А. Спивака. – СПб. : Питер, 2002. – 356 с.; Воронкова В. Г. Філософія / В. Г. Воронкова. – К. : ВД “Професіонал”, 2004. – 464 с.; Енциклопедія етнокультурознавства. Понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи : Ч. 1. Особа, нація, культура. – К. : [б. в.], 2001. – 521 с.

Ребало В.А., Козаков В.М.

КОНЦЕПЦІЯ (від лат. *conceptio* – сприйняття) – спосіб розуміння, трактовка процесів або явищ; система доказів певного положення, сукупність поглядів на окремий предмет дослідження, доктрина, теоретичний напрям або підхід, провідна ідея; форма провідного ідейного задуму під час формування державної політики або розробле-

ного і затвердженого в установленому порядку документа.

Як провідний ідейний задум, **К.** визначає стратегію дій у здійсненні реформ, програм, планів дій здебільшого на національному рівні. У цьому разі **К.** слугує основою для прийняття рішень і вирішення конкретних завдань. У державному управлінні вважається доцільним попередньо розробляти науково обґрунтовану **К.** усіх значущих політичних та законодавчих рішень. Як документ концепція розробляється державними органами з метою визначення основних засад (напрямів, пріоритетів) реалізації державної політики у відповідній сфері, якою передбачаються заходи для розв’язання конкретної проблеми (напр., концепція адміністративної реформи, концепція адаптації інституту державної служби в Україні до стандартів Європейського Союзу, концепція етнонаціональної політики України).

Літ.: *Методологія державного управління* : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко (кер. авт., кол.) та ін. ; за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2004; *Малиновський В. Я.* Словник термінів і понять з державного управління / В. Я. Малиновський. – Вид. 2-ге, доп. і виправл. – К. : Центр сприяння інстит. розвитку держ. служби, 2005; *Державне управління та державна служба* : словник-довідник / уклад. О. Ю. Оболенський. – К. : КНЕУ, 2005. – 480 с.

Дідок Ю.В.

КОНЦЕПЦІЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ розроблена створеною в липні 1997 р. Державною комісією з проведення в Україні адміністративної реформи. Ст. 1 Указу Президента України “Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні” від 22 липня 1998 р. № 810/98 основні положення **К.а.р.У.** були покладені в основу здійснення реформування системи державного управління. Структурно **К.а.р.У.** включає 7 розділів: загальні засади адміністративної реформи; система органів виконавчої влади; організація державної служби; територіальний устрій та система місцевого самоврядування; засоби забезпечення адміністративної реформи; заключні положення; термінологічний словник.

К.а.р.У. як мета адміністративної реформи декларує створення такої системи державного управління, яка стане близькою до потреб і запитів людей, а головним пріорите-

том її діяльності буде служіння народові, національним інтересам, а також забезпечить становлення України як високорозвинутої, правової, цивілізованої європейської держави з високим рівнем життя, соціальної стабільності, культури та демократії. Серед завдань адміністративної реформи: формування ефективної організації виконавчої влади та сучасної системи місцевого самоврядування; запровадження діяльності виконавчої влади і місцевого самоврядування з орієнтацією на забезпечення реалізації прав та свобод громадян, надання державних і громадських послуг; організація на нових засадах державної служби та служби в органах місцевого самоврядування; створення сучасної системи навчання управлінських кадрів; раціоналізація адміністративно-територіального устрою.

К.а.р.У. визначає п'ять напрямів її проведення, а саме: 1) створення нової правової бази, що регламентуватиме державне управління в Україні; 2) формування нових інститутів, організаційних структур та інструментів здійснення державного управління; 3) кадрове забезпечення нової системи державного управління; 4) зміцнення та формування нових фінансово-економічних основ функціонування державного управління; 5) наукове та інформаційне забезпечення системи державного управління, формування механізмів наукового та інформаційного моніторингу її функціонування.

К.а.р.У. передбачені основні положення щодо реформування Кабінету Міністрів України, центральних і місцевих органів виконавчої влади, державної служби. Основними напрямками діяльності КМУ, що мають посилюватися та удосконалюватися в процесі проведення адміністративної реформи, є: 1) вироблення стратегічного курсу виконавчої влади щодо здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, спрямованої на розвиток громадянського суспільства; 2) розроблення проєктів законодавчих актів та підзаконної нормативно-правової бази на виконання Конституції і законів України, актів Президента України; 3) ефективне управління державними фінансами та державним майном і контроль за їх використанням; 4) спрямування і координація діяльності органів виконавчої влади та її орієнтація на забезпечення прав і свобод громадян та надання їм державних послуг.

К.а.р.У. передбачала впровадження заходів з підвищення ролі КМУ у законодавчому процесі щодо: проведення експертизи будь-яких проєктів законів перед їх розглядом Верховною Радою України незалежно від суб'єкта їх подання; звернення до Президента України з пропозиціями щодо використання ним права вето стосовно прийнятих ВРУ законів; звернення до ВРУ щодо визнання поданих урядом законопроєктів першочерговими.

К.а.р.У. пропонувала перегляд функцій та організації діяльності КМУ. Зокрема, пропонувалося розмежувати: 1) функції КМУ як колегіального органу (вироблення та здійснення політики уряду; прийняття актів КМУ; реалізація права законодавчої ініціативи; обговорення найважливіших питань життя держави та суспільства; заслуховування звітів членів КМУ та керівників інших органів виконавчої влади; 2) функції КМУ, що виконуються його членами відповідно до вимог закону або конкретного доручення КМУ (керівництво з боку Прем'єр-міністра роботою КМУ та його апарату; спрямування, координація та контролювання діяльності міністерств та інших підвідомчих органів виконавчої влади; ведення переговорів і підписання міжнародних договорів; 3) функції КМУ, що забезпечуються такими організаційними формами роботи, як урядові комітети (утворюються з метою: а) зменшення навантаження на Прем'єр-міністра та КМУ в цілому шляхом делегування попереднього розгляду питань та проєктів до урядових комітетів; б) підвищення рівня колегіальності в роботі уряду шляхом надання рівних можливостей усім міністрам спільно формувати та проводити цю політику; в) визначення місця і ролі віце-прем'єр-міністрів у процесі формування та реалізації політики уряду).

З перетворенням апарату КМУ в Секретаріат КМУ змінюється і зміст його діяльності на експертне, інформаційно-аналітичне, правове, організаційне, матеріально-технічне та інше обслуговування КМУ як колегіального органу й урядових комітетів. Секретаріат КМУ повинен очолювати державний службовець – Державний секретар, який не може бути звільнений з посади з мотивів формування нового складу КМУ чи обрання нового Президента України.

Вихідними концептуальними засадами реформування ЦОВВ в **К.а.р.У.** визнана не-

обхідність: урахування тенденції мінімізації втручання держави в особі органів виконавчої влади в життєдіяльність суспільства, особливо в діяльність господарюючих суб'єктів; переорієнтації діяльності цих органів із суто адміністративно-розпорядчих функцій на надання державних послуг, а також забезпечення дії принципу верховенства права; збереження за виконавчою владою достатніх важелів управління соціально важливими процесами, які потребують державного втручання.

К.а.р.У. запропонувала нову класифікацію органів виконавчої влади, визначивши такі групи органів: **центральні органи виконавчої влади**: а) міністерства; б) державні комітети; в) ЦОВВ із спеціальним статусом; **урядові установи і організації**: а) установи і організації, підпорядковані безпосередньо КМУ; б) установи і організації, підпорядковані КМУ опосередковано – через підпорядкування тому чи іншому ЦОВВ; **установи і організації при КМУ**, які не мають державно-владних повноважень, тобто не є суб'єктами виконавчої влади.

К.а.р.У. встановлені вимоги щодо реформування процедур управління, а саме: жодний орган виконавчої влади не повинен реалізовувати ті функції, між якими можливий конфлікт інтересів; функція розроблення і коригування стратегії та функція вдосконалення процедур і організаційних структур відповідно до завдань, що змінюються, є постійними, обов'язковими, організаційно уособленими для будь-якого органу виконавчої влади; політична та ідеологічна єдність управлінських рішень процедурно забезпечується шляхом цілеспрямованого контролю за їх виробленням і виконанням; на всіх структурних рівнях виконавчої влади обов'язково визначаються особи, які приймають рішення і персонально відповідають за них, з відповідним розподілом прав і відповідальності; особа, яка приймає рішення, повинна нести відповідальність за невирішені проблеми, за бездіяльність щодо запобігання виникненню збитків; процедура узгодження має носити дорадчий характер, за винятком випадків, передбачених законами; обмеження на отримання інформації повинні бути вичерпними, обґрунтованими і формалізованими в нормативно-правових актах.

Ефективне функціонування місцевих органів виконавчої влади може здійснюватися за

умов визначення та розмежування функцій і повноважень між центральними, місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, дотримання ними законодавчо визначеної компетенції, виконавської дисципліни, їх постійної взаємодії та рівноправного партнерства.

Збалансованість повноважень органів виконавчої та представницької влад має бути забезпечена введенням у дію законів України “Про місцеві державні адміністрації”, “Про місцеве самоврядування”, “Про міністерства, інші центральні органи виконавчої влади”, що мають встановити формулу взаємовідносин, побудовану на законності та принципах партнерства, а з метою уникнення дублювання функцій у складі місцевих державних адміністрацій має бути заборонено створення підрозділів з питань, віднесених до повноважень територіальних підрозділів міністерств, інших центральних органів.

Основними напрямками діяльності місцевих державних адміністрацій законодавчо визначені такі: виконання Конституції і законів України, актів Президента України, КМУ, інших органів виконавчої влади вищого рівня; забезпечення законності й правопорядку, додержання прав і свобод громадян; загальний нагляд за дотриманням Конституції та інших актів законодавства України; реалізація державних і регіональних програм соціально-економічного і культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку; розроблення проектів відповідних бюджетів, забезпечення їх виконання та звітування про виконання бюджетів і програм; взаємодія з органами місцевого самоврядування; реалізація інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Обласні державні адміністрації мають підвищити ефективність контрольно-наглядових функцій за додержанням Конституції і законів, а також щодо здійснення державного управління і місцевого самоврядування, а в діяльності районних державних адміністрацій посилене значення розпорядчо-виконавчих функцій.

К.а.р.У. встановлює і певну рамку реформування державної служби, визначаючи її основні цілі, завдання і принципи, відповідно до яких головними функціями державної

служби визначені: забезпечення реалізації державної політики в управлінні суспільними процесами; залучення до державної служби та утримання на ній найбільш компетентних і відданих справі кадрів; побудова кар'єри та просування по службі на основі особистих якостей, заслуг і результатів роботи державних службовців; професійна підготовка, перепідготовка та підвищення кваліфікації персоналу державної служби; здійснення ефективного управління державною службою; забезпечення зв'язків з громадськістю.

Для цього державна служба має розвиватися з урахуванням наступних засад: класифікація державних органів і державних посад; удосконалення адміністративної культури державних службовців, посилення суспільної довіри до них; правова захищеність, політична нейтральність на державній службі; мотивація, стимулювання, заохочення державних службовців; професійна підготовка кадрів для державної служби; відданість, сумлінність, відповідальність державних службовців; оптимізація структури управління державною службою; перспективний етапний розвиток державної служби; упровадження реформи державної служби, зокрема шляхом прийняття узагальноючого закону, який би виконував роль методологічного і регулятивного фундаменту правового врегулювання цілісної державної служби з урахуванням усіх її особливостей на різних етапах розвитку.

Значну увагу **К.а.р.У.** приділяє територіальному устрою та системі місцевого самоврядування, передбачаючи напрями і кроки щодо:

- процесу упорядкування структур місцевих органів виконавчої влади з урахуванням економічних, соціальних і культурних особливостей розвитку регіонів;
- забезпечення заходів щодо оптимізації адміністративно-територіального устрою з урахуванням історичних та національних особливостей регіонів, їх економічного потенціалу та соціально-культурних ознак;
- підготовки нормативно-правової бази щодо врегулювання питань комунальної власності, подальшої державної підтримки розвитку місцевого самоврядування, передачі територіальним громадам та утвореним ними органам необхідних повноважень, майна і фінансових ресурсів для самостійного

вирішення значної частини питань розвитку відповідної території.

Для практичної реалізації адміністративної реформи **К.а.р.У.** визначає складові організаційного, правового, кадрового, фінансово-економічного, інформаційного та науково-просвітницького забезпечення, вказує на процедурні кроки практичного підходу до роботи з упровадження реформи.

На розвиток і відповідно до **К.а.р.У.** було прийнято низку нормативно-правових актів, якими передбачалися реформування за напрямами реформування, визначеними **К.а.р.У.**

Літ.: *Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні* : Указ Президента України від 22 лип. 1998 р. № 810/98. – Режим доступу : www.president.gov.ua

Ковбасюк Ю.В., Сороко В.М.

КОНЦЕПЦІЯ ВИМУШЕНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ (англ. concept of forced rationality) – концепція, сутність якої полягає в запереченні можливості практичного досягнення “повної раціональності” та в обґрунтуванні “вимушеної раціональності” (за деякими джерелами – “обмеженої раціональності”) управлінських рішень і дій.

Модель раціонального прийняття рішень є добре продуманою і водночас ідеальною алгоритмічною моделлю. Безумовно, необхідно прагнути максимально можливо додержуватися її. Разом з тим на практиці, як правило, управлінці дотримуються концепції вимушеної раціональності (вперше досліджена Г.Саймоном), суть якої полягає в тому, що з багатьох можливих альтернатив люди в змозі бачити лише деякі з них, а тому, здебільшого, задовольняються не оптимальними, а достатньо хорошими рішеннями або такими, що дають змогу якось вирішити проблему.

Фактично модель прийняття рішень за **К.в.р.** принципово відрізняється від моделі раціонального прийняття рішень лише на етапі вибору альтернатив. Для моделі раціонального прийняття рішень – це вибір оптимальної альтернативи на підставі врахування попередньо визначених критеріїв та обмежень. А для моделі прийняття рішень за **К.в.р.** – це вибір не найкращого, а одного з можливих рішень.

Найкраще **К.в.р.** охарактеризував сам автор, за висловом якого дійсна людська раціональність не є ні абсолютно раціональною,

ні ірраціональною. Саме тому, на думку Г. Саймона, необхідне існування організацій, однією з основних функцій яких є компенсація обмеженої раціональності індивідів.

Відповідає **К.в.р.** і гіпотеза, запропонована американськими вченими Д. Пейном і М. Браунштейном, згідно з якою особа, яка приймає рішення, виходить при цьому здебільшого не з алгоритмічного процесу, а з простих евристичних правил. Причому евристичні міркування розглядаються лише як попередні та правдиві судження, метою яких є знаходження рішень для даної проблеми.

На думку автора даної концепції Г. Саймона, у цьому і є сутність самого існування організацій, однією з основних функцій яких є компенсація обмеженої раціональності індивідів. Він припускає раціональний вибір рішень тільки за умов прийняття низки обмежень. Значну роль при цьому відіграє наявність повної й достовірної інформації про проблему, що розв'язується.

Незважаючи на зазначений чинник вимушеної раціональності, модель раціонального прийняття рішень залишається еталоном під час вирішення проблемних ситуацій. За висновком В. Дункана, нераціональні теорії рішень не давали кращих результатів, ніж раціональні.

Літ.: Дункан Джек У. Основопологающие идеи в менеджменте. Уроки основоположников менеджмента и управленческой практики : пер. с англ. / Джек У. Дункан. – М. : Дело, 1996; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Мескон М. Х. Основы менеджмента* / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури ; пер. с англ. – М. : Дело ЛТД, 1994; *Саймон Г. Адміністративна поведінка: Дослідження прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції* : пер. з англ. вид. / Г. Саймон. – К. : АртЕк, 2001.

Бакуменко В.Д.

КОНЦЕПЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ – сукупність офіційних поглядів держави (як правило, відображених у формі цілісного нормативного документа) щодо головної мети, принципів, підходів, цільових настанов, методів, організаційно-правових, інституційних та інших механізмів реалізації, визначених вищим законодавчим

органом держави фундаментальних основ політики національної безпеки; система науково обґрунтованих поглядів на поняття і сутність національної безпеки, принципи, підходи, методи та механізми її забезпечення, які в сукупності є концептуальною основою побудови моделі системи національної безпеки.

Розробка **К.н.б.** зумовлена важливістю нормативно-правової інституціоналізації державно-управлінської діяльності у сфері національної безпеки. Кожний нормативно-правовий акт залежно від його юридичної сили відіграє свою роль у розробці та впровадженні державної політики національної безпеки, у формуванні та функціонуванні системи забезпечення національної безпеки. Сформульовані у **К.н.б.** головна мета, принципи, підходи, цільові настанови, методи та механізми реалізації політики національної безпеки в сукупності визначають концептуальну ідею (задум) вищого політичного керівництва щодо реалізації національних інтересів, як правило, на довгостроковий період. (У сучасних умовах інтенсифікації процесів глобалізації, безперервної трансформації геополітичного та геоекономічного простору, а відтак і змін зовнішніх і внутрішніх умов формування та реалізації національних інтересів, указаний період не повинен перевищувати 10-12 років.) Тому основні положення **К.н.б.** мають слугувати теоретико-методологічною основою розробки інших керівних документів з питань забезпечення національної безпеки, зокрема Стратегії національної безпеки, Воєнної доктрини, інших концепцій, стратегій, програм, якими визначаються принципи, цільові настанови, основні напрями діяльності, цілі та завдання суб'єктів забезпечення національної безпеки, передусім стосовно виявлення, прогнозування, запобігання та нейтралізації загроз національним інтересам у різних сферах життєдіяльності суспільства та держави. З огляду на суть **К.н.б.** основні її положення мають відображати: результати всебічного аналізу національних цінностей (їх джерела, сучасний стан, тенденції розвитку); загальну прогностичну оцінку процесів, об'єктів, подій, інших чинників, які можуть розглядатися державою, як загрози збереженню та подальшому розвитку національних цінностей; комплексну прогностичну оцінку наявних і перспективних можли-

востей і обмежень щодо засобів і способів їх використання для захисту та подальшого розвитку (накопичення) національних цінностей; декомпозицію національних цінностей у національні інтереси (результатом указаної декомпозиції має бути наведена в концепції система національних інтересів на певному етапі державотворення, у т. ч. і передусім – життєво важливих); формування задуму щодо створення сприятливих для суспільства і держави внутрішніх і зовнішніх умов у контексті реалізації національних інтересів на довгострокову перспективу з урахуванням вибору відповідно допустимих норм національного законодавства та норм міжнародного права засобів та способів реагування на загрози вказаним інтересам; принципи питання організації, удосконалення, функціонування та головної мети системи забезпечення національної безпеки на довгостроковий період.

Водночас основні положення **К.н.б.** мають відображати необхідну вивіреність і сприйняття в суспільстві та поза межами держави політичних оцінок обстановки, вагомість пріоритетів внутрішньої і зовнішньої політики, провідних напрямів оборонного і державного будівництва, принципових питань, пов'язаних з головними напрямками розвитку та підвищення ефективності функціонування системи забезпечення національної безпеки та її складової сектору безпеки. Тобто **К.н.б.** закладає базові організаційно-правові, інституційні та певною мірою теоретико-методологічні підвалини розвитку, доповнення та конкретизації основ системи національної безпеки, які в більшості провідних країн визначаються законами.

Залежно від сформульованої у **К.н.б.** головної мети, визначених нею допустимих засобів і способів реагування на загрози національним інтересам та основних завдань, які покладаються на систему забезпечення національної безпеки, розрізняють: концепції консервативні, прогресивні, радикальні, реформістські тощо. Так, радикальні **К.н.б.** можуть передбачати кардинальну зміну пріоритетів національних інтересів та перебудову системи забезпечення національної безпеки, застосування у разі загрози національним інтересам широкого арсеналу засобів, включаючи зброю масового ураження, а реформістські, зокрема, обґрунтовують необхідність уточнення пріоритетів перед-

усім внутрішньої політики і, відповідно, еволюційного реформування сектору безпеки.

Більшість країн світу сьогодні розробляють та затверджують **К.н.б.** або документи, положення яких аналогічні за своїм змістом з нею. Напр., у Російській Федерації розробляється та періодично переглядається **К.н.б.**, а у США аналогічну функцію виконує Національна стратегія (або, як її називають “Велика” стратегія, на відміну від Стратегії національної безпеки, яка щорічно уточнюється Президентом США).

В Україні на стан теоретико-методологічного обґрунтування основних положень керівних документів з питань забезпечення національної безпеки значною мірою вплинуло те, що за часів СРСР більшість із них, у т. ч. і **К.н.б.** не розроблялися, а отже не було й відповідного практичного досвіду та фахівців. Це було зумовлено пануючими на той час стереотипами щодо розв'язання комплексної проблеми забезпечення національної безпеки. Вважалося, що це проблема, якою головним чином займаються військові та представники інших силових структур. Саме цим можна пояснити те, що **К.н.б.** України була затверджена тільки у 1997 р., тобто через п'ять років після проголошення незалежності. Більше того, указана концепція з прийняттям у 2003 р. Закону України “Про основи національної безпеки України” була скасована. На жаль, цей Закон не передбачає розробку та затвердження **К.н.б.** України, а його положення фактично повторюють положення скасованої концепції й значною мірою є декларативним, а тому малопродатним для вирішення завдань розбудови ефективної системи забезпечення національної безпеки. Не зроблено акценту на питаннях організаційно-правового характеру, зокрема на встановленні чітких повноважень та процедур взаємодії інституцій сектору безпеки, місця і ролі у цьому процесі політичної, адміністративної та оперативної (військової) складових державного управління національною безпекою, як, напр., в аналогічному законі США (який було прийнято у 1947 р. і який до цього часу чинний!). Замість цього в Законі України “Про основи національної безпеки України” приділяється увага питанням термінологічним, переліку національних інтересів та потенційних і реальних загроз їх реалізації (до речі, без наведення критерію їх розмежування), які природно,

досить швидко змінюються як через політичну кон'юнктуру, так і зовнішні і внутрішні фактори національної безпеки. Крім того, відповідно до цього Закону передбачено, що Президентом України розробляється та затверджується Стратегія національної безпеки, яка є основою для розробки концепцій, доктрин, стратегій, програм за складовими політики з питань національної безпеки. Але хто розробляє ці документи, яким є порядок їх затвердження, на який термін має бути розрахована дія вказаних документів не визначено. Указані недоліки є наслідком ігнорування існування об'єктивної ієрархії фундаментальних понять теорії національної безпеки: національні цінності – національні інтереси – національні цілі. Сутність цих понять, їх місце в системі національної безпеки, динаміка змін досить різна (як за структурою, так і за спрямованістю), що зумовлює й відповідну ієрархію керівних документів з питань забезпечення національної безпеки, визначає структуру, зміст, призначення, спрямованість і певною мірою терміни дії вказаних документів.

Ефективність державного управління національною безпекою значною мірою залежить від якості розроблених концепцій, доктрин та стратегій щодо її забезпечення. Передусім вони повинні адекватно відображати потреби національного розвитку, реалії середовища життєдіяльності суспільства і держави та їх можливості. Сьогодні в Україні та в інших країнах, що утворилися після розпаду СРСР, досить мало публікацій, присвячених дослідженню теоретико-методологічних основ розробки концепцій, доктрин та стратегій національної безпеки. Щодо країн Заходу, то там проблемі вдосконалення методологічних підходів та інструментарію розробки вказаних документів традиційно приділяється підвищена увага. Україна намагається перейти на західні стандарти під час вирішення питань забезпечення національної безпеки. Це зумовлює гостру необхідність у науковому обґрунтуванні теоретико-методологічних основ розробки вказаних документів, у вдосконаленні процедур їх розгляду (погодження) та затвердження, визначення їх місця в системі правового забезпечення національної безпеки. Повною мірою це стосується і **К.н.б.**

Літ.: Закон України про основи національної безпеки // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351 (зі змінами); *Енциклопедичний*

словник з державного управління / уклад. : Ю. П. Сурмін та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка та ін. – К. : НАДУ, 2010; *Геополітика*, міжнародна и национальная безопасность : словарь-справочник / М. И. Абдурахманов, В. А. Баршполец, В. Л. Манилов. – М. : Пробел, 1999; *Ліпкан В. А.* Національна безпека України : навч. посіб. / В. А. Ліпкан. – К. : Кондор, 2008; *Ситник Г. П.* Державне управління національною безпекою (теорія і практика) : монографія / Г. П. Ситник. – К. : Вид-во НАДУ, 2004; *Ситник Г. П.* Національна безпека України: теорія і практика : монографія / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – Хмельницький ; К. : Вид-во "Кондор", 2007; *Ситник Г. П.* Концептуальні засади забезпечення національної безпеки України : навч. посіб. : у 3 ч. – Ч. 2 : Методологічні основи державного управління національною безпекою / Г. П. Ситник, В. І. Абрамов ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – К. : НАДУ, 2009.

Ситник Г.П.

КОНЦЕПЦІЯ НЕОБХІДНОГО І ДОСТАТНЬОГО СКЛАДУ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ БАЗ

– концепція, сутність якої полягає у розгляді нормативно-правових баз для будь-яких сфер діяльності як складних систем та виділенні в кожній із них трьох рівнів, найбільш суттєвих з погляду забезпечення виконання ними своїх функцій, а саме – рівня функціонального ядра, рівнів необхідного та достатнього складу.

Базову складову (функціональне ядро) в цій структурі мають становити основні акти, що утворюють систему (в основному закони), без яких ця нормативно-правова база фактично неспроможна виконувати свої регулюючі функції і взагалі не може бути визначена як самостійна. Такими актами необхідно, зокрема, чітко визначати адміністративні компетенції вищих та центральних органів державної влади щодо вирішення спеціальних проблем у даній сфері діяльності.

Наступний рівень, що забезпечує правове регулювання основних процесів і проблем у цій сфері діяльності, визначимо як необхідний склад (закони і підзаконні акти). Цей рівень регулювання передбачає наявність, крім функціонального ядра, ще й інших нормативно-правових актів, які гарантують необхідний рівень правового регулювання у цій сфері діяльності, хоча і залишають неврегульованими деякі з питань, зокрема через певну інертність поповнення таких баз або нестабільність, а відповідно й невизна-

ченість у самій сфері діяльності, що регулюється.

Забезпечення всіх суттєвих проблем правового регулювання у цій сфері діяльності передбачається досягти на рівні достатнього складу нормативно-правової бази, який передбачає такий склад нормативно-правових документів, за якого повністю вирішується проблема достатності правового регулювання у даній сфері діяльності. Безумовно, досягти абсолютно достатнього складу нормативно-правової бази неможливо, оскільки життя постійно висуває нові проблеми, які потребують нових підходів до вирішення, але завжди необхідно цього прагнути з урахуванням реальних економічних можливостей держави.

Визначення необхідного рівня забезпеченості певної сфери діяльності нормативно-правовими документами є суто практичним і дуже важливим завданням. З цією метою можна рекомендувати такі дії: уточнити конституційні обов'язки держави у даній сфері суспільних відносин; затвердити концептуальні засади діяльності у цій сфері як підґрунтя стратегії розвитку нормативно-правового регулювання; удосконалити систему державного управління у даній сфері суспільних відносин, насамперед шляхом більш чіткого визначення правового статусу та взаємної підпорядкованості відповідних органів державного управління, усунення дублювання їх компетенції; розробити правовий паспорт (сертифікат) діяльності у даній сфері як об'єкта правового регулювання (головна мета діяльності; основні напрями діяльності та правового регулювання; основні нормативно-правові акти, що визначають правовий режим; специфіка проблем, зокрема об'єктивні обмеження тощо); усунути недоліки у регулюванні економічних відносин завдяки уточненню статусу, підпорядкованості, прав та обов'язків відповідних підприємств та установ; удосконалити нормативне регулювання трудових відносин та соціального захисту працівників, які залучаються до робіт; гармонізувати нормативно-правову базу з чинним законодавством України; розвивати міжнародне співробітництво тощо.

Заслуговує на увагу концепція розроблення одного (або мінімально можливої кількості, якщо різноманітність діяльності не дозволяє обмежитися одним законом) закону, який

охоплює найбільш суттєві й найважливіші питання правового регулювання у вибраній проблемно-орієнтованій сфері діяльності, та відпрацювання ефективного механізму вдосконалення нормативно-правової бази через удосконалення цього закону шляхом систематичного внесення до нього змін і доповнень. Таке вдосконалення правового забезпечення та приведення його у відповідність з економічними можливостями держави є основними факторами як розвитку нормативно-правових баз, так і ефективності правозастосування їх складових документів. У цьому зв'язку виникає потреба створення і періодичної актуалізації інформаційно-методичного ресурсу відповідних сфер діяльності.

Літ.: Котюк В. О. Теорія права : навч. посіб. / В. О. Котюк. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.; Керимов Д. А. Законодательная техника : науч.-метод. и учеб. пособие / Д. А. Керимов. – М. : НОРМА-ИНФРА, 1998. – 123 с.; Волкова В. Н. Теория систем и методы системного анализа в управлении и связи / В. Н. Волкова, В. А. Воронков, А. А. Денисов. – М. : Радио и связь, 1983. – 248 с.; *Методологія державного управління* : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко, Д. О. Безносенко, С. В. Бутівченко та ін. ; за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 196 с.

Бакуменко В.Д., Кравченко С.О.

КОНЦЕПЦІЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ (англ. Sustainable development) – загальна концепція стосовно необхідності встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб і захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їх потребу в безпечному довкіллі. Теорія сталого розвитку є альтернативою парадигмі економічного зростання, яка ігнорує екологічну небезпеку внаслідок розвитку за екстенсивною моделлю. Автором інноваційної економічної теорії сталого розвитку, системно висвітлений у монографії “Поза зростанням: економічна теорія сталого розвитку”, є провідний дослідник економічних аспектів забруднення довкілля, колишній економіст Світового банку Дейлі Герман. Спираючись на визначення Комісії ООН та науковий аналіз, І.Дейлі тлумачить термін “сталий розвиток” як означення гармонійного, збалансованого, безконфліктного прогресу всієї земної цивілізації, груп країн (регіонів, субрегіонів), а також окремо взятих країн нашої планети за науково

обґрунтованими планами (методами системного підходу), коли в процесі неухильного інноваційного інтенсивного (а не екстенсивного) економічного розвитку країн одночасно позитивно вирішується комплекс питань щодо збереження довкілля, ліквідації експлуатації, бідності та дискримінації як кожної окремо взятої людини, так і цілих народів чи груп населення, у тому числі за етнічними, расовими чи статевими ознаками.

К.с.р., прийнята в Ріо-де-Жанейро і зафіксована в Декларації по навколишньому середовищу та Програмі дій “Порядок денний на 21 століття” стала ідеологічною платформою та базисом нової моделі розвитку суспільства. На подальших конференціях у Люцерні (Швейцарія, 1993 р.); Софії (Болгарія, 1995 р.); Орхус (Данія, 1998 р.), а також у процесі підготовки до п’ятої конференції у Києві (Україна, травень 2003 р.), до процесу сталого розвитку долучилися всі країни Європи, Північної Америки, Кавказу та Центральної Азії, міжнародні організації та інститути, включаючи Європейську Комісію, ЄЕК ООН, Екологічну програму ООН (ЮНЕЙ), Європейське регіональне представництво ВООЗ (ВООЗ/ЄВРО), Організацію з економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Раду Європи, Організацію з безпеки та співробітництва у Європі (ОБСС), Світовий банк, Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР), Регіональний екологічний центр (РЕЦ) для Центральної та Східної Європи, організації громадянського суспільства та інші основні інституції.

Визначення сталого розвитку включає дві визначальні ідеї: задоволення потреб, зокрема першочергових, потрібних для існування найбільших груп населення; необхідність обмежень, що зумовлено здатністю навколишнього середовища задовольняти сучасні й майбутні потреби людства.

Здебільшого сталий розвиток розглядається з позицій трьох аспектів:

– *екологічна сталість, яка означає екологічний розвиток;*

– економічна сталість, що визначає економічний поступ розвитку;

– соціальна сталість, яка припускає соціальну прийнятність розвитку.

Як зазначають вчені Т.Галушкіна (2000), Є.Хлобистов (2004), нині сформовано три групи визначень сталого розвитку, де під

сталим розуміється розвиток, що забезпечує: продуктивність природних ресурсів (“біологічне визначення”); різноманіття окремих видів в екосистемах у процесі експлуатації чи під будь-яким іншим антропогенним впливом (“екологічне” визначення); економічний розвиток за умов відсутності загроз виснаження наявних ресурсів для майбутніх поколінь (“економічне” визначення).

Модель стійкого розвитку, яка визначається в Порядку денному на ХХІ ст. як система гармонійних відносин, що реалізовує збалансоване соціально орієнтований, економічно ефективний і природозахисний розвиток країни на користь задоволення потреб нинішнього і майбутнього поколінь, передбачає існування трьох основних компонентів стійкого розвитку: соціальної, економічної та екологічної. Кожна з компонент базується на загальних принципах стійкого розвитку і водночас має свої особливості, цілі та імперативи функціонування і взаємодії в рамках інтеграційного механізму і єдиної політики стійкого розвитку.

Сучасне українське трактування К.с.р.

Виходячи з визначення сталого розвитку, наведеного в межах Проекту Закону України про Концепцію переходу України до сталого розвитку (2000 р.), сталий розвиток – це система взаємоузгоджених управлінських, економічних, соціальних, природоохоронних заходів, спрямованих на формування системи суспільних відносин на засадах довіри, партнерства, солідарності, консенсусу, етичних цінностей, безпечного навколишнього середовища, національних джерел духовності. В основу сталого розвитку покладено невід’ємні права людини на життя та повноцінний розвиток. При цьому стратегічною метою сталого розвитку України є досягнення збалансованості співіснування природного середовища, держави і суспільства на основі демократичної, толерантної, плюралістичної та екологічно орієнтованої соціально-економічної політики, відкритої динамічно-інтегрованої в глобальні процеси економіки, забезпечення національної безпеки держави, гармонійних суспільних відносин та рівноправного міжнародного співробітництва. У цьому самому Проекті проголошується, що державна політика щодо сталого розвитку базується на таких основних принципах, як:

– збалансованість розвитку українського суспільства
 – паритетність економічної, соціальної та екологічної складових, визнання неможливості тривалого поступального розвитку суспільства в умовах деградації природного середовища;

– забезпечення екологічно та техногенно-безпечних умов життєдіяльності населення;

– утвердження гуманізму, демократії і загальнолюдських цінностей, розвиток громадянського суспільства та залучення широких верств населення до державотворчих процесів;

– підтримка і підвищення ролі всіх секторів громадянського суспільства і забезпечення вільного доступу його членів до екологічної інформації та правосуддя для захисту своїх невід’ємних прав і свобод;

– забезпечення еколого-економічної збалансованості розвитку окремих регіонів на фоні тісної міжрегіональної господарської взаємодії за умови узгодження із загальнонаціональними потребами та інтересами національної безпеки;

– установлення рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами для сприяння сталому розвитку всіх країн світу.

Стратегічні завдання сталого розвитку представлені у вигляді матриці стратегічних завдань сталого розвитку (див. таблицю).

Сталий розвиток можна визначити як запропоновану світовим співтовариством, по-

Матриця стратегічних завдань сталого розвитку

Стратегічні завдання сталого розвитку				
у сфері еколого-збалансованого розвитку	у сфері забезпечення соціальної справедливості	у сфері суспільних відносин	у сфері раціонального використання природно-ресурсного потенціалу	у міжнародних відносинах
Забезпечення переходу економіки на інноваційну модель розвитку; структурна перебудова економіки шляхом прискорення розвитку високотехнологічних галузей; створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової моделі економіки; впровадження сталих економічних механізмів природокористування та імплементація екологічної складової в систему національних рахунків	Зменшення майнового розшарування населення, подолання бідності; зниження рівня безробіття населення і забезпечення зниження рівня продуктивної зайнятості; збереження і зміцнення демографічного та трудового ресурсного потенціалу країни; стабілізація демографічної структури суспільства; зміцнення фізичного здоров’я нації; оптимізація соціальної структури суспільства	Створення дієвих механізмів захисту конституційних прав і свобод людини; формування громадянського суспільства, забезпечення у ньому політичної стабільності та взаєморозуміння; розвиток духовності, культури, моральних засад, інтелектуального потенціалу українського народу	Сприяння забезпеченню екологічно збалансованого стану навколишнього природного середовища країни та розвитку окремих регіонів; економічно та екологічно обгрунтоване використання невідновлюваних та ефективне відтворення відновлюваних природних ресурсів; мінімізація шкоди, яка завдається довкіллю під час видобутку корисних копалин; рекультивация земель, порушених у процесі розробки родовищ корисних копалин	Проведення активної міжнародної політики; поглиблення інтеграції в європейську та світову економічні системи, активізація участі у міжнародних організаціях
Підвищення ефективності інвестиційних процесів, у тому числі у сфері відновлення природного капіталу; стимулювання впровадження екологічно безпечних, енергетично ефективних та ресурсозберігаючих технологій; розвиток технологій замкнутого циклу і технологій очищення, переробки та утилізації промислових і побутових відходів; підтримка екологічно ефективного виробництва енергії, включаючи використання відтворювальних джерел енергії та вторинних енергетичних ресурсів; розвиток екологічно безпечних видів транспорту та транспортних комунікацій, створення альтернативних видів палива, у тому числі неуглеводневого	Встановлення гарантій забезпечення рівних можливостей для досягнення матеріального, екологічного і соціального благополуччя; розвиток системи освіти, просвіти та поширення інформації з питань сталого розвитку		Формування екологічної мережі, збереження та відтворення природного біорізноманіття; розвиток екологічно чистих сільськогосподарських технологій, збереження та відтворення природної родючості ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення; удосконалення ринкових механізмів регулювання у сфері природокористування; вжиття заходів щодо припинення всіх видів незаконного використання природних ресурсів, у тому числі браконьєрства та заповігання їм	

глиблену сучасну концепцію “бажаного суспільного розвитку, що ґрунтується на стратегії оптимізації всієї діяльності людства в його взаємодії з довкіллям”. С.Дорогунцов та О.Ральчук визначають сталий розвиток як баланс інтересів поколінь у межах конкретної еколого-економічної системи, “де покоління кінця горизонту і планування” повинні

мати рівень безпеки не менший, ніж “покоління на початку горизонту і планування”. Л.С.Гринів пов’язує можливість сталого розвитку з практичною реалізацією ноосферної концепції та через забезпечення стабільного функціонування еколого-економічної системи. О.Веклич зазначає, що ідея сталого розвитку “базується на узгодженні економічного процесу із збереженням природно-ресурсного потенціалу з метою забезпечення життєвих потреб нинішнього і майбутнього поколінь”. У цьому контексті охорона навколишнього природного середовища та раціональне використання природних ресурсів розглядається не як самоціль, а як невід’ємна частина прогресу соціального розвитку. Основною **К.с.р.** є паритетність відносин у тріаді “людина – господарство – природа”. Заслугує уваги визначення сталого розвитку бельгійського еколога Д.Девуїста (Dimitri Devuyt) “як багатомірної концепції, що може бути усвідомлена через підхід, який передбачає соціальну частину як об’єкт управління, екологічну – як обмеження, економічну – як інструментарій. Йдеться про сприйняття системи цінностей, в якій економічна ефективність вимірюється соціальними потребами всіх людей на планеті, а не лише згідно з бажанням певних індивідів”. Таким чином, на сучасному етапі переходу до сталого розвитку можуть бути створені рамкові умови, що забезпечують можливість спільного, внутрішньозбалансованого функціонування тріади “природа – населення – господарство”. Ряд вчених висловлює думку, що **К.с.р.** та його принципи є “загально-методологічною основою” розробки державної політики у сфері регіонального та державного управління з урахуванням особливостей регіону або країни. Доцільно розглядати концептуальні положення сталого розвитку як принципи дії при розробці державних і регіональних програм соціально-економічного розвитку. У цьому контексті, на думку дослідників, бажано говорити про еколого-збалансований розвиток, який є не лише синонімом поняття “сталий”, а й містить у собі цілеспрямовану домінанту щодо забезпечення екологічних пріоритетів розвитку держави і цим самим відображає ключову ідею національної екологічної доктрини.

Загальнодержавна стратегія сталого розвитку в Україні. Базуючись на основних ідеях і принципах, декларованих на конфе-

ренції ООН з питань навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992), Україна визначила для себе доцільним перехід до сталого розвитку та взяла зобов’язання розробити національну стратегію сталого розвитку (ССР) відповідно до своїх особливостей, пріоритетів, еколого-економічної ситуації та стану розвитку національного господарства. Підписавши низку основних всесвітніх документів, Україна підтвердила свою згоду на впровадження принципів сталого розвитку. Незважаючи на це Україна обмежилася прийняттям лише кількох нормативно-правових актів: Постанови Верховної Ради України “Про концепцію сталого розвитку населених пунктів” від 24 грудня 1999 р. № 1359-XIV; Закону України “Про ратифікацію Протоколу про збереження і стале використання біологічного та ландшафтного різноманіття до Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат, підписаної у м. Києві 22 травня 2003 року” від 4 вересня 2009 р. № 1621-VI та Постановою Кабінету Міністрів України “Про утворення Національної ради із сталого розвитку України” від 16 вересня 2009 р. № 997. В Україні досі не існує у правовому полі національної **К.с.р.**, яка б визначала принципи, напрями й цілі збалансованого розвитку країни.

Літ.: Коробко Б. Енергетика та сталий розвиток (укр) / Б. Коробко. – [Б. м. : б. в.], 2007; Гринів Л. С. Екологічно збалансована економіка: проблеми теорії : монографія / Л. С. Гринів. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2001; Борщук С. Концепція сталого розвитку і проблеми оптимізації еколого-економічних систем / С. Борщук, В. Загорський // Регіон. економіка. – 2005. – № 3; Веклич О. О. Сучасний стан та ефективність економічного механізму екологічного регулювання / О. О. Веклич // Економіка України. – № 10. – 2003; Гринів Л. С. Концептуальні засади просторової парадигми екологічно збалансованої економіки / Л. С. Гринів // Регіон. економіка. – 2001. – № 4; Дорогунцов С. І. Управління техногенно-екологічною безпекою парадигми сталого розвитку: концепція системно-динамічного вирішення / С. І. Дорогунцов, О. М. Ральчук. – К. : Наук. думка, 2001; Поліщук В. Г. Понятійно-категоріальний апарат політики стимулювання сталого розвитку регіону / В. Г. Поліщук // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 11; Програма дій “Порядок денний на ХХІ століття”: Ухвалена конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Саміт “Планета Земля”, 1992 р.) : пер. з англ. – 2-ге вид. – К. : Інтелсфера, 2000; Голубець М. А.

Розвиток “сталий” чи “збалансований”? / М. А. Голубець // Укр. геогр. журн. – 2006. – № 2; Білорус О. Г. Глобальна перспектива і сталий розвиток: (Системні маркетинг. досл.) / О. Г. Білорус, Ю. М. Мацейко. – К. : МАУП, 2005; Шевчук В. Я. Макроекономічні проблеми сталого розвитку / В. Я. Шевчук. – К. : Гео-принт, 2006.

Михненко А.М., Козак В.І.

КОРПОРАТИВНА КУЛЬТУРА – система матеріальних і духовних цінностей, переконань, вірувань, уявлень, очікувань, проявів, що взаємодіють між собою, властивих даній корпорації, таких, що відображають її індивідуальність і сприйняття себе та інших у соціальному і речовинному середовищі, що виявляється в поведінці, взаємодії, сприйнятті себе і навколишнього середовища.

До поняття **К.к.** відносять також принципи, норми, поведінки і традиції, що сформувалися за час діяльності та сприймаються більшістю працівників. Головною відзнакою **К.к.** є ставлення до людей як до головної цінності, а тому і взаємодія між людьми та групами організовується на психологічному рівні за системним соціально-психологічним підходом.

К.к. включає: професіоналізм, лояльність, відданість щодо фірми, матеріальне та моральне стимулювання і заохочення кваліфікованих спеціалістів.

Основоположним елементом **К.к.** є її внутрішні цінності, до яких відносять головні філософські ідеї і положення, прийняті в організації. Внутрішні цінності організації можна умовно поділити на: 1) трудові – виконання обов’язків на високому рівні компетентності, брати на себе відповідальність і йти на ризик, пристосовуватись до змін, приймати рішення, працювати у команді; 2) загальнолюдські чесноти: бути відкритим до інформації і нових знань, довіряти і бути гідним довіри, поважати інших, відповідати за свої вчинки і брати на себе відповідальність.

Головні цінності та переконання знаходять відображення не тільки в програмних документах, законах, кодексах честі, внутрішньофірмових стандартах ведення бізнесу, а й у девізах і гаслах. Вони є одним з елементів **К.к.**, і в емкій та лаконічній формі підкреслюють найбільш сильні, значущі сторони тієї чи іншої організації.

Важливим елементом розвинутої **К.к.** є міфи і легенди. Вони існують зазвичай у вигляді

яскравих метафоричних історій, анекдотів та передаються від одного покоління працівників до іншого.

Видимими проявами **К.к.** є ритуали. Ритуали слугують засобом наглядної демонстрації ціннісних орієнтацій фірми, покликані нагадувати співробітникам про стандарти поведінки, норми взаємовідносин у колективі, які від них очікує компанія. Виділяють такі групи ритуалів: ритуали заохочення, що покликані показати схвалення чийогось досягнення чи визначеного стилю поведінки, що вписується у рамки корпоративних культурних цінностей; ритуали осуду – сигналізують про несхвалення у ставленні до людини, яка поводить себе не відповідно до норм даної **К.к.**; ритуали інтеграції – ті дії керівництва, які збирають службовців разом і допомагають їм усвідомлювати, що між ними є спільне. Саме ритуали, традиції, заходи є найбільш ефективним засобом управління **К.к.** і умонастроєм людей.

До основних складових **К.к.** також відносять: корпоративну місію (покликання організації в широкому сенсі – для економіки в цілому, для суспільства, і вузькому сенсі – визначення сфері її функціонування), корпоративна індивідуальність (сутність індивідуальної **К.к.**), корпоративну ідентичність (комплекс фактів, які організація повідомляє про себе), корпоративний імідж (образ організації у сприйнятті різних суспільних груп), фірмовий стиль (система проектування зовнішнього образу підприємства).

Спеціалісти вважають, що на зміну колишньому жорсткому ієрархічному “механістичному” устрою компаній приходять нова культура управління, що спрямована на систему корпоративних цінностей. Попередня концепція “корпорація – машина” замінюється концепцією “корпорація – співтовариство”. Частина науковців відстоює думку про те, що ієрархія – спосіб управління, що зжив себе. Водночас концепція “вертикального (ієрархічного) менеджменту” знаходить інші й досі доречні сфери застосування, концепція “горизонтального менеджменту” продовжує поширюватись.

Важливою сферою управління **К.к.** є кадрова система, що закладає інформацію про специфіку підходів до відбору кадрів, вимоги до професійних та особових якостей персоналу.

Мета **К.к.** – забезпечення високої прибутковості (ефективності) фірми за допомогою удосконалення управління людськими ресурсами для забезпечення лояльності співробітників до керівництва і рішень, що приймаються ними, виховання у працівників позитивного ставлення до фірми.

Літ.: *Виханський О. С.* Менеджмент : учебник / О. С. Виханський, А. И. Наумов. – 3-е изд. – М. : Экономист, 2003. – 528 с.; *Корпоративна культура організацій XXI століття* : зб. наук. пр. / Донбас. держ. машинобудів. акад. ; за заг. ред. С. В. Ковалевського. – Краматорськ : ДДМА, 2007. – 219 с.; *Демещенко В.* Корпоративна культура: мода чи реальність ділового світу? / В. Демещенко // Довідник кадровика. – 2007. – № 1(55); *Таран М.* Корпоративна культура / М. Таран // Кадровик України. – 2007. – № 11; *Власова Н.* Сильная корпоративная культура – высокие экономические результаты / Н. Власова // Менеджер по персоналу. – 2007. – № 8; *Артеменко Н. Г.* Корпоративная культура как фактор эффективности управления социально-производственной системой / Н. Г. Артеменко // Теория і практика упр. соц. системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія. – 2007. – № 1.

Жадан О.В.

КРЕДИТ – числовий еквівалент оцінки, що призначається модулям курсу, щоб окреслити обсяг навчального навантаження студента, необхідний для завершення курсу. Вони відображають кількість роботи, якої вимагає кожен елемент навчального процесу відносно загальної кількості роботи, необхідної для завершення повного року академічного навчання в закладі, тобто: лекції, практична робота, семінари, консультації, виробнича практика, самостійна робота – в бібліотеці чи вдома – і екзамени чи інші види діяльності, пов'язані з оцінюванням. **К.** слід призначати для модулів, а також на дипломний проект, кваліфікаційну роботу, виробничу практику, самостійну роботу.

Факультативним розділам курсів кредити присвоюються за тими самими принципами, що й для основного чи обов'язкового розділу курсу, тобто на базі тієї частини навчального навантаження, яке він становить відносно загального навчального навантаження для одного року навчання. Розділ курсу, що є факультативним в одному закладі, може бути основним або обов'язковим в іншому. У деяких закладах факультативні розділи не включаються до офіційної програми навчання, але можуть вивчатися додатково.

Ціна (обсяг) одного кредиту для всіх напрямів підготовки (спеціальностей) становить 36 академічних год. Кількість кредитів на навчальну дисципліну визначається діленням загального обсягу годин з навчальної дисципліни на ціну кредиту (з округленням до 0,5 кредиту).

Накопичення кредитів. У накопичувальній системі кредитів для успішного завершення навчання в семестрі, в навчальному році або в цілому за навчальною програмою необхідно отримати (зарахувати) певне число кредитів, що встановлюється вимогами даної програми. **К.** зараховуються (і накопичуються) тільки після того, як успішне досягнення особою, яка вчиться, підсумків навчання підтверджується контролем знань. Особи, які навчаються, можуть використовувати накопичувальну систему кредитів для переведення або накопичення кредитів в одному або різних освітніх установах. Система накопичення кредитів також дає змогу особам, які вчаться, засвоювати окремі розділи курсів або модулі без необхідності негайного академічного визнання підсумків навчання.

Система кредитів. Система, що сприяє вимірюванню і порівнянню підсумків навчання в контексті різних кваліфікацій, освітніх програм і умов навчання, на основі трудомісткості навчальної роботи студента, вимірної в одиницях часу.

Рівень (складність) кредиту. Індикатор відносних вимог до навчання або до міри свободи, що надається особі, яка навчається, в даному розділі або модулі. Зазвичай цей індикатор пов'язується з глибиною і складністю вивчення і іноді асоціюється з роком (курсом) навчання і/або з особливостями змісту розділу.

Літ.: *Мороз І. В.* Педагогічні умови запровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу : монографія / І. В. Мороз. – К. : Освіта України, 2005. – 196 с.; *Бабин І. І.* Формування системи забезпечення якості вищої освіти : доп. на наук.-практ. сем. “Кредитно-модульна система організації навч. процесу”, 12 лип. 2004 р. / І. І. Бабин. – [Б. м. ; б. в.]; *Грубінко В. В.* Формування інноваційного освітнього середовища у ВНЗ в контексті вимог Болонського процесу / В. В. Грубінко // Освіта як фактор забезпечення стабільності сучасного суспільства : матеріали міжнар. наук.-теоретич. конф. (м. Тернопіль, 26 берез. 2004 р.). – Тернопіль : Вид-во ТДПУ, 2004. – С. 6-17; *Особливості формування*

програми навчання студентів та запровадження інституту кураторів індивідуальних програм / Ю. Рудавський, П. Костробій, О. Лозинський, А. Загородній // Матеріали наук.-практ сем. "Кредитно-модульна система організації навчального процесу", 1-2 лип. 2004 р., Тернопіль. – Тернопіль : [б. в.], 2004. – 16 жовт. – С. 38-48.

Ларіна Н.Б., Грицун Г.Ю.

КРИЗА СИСТЕМНА (грец. krisis - рішення, поворотний пункт) – різка, радикальна зміна параметрів функціонування системи, що здатна призвести до її переходу в нову якість; гостра нестача матеріальних або духовних ресурсів, що забезпечують життєздатність системи. Системно-кризовий аналіз має широке застосування у більшості гносеологічних схем – від техніки і медицини до політики й економіки. У соціальному контексті **К.с.** – це найгостріша форма прояву соціальних суперечностей, пов'язана з порушенням стабільності соціальної системи. Суперечність є об'єктивною основою **К.с.** Її суб'єктивна складова проявляється у вигляді усвідомлення соціальним суб'єктом ситуації як критичної, відчуття ним "межі", "глухого кута", неможливості подальшого розвитку на попередній організаційній, ресурсній, цільовій основі.

У соціальній практиці використовуються наступні тлумачення **К.с.**

Економічна криза (криза перевиробництва) – періодично повторюване в ринкових умовах відносно перевиробництво товарів та послуг, що не знаходять споживачів унаслідок обмеженої платіжної спроможності населення.

Політична криза – надміру критичне ставлення до влади широким верствам населення, чий інтерес не задовольняється або взагалі нехтуються наявною політичною системою (державою). Призводить до коригування системи влади шляхом оперативного прийняття відповідних нормативно-правових актів (законів), дочасних виборів, кадрових ротаций або ж до її повного заміщення новою владною конструкцією в результаті революційного тиску. Частковими варіантами політичної кризи можуть бути урядова, парламентська, конституційна та ін. Урядова криза – часткова або повна відставка уряду в результаті провалу його політики або накопичення критичної маси розбіжностей між урядовими партіями, міністрами тощо. Парламентська криза – нездатність демократич-

но обраного законодавчого органу виконувати свої конституційні обов'язки, наслідком чого є гальмування та повне призупинення законотворчого процесу. Конституційна криза – невідповідність основного закону країни та чинного законодавства взагалі глибинним соціально-політичним, економічним, духовно-культурним, етнопонаціональним та іншим процесам, що відбуваються у суспільстві.

Можливими є локальні соціальні кризи, що стосуються окремих аспектів суспільного життя або ж соціальних груп. Так, молодіжні "бунти", що періодично відбуваються в різних країнах, є формою вираження проблем молоді, але практично не стосуються інших соціальних груп, не супроводжуються політичними переворотами.

У розвиткові **К.с.** необхідно виділяти три основні фази.

Передкризова фаза – це зовнішнє збереження рівноваги сторін, супроводжуване латентним (прихованим) підвищенням напруги у їх взаємовідносинах. На цій фазі доволі часто суспільні протиріччя поширюються на більшість сфер.

Кульмінаційна фаза є порушенням рівноваги. В її межах гострота суперечностей сягає апогею, перебіг подій значно прискорюється, відбуваються стрімкі, іноді блискавичні повороти у розвиткові соціального процесу. Як правило, саме на цій фазі відбувається руйнація усталених, традиційних структур (інститутів).

Третя фаза – вихід із кризи – може мати такі варіанти прояву: а) подолання кризи, відтворення на оновлених засадах втраченої рівноваги, відновлення функціонування докризових, але суттєво переформатованих структур (дочасні парламентські або президентські вибори, формування уряду в оновленому складі тощо); б) набуття руйнівними процесами незворотного характеру, наслідком чого стає руйнування економічної, політичної та інших систем.

На перебіг **К.с.** впливають як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. До останніх слід віднести тиск засобів масової інформації, ставлення населення, закордонну підтримку тощо.

Як свідчить практика більшості країн, **К.с.** передують стагнація системи – застій, згорання змін, закостеніння форм, частковий розпад структур соціального життя. Ці чинни-

ки призводять до зниження ефективності функціонування системи, її регресивного розвитку, накопичення та загострення суперечностей.

Прийнятними виходами зі стану соціальної стагнації є здійснення політичної, економічної та інших масштабних реформ, активний пошук методів розв'язання наявних суперечностей, нормалізація відносин із сусідніми державами, використання можливостей наддержавних інституцій (світових, регіональних). В основі таких заходів має бути політична воля державних лідерів.

Глобальні проблеми сучасності являють собою **К.с.** цивілізаційного рівня. Найгострішими формами їх прояву є подальша ескалація суперечностей між суспільством та середовищем його існування (екологічна криза), між розвиненими країнами та “третім світом” (глобалізаційна криза), між представниками різних етноконфесійних груп тощо.

Літ.: *Глобальні трансформації: політика, економіка, культура* / Л. Гелд та ін. – К. : Фенікс, 2003; *Глобалізація і сучасний міжнародний процес* / за заг. ред. Б. І. Гуменюка, С. О. Шергіна. – К. : [б. в.], 2009; *Лукашевич В. М.* Глобалістика / В. М. Лукашевич. – Львов : [б. и.], 2004.

Ткачук Р.Л.

КСЕНОФОБИЯ (від грец. *xenos* – чужий і *phobos* – фобія, страх) – у широкому значенні – нав'язливий страх перед незнайомцями, хоча цей термін часто вживають для характеристики почуттів радше ненависті та зневаги, ніж страху. **К.** – це одна з форм національних забобонів, що проявляються у неприязні до будь-яких іноземців і є наслідком неповного або викривленого знання про людей іншого етнічного походження. Виникаючи на основі асоціації, уявлень чи припущень і вкорінюючись у масову свідомість, **К.** суттєво впливає як на формування громадської думки з питань міжетнічних відносин, так і на державну етнополітику, та викликає расову, національну нетерпимість і дискримінацію.

Ускладнюють подолання **К.** не тільки соціально-економічні причини (наприклад конкурентна боротьба між представниками різних етносів на ринку праці), але й певні стійкі психологічні установки (хибне переконання тих чи інших соціальних груп певного етносу в існуванні “нижчої” і “вищої”

раси і у своїй належності до останньої). **К.**, втім, не становить серйозної загрози для суспільств, які характеризуються стабільністю, високим рівнем розвитку економіки, демократії, загальної і політичної культури громадян, зокрема культури міжетнічного спілкування. Також **К.** відрізняється від шовінізму (який припускає ще й надмірний патріотизм і надмірну національну самооцінку), оскільки полягає передусім у негативному ставленні до зовнішніх груп.

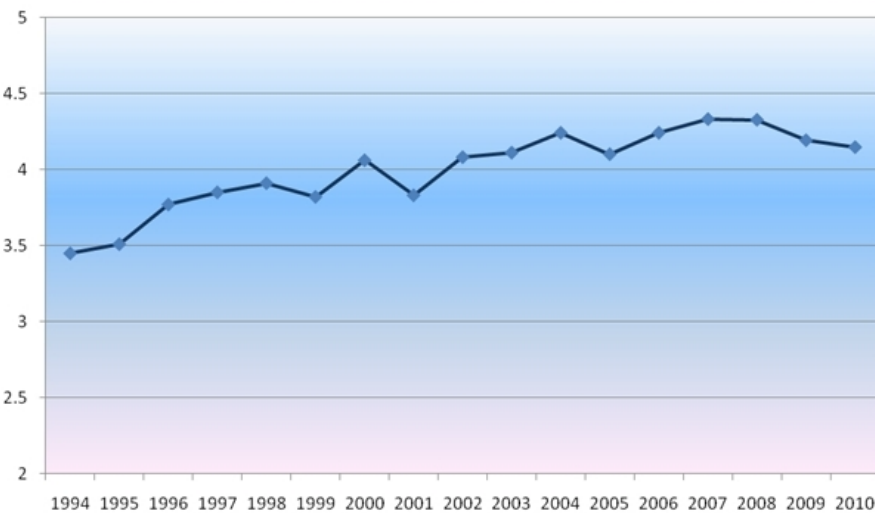
К. завжди відігравала певну роль у світогляді різних груп і спільнот. Її стійкість кидає виклик ідеологічному універсалізму таких панівних течій, як лібералізм і соціалізм, протягом останніх двох сторіч і править за рушії суто доктринерських політичних феноменів – расизму і націоналізму. Ксенофобні тенденції помітніші там, де руйнуються родинні структури і традиції, як у Німеччині після 1918 р., або в Східній Європі 1990-х рр. після краху комунізму. **К.** виявляється у ворожості до іммігрантів та різних етнічних груп. На початку ХХІ ст. найчастішими мішенями **К.** в багатьох країнах стали мігранти, що шукають політичного притулку.

Рівень **К.**, як і рівень толерантності (див. *толерантність міжетнічна*), визначається за т. зв. шкалою соціальної дистанції Богардуса. Опитування КМІС (лютий 2010 р.) засвідчило постійне зростання рівня **К.** в Україні з 1994 до 2008 р., але в 2009 та 2010 р. намітилися ознаки деякої стабілізації ситуації (див. рисунок).

К., расизм і расова дискримінація та пов'язана з ними нетерпимість є серйозними порушеннями всіх прав людини, перешкоджають їх повному здійсненню і заперечують очевидну істину про те, що всі люди народжені вільними і рівними. **К.** по відношенню до негромадян, особливо мігрантів, біженців та шукачів притулку, є одним з основних джерел сучасного расизму. Адже більшість порушень прав людини по відношенню до членів таких груп здійснюється в контексті дискримінаційних, ксенофобських і расистських видів практики. **К.** є також перешкодою для дружніх і мирних відносин між народами і націями та належить до глибинних причин багатьох внутрішніх і міжнародних конфліктів, включаючи збройні конфлікти будучи також дуже часто їх наслідками.

Сьогодні для забезпечення повної поваги всіх прав людини (економічних, соціальних,

культурних, громадянських і політичних), які є універсальними, неподільними, взаємозалежними і взаємопов'язаними, існує необхідність національних і міжнародних дій, направлених на боротьбу проти

Динаміка рівня ксенофобії населення України (1994-2010 рр.)

К., расизму, расової дискримінації і пов'язаної з ними нетерпимості.

Основоположним принципом міжнародного гуманітарного права у цій сфері є принцип недискримінації, який гарантує однакове ставлення до людей, незалежно від їхньої національності, расової належності чи етнічного походження, релігії або вірувань тощо. Договір про заснування європейської спільноти (1957) оголошує поза законом будь-яку дискримінацію за національністю. Згідно з Амстердамським договором (1997) у Договорі про заснування Європейської спільноти з'явилась нова, 13-а, стаття, спрямована на зміцнення принципу недискримінації. Лісабонський договір, поряд із обмеженням прав за національністю, забороняє дискримінацію за расою, кольором, етнічним або соціальним походженням, мовою, релігією чи віруваннями, політичними або іншими поглядами, належністю до національної меншини тощо. Декларація про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (2001), у свою чергу, закликає до необхідності всім сторонам збройних конфліктів неухильно дотримуватись цього принципу, а державам і міжнародній спільноті проявляти особливу пильність у періоди збройних конфліктів і продовжувати боротьбу проти всіх форм **К.** та расової дискримінації. У рамках євроінтеграційних процесів Україна також формує національне антидискримінаційне законодавство, в основі якого Конституція України, закони України та міжнародні правові

акти, згода на обов'язковість яких надана ВРУ.

Літ.: Декларація про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. – [Б. м., б. р.]; *Етнічний довідник: поняття та терміни*. – К. : [б. в.], 1997; *Короткий оксфордський політичний словник* / пер. з англ. ; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2005; *Мудрий Я. М.* Словник-довідник термінів з європейської інтеграції / Я. М. Мудрий ; за заг. ред. : М. Бойцуна, Я. М. Мудрого, О. М. Рудіка. – К. : Міленіум, 2009; *Толерантність населення України : Опитування* / Київ. міжнар. ін-т соціології, листопад 2010. – К. : [б. в.], 2010; *Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг* / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010.

Сичова М.Д.

КУЛЬТУРА (лат. cultura – оброблення, виховання, утворення, розвиток, шанування) – система надбіологічних програм, що історично розвиваються, людської життєдіяльності (діяльності, поведження й спілкування), що забезпечують відтворення й зміну соціального життя у всіх його основних проявах. Програми діяльності, поведження й спілкування представлені різноманітним знань, норм, навичок, ідеалів, зразків діяльності й поведження, ідей, гіпотез, вірувань, цілей, ціннісних орієнтацій й т.ін. У сукупності й динаміці вони становлять історичний соціальний досвід, що накопичується. **К.** зберігає, транслює цей досвід (передає його від покоління до покоління). Вона та-

кож генерує нові програми діяльності, поводження й спілкування, які, реалізуючись у відповідних видах і формах людської активності, породжують реальні зміни в житті суспільства. **К.** тісно пов'язана з історичним розвитком цивілізації та цивілізаційно-глобалізаційними процесами у світі. **К.** у певні історичні проміжки позначала оброблення людиною землі. Потім зміст терміна розширився. Ним стали позначати також процеси й результати оброблення матеріалів природи в різних ремеслах, а потім – і процеси виховання й навчання людини. У цьому розширеному змісті термін “культура” вперше був ужитий у роботі давньоримського оратора й філософа Марка Тулія Цицерона “Тускуланські рукописи” (45 р. до н.е.). Поняття повсякденної мови, що позначає обробку ґрунту, Цицерон використовував у переносному розумінні як оброблення людського розуму в процесі навчання й виховання. Вважаючи, що глибокий розум виникає завдяки філософським міркуванням, він характеризував філософію як **К.** розуму. Подальший розвиток поняття **К.** пов'язане з його поширенням на все штучно створене людиною на протигагу природному. У цьому розумінні термін був використаний у працях німецького філософа-просвітителя і юриста С.Пуфендорфа. В роботі “Про право природне” (1684) він визначив **К.** як опозицію “природному стану”, як все те, що зроблено. Починаючи з другої половини XVIII ст. термін “**К.**” став широко вживатися в європейській філософії й історичній науці. У цей час **К.** розглядається як найважливіший аспект життя суспільства, пов'язаний зі способом здійснення людської діяльності, що відрізняє людське буття від тваринного існування. Виникає кілька напрямів у розробці проблематики **К.** У першому з них **К.** з'являлася як процес розвитку людського розуму й розумових форм життя, що протистоять насильству й варварству первісного буття людства (французькі просвітители); як історичний розвиток людської духовності – еволюція моральної, естетичної, релігійної, філософської, наукової, правової й політичної свідомості, що забезпечують прогрес людства (німецький класичний ідеалізм (І.Кант, І.Г.Фіхте, Ф.В.І.Шеллінг, Г.В.Ф.Гегель), німецький романтизм (Ф.Шілер, Ф.Шлегель); німецька освіта (Г.Лесінг, І.Г.Гердер)). Другий напрям акцентував увагу не на по-

ступальному історичному розвитку **К.**, а на її особливостях у різних типах суспільства, розглядаючи різні **К.** як автономні системи цінностей та ідей, що визначають тип соціальної організації (неокантіанство – Г.Ріккерт, Е.Касіпер, М.Вебер). Надалі цей аспект продовжили досліджувати Н.Я.Данилевський, П.А.Сорокін, А.Тойнбі, О.Шпенглер. Разом з тим тлумачення **К.** було розширене шляхом включення в неї всіх складових матеріальної **К.**, етнічних звичаїв, розмаїтості мов і символічних систем.

У кінці XIX ст. – першій половині XX ст. при вивченні проблематики **К.** застосовували досягнення антропології, етнології, теорії систем, семіотики й теорії інформації (культурна антропологія – Е.Б.Тайлор, Ф.Боас, А.Кребер, Р.Редфілд; соціальна антропологія й структурний функціоналізм – Б.Малиновський, А.Радкліфф-Браун, Р.Мертон, Т.Парсонс; структурна антропологія й структуралізм – К.Леві-Строс, М.Фуко, Р.Барт; неофрейдизм, постмодернізм та ін.).

Структурна парадигма передбачає три підходи – три аспекти з'ясування того, що є **К.**: 1) антропологічна складова: **К.** – спосіб життя суспільства, народу чи групи народів – первісна **К.**, східна **К.**, європейська **К.**; 2) галузева складова: **К.** – аспект суспільного життя (економіка, наука); 3) гуманітарна складова (аксіологічний компонент): оцінка ступеня цивілізаційної належності особи, групи людей чи народів (“культурна людина”, “культурні народи”, “масова **К.**”, “елітарна **К.**”).

К. те, що є не лише очікуваним результатом, а й несподіваним наслідком діяльності людей. Структурним аспектом виступає в цьому контексті саме діяльність, і саме людей, тобто їх суспільна діяльність. **К.** – сукупність матеріальних та духовних досягнень, здобутків суспільства. **К.** є проявом позитивних результатів цілеспрямованої діяльності людей: насамперед з предметними, речовими результатами (твори мистецтва, архітектурні споруди, технічні конструкції). Суб'єкт сприймає **К.**, зокрема мистецтво або техніку, як сукупність виробів, машин, пристроїв, споруд тощо, як скарбницю технічних, художніх та інших витворів. Визначення **К.** як сукупності матеріальних, предметно-речових надбань не є повним контекстуально, оскільки репрезентує лише однобічну сутність цього суспільного явища. **К.** резуль-

тується не лише у предметних та речових витворах, як знайшли відображення у металі, кераміці, мелодії чи писемних знаках. Існують й інші створені людьми засоби – гнучкі й мобільні, здатні до видозміни, а отже, й удосконалення, за допомогою яких стає можливою фіксація досягнень історичного поступу **К.** Проявом **К.** є народні звичаї та традиції – безупинний стихійний етнонаціональний творчий процес, продуктом якого є сама соціальна людина з її усталеним комплексом особливих для кожної спільноти відчуттів, стереотипів бачення світу та практично-дієвих реакцій. **К.** акумулюється не лише в успадкованих, а й набутих знаннях та вміннях людей, як реальний творчий потенціал, що реалізується чи, навпаки, не реалізується за певних умов. **К.** – не лише зібрання творінь, вона є сукупністю певних реальних діючих законів, людських знань та умінь, які приховані чи певним чином закодовані, тобто перебувають у зменшеному вигляді. **К.** – неупинний процес взаємообміну, під час якого люди збагачують, удосконалюють та поповнюють свої знання та вміння шляхом освоєння створеного попередниками, і, у свою чергу, власною творчістю поповнюють, збагачують культурну скарбницю свого народу та людства. Історичний поступ народу (суспільства) відбувається адекватно та раціонально, коли згадані процеси перебувають у динамічній рівновазі. Якщо ж ця рівновага порушується, виникають кризові явища. За умови нехтування, забуття створеного попередніми поколіннями, тим більш його руйнування, народи поступово втрачають свою етнонаціональну ідентичність і гинуть: зникають як особливі соборні індивіди. Аналогічним є виникнення труднощів в освоєнні спадщини через недостатню увагу сучасників до підготовки підростаючих поколінь, турботу про забезпечення нормальних умов для реалізації творчого потенціалу народу: тоді уповільнюється або припиняється процес розширеного відтворення **К.**, з'являються застійні тенденції, стагнація, виродження і, зрештою, настає загибель нації. У цьому контексті трансформація стосується не фізичного зникнення, а відмирання духовного – через затьмарення самосвідомості народу, втрату здатності до самоідентифікації, підтримання й утвердження традиційних національних цінностей. **К.** – процес

освоєння людиною світу: освоєння людьми довкілля та освоєння людей у довкіллі. Освоєння людини у світі полягає в тому, що вона формує світ своїм, змінюючи його на основі пізнаних закономірностей, дане природою пристосовує до власних потреб або (чи разом з тим) змінюючи себе (змінює щось у собі), пристосовується до реальних умов.

Відповідно до цього загальний процес освоєння людьми світу має два аспекти: об'єктивний та суб'єктивний, які втілюються в істотно відмінних результатах (чи наслідках) і які можна теоретично розрізнити (виокремити) як дві течії в єдиному культурно-історичному потоці, по суті, два процеси: соціальний та етнонаціональний.

Соціально-культурний процес – процес освоєння людьми довкілля, результати якого мають об'єктивний характер і безпосередньо загальнолюдське значення. Результатом (позитивним) згаданого процесу є цивілізація. До цього можна віднести: позитивні знання та вміння, насамперед природничі науки, технології, що базуються на їх досягненнях, а також практичний досвід в усіх сферах життєдіяльності людей – від повсякденного побуту до суспільного врядування. Продуктом соціокультурного процесу і є цивілізація.

Етнокультурний (національно-культурний) процес – процес освоєння людей у довкіллі, результати якого мають суб'єктивний характер і лише за певних обставин можуть бути (а можуть і не бути, що є правилом) загальнолюдського значення. Це: філософія, релігія, мистецтво, політичні уявлення (цінності) тощо.

Загальний культурний процес (процес освоєння людей у світі) відбувається двома потоками: соціальним та етнонаціональним. Так само і етнонаціокультурний процес фрагментується на три складові: етизацію, естетизацію, сакралізацію. **К.** є єдиним процесом, її складові можна виділити лише теоретично.

Літ.: Безклубенко С. Мистецтво: терміни та поняття : енцикл. вид. : у 2 т. : Т. 1 (А-Л) / Сергій Безклубенко. – К. : Ін-т культурології АМУ, 2008. – 240 с.; Морозов А. И. Поколения молодых. Живопись советских художников 1960-80 годов / А. И. Морозов. – М. : [б. и.], 1989; Моль А. Социодинамика культуры / А. Моль. – М. : [б. и.], 1973.
Білинська М.М.

КУЛЬТУРА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ – стійка система оцінок і норм, в якій органічне поєднання професіоналізму, компетентності та моральних принципів державних службовців втілюватиме умови для якомога більш ефективного її впливу на реальне життя громадян.

К.д.у. – складне, внутрішньосуперечливе соціально-духовне явище, що відображає здатність людини керуватися в межах провідних політичних цінностей різними стандартами і традиціями владно-управлінської діяльності. **К.д.у.** виступає комплексним поняттям універсального характеру, що виражає конкретні форми взаємодії людей з приводу владних відносин, що виявляються у різних ситуаціях.

К.д.у. – це: по-перше, специфічний вид загальної культури; по-друге, форма здійснення державних управлінських процесів і, по-третє, комплексна якісна характеристика взаємовідносин суб'єкта і об'єкта державного управління, тобто влади і суспільства – у глобальному розумінні, або державного органу (посадовця) і громадянина (групи громадян) у більш вузькому розумінні. Під **К.д.у.** також розуміють систему теоретичних і практичних знань, правових і моральних норм, що стосуються державно-управлінської діяльності, а також принципів організаційної структуризації органів державної влади та форм, методів і стилів їх функціонування. Вона є якісною характеристикою державно-управлінської діяльності, що відображається у формах та засобах взаємодії людей, задіяних у процесі здійснення функцій держави. Дана категорія визначається характером організації влади, досконалістю побудови системи державних органів, мірою демократичності суспільних відносин, їх цивілізованістю і гуманністю.

Виходячи з позиції структурно-функціонального підходу з урахуванням концепції Б.Гаєвського та В.Рибкала, в якій **К.д.у.** розглядається в контексті організаційної досконалості державної системи України та у функціональному стані владних інституцій, структуру **К.д.у.** можна представити як поєднання культури організаційної побудови органів державної влади і культури управлінської діяльності.

К.д.у. має низку особливостей, які відрізняють її від усіх інших видів і форм культури.

1. Управлінська культура – це характеристика суб'єкта управління, який досить сут-

тєво впливає на всі параметри об'єкта, тобто на все суспільство.

2. Управлінську культуру поєднують з управлінською поведінкою.

3. Модель культури управління об'єднує такі напрями: систему управління, організаційну складову та організаційну будову, субкультури.

4. До складу культури управління відносять загальну (культури зовнішнього вигляду, поведінки, мови тощо), професійну, правову, економічну, організаційну, технічну тощо. Оскільки поняття “культура” виражає досягнутий людством на певному історичному етапі рівень розвитку суспільства й людини, виражений у типах і формах організації й діяльності людей, то проявом культури **К.д.у.** є:

- культура державного апарату управління;
- матеріальні й духовні форми культури, впроваджені й використовувані в управлінні;

- рівень духовного розвитку і відповідні знання людей, зайнятих в управлінській сфері;

- уміння й навички, необхідні для виконання своїх функцій;

- уміння працювати творчо, ініціативно, професійно з постійним пошуком раціональних методів і прийомів;

- широке використання науки і техніки;

- якість управлінських послуг.

Особливістю теоретичної розробки проблеми **К.д.у.** є те, що ця категорія перебуває на межі різних наук – менеджменту, культурології, філософії, соціальної психології, соціології управління та ін. Тому існує різниця у підходах до вивчення **К.д.у.** Так, економісти та фахівці у галузі менеджменту (М.Бочкарьов, Г.Попов, А.Панов, В.Григор'єв) основний акцент роблять на аналізі управлінської діяльності та її впливу на ефективність функціонування об'єкта управління; філософи та культурологи (С.Маркарян, Г.Хаст, О.Єськов, В.Колійчук) – на загальній культурі управління, де він виступає і як творець, і як творіння, та звертають увагу на значимість різних життєвих цінностей; соціальні психологи (В.Білолипецький, А.Китов, В.Шепель), характеризуючи управлінську культуру, основну увагу звертають на індивідуальні особливості управлінців; фахівці з державного управління (Б.Гаєвський, Т.Хомуленко, М.Пірен, С.Серьогін, Н.Мельтюхова, О.Крутий, В.Євдокимов) роз-

глядають питання організаційної та політичної культури в органах державної влади, формування іміджу як державних управлінців, так і органів державної влади, культури ділового спілкування тощо.

Аналіз наукових джерел з вивчення **К.д.у.** можна також доповнити і роботами авторів, які займалися питаннями професійної, етичної, правової та політичної культури державних службовців, а також проблемами організації державної служби, зокрема: В.Бакуменка, Т.Василевської, В.Воронкової, Л.Воронько, С.Дубенко, В.Корженка, І.Нинюк, О.Оболенського, М.Рудакевич та ін.

Літ.: *Белоліпецький В. К.* Етика и культура управления : учебно-практ. пособ. / В. К. Белоліпецький, Л. Г. Павлова. – М. : ИКЦ “МарТ” ; Ростов н/Д, 2004. – 384 с.; *Гаєвський Б. А.* Культура державного управління: Організаційний аспект : монографія / Б. А. Гаєвський, В. А. Ребкало. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 144 с.; *Тертичка В. Р.* Культура державного управління як основа діяльності місцевого самоврядування / В. Р. Тертичка // Вісн. НАДУ. – 2002. – № 2. – 240 с.; *Сергєєва Л. М.* Застосування методів оцінки рівня культури управління на державній службі / Л. М. Сергєєва : матеріали наук.-практ. конф., 28 листоп. та 21 груд. 2006 р. – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ 2007. – С. 145-148; *Kilmann R.* Issues in Understanding and Changing Culture / R. Kilmann, M. J. Saxton & R. Serpa // California Management Review, Winter, 1986. – P. 89-95; *Tedlow R. S.* Keeping the corporate image : Public relations and business 1900-1950 / R. S. Tedlow. – Greenwich, CT: JAI, 1979. – 418 p.
Падафет Ю.Г.

КУЛЬТУРА ОРГАНІЗАЦІЙНА – специфічне поєднання цінностей, відносин, норм, звичок, символів, стійких традицій, форм поведінки і ритуалів, що декларуються, поділяються й приймаються членами організації. В межах теорії менеджменту **К.о.** розглядається як потужний стратегічний інструмент, що дає змогу орієнтувати всі підрозділи організації і окремих осіб на спільні цілі; мобілізувати ініціативу співробітників, виховувати відданість організації, поліпшувати процес комунікації, поведінку.

К.о. формується виходячи з характеристик діяльності підприємства і його членів, елементів культури або ґрунтується на її трактуванні як цілісної категорії (соціального клімат, спосіб мислення та спосіб дії, прийнятий на підприємстві).

Складовими **К.о.** є цінності, цілі, знання, комунікації, процеси. **К.о.** включає: усвідом-

лення кожним працівником свого місця в організації, групі, команді; цінності й норми поведінки; комунікаційну систему і культуру спілкування; критерії і правила розподілу повноважень і відповідальності, статусу і влади; сформовані в організації звички й традиції; взаємини між людьми; діловий етикет і трудову етику; правила корпоративної культури.

Типи **К.о.**: 1. Культура влади – особливу роль відіграє лідер, його особисті якості і здібності. Як джерело влади помітне місце належить ресурсам, що перебувають у розпорядженні того чи іншого керівника. Даний тип культури дає змогу компанії швидко реагувати на зміну ситуації, швидко приймати рішення та організувати їх виконання. 2. Рольова культура – характеризується суворим функціональним розподілом ролей і спеціалізацією учасників. Основним джерелом влади є не особисті якості, а становище в ієрархічній структурі. 3. Культура завдання – орієнтована на вирішення завдань, реалізацію проектів. Ефективність визначається високим професіоналізмом співробітників і кооперативним груповим ефектом. 4. Культура особистості – об'єднує людей для досягнення власних цілей. **К.о.** втілює сповідувані організацією загальнолюдські і професійні цінності.

К.о. (Ф.Р.Клакхон, Ф.Л.Стродбен) слід охарактеризувати як сукупність правил і прийомів розв'язання проблем зовнішньої адаптації і внутрішньої інтеграції працівників. Згідно з Е.Шейном, **К.о.** слід розглядати в контексті трьох рівнів:

- 1) “поверхневий” (чи “символічний”) – включає спостереження, поведінку, мову, лозунги;
- 2) “підповерхневий” – вивченню піддаються цінності організації відповідно до того, наскільки вони відображаються в символах і мові;
- 3) “глибинний” – включає базові положення, які важко усвідомити навіть самим членам організації, – це приховані і такі, що сприймаються на віру, пропозиції людей, що зумовлюють поведінку людей в організації. Е.Шайн (Schein, 1985) розглядає **К.о.** як продукт досвіду соціальних груп; групи розвивають сильні культури тоді, коли володіють стабільним і однорідним складом та існують протягом тривалого періоду часу. На культуру всередині організації впливають куль-

турні зразки, наявні в суспільстві в цілому. Структура **К.о.** включає: поведінські стереотипи, що виникають при взаємодії людей: мова, звичаї, традиції, ритуали; групові норми: стандарти, цінності, норми; найбільш загальні політичні та ідеологічні принципи; почуття, викликане фізичним складом груп і характерною манерою взаємодії їх членів одне з одним; наявний практичний досвід: методи і прийоми, що використовуються групами для досягнення певних цілей.

Виділяють кілька підходів до розуміння **К.о.**:
1. Символічний підхід. **К.о.** являє собою смислові системи, що передаються за посередництвом мови та інших символічних засобів, що виконують репрезентативні, директивні й афективні функції, здатні створювати культурний простір і особливе сприйняття реальності. Розгляд організації як системи знання відкриває перспективи для розуміння феномена організованої діяльності.
2. Когнітивний підхід. Основний акцент робиться на таких аспектах культури, як: когнітивна свідомість; когнітивні схеми чи загальна система знання, вірувань і правил, що зумовлюють відповідні форми поведінки.
3. Цілісний підхід (холістичний). **К.о.** слід аналізувати як складне “природно-штучне” утворення. Холізм властивий цілому ряду концепцій розвитку, розглядає світ як ієрархію “цілісностей”, найвища з яких – людська особистість. Цілісний підхід має свої витоки в поширенні клімату організації як інтегральної характеристики її середовища, набору об’єктивних властивостей організації (її об’єм, формальна структура, стиль керівництва, цілі організації), а також психологічного середовища (суб’єктивні враження сприйняття організації з боку її працівників).

Літ.: Армстронг М. Практика управління людськими ресурсами / М. Армстронг ; пер. с англ. под ред. С. К. Мордовина. – 8-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 832 с.; Штейн Э. Х. Организационная культура и лидерство / Э. Х. Штейн ; пер. с англ. под ред. В. А. Спивака. – СПб. : Питер, 2002. – 356 с.; Воронкова В. Г. Філософія / В. Г. Воронкова. – К. : ВД “Професіонал”, 2004. – 464 с.; *Енциклопедія етнокультурознавства*. Понятійно-термінологічний інструментарій, концептуальні підходи. – Ч. 1. Особа, нація, культура. – К. : [б. в.], 2001. – 521 с.

Ребкало В.А., Козаков В.М.

КУЛЬТУРНА АКУМУЛЯЦІЯ – додавання нових елементів до існуючої культури,

процес збагачення її новими елементами – виникнення нових зв’язків, диференціація, інтеграція старих і запозичення з інших культур.

К.а. – накопичення культурного потенціалу, спадщини. **К.а.** має місце там, де до культурної спадщини додається більша кількість нових елементів, ніж відкидається старих. Навпаки, коли протягом конкретного періоду зникає більше культурних рис, ніж додається, говорять про культурне виснаження. **К.а.** являє собою такий процес, кінцевим завершенням якого виступає освіта культурної спадщини, яке вказує на ту частину матеріальної і духовної культури, яка створюється минулими поколіннями і передається наступним як щось цінне і шановане. Суспільство, підтримуючи свою культуру, створило систему культурних закладів, покликаних акумулювати культурну спадщину, зберігати і передавати її наступним поколінням. У числі каналів **К.а.** називають музеї та бібліотеки.

В Афінах у Лікеє, заснованому Аристотелем у 335 році до н. е., була зібрана колекція природничих пам’ятників, яка використовувалася в освітніх цілях. По суті, це був перший соціальний інститут, який виконував функції сучасних музеїв (інформаційні, демонстраційні, просвітницькі) і при цьому справляв естетико-емоційний вплив. Найбільш значними сховищами картин елліністичної епохи були пінакотека, створена на Акрополі в Афінах, Олександрійський музей (заснований близько 290 р. до н. е.) та Пергамська бібліотека (III ст. до н. е.) – найбільше в античності сховище книг і художніх цінностей. Для епохи Ренесансу характерний підвищений інтерес до спадщини минулого, особливо у Флоренції XIV-XV ст. Багато заможних флорентійських купців і аристократів захоплювалися збиранням колекцій монет, печаток, гем, медалей, гобеленів, ікон, скульптур, живопису, рідкісних книг, предметів озброєння. Перше місце серед флорентійських колекціонерів за широтою інтересів належало роду Медичі. XV-XVI ст. – час створення одного з найстаріших у Європі музеїв – галереї Уффіці у Флоренції. Так, на межі XIV-XV ст. був зроблений крок від безсистемного збирання до появи зібрань, які мають культурну та наукову спрямованість. Стали утворюватися кунсткамери, мюнц-кабінети, галереї, пінакотеки тощо. У XVI ст. виник-

ли перші публічні музеї у Венеції, Англії, Франції та Швейцарії.

Сьогодні фахівці розрізняють три типи музеїв (науково-просвітницькі, дослідницькі, навчальні) і безліч профілів: історичні, художні, технічні, сільськогосподарські, природничо-наукові, мистецтвознавчі, літературні, меморіальні, комплексні, краєзнавчі та ін. Завдяки дбайливому підходу до відбору, зберігання і експонування предметів музеї та галереї створюють еталонні культурні середовища. У цьому полягає їх найважливіша культурна функція. Дійсно, в музеях зберігаються найцінніші твори, а не те, що випадково принесли відвідувачі. Не менш важлива просвітницька функція музеїв.

Пам'ятки писемності почали збирати, каталогізувати і зберігати в давнину (в Ассирії, Давньому Єгипті, Греції і Римі). Перші бібліотеки з'явилися у другому тисячолітті до н. е. Перша публічна бібліотека функціонувала вже в V ст. до н. е. (при Пісістрат в Афінах). Поширювалися бібліотеки при монастирях раннього середньовіччя, а нову якість отримали в XV ст. після винаходу друкарства.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Кравченко А. І.* Культурологія : учеб. пособие для вузов. – 3-е изд. – М. : Академ. проект, 2002.

Михненко А.М.

КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД – загальний метод дослідження, який дає можливість установити залежність поведінки суб'єктів суспільного управління від рівня культури суспільства.

К.п. може також розглядатися як методологічна основа культурології як науки. Спрямований на інтеграцію дослідницького матеріалу, накопиченого різними галузями гуманітарних знань, що займаються вивченням культури (філософія культури, теорія культури, мистецтвознавство, психологія культури, соціологія культури, історія культури та ін.), і реалізує прагнення до аналізу культури в парадигмі, що задається теорією систем. У рамках **С.п.** культура розглядається як система, що складається і функціонує у взаємодії: об'єктивної (будь-які культурні об'єкти) і суб'єктивної (“зліпок” культури у свідомості) форм; раціональної і емоційно-

чуттєвої її складових; культурно-новаційних механізмів і властивих культурі способів забезпечення собі-тотожності; процесів виробництва, поширення (трансляції) і “присвоєння” культурних цінностей та ін.

Одна з перших спроб застосування **С.п.** належить Л.Уайту. У роботах “Наука про культуру” (1949), “Еволюція культури” (1959), “Поняття культури (1973) та ін. він розглядає культуру як цілісну і самоналагоджену систему матеріальних і духовних елементів (загальний закон розвитку культури ним сформульовано таким чином: “Культура рухається вперед у міру того, як зростає кількість загнужданої енергії на душу населення, або в міру того, як зростає ефективність або економія в засобах управління енергією, або і те, й інше разом”). Різні варіанти опису культури як системи присутні в роботах Малиновського, Сорокіна, одного з творців структурно-функціонального напрямку в соціології Парсонса та ін.

Складність реалізації **К. п.** пояснюється насамперед тим, що і культура в цілому, і самі по собі окремі її компоненти (мистецтво, етика, релігія, міфологія, технологічна культура тощо) являють собою системи високої складності (їх характеристики і вивчаються різними сферами гуманітарних досліджень, всередині яких, у свою чергу, виникають різноманітні школи зі своїми науковими “домінантами”). У зв'язку із цим одним з найважливіших завдань **К.п.** є вироблення загальномоделного, системно-цілісного визначення феномену культури, всі інші трактування якого були б окремими випадками цього визначення. Друга група проблем у принципі аналогічна тому, з чим стикнулася у своєму розвитку сама загальна теорія систем, – на загальносистемному рівні аналізу культури теорія практично має справу із ще не визначеними категоріями філософського рівня. З цієї точки зору особливо значущі спроби “операціональної розшифровки” тих чи інших феноменів культури, зокрема феномену “естетичне” (напр., у працях М.Князевої та Ю.Осокіна). Однак найбільш специфічні труднощі застосування **К.п.** задаються тією обставиною, що при зверненні до матеріалу культури дослідник має справу переважно з її об'єктивною формою (тими чи іншими артефактами культури, реаліями спостережуваних культурних процесів тощо), і йому необхідно знайти і вия-

вити в згаданих культурних об'єктах якісь ознаки, які характеризують стан і динаміку суб'єктивної її форми. У цьому сенсі величезний внесок у розвиток культурології зробило вивчення історії ментальності, розпочате М.Блоком і Л.Февра в 30-40-ті рр. і продовжене починаючи з 60-х рр. Дюбі, Ле Руа Ладжорі, Ле Гоффом та ін. Розумінню специфіки функціонування культури в її суб'єктивній формі сприяє й активна розробка теорії субкультурної диференціації, що здійснюється останніми роками російськими вченими (К.Соколов та ін.)

Найважливіший момент, що забезпечує можливість застосування **К.п.**, – формалізація культурологічного матеріалу (зумовлена подібно до того, як це має місце в математиці, як відволікання від мінливості розглянутого об'єкта). Це означає, що з культурними об'єктами і процесами необхідно зіставити деякі стабільні, незмінні поняття, у результаті чого стає можливим виявити відносини, що існують між цими поняттями, а тим самим розкрити зв'язки, що спостерігаються в реальній дійсності. Звідси випливає, що методика застосування **К.п.** полягає у виявленні необхідного і достатнього набору загальносистемних характеристик, що відрізняють специфіку даної культури (культурно-історичного періоду) або її елементів і компонентів (у свою чергу являють собою системний об'єкт) і інваріантної реконструкції перебігу та результатів культурних процесів, що дає змогу простежити розкриття виявлених загальносистемних характеристик у культурно-історичній конкретиці стосовно будь-яких сфер культури даного періоду, епохи, етносу і т.ін. Причому висока ступінь невизначеності (неопераціональності) категорій, з якими сьогодні має справу культурологія, змушує здійснювати цю реконструкцію мовою змістовно-структурної інтерпретації культурних явищ і процесів, що поки ще дуже далеко від вимог, що пред'являються до опису абстрактних систем з боку загальної теорії систем. Водночас уже на нинішньому рівні **К.п.** дає змогу упорядкувати використання численних тлумачень терміна “культура” (аж до їх подання у вигляді своєрідного “термінологічного дерева”), виробити єдині методологічні підстави для вивчення і класифікації функцій культури, виявити специфіку взаємодії “іманентних” законів, що діють у тій чи іншій

сфері культури, із загальносистемними закономірностями, які властиві культурі в цілому.

Літ: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Культурологія. XX век* : енциклопедія. – Т. 2. М–Я. – СПб. : Университет. кн., 1998.

Михненко А.М.

КУЛЬТУРОЛОГІЯ (від лат. culture – обробка землі, виховання, освіта, розвиток, шанування; грецьк. logos – слово, вчення, поняття; букв. – вчення про культуру) – наука, яка вивчає культуру як складну систему, найбільш загальні закономірності її розвитку. Термін **К.** був запропонований у 1949 р. американським антропологом Л.Уайтом для позначення нової наукової дисципліни як самостійної науки в комплексі соціальних наук. Об'єктом **К.** виступають культурні аспекти різних сфер суспільного життя, виявлення особливостей і досягнень основних культурно-історичних типів, аналіз тенденцій і процесів у соціокультурному середовищі. Предметом **К.** є дослідження закономірностей, особливостей існування та розвитку культури, механізмів функціонування культурних форм, явищ та процесів. У структурі **К.** виділяють: теоретичну **К.**, емпіричну **К.**, прикладну **К.** До теоретичної **К.** відносять усі види пізнання культури, які забезпечують розробку і побудову наукової теорії культури, логічно організовану систему знань про культуру, її сутність, закономірності функціонування і розвитку. В системі теоретичного пізнання культури розрізняють загальну і спеціальні теорії культури. До основних проблем загальної теорії культури належать проблеми її сутності, структури, функцій, генези, історичної динаміки, типологізації. Спеціальні теорії культури вивчають окремі сфери, види і сторони культури. В їх межах досліджується економічна, політична, правова, моральна, естетична, релігійна культура, культура побуту, сфери обслуговування, управління, культура особистості, культура спілкування, управління культурою. До емпіричного рівня **К.** належать ті форми наукового пізнання, завдяки яким забезпечується накопичення, фіксація, обробка і систематизація знання про конкретні культури та їх компоненти. Емпіричний рівень дає найбільш конкретне, детальне і різнобічне знання про культуру. При-

кладна **К.** використовує фундаментальні знання про культуру в цілях вирішення практичних завдань, а також для прогнозування, проектування і регулювання культурних процесів. У полі зору дослідження прикладної **К.** перебувають організація і технологія культурного життя суспільства, діяльність закладів культури, культурних центрів дозволя, об'єднань за інтересами, методика проведення масових свят, фестивалів, форумів. Структурування **К.** може здійснюватися і за основними напрямками дослідження, відповідно до чого виділяють: соціальну **К.**, яка вивчає переважно функціональні механізми, процеси, форми соціокультурної організації і регуляції колективного життя людей (цінності, норми, звичаї, спосіб життя, технології діяльності, мову комунікацій і т. ін.), і гуманітарну **К.**, сконцентровану на вивченні процесів і форм самопізнання культури, інтерпретації природних і соціальних явищ буття, втілених у різних вербальних і невербальних "текстах культури".

Методи **К.**: діахронний – дослідження явищ, фактів, подій світової та вітчизняної культури в хронологічній послідовності; синхронний, пов'язаний з вивченням культурних об'єктів чи явищ в одному вибраному проміжку часу; порівняльний – вивчення двох або кількох національних культур у процесі взаємодії, взаємовпливу, встановлення закономірностей, їх своєрідності і схожості; типологічний – вивчення структур системи культури шляхом сходження від абстрактного до конкретного і виявлення на цій основі типологічної близькості історико-культурних процесів; семіотичний – дає змогу вивчити знакову структуру (систему) тексту або будь-якого іншого культурного об'єкта; психологічний – орієнтує дослідника на вивчення суб'єктивних механізмів діяльності культури, індивідуальних якостей, несвідомих психічних процесів; історичний – спрямований на дослідження особливостей виникнення культури, етапів її розвитку; археологічний – вивчення загального стану розвитку культури минулих поколінь на підставі матеріальних знахідок; біографічний – тлумачення явищ культури через відображення біографії та особливостей творців культурних цінностей.

Функції **К.**: світоглядна – допомагає виробляти культурологічне мислення, визначає формування художньої, релігійної, наукової

картин світу; теоретико-пізнавальна – дає змогу розкрити тенденції, суперечності розвитку культури; методологічна – розкриває закономірності розвитку культури, створює базу для окремих культурологічних теорій; регулятивна – забезпечує вплив людей і організацій на процес розвитку культури, на характер і міру участі в розвитку культури; аксіологічна – оцінює результати діяльності держави, суспільних організацій, окремих особистостей у галузі розвитку культури; виховна – створює теоретичну базу, узагальнює досвід поколінь, допомагає формуванню культури і вихованню життєвої позиції; прогностична – дає можливість прогнозувати розвиток культури в процесі дослідження культурного процесу, передбачити закономірності культурної динаміки; гносеологічна – дає змогу уявляти культуру як ціле через уявлення її структурних компонентів і взаємозв'язків між ними. Специфіка **К.** полягає в її інтегративному характері, в орієнтації на буття та діяльність людини й суспільства як цілісних феноменів. Основними завданнями **К.** є: пізнання сутності культури і виявлення законів та механізмів функціонування конкретних її форм і сторін; аналіз культури як системи культурних феноменів; виявлення ментального змісту культури; дослідження типології культури; розв'язання проблем соціокультурної динаміки вивчення культурних кодів та комунікацій; **К.** є інтегративною сферою знання, яка виникла на стику філософії, історії, психології, антропології, мовознавства, етнографії, релігії, соціології, мистецтвознавства. Взаємодія **К.** з науками різного профілю дає змогу їй охоплювати феномен культури в його найбільш повному обсязі, розглядати кожне культурне явище з урахуванням його конкретної специфіки, яка краще розкривається у відповідній науковій дисципліні. Теорія культури входить до кола проблем **К.** і дає уявлення про її понятійний апарат. Нею вивчається зміст і розвиток основних культурних категорій, загальні питання визначення культурних норм, традицій, теоретичне осмислення культурних проблем, процесів, явищ. Теорія культури виявляє закономірності культурного опанування людиною навколишнього світу, охоплює розгляд усіх сторін його культурного буття, ментально і ціннісно структурує досить неоднорідний культурний простір, що перебуває в постій-

ному русі і розвитку, дає загальне визначення культури, розкриває природу, сутність і специфіку цього феномену. В її межах розглядаються також такі проблеми, як зв'язок культури і природи, культури і цивілізації, співвідношення і взаємодія культур, типологія культур; виробляються критерії для розуміння культурних явищ. Історія культури охоплює виникнення і становлення культури, різні історичні епохи її розвитку і притаманні їм способи тлумачення змісту культури та розуміння культурних ідеалів і цінностей. В історії культури простежується виникнення різних культурних феноменів, історія окремих стилів і напрямів у їх способі виражати відповідні ідеї і смаки (уподобання) часу. На основі використання історичних матеріалів, прямих свідчень і документів **К.** допомагає зрозуміти розвиток культурних норм і традицій, побачити спадковість культурних форм і той новий зміст, який вноситься розвитком культурного контексту, культурних реалій і відносин. Історія культури подає свідчення культурної творчості людини і суспільства, відображає буття культури як неперервного становлення людського духу, прояв його природи у культурних пошуках і досягненнях. Історія культури допомагає зрозуміти витoki становлення багатьох сучасних культурних явищ і проблем, прослідкувати їх причини, дає змогу побачити культуру як неперервний процес, в якому людина поступово олюднює саму себе, навколишній світ, як вияв розвитку певних історичних закономірностей і як цілісність, що має власні внутрішні закони і логіку розвитку. **К.** тісно взаємодіє з усіма дисциплінами філософського циклу – філософією, теорією пізнання, філософією історії, етикою, естетикою, гносеологією тощо. Філософія культури виконує по відношенню до **К.** методологічні і світоглядні завдання, аналізує природу і значення культури. Показуючи культурний феномен у його багатогранності, **К.** може спиратися, наприклад, на етичні характеристики досліджуваного об'єкта або особливості його функціонування у сфері моралі, історичні особливості його культурного становлення або специфіку опанування певного культурного шару. **К.** використовує знання історії, мистецтвознав-

ства, лінгвістики, психології, соціології тощо. Історична основа і соціально-історичний контекст розвитку культурних явищ допомагають зрозуміти співвідношення зовнішніх обумовленостей розвитку явища в тих чи інших формах і внутрішніх причин, що визначаються його природою і логікою розвитку. **К.** збагачується даними етнографії, етнології, етнопсихології, демографії. Різноманітні науки про людину надають **К.** фактичний матеріал для дослідження людини як творця і носія культури. Семіотика й інформатика дали змогу поглянути на культуру з позицій самих одиниць культурної інформації і способів їх передачі, шляхів функціонування культурних знаків і культурних повідомлень у суспільстві. Особливу роль у розвитку **К.** відіграють антропологічні науки, значення яких полягає в тому, що головним об'єктом у них виступає людина в різних її "вимірах" – біологічному, соціальному, культурному. Культурна антропологія вивчає взаємодію людини і культури. Антропологічні дослідження озброюють **К.** базою конкретних даних для аналізу загальних понять, яким ці дані надають конкретно-сміслові параметри. Для побудови **К.** використовується знання суспільних наук, які надають дані щодо розвитку суспільства, його структури, діяльності соціальних інститутів. Для дослідження суспільної свідомості та її феноменів **К.** спирається на історію і філософію права, політологію, загальну теорію менеджменту. **К.** спирається на релігієзнавство, що дає змогу зрозуміти феномен людини з таких позицій, які включають її у функціонування загальних духовних систем і надають певне місце в світобудові.

Літ.: *Структура культурології // Культурологія: учебник / под ред. Ю. Н. Солонина, М. С. Кагана. – М. : Высш. образование, 2008. – С. 27-36; Кравець М. С. Культурологія : підручник / М. С. Кравець. – Львів : Новий Світ-2000, 2006. – 320 с.; Гуревич П. С. Философия культуры / П. С. Гуревич. – М. : Аспект-Пресс, 2001. – 288 с.; Українська та зарубіжна культура : навч. посіб. / М. М. Закович, І. А. Зязюн, О. М. Семашко та ін. / за ред. М. М. Заковича. – К. : Т-во "Знання КОО", 2000. – 611 с.; Флиер А. Я. Культурология для культурологов / А. Я. Флиер. – М. : Академ. проект, 2000. – 207 с.*

Карлова В.В.

Л

ЛІБЕРАЛІЗМ ЕКОНОМІЧНИЙ – сукупність поглядів, теоретичних напрямів і шкіл, що ґрунтуються на принципах економічної свободи як основи розбудови й розвитку вільного, демократичного, громадянського суспільства. Ідеологію і теорію **Л.е.** покладено в основу певного типу соціально-економічної політики, зорієнтованої на забезпечення умов розвитку інституцій приватної власності, вільного ціноутворення, вільної конкуренції, свободи торгівлі, занять і угод, вільного доступу на ринки тощо для зростання добробуту кожного індивіда зокрема і суспільства загалом. Прихильники **Л.е.** розглядають систему вільного підприємництва як природну форму раціональної господарської діяльності, а вільний ринок – як єдино можливий ефективний регулятор господарських процесів, що забезпечує оптимальний розподіл і використання обмежених ресурсів. Ліберальна економічна думка відкидає необхідність втручання у господарське життя суспільства держави і зводить її роль до виконання охоронних функцій стосовно системи вільного підприємства.

Л.е. сформувався у руслі двох традицій. Перша, започаткована в середньовіччі, остаточно оформилася наприкінці XVII – на початку XVIII ст. як передусім політичне вчення англійських вігів, які запропонували модель політичних інститутів, що мала гарантувати права і свободи громадянам Великобританії й забезпечувати “правління за законом”. Цей рух згодом поширився на континент (де абсолютизм зберігав свої позиції і навіть скасував до того часу більшість свобод середньовіччя) і дістав назву “еволюційного”, або “класичного” лібералізму. Біля його витоків стояли видатні англійські філософи й економісти Дж.Локк, Д.Юм, А.Сміт, Д.Рікардо. Друга традиція виникла як результат інтерпретації еволюційного лібералізму в тодішній континентальній Європі, де

трактування ліберальних інститутів у раціоналістичному та конструктивістському значенні істотно відрізнялося від ідей класичного лібералізму, який передбачав свідому побудову суспільства, в основі якої – розум. Цей напрям – континентальний, або конструктивістський, лібералізм – розвинувся з нової філософії раціоналізму Р.Декарта і досяг свого розквіту у філософії західноєвропейських просвітителів: Ф.Вольтера, Ж.-Ж.Руссо, В.Спінози. На відміну від англійського, ядро конструктивістського лібералізму було не чітко окресленим політичним вченням, а значною мірою загальною духовною позицією, потребою звільнитися від усіх забобонів та ірраціональних переконань, уникнути жорсткої опіки абсолютистської монархії та церкви. Обидві тенденції з часом тісно переплелися у складне утворення, яке дістало в XIX ст. назву “лібералізм”. Класичний і конструктивістський лібералізм мають багато спільного щодо підтримки вимог свободи совісті, слова, преси і є опозицією авторитарним та консервативним поглядам. Більшість прихильників лібералізму обстоювала свободу дій кожного індивіда і рівність усіх людей. Однак ці поняття мали певні відмінності в названих напрямках. Англійська традиція передбачала свободу кожного у значенні захисту його інтересів за допомогою закону від насильства і свавілля. Континентальна традиція наголошувала на свободі самовизначення в суспільстві для кожної окремої соціальної групи. Саме англійський класичний лібералізм як найчіткіше і найзрозуміліше політичне вчення переважав у суспільній свідомості європейських країн і США протягом більшої частини XIX ст. У руслі класичних ідей про ліберально-індивідуалістичний устрій суспільства сформувалися теоретичні джерела сучасних систем і моделей вільного, відкритого ринкового господарства. Термін “ліберальний” у такому значенні почали вживати наприкінці

XVIII ст. (Сміт у його “ліберальному плані рівності, свободи і справедливості”). Як зазначає німецький дослідник П.Ульріх, ліберальна економічна теорія Сміта “змогла сформуватися і розвиватися лише в результаті відокремлення економіки від держави внаслідок відокремлення громадянського суспільства від феодальної держави”.

Розробка і розвиток моделі чистого, вільного ринкового господарства пов’язані з представниками класичної політекономії – А.Смітом, Д.Рікардо, Дж.С.Міллем та ін. Її ядром є вимога особистої свободи. Прагнення здобути її стало вирішальним рушійним мотивом для буржуазії в боротьбі проти панування феодального абсолютизму та його бюрократії. В основі цього прагнення – об’єктивна потреба в розвитку системи приватної власності, приватного підприємництва, в їх очищенні від напівфеодальних пережитків, у подоланні кастовості в управлінні суспільством, жорсткої цехової регламентації виробництва, що залишилися від середньовіччя, економічного протекціонізму. Розвиток індивідуалістично орієнтованого **Л.е.** спирався також на розвиток торгівлі та ремесел у період меркантилізму і на політичні вимоги буржуазії щодо невтручання держави у сферу економіки. Народжена цими соціально-економічними і політичними процесами, потребами суспільного розвитку ліберальна економічна думка увібрала основні риси класичного лібералізму: 1) обстоювання ідей природного порядку і природних прав; 2) підтримка політики вільної торгівлі; 3) заперечення будь-якого розширення сфери застосування державної влади; 4) розвиток автономного місцевого самоврядування і добровільних організацій на противагу зростанню впливу центральних органів влади. Підсумовуючи основні характеристики класичного лібералізму, Ф.Хаяк наголошував у цілому на його “антиімперіалістичній, антимілітаристській та антиінтервенціоністській спрямованості” в оцінці ролі державних інституцій у суспільстві, в т.ч. у сфері економіки.

Л.е. і відповідна йому класична політекономія відображає глибоке розуміння єдності та взаємозалежності економічних, соціальних і політичних процесів. Вказуючи на цю особливість, німецький соціолог Р.Дарендорф зазначає, що використання ідей класичного лібералізму в економічній сфері природно

пов’язане з функціонуванням вільного ринкового господарства. На його думку, “це той форум, де рівні права доступу та участі за наявності різних і конкурентних інтересів ведуть “невидимою рукою” А.Сміта до ще більшого добробуту для всіх. Лібералізм і ринковий капіталізм невіддільні один від одного”. Таким чином, застосування лібералізму в соціальній сфері зумовлює появу відкритого суспільства, гласності, якщо під цим розуміти можливість вільного обміну поглядами, в результаті якого і формується громадська думка, тобто класичний лібералізм був інструментом не лише створення ринкового капіталізму та соціальної участі, а й розвитку того, що нині має назву “демократія”. Продовжуючи класичну традицію і враховуючи досвід боротьби з різними формами тоталітаризму й державного інтервенціонізму XX ст., теоретик неолібералізму М.Фрідмен розкриває надто складні взаємозв’язок і взаємозумовленість економічного устрою та розвитку вільного суспільства. З одного боку, свобода економічних відносин, яку він розуміє насамперед як свободу ринків, є складовою свободи в широкому значенні слова і вже тому може бути самоціллю. З другого боку, економічна свобода – необхідний засіб досягнення свободи політичної. На думку М.Фрідмена, історичний досвід свідчить про співвідношення між політичною свободою і вільним ринком цілком однозначно: “Невідомо жодного суспільства, яке існувало коли-небудь і де-небудь, яке вирізнялося б більшим ступенем політичної свободи і водночас не користувалося б для організації значної частини економічної діяльності якоюсь подобою вільного ринку”. Ринкове господарство в чистому вигляді базується на самостійній відповідальності та свободі економічних дій індивідів. У цій моделі господарюючі суб’єкти можуть повною мірою задовольнити свої потреби, якщо держава не втручається у вільну гру ринкових сил. Відповідно до уявлень класичного **Л.е.** кожний застосовує свою робочу силу там, де отримає найбільшу плату за свою працю, а кожний підприємець вкладає свій капітал туди, де отримає найбільший прибуток. У класичній моделі ринкового господарства панує повна свобода споживача, яка означає свободу у виборі пропонуваного на ринку товарів і послуг відповідно до бажань споживачів та їх го-

товності заплатити за них необхідну ціну. В чистому вигляді модель вільного ринкового господарства базується на його підпорядкуванні “суверенітету споживача”, внаслідок чого виробництво регулюється перевагами споживачів, а їх попит визначає вид, обсяг і якість необхідної продукції. Тому для А.Сміта споживання – єдина мета виробництва, а ринку відводиться найважливіша роль в управлінні попитом і пропозицією цін. На думку М.Фрідмена, доки зберігається реальна свобода взаємообміну, головна особливість ринкової організації економічної діяльності полягає в тому, що в більшості випадків вона не дозволяє одній особі втручатися в діяльність іншої. Споживача захищає від примусу з боку продавця наявність інших продавців, з якими він може укласти угоду. Продавця захищає від примусу з боку споживача наявність інших споживачів, яким він може продати свій товар. Ринок здійснює це неупереджено і без будь-якої центральної влади. У моделі вільного ринкового господарства “нормальна” реакція учасників (агентів) відіграє підпорядковану роль. Це означає, що виробник у разі підвищення цін на свою продукцію починає більше виробляти, а у споживача із зниженням ціни на певну продукцію зростає попит на неї. Така модель дає підстави для досить поширеного ще й нині мислення категоріями економічної рівноваги. Відповідно до цього мислення виробники й споживачі у своїх реакціях на зміни обсягів продукції дбають лише про збереження економічної рівноваги, за якої пропонувані обсяги дорівнюють попиту: кожна пропозиція, за законом Сея, створює свій власний попит. Класична модель вільної ринкової економіки виходить з припущення, що за досконалої конкуренції регулювання господарських зв'язків за допомогою ринку гарантує господарюючим суб'єктам більший економічний ефект, а суспільству – вищий рівень добробуту, ніж за будь-яких спроб державного втручання в ринкові відносини та механізми. Саме до такого результату призводить дія стихійних ринкових сил як суми індивідуальних рішень про ринкові ціни. У цьому зв'язку досягнення добробуту залежатиме від того, наскільки ринок та його механізми відповідають умовам досконалої конкуренції, в результаті якої ціноутворення може відбуватися без будь-якого державного втручання у вільну гру

попиту та пропозиції. У цій грі вирішальна роль у визначенні кількості та якості продукції належить споживачеві, який сприяє оптимальному розподілу обмежених виробничих факторів. Таким чином, у класичній моделі ринкової економіки мета індивідуальних товаровиробників – максимізація прибутку – збігається із загальноекономічною метою найкращого забезпечення людей матеріальними та духовними благами.

З позицій класичного лібералізму генезис вільних ринків, їх хаотичний розвиток за досконалої конкуренції вперше створюють передумови і можливості справді усвідомленого прийняття господарюючими суб'єктами рішень, а не сліпого їх підпорядкування урядовій політиці, волі держави, які завжди є певним відображенням суб'єктивізму, інтересів різних соціальних груп та верств і тому не так коригують недоліки ринку, як посилюють у кінцевому підсумку хаос в економічному житті суспільства. Перших випробувань економічні ідеї та концепції класичного лібералізму з їх моделлю вільної ринкової економіки зазнали в другій половині XIX ст., коли на арену економічного життя капіталістичного суспільства вийшли монополії. Як продукт природної логіки розвитку ринкових відносин, конкуренції, що зумовила концентрацію та централізацію капіталу, вони водночас таїли в собі загрозу всьому ладу вільного ринкового господарства і, врешті-решт, призвели до підриву його класичної моделі. Фундаментальний принцип старого економічного лібералізму, згідно з яким наявність приватної власності, вільного підприємництва сама по собі забезпечує безперешкодне функціонування конкурентних ринків і вільне ціноутворення, суттєво порушився. Потрібні були нові підходи й дослідження, в яких акцент переносився б із вивчення загальних умов формування ринкового господарства, економічної рівноваги на аналіз особливостей конкуренції та тенденцій у ціноутворенні в умовах монополії, впливу зовнішніх факторів економічного розвитку.

На зміну класичній політекономії прийшла неокласична економічна теорія, що намагалася розвивати ідеї Л.е. в нових історичних умовах. Вона взяла на озброєння теоретичний апарат школи граничної корисності з уявленнями про досконалий ринок, досконалу конкуренцію і монополію О.Курно,

У.Джевонса, Т.Штакльберга, з розумінням позитивних ефектів ринку і конкуренції. Однак первісна неокласична модель досконалого ринку, досконалої конкуренції та монополії хоч і була кроком уперед у з'ясуванні важливих закономірностей функціонування ринкових механізмів в умовах монополії, не змогла адекватно відобразити й пояснити реальні економічні процеси та суперечності, які на рубежі ХХ ст. підірвали фундаментальні принципи класичного лібералізму з його системою природних прав і свобод, приватною власністю, конкурентними ринками, ціною рівновагою як результатом вільної гри попиту та пропозиції. Послаблення впливу ідей старого лібералізму, незважаючи на спроби їх реанімації в дусі неокласичної економічної теорії, збіглося з початком Першої світової війни і тривало до Другої світової війни. Довіру до ліберальної ідеї саморегулюючого економічного ладу було підірвано насамперед з об'єктивних соціально-економічних причин: концентрація виробництва і відповідно концентрація економічної та політичної влади, монополізація ринків, світові кризи та ін. Вагомий внесок у розкриття устоїв класичного лібералізму зробили представники нової історичної школи в Німеччині – Г.Шмоллер, Г.Шенберг, Л.Брентано та інші (їх знаменитий методенштрайт – спір про метод, критика постулатів класичної політекономії про збіг приватних і суспільних інтересів, про невтручання держави в економіку та ін.). Традиційна ліберальна економічна думка не змогла вирішити низку проблем, що виникли у сфері теорії та економічної політики. Послідовники класичного лібералізму, у т.ч. родоначальники неокласичної теорії, не змогли вчасно усвідомити реалії кінця ХІХ ст., не звернули увагу на те, що логіка природного розвитку вільного ринкового господарства створює передумови для його самознищення, що ринок вільної конкуренції потребує захисту від самого себе. Прихильники класичного лібералізму були надто стурбовані (у дусі класичної традиції та економічної романтики) проблемою державного інтервенціонізму і, по суті, не помітили наростаючу тенденцію до монополізації господарського життя, яка і без протекціоністської політики держави істотно обмежила конкуренцію, вільний доступ на ринки. Інша теоретична проблема, з якою не впорався

класичний лібералізм, полягала в тому, що він традиційно розглядав три основні фактори виробництва – працю, землю, капітал, як рівнозначні та гомогенні. Однак цілком очевидно, що зміни у змісті та характері праці мають специфіку, пов'язану насамперед з важливими соціальними наслідками, до яких ці зміни призводять. На різних рівнях соціальні проблеми як проблеми особистості в її взаємовідносинах із суспільством старий лібералізм практично не брав до уваги. Соціальне законодавство розглядалося як таке, що перекручує й ускладнює ринкові відносини. Таким чином, через кризу класичного лібералізму в центрі ідеологічних і теоретичних дискусій були два головні завдання – забезпечення й підтримка конкурентного ладу ринкової економіки за монополізації господарського життя, а також гостра необхідність вирішення соціальних проблем, породжених дією ринкових сил. У період між двома світовими війнами дискусії велися вже головним чином між соціалістами і консерваторами, які, хоч і з різних причин та з різними цілями, обстоювали розширення державного втручання в економіку. Економічні проблеми, що загострилися, безробіття, дестабілізація валютно-грошового обігу вимагали, здавалося, пильнішого контролю за економікою з боку держави і сприяли відродженню протекціонізму та інших заходів щодо захисту національних ринків. Наслідком цього стало стрімке зростання державної бюрократії, яка зосередила у своїх руках величезну владу. Ці тенденції виразно виявилися у перше десятиліття після Першої світової війни і посилилися в роки “Великої депресії”, з крахом американської банківської системи в 1929 р. Остаточна відмова від золотого стандарту і повернення Англії до політики протекціонізму в 1931 р. стали кінцем вільного ринкового господарства. Після Другої світової війни тимчасове пожвавлення ліберальних ідей було пов'язане, з одного боку, з усвідомленням, що всі тоталітарні режими неминуче призводять до придушення вільного ринку, а з другого – із розумінням того, що саме численні штучні перепони, які існували в міжвоєнний період у світовій торгівлі, сприяли виникненню економічної депресії. На початку ХХІ ст. ліберальна економічна думка представлена головним чином неолібералізмом, новою неокласикою, які в інших

історичних умовах і на новому концептуальному рівні відроджують у теорії та політиці ідеї економічної свободи в усіх її вимірах. Сучасний світ з його змішаною економічною системою – не є світом класичного лібералізму. Нові проблеми, зокрема, причини, перебіг і наслідки глобальної фінансово-економічної кризи потребують і нових відповідей. Однак і нині животною залишається ідея вільного суспільства з її неспростовними цінностями і принципами ліберального устрою, на які мають бути зорієнтовані й пошуки вирішення сучасних проблем.

Літ.: *Бодров В. Г.* Соціальне ринкове господарство / В. Г. Бодров, А. І. Кредисов, П. М. Леоненко. – К. : Либідь, 1995; *Бодров В. Г.* Цінності економічного лібералізму в процесі розбудови відкритого громадянського суспільства / В. Г. Бодров // Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : Вид-во УАДУ, 2001; *Гайек Ф.* Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної свободи : пер. з англ. : у 3 т. / Ф. Гайек. – К. : Аквілон-Прес, 2000; *Dahrendorf R.* Liberalism / R. Dahrendorf // The New Palgrave. A Dictionary of Economics. – London, 1987; *Hayek F. A.* Liberalismus / F. A. Hayek. – Tuebingen, 1979; *Mises L.v.* Liberalism in the Classical Tradition / Mises L.v. / 3-d Edition. – New York ; San Francisco : Cobden Press, 1985.

Бодров В.Г.

ЛІБЕРТАРИЗМ (англ. liberty – свобода) – ідейно-політична течія, яка заявляє про себе як про спадкоємця класичної ліберальної традиції (необмежена конкуренція у всіх сферах життя суспільства, крайній індивідуалізм, абсолютна свобода ринкових відносин, деєтатизація суспільства), як про єдиний реальний лібералізм, що абсолютно незаслужено розцінюється як консерватизм. **Л.** – це “філософія особистої свободи”, “твердий індивідуалізм”. **Л.** – вчення, засноване на ідеях розрізнення права і закону; прихильники **Л.** вказують на помилку представників теорії легізму, які ототожнювали право і закон, оскільки в такому його розумінні право не відрізнятиметься від системи законодавства, змістовно збігатиметься з волевиявленням держави і, зрештою, не дасть змоги розглядати право крізь призму свободи людини, а закон – як силу, призначену для захисту права.

З питань, що належать до державного управління, співвідношення економічних, соціальних, політичних аспектів, взаємовідносин індивіда, держави і суспільства, прихильники **Л.** займають позиції правіше не тільки лібералів, а й консерваторів. Вони є правими радикалами, тому що виступають за зміну основ державно-монополістичного капіталізму і відновлення принципів індивідуалізму та необмеженої конкуренції у всіх сферах життєдіяльності суспільства. **Л.** – це світогляд і водночас панівна ідеологія Заходу, що ставить понад усе права людини й приватну власність. Передбачає невтручання держави в соціально-економічні відносини. Ідеал прихильників **Л.** – ринкова стихія вільного підприємництва. Вільний ринок розглядається ними як матеріальне втілення свободи. Відомий представник інтелектуальної течії **Л.**, лауреат Нобелівської премії Мілтон Фрідман (Milton Friedman; 31.07.1912-16.11.2006) – американський економіст, відомий своїми роботами з макроекономіки, мікроекономіки, економічної історії, статистики та своєю позицією захисту вільного капіталізму відстоював свободу в рамках права, рівного для всіх закону. Велика загроза свободі вбачалася в концентрації влади.

Захоплення ідеальними формами лібералізації і демократизації суспільного життя на Заході, що ніби збігається з тенденціями цивілізаційної консолідації й інтеграції, призводить до руйнування культурно-генетичного коду та руйнівних наслідків для соціуму й економіки.

Літ.: *Фридман М.* Капіталізм и свобода / М. Фридман. – М. : Новое изд-во, 2006.

Розпутенко І.В.

ЛОГІСТИКА (від англ. Logistics – планування, забезпечення) – управління матеріальними, інформаційними, фінансовими, торговельними, комерційними, сервісними та іншими потоками у мікро-, мезо-, макроекономічних та глобальних мережах з метою налагодження ритмічності, координації, передбачуваності, гарантованості транспортування, зберігання, страхування продукції, скорочення запасів, зниження витрат на транспортування і зберігання товарів та послуг. Інструментом **Л.** є ієрархічний цикл, який гарантує структурування превентивних ме-

тодів, механізмів, інструментів підготовки руху товарів та послуг у передбачуваній послідовності, яка має такі етапи: методологічний, аналітичний, цільовий етап; етап конкретизації бажаних та можливих результатів; етап конкретизації об'єктів Л.; етап формування рушійних сил; етап розподілу обов'язків, повноважень, відповідальності суб'єктів-учасників; етап інвентаризації наявних та необхідних ресурсів; етап формування стратегії й тактики реалізації поставлених цілей; етап розробки системи гарантій реалізації стратегії й тактики; етап формування механізму оцінки ефективності циклу в часі та просторі. Основними властивостями циклу є превентивність, передбачуваність, можливість коригування та координації у режимі реального часу, тотальність, досконалість, можливість постійного контролю за рухом товарів та послуг у часі й просторі. Методологічний етап необхідний для встановлення закономірностей на базі визначення причинно-наслідкових зв'язків, які притаманні руху товарів, формування методів, функцій, принципів, правил і т. ін. Л. виконує базові, управлінські та допоміжні функції. До базових функцій належать постачання, виробництво, збут. До функцій управління – превентивні функції підготовки процесу Л., поточні функції. Превентивні функції управління – це прогнозування, планування, організація процесу руху товарів та послуг. Поточні функції – це забезпечення стандартів обслуговування споживачів, управління закупівлями, транспортування, управління запасами, управління процедурами замовлень, управління виробничими процедурами, ціноутворення, фізичний розподіл, оцінка ефективності Л. Допоміжні функції включають складування, вантажопереробку, захисне упакування, забезпечення процедури повернення товарів, налагодження сервісу, постачання запасних частин, збір відходів, які підлягають поверненню, інформаційне забезпечення. Принципами Л. є бінарні принципи – свободи та відповідальності, ефективності та справедливості, і загальні принципи – оптимальності, системності, ієрархії, інтеграції, формалізації. Правила Л. – споживачам має бути забезпечено постачання товарів за такими правилами: продукт – необхідний продукт; якість – необхідна якість; кількість – у необхідній кількості; час – у потрібний час; місце – у потрібне місце; ви-

трати – з мінімальними витратами; споживач – потрібному споживачу. Аналітичний етап передбачає здійснення аналізу стану Л., його якісні та кількісні характеристики, виявлення існуючих проблем та потреб. Цільовий етап передбачає встановлення цілей Л. Цілі Л. мають бути якісно та кількісно визначені у часі й просторі. Цілі розділяють на мікро-, мезо- та макрорівнях. На макрорівні цілями Л. є формування макроекономічної системи Л., якісних параметрів її функціонування (стабільність, гнучкість, адаптивність, координованість, гарантованість, ефективність). На глобальному рівні метою національної системи Л. є включення національної системи у глобальну, формування міжнародної інфраструктури, організація міжнародного співробітництва. На мезоекономічному рівні цілями Л. є формування регіональних мереж Л., налагодження логістичного співробітництва, формування відповідної інфраструктури, зниження запасів у мережі, оптимізація транспортних витрат та ін. На мікроекономічному рівні цілями Л. є розвиток інфраструктури, зниження витрат, оптимізація транспортних потоків тощо. Етап конкретизації бажаних та можливих результатів передбачає прогнозування бажаних і можливих (позитивних та негативних результатів). Важливо визначити можливі негативні результати, щоб розробити превентивні заходи для усунення умов отримання негативних результатів. Етап конкретизації об'єктів Л. передбачає визначення напрямів запровадження методів та механізмів Л. Об'єктами Л. можуть бути всі напрями діяльності, крім бухгалтерії та системи забезпечення кадрів. Є окремі та комплексні об'єкти Л. До окремих об'єктів Л. належать закупівельна, розподільча (розподіл матеріальних потоків між оптовими покупцями), збутова, транспортна, формування запасів, складська, інформаційна діяльність підприємств. До комплексних – соціальна, політична, педагогічна, медична (фармація), демографічна, екологічна сфери. Етап формування рушійних сил передбачає ідентифікацію суперечностей між суб'єктами Л. та між об'єктами Л., конкретизацію ризиків, що спричиняються суперечностями. Основна суперечність, яка лежить в основі рушійних сил системи Л., – це суперечність між суспільною природою виробництва і приватними формами його реалізації (між загальним, особливим та оди-

ничним). Суспільна природа виробництва зумовлена необхідністю поділу суспільної праці, на базі чого забезпечується суспільно-необхідна продуктивність праці. Суспільна природа виробництва реалізується через індивідуальну діяльність суб'єктів господарювання. Суспільна природа виробництва потребує макроекономічних механізмів управління, яке в умовах ринку формується на механізмах самоорганізації господарських суб'єктів. Суперечність між суспільною природою виробництва та ринковим самоуправлінням зумовлює ризики десинхронізації роботи суб'єктів та об'єктів Л., ризики збільшення витрат на транспортування та ін. Механізми Л. забезпечують зняття ризиків десинхронізації, зменшують транспортні витрати, товарні запаси тощо. Етап розподілу обов'язків, повноважень, відповідальності суб'єктів-учасників. Суб'єктами Л. є підприємства-виробники, транспортники, торговельні організації, магазини, міжнародні суб'єкти та ін. Обов'язки, повноваження, відповідальність суб'єктів-учасників Л. конкретизуються та фіксуються у відповідних законодавчо-нормативних документах. Критичним терміном, який характеризує відносини суб'єктів Л., є відповідальність, яку в законодавчо-нормативних документах розуміють як санкції за господарські правопорушення. Відповідальність має два значення: гарантії суб'єктів щодо виконання взятих або наданих обов'язків; санкції за невиконання та господарські правопорушення. Л. будується на відповідальності суб'єктів-учасників, які гарантують виконання взятих або наданих обов'язків. Етап інвентаризації наявних та необхідних ресурсів передбачає конкретизацію необхідних законодавчо-нормативних, організаційних, фінансових, трудових, матеріальних, системних та інших ресурсів для забезпечення побудови логістичних мереж. Етап формування стратегії й тактики реалізації поставлених цілей спрямовується на реалізацію глобальних, макроекономічних цілей. Макроекономічні цілі стратегічного виміру формуються на державному рівні. Стратегічними макроекономічними цілями Л. є формування макроекономічної логістичної мережі та включення її у світові логістичні мережі. Л. передбачає розробку таких підсистем: формування державної концепції становлення та розвитку Л. в Україні; формування або розви-

ток концепції Л. на окремому підприємстві. Етап розробки системи гарантій реалізації стратегії і тактики передбачає розробку та прийняття законодавчо-нормативної бази Л. на макроекономічному та мікроекономічному рівнях утворення фінансових гарантій; формування організаційних гарантій; утворення інфраструктури на різних рівнях господарювання та її інформаційне забезпечення; формування техніко-технологічних гарантій; формування екологічних гарантій, дослідження екологічних умов та екологічного законодавства в Україні та за кордоном; формування системи підготовки кадрів для мереж Л. Заключним етапом є формування механізму оцінки ефективності логістичного циклу в часі та просторі. Формуються критерії оцінки, показники оцінки, міра оцінки. Критеріями оцінки ефективності логістичного циклу є економічні, технічні, просторові, екологічні та ін. Кожен критерій має свої показники. Кожен показник має свою міру. Економічний критерій має такі показники: витрати на транспортування та зберігання продукції; продуктивність системи Л. (обсяги транспортування продукції за одиницю часу) тощо. Показник витрат на транспортування та зберігання має максимальну, мінімальну, нормативну та фактичну міри (обсягів витрат на транспортування та зберігання продукції), порівняння яких є орієнтиром для прийняття логістичних рішень.

Літ.: *Бажин И. И.* Логистический менеджмент : компакт-учебник / И. И. Бажин. – Х. : Консум, 2005. – 440 с.; *Господарський кодекс України* // Відом. Верхов. Ради України. – 2003; *Сток Дж. Р.* Логістика : навч. посіб. / Дж. Р. Сток, Д. М. Ламберт, Ю. В. Пономарьова. – К. : Центр навч. л-ри, 2003; *Мартиненко В. Ф.* Державне управління інвестиційним процесом в Україні / В. Мартиненко. – К. : НАДУ, 2008; *Сарычева Т.* Бережливая логистика / Т. Сарычева // Управление компанией. – 2006. – № 6; *Стратегическое управление логистикой* : пер. с 4-го англ. изд. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 797 с.; *Цивільний кодекс України* // Відом. Верхов. Ради України. – 2004; *Щербина В. С.* Господарське право : підручник / В. С. Щербина. – К. : Юрінком Інтер, 2006 р.

Мартиненко В. Ф.

ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ – наявний у кожного індивіда актуальний запас знань, навичок та компетенцій, які набуваються переважно шляхом навчання та трудового досвіду.

Ще в 1960-ті рр. з роботами таких дослідників, як Т.Шульц, Г.Беккер, в економічну науку приходять усвідомлення того, що не фізичний, а **Л.к.**, не машини, а люди є рушійною силою економічного зростання. Перше уявлення стосовно продуктивного характеру витрат у розвиток здатності населення до праці було сформульовано ще класиками політичної економії, насамперед А.Смітом. Наприкінці 1980-х рр. за кордоном з'явилися нові теорії економічного зростання, які підтвердили той факт, що реальною рушійною силою економічного прогресу є людина (П.Ромер, Р.Лукас). У найбільш послідовній формі концепція **Л.к.** викладена в праці американського економіста Г.Беккера "Людський капітал". Г.Беккер виходив із припущення, що вибір будь-якого варіанта інвестицій у підвищення кваліфікації, удосконалення навичок і умінь, наприклад тривалості освіти, є окремим випадком раціонального вибору. Він показав, що можна виявити критерії, за якими формується **Л.к.** Практична сторона досліджень Г.Беккера полягала в тому, що він одержав кількісні оцінки рентабельності вкладень у людину. У логічній схемі Г.Беккера у визначенні поняття **Л.к.** можна виділити чотири тези: здібності, знання, професійні навички, мотивація стають капіталом у момент купівлі-продажу робочої сили – наймання на роботу або одержання винагороди виконавцем роботи; зростання **Л.к.** повинно сприяти підвищенню продуктивності праці і виробництва; доцільне використання капіталу має вести до зростання доходів працівників; зростання доходів стимулює працівника робити вкладення в здоров'я, освіту для підвищення запасу знань, навичок, щоб потім знову ефективно застосувати їх.

У першу чергу всі теорії були націлені на вивчення впливу **Л.к.** на темпи економічного зростання країн у довгостроковому плані, тобто того, як вкладення в **Л.к.** сьогодні будуть окупатися в майбутньому. Якщо виходити з тлумачення поняття "капітал" як вартості, що приносить додаткову вартість, то **Л.к.** слід розуміти як капітал, втілений у людях у формі їхньої освіти, кваліфікації, професійних знань, досвіду. Від його розмірів залежать трудові можливості працівника, ефективність трудової віддачі, продуктивність і якість праці.

Сьогодні існують принципово різні підходи до розуміння суті **Л.к.**, який набуває різних форм у поняттях "приватного" та "національного" **Л.к.** Так, деякі вчені пропонують розглядати **Л.к.** з двох позицій. Тобто теоретично поняття "**Л.к.**" розрізняють на особистісному, чи мікроекономічному, та макроекономічному рівнях. На мікроекономічному рівні **Л.к.** тлумачиться як такі знання, вміння, навички тощо, які людина здобула шляхом освіти, професійної підготовки, практичного досвіду і завдяки яким вона може надавати послуги іншим людям. На цьому рівні **Л.к.** можна порівняти з іншими видами особистої власності, яка приносить доходи. Його нерідко називають також "приватним **Л.к.**". На макроекономічному рівні **Л.к.** є вже сукупною кваліфікацією та професійними здібностями всіх працівників конкретної організаційної структури, а також їхніми здобутками щодо ефективної організації праці та розвитку персоналу. На цьому рівні **Л.к.** включає нагромадження вкладень у такі галузі, як освіта, охорона здоров'я, професійна підготовка, перепідготовка тощо, і є суттєвою частиною національного багатства країни. Природно, його називають національним **Л.к.**

Якщо розглядати **Л.к.** на рівні всього суспільства, то він буде виступати як зведена величина, що акумулює інвестиції у навчання, професійну підготовку і перепідготовку, здоров'я, соціальну сферу. **Л.к.** є тією частиною людських ресурсів, що у даний момент активно використовуються з метою одержання максимального прибутку. Загалом **Л.к.** як результат інвестицій використовується для отримання корисного результату через його реалізацію за допомогою інтелектуальної праці. Говорячи про ефективність **Л.к.**, слід зазначити, що вона виявляється в результатах праці, які знайшли своє відображення в тому чи іншому товарі, що володіє певними економічними, технічними, нормативними і правовими характеристиками. Характеристики товару, у свою чергу, є результатом того, наскільки ефективно людина організувала всі види збереження, віддачі, технології організації праці, управління і просування товару від виробника до споживача.

Це частина інтелектуального капіталу, що має безпосереднє відношення до людини. Це

знання, практичні навички, творчі й розумові здібності людей, їхні моральні цінності, культура праці. **Л.к.** важливий під час проведення інновацій і будь-якого відновлення. Стосовно державного управління це, перш за все, управління нової формації, здатні до прийняття ефективних рішень у мінливих умовах сьогодення.

Літ.: *Маслов Е. В.* Управление персоналом предприятия : учеб. пособие / Е. В. Маслов ; Новосибир. гос. Акад. экономики и упр. – М. : Новосибирск : ИНФРА-М, 2000; *Климов С. М.* Интеллектуальные ресурсы организации / С. М. Климов. – СПб. : ИВЭСЭП ; Знание, 2000. – 168 с.; *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М. : Ось-89, 1997. – 256 с.; *Управление персоналом* : энциклопед. слов. / под ред. А. Я. Кибанова. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 453 с.; *Becker G.* The human capital / G. Becker. – Chicago, 1964. – 378 p.

Кіреєва О.Б.

ЛЮДСЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ – набутий запас знань, навичок та компетенцій індивіда, які отримуються переважно шляхом навчання та трудового досвіду й можуть бути використані ним у процесі життєдіяльності. Як і поняття “інтелект”, поняття “потенціал” еволюціонує. Різні науки вивчають різні види потенціалу; економіка – трудовий, аграрний, ресурсний та ін. наукознавство – науковий. Поняттям “**Л.п.**” оперують багато наук. Концепція розвитку **Л.п.** набула поширення у глобальному масштабі наприкінці ХХ ст. Вона ґрунтується на принципі існування економіки для розвитку людей, а не навпаки. Суспільний прогрес вважається нездійсненим, якщо не зреалізовані важливі для людини можливості, серед яких головними є такі: прожити здорове довге життя; здобути, розширювати і оновлювати знання; мати доступ до засобів існування, що забезпечує гідний рівень життя. Поняття “**Л.п.**” містить кілька складових частин – здоров’я, добробут, рівень освіти, соціально-психологічну гнучкість та інші якості. Насамперед **Л.п.** можна розглядати на двох рівнях: для характеристики людських ресурсів країни і для характеристики конкретної особистості. У міжнародному лексиконі й термінології соціальних працівників у другій половині 80-х рр. з’явилося нове визначення – індекс розвитку **Л.п.** (ІРЛП).

ІРЛП визначається чотирма основними характеристиками і вимірюється за трьома по-

казниками. До характеристик розвитку **Л.п.** належать такі: продуктивність як результат ефективної діяльності, спрямованої на підвищення доходу й економічного зростання; рівність щодо можливостей реалізації здібностей і користування благами; стійкість, що дозволяє забезпечити доступ до можливостей цивілізації не тільки нинішнім, а й майбутнім поколінням; розширення можливостей, яке передбачає, що розвиток здійснюється не тільки в інтересах людей, але і їхніми зусиллями.

Серед головних показників, що визначають ІРЛП, виділяють: очікувану тривалість життя; рівень освіти; реальний валовий внутрішній продукт на душу населення. Разом вони відображають три головні якості: здорове життя; знання; рівень життя, гідний людини. Сутність **Л.п.** можна розглядати з двох сторін: якісної та кількісної.

У різних країнах концепція розвитку **Л.п.** приходиться на зміну традиційним теоріям економічного прогресу. Якщо моделі економічного розвитку будувалися на базі валового національного продукту, то концепція розвитку **Л.п.** виходить з орієнтації на підвищення якості життя людини, розширення її можливостей в усіх сферах.

Літ.: *Липовська Н. А.* Интеллектуальный потенциал общества: сущность та динамика (социологический аспект анализа) : автореф. дис. ... канд. соц. наук : 22.00.06 / Липовська Н. А. ; Харк. держ. ун-т. – Х., 1996. – 20 с.; *Людський розвиток* : навч. посіб. – К. : КНЕУ, 2006. – 308 с.; *Управление персоналом* : энциклопед. слов. / под ред. А. Я. Кибанова. – М. : ИНФРА-М, 1998. – VIII, 453 с.; *Управління людськими ресурсами: філософські засади* : навч. посіб. / за ред. В. Г. Воронкової. – К. : ВД “Професіонал”, 2006. – 576 с.

Кіреєва О.Б.

ЛЮДСЬКІ РЕСУРСИ – найцінніше багатство будь-якого суспільства, процвітання якого можливо лише при створенні відповідних умов для формування, відтворення та подальшого розвитку і використання цього ресурсу з урахуванням інтересів кожного із суб’єктів державотворення.

Основою інтелектуальних ресурсів суспільства, а саме носієм інтелекту, є людина. Тому мову варто вести про **Л.р.** та їхнє ефективне використання. Специфіка поняття “**Л.р.**” полягає в тому, що люди наділені інтелектом, тобто їхня реакція на зовнішній вплив емоційно осмислена, а не механічна; люди

здатні до постійного удосконалення й розвитку, що є довгостроковим джерелом ефективності суспільства; вибираючи певний вид діяльності, люди ставлять перед собою певні цілі.

Поява поняття “**Л.р.**” пов’язана з виникненням і розвитком теорії людського капіталу, до розробки якої звернулися у своїх дослідженнях відомі американські вчені Т.Шульц, Г.Беккер, Л.Туроуга в другій половині ХХ ст., що здобули визнання за неї як Нобелівські лауреати – Т.Шульц у 1979 р. і Г.Беккер у 1992 р. В рамках цього теоретичного підходу визнається, що найбільша цінність організації – особа, яка стоїть у центрі внутрішньої політики організації. Акцентується увага на важливості **Л.р.** у формі знань, навичок, умінь для поліпшення результатів діяльності як окремої організації, так і суспільства в цілому. **Л.р.** в такому розумінні набувають форми капіталу, адже внески на відтворення, підвищення якості **Л.р.** пересяють розглядатися як організаційні витрати, а набувають форми інвестиції.

Поняття “**Л.р.**” більш містке, ніж “трудові ресурси” і “персонал” тому, що включає сукупність соціокультурних характеристик та індивідуально-психологічних властивостей людей.

Тенденції у зміні сучасного світу показують виняткову роль **Л.р.** Кожен народ і людство в цілому складаються з конкретних людей, тому наше майбутнє залежить від кожного з нас. Людина повинна розглядатися не просто як фізичний суб’єкт виробництва, а як повноцінний представник усіх стадій відтворення соціального ланцюга, як носій суспільних потреб і цінностей, що втілюються в її мотиваційну спрямованість, яка, у свою чергу, визначає систему дій і вчинків кожної особистості в конкурентному соціально-економічному контексті життя і діяльності.

Головне питання сьогодення – питання відтворення **Л.р.** Серед основних етапів відтворення **Л.р.** можна виділити такі:

– формування **Л.р.** (відтворення населення);
– підготовки **Л.р.** (підготовка та перепідготовка спеціалістів);

– розподілу та перерозподілу **Л.р.** (забезпечення ефективної зайнятості);

– створення резерву **Л.р.** (формування людського потенціалу);

– оптимального використання **Л.р.** (перетворення **Л.р.** у людський капітал).

У сучасному світі спостерігається зменшення ролі фізичної і підвищення ролі розумової праці. Це підтверджує те, що для інтенсивного розвитку економіки і забезпечення її позитивного зростання, а також для розвитку суспільства загалом необхідно підвищити ефективність і результативність використання **Л.р.** Резерви **Л.р.** залежать від того, наскільки розвинуті творчі здібності у працівників, якими навичками, вміннями, знаннями і досвідом вони володіють.

У сучасному суспільстві **Л.р.** відіграють визначальну роль у досягненні конкурентних переваг, у забезпеченні якісних параметрів економічного та соціального зростання. На думку вчених і бізнесменів, це одні з ресурсів, що визначатимуть перспективи розвитку будь-якої держави в ХХІ ст. Зміна ролі **Л.р.** знаходить висвітлення, з одного боку, у високому рівні вимог до сучасного фахівця, з другого – у підвищенні витрат з боку держави, приватного бізнесу і самого населення на розвиток **Л.р.**

Літ.: *Людський розвиток* : навч. посіб. – К. : КНЕУ, 2006. – 308 с.; *Управление персоналом* : энциклопед. слов. / под ред. А. Я. Кибанова. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 453 с.; *Управління людськими ресурсами: філософські засади* : навч. посіб. / під ред. В. Г. Воронкової. – К. : ВД “Професіонал”, 2006. – 576 с.; *Щекин Г. В.* Организация и психология управления персоналом : учеб.-метод. пособие / Г. В. Щекин. – К. : МАУП, 2002. – 832 с.; *Щекин Г. В.* Социальная теория и кадровая политика / Г. В. Щекин. – К. : МАУП, 2000. – 475 с.

Кіреєва О.Б.

М

МАКРОЕКОНОМІЧНІ ПОКАЗНИКИ (англ. macroeconomic indexes) є результатом зведення показників економічної діяльності домогосподарств та підприємств країни.

Валовий внутрішній продукт (ВВП). За міжнародними стандартами, головним показником, який вимірює обсяг виробництва в економіці країни, є валовий внутрішній продукт (англ. Gross Domestic Product) – ринкова вартість усіх кінцевих товарів і послуг, які вироблені в країні за певний період часу.

Особливості підрахунку ВВП: вимірювання у грошових одиницях; виключення подвійного рахунку; виключення невиробничих угод (фінансові угоди, продаж утриманих товарів); з підрахунку ВВП виключається “тіньова” економіка. Показник ВВП розраховується трьома методами: виробничий метод (за доданою вартістю); метод кінцевого використання; розподільчий метод (за доходами):

$$Y = C + I + G + NX.$$

Наведене рівняння ВВП називають основною макроекономічною тотожністю. До тотожності входять **М.п.:** *C* – споживання (Consumption) – кінцеві споживчі витрати домогосподарств на товари і послуги; *I* – інвестиції (Investment); *G* – державні витрати (Government) органів влади на утримання армії, апарату управління, виплату заробітної плати працівникам державного сектору за мінусом трансфертів; *NX* – чистий експорт (Net export).

Розрахунок ВВП розподільчим (доходним) методом підсумовує всі види чинникових доходів (чинники виробництва: праця і капітал, які беруть участь у виробничому процесі), а також включає два компоненти (амортизаційні витрати і непрямі податки на бізнес), які не є доходами. **М.п.,** які входять до ВВП: амортизаційні витрати, чисті непрямі податки на бізнес, заробітна плата,

рентні платежі, чисті відсотки, дохід від власності, прибуток корпорацій.

Валовий внутрішній продукт на душу населення. – **М.п.,** який може слугувати показником вимірювання економічного добробуту, – валовий внутрішній продукт на душу населення. Розраховується діленням обсягу ВВП країни на кількість осіб.

Валовий національний продукт. М.п. “валовий національний продукт” – ринкова вартість усіх кінцевих товарів та послуг, вироблених громадянами держави за певний період часу.

Чистий внутрішній продукт. М.п. “чистий внутрішній продукт” – ВВП, що зменшений на величину амортизації або на величину споживання основного капіталу.

Національний дохід. М.п. “національний дохід” – показник, який визначає загальний обсяг заробітної плати, рентних платежів, процента і прибутків, одержаних у процесі виробництва обсягу ВВП. З точки зору постачальників ресурсів, він вимірює дохід, який вони одержали від участі у поточному виробництві. З точки зору фірм, національного доходу, він вимірює ціни факторів виробництва або ресурсів: національний дохід відображає ринкові ціни економічних ресурсів, які були витрачені на створення обсягу виробництва даного року.

Особистий дохід. М.п. “особистий дохід” – дохід, одержаний приватними особами.

Використовуваний дохід. М.п. “використовуваний дохід”, або дохід після сплати податків, – дохід, який залишається у розпорядженні домогосподарств і використовується на споживання та заощадження.

Система національних рахунків. У світовій практиці використовується система **М.п.,** яка має назву системи національних рахунків (СНР). СНР – сукупність (система) взаємопов’язаних показників і класифікацій, які використовуються для опису та аналізу

результатів економічного розвитку країни. СНР послідовно описує найважливіші процеси і явища економіки: виробництво, дохід, споживання, нагромадження капіталу, фінанси. СНР застосовується практично в усіх країнах світу. В Україні – з 1993 р. Базовою одиницею обліку СНР є інституційна одиниця – економічна одиниця (економічний агент), яка є юридичною особою, веде повний набір бухгалтерської звітності та характеризується єдністю поведінки і самостійністю у прийнятті рішень у сфері основної діяльності. Відповідно до міжнародних стандартів СНР поділена на шість секторів: нефінансові корпорації, фінансові корпорації, загального державного управління, домашніх господарств, некомерційних організацій, які обслуговують домашні господарства, зовнішньоекономічних зв'язків. В СНР існує також групування за галузями. Економічні операції в СНР об'єднуються у рахунки. СНР будується за бухгалтерським принципом подвійного запису.

До основних **М.п.** СНР в Україні зараховують: показники загального національного розвитку – національне багатство, валовий випуск, валовий національний продукт, ВВП, чистий національний продукт, національний дохід, особистий дохід; соціальні показники – зайнятість, безробіття, рівень безробіття, рівень життя; фінансові показники – загальний рівень цін, індекс цін, інфляція, номінальний та реальний рівень заробітної плати, відсоткової ставки тощо.

До **М.п.** відносять показники вимірювання економічного зростання.

Темп економічного зростання. На основі ВВП реального обчислюються темп зростання фізичного обсягу виробництва (темпер економічного зростання, або темп зростання ВВП) і темп приросту обсягу виробництва. Темп зростання ВВП визначається як відношення обсягу ВВП поточного року до обсягу ВВП базового року ($y\%$). Темп приросту ВВП визначається відніманням 100% від темпу зростання ВВП.

Рівень безробіття. За визначенням МОП, безробіття – наявність групи осіб, старших за певний вік, які не мають роботи, працездатні та шукають роботу у визначений період. Рівень безробіття – це відношення ($y\%$) кількості безробітних до робочої сили. Найпоширенішою класифікацією є поділ безробіття на три види: фрикційне, структурне,

циклічне. Фрикційне безробіття пов'язане з пошуком та очікуванням роботи. Структурне – з невідповідністю між пропозицією праці та попитом на робочу силу. Циклічне безробіття викликане рухом економічного циклу.

Природний рівень безробіття – рівень безробіття за умов повної зайнятості. На величину природного рівня безробіття впливає, у першу чергу, стан економіки в країні. Показниками цього стану можуть бути валовий внутрішній продукт на душу населення, демографічні показники, мінімальний рівень заробітної плати в країні.

Концепція повної зайнятості й природного рівня безробіття вперше була запропонована в 1968 р. М.Фрідманом, розроблена незалежно від нього Е.Фелпсом і означала, що фрикційне та структурне безробіття є неминучим, а циклічне безробіття можна поборолювати за допомогою засобів макроекономічної політики.

Стійкий рівень безробіття, який не підвищує інфляцію (англ. NAIRU – Non-Accelerating-Inflation Rate of Unemployment) – усереднена величина фактичного рівня безробіття в країні за попередні десять років і прогнозована величина рівня безробіття на наступні десять років.

Літ.: Малиш Н. А. Макроекономіка : навч. посіб. / Н. А. Малиш – К. : МАУП, 2007; Панчишин С. Макроекономіка : навч. посіб. / С. Панчишин. – К. : Либідь, 2001.

Малиш Н.А.

МАРГІНАЛ – представник соціальної групи (прошарку), яка в результаті еволюційних або революційних змін у суспільстві втратила свій колишній статус і опинилася за межами усталених соціальних зв'язків і структур. Така частина населення країни не має, як правило, чіткої соціальної належності та перебуває на периферії суспільних відносин і укладів економічного і духовного життя.

М. (від лат. *margo* – край, межа, кордон) – поняття, що широко використовується в сучасному суспільствознавстві – соціальній філософії, культурології, соціології, психології, політології. Цим терміном позначається суспільний індивід – людина, що перебуває на межі різних систем – культур, соціальних цінностей, і зазнає їх суперечливого впливу. В індивідуальному сенсі – це

особа, яка має групову належність без групової ідентифікації. Поняття **М.** традиційно використовується для аналізу граничного становища особистості стосовно якоїсь соціальної спільноти, що при цьому позначається певним чином на її психіці та способі життя.

У соціології **маргіналізація** – це процес соціального падіння або перебування у невисокому і заздалегідь прогнаним соціальному статусі. Маргіналізація нижчих прошарків населення притаманна ієрархічному і патріархальному суспільству. Зазвичай маргіналізація призводить до матеріального зuboжіння і навіть до зникнення маргіналізованих груп (Mullaly, 2007). Маргіналізовані індивідууми часто обмежені в отриманні соціальних послуг, програм і соціальних привілеїв (Young, 2000). Розрізняють особисту, громадську і глобально-структурну маргіналізацію. Категорія “**М.**” була введена американським соціологом Р.Парком з метою виявлення соціопсихологічної неадаптації мігрантів до умов міського середовища. У такій ситуації виявляються т. зв. “культурні гібриди”, що баланують між домінуючою в суспільстві групою, що повністю ніколи не приймає маргіналів, і групою, з якої вони виділилися.

М. це: 1) той, хто втратив колишні соціальні зв'язки і не пристосувався до нових умов життя (звичайно представники національних меншин, мігрантів, вихідців із села); 2) той, хто не визнає загальноприйнятих норм і правил поведінки; 3) (розм.) представник специфічних субкультур, політичних течій, релігій тощо.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К : Вид-во НАДУ, 2006; <http://uk.wikipedia.org>

Михненко А.М.

МАРГІНАЛЬНІ ЕТНІЧНІ ГРУПИ (лат. *marginalis* – межа, узбіччя) – індивідуальні етнічні групи, наділені сукупністю специфічних особливостей свідомості, для яких характерні етноамбівалентність, етнопсихологічна розколотість, що проявляється в непослідовності етнодій, неможливості усвідомити себе причетним до окремого етносу.

М.е.г. утворюються, як правило, з вихідців із національно-змішаних родин; родин, які протягом кількох поколінь перебували в іно-

етнічному середовищі; мігрантів; осіб, у яких різко змінилися політичні, культурні, соціальні умови життя. Утворенню **М.е.г.** сприяють вплив іноетнічних засобів масової інформації, наявність кількох основних мов, відсутність загальнонаціональної державної еліти, яка змогла б консолідувати суспільство, відсутність чіткого законодавства, яке б регулювало відносини титульної нації з представниками національних меншин, релігійний етнічний поділ. У маргінальних етнічних групах відсутні етноморальні регуляції поведінки, самоконтролю й дисципліни, що ґрунтуються на етнонаціональних цінностях. **М.е.г.** можуть бути джерелом етноконфлікту.

Маргінальність – поняття, що традиційно використовується в етностатистичній філософії і соціології для аналізу й характеристики граничного положення етнічної групи, особистості по відношенню до якої-небудь етногрупи, соціогрупи, яке накладає своєрідний відбиток на її психіку й спосіб життєдіяльності. Вважається, що автором введення категорії “маргінальність” є представник Чикагської школи соціології Р.С.Парк (1864-1944), за допомогою якої було запропоновано виявляти соціально-психологічні наслідки неадаптації мігрантів до умов міського середовища. Р.Парк у 1923 р., беручи участь у аналітичному дослідженні міжетнічних відносин на тихоокеанському узбережжі США, запропонував методологію дослідження проблем азійських мігрантів, яка складала цикл: конкуренція – конфлікт – акомодация – асиміляція, а в 1929-1933 рр. після відвідин мігрантопостачаючих країн (Японія, Китай, Індія, Південна Африка) Р.Парк сформулював загальний етносоціальний процес виходу рас, народів, етнічних груп із різного роду ізоляції (географічної, економічної, культурної). Результатом цього глобального етносоціального процесу на індивідуальному рівні є формування нового типу особистості, характерного для сучасного розвитку цивілізації – маргінальної етнічної індивідуальності.

У подальшому розробниками концепції маргінальності були послідовники Р.Парка: Е.Стоунквіст, А.Антоновські, Р.Глас, М.Гордон, М.Вуд, Р.Херик, Д.Головенські, А.Грін, Е.Хьюз, В.Вордвелл, Р.Мертон, Т.Веблен, Т.Шибутані, Т.Уїтерман, Я.Краус, Б.Манчині

та ін. Серед європейських учених, що займалися проблемою маргінальності можна назвати Ж. Леві-Стренже, Ж. Кланфера, А. Фаржа, Л. Васковича, К. Рабана та ін. Серед відносно недавніх робіт із проблем маргінальності можна виділити доробки українських дослідників А.Ю.Кузнєцова, І.В.Гордієнко-Митрофанової, В.О.Чернієнка. Проблема **М.е.г.** стоїть особливо гостро в багатонаціональних країнах, де етноси, пасіонаризуючись починають вести роботу з розширення своєї суверенності. На початку 90-х рр. ХХ ст. російський учений А.І.Атоян запропонував виділити весь комплекс знань про маргінальність в окрему галузь знань – соціальну маргіналістику як міждисциплінарний синтез у широкій дослідницькій сфері.

У державному управлінні необхідно враховувати можливі варіанти виходу **М.е.г.** зі стану маргінальності, які можуть бути: по-перше, **М.е.г.** може ідентифікувати себе з іншою етнічною спільнотою, прийнявши її культуру, соціальні цінності; по-друге, проявити етнічний, культурний, політичний нігілізм; по-третє, вона може ідентифікувати себе з двома і більше етнічними групами, культурами, їхніми соціальними цінностями, адаптуєчись до них.

Літ.: *Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри* : енциклопедія / за ред. Ю. І. Римаренка. – К. : Довіра, 1998. – 911 с.; *Мала енциклопедія етнодержавознавства / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.* – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – 942 с.; *Юридична енциклопедія.* – К. : Вид-во “Українська енциклопедія імені М.П. Бажана”, 2002. – Т. 1-6; *Куц Ю. О.* Етнополітичні державотворчі процеси в Україні: управлінський аспект : монографія / Ю. О. Куц. – Х. : Вид-во ХарПІ УАДУ “Магістр”, 2002. – 204 с.; *Куц Ю. А.* Национальные определяющие государственного строительства / Ю. А. Куц, Н. Г. Анциферова. – Курск : Изд-во КИГМС, 2006. – 252 с.; *Сучасний словник іншомовних слів.* – К. : Довіра, 2006. – 789 с.

Куц Ю.О.

МАРГІНАЛЬНІСТЬ (від лат. marginalist – побічний) – це втрата особистістю об’єктивної приналежності до даної соціальної групи без наступного входження до іншої, а також втрата особистістю норм та цінностей відповідної субкультури. **М.** пов’язана із ламанням нормативно-ціннісних систем під

впливом соціальних та економічних зрушень. При цьому маргінали сприймаються не лише як аутсайтери й парії (пригноблена людина), що перебувають на “дні” суспільства – це означає стійку соціально обумовлену відмінність між соціально-культурним походженням і нинішнім суспільним становищем.

М. традиційно використовується в етнодержавознавстві, соціальній філософії і соціології для аналізу й характеристики граничного стану етнічної групи, особистості по відношенню до якої-небудь етногрупи, соціогрупи, який своєрідно позначається на її психіці й способі життєдіяльності.

Вважається, що автором уведення категорії “**М.**” є Роберт Єзра Парк (1864-1944). У його теорії маргінальна людина є іммігрантом, це “напівкровка”, що існує одночасно “в двох світах”. Головне, що визначає природу маргінальної людини, – почуття моральної дихотомії, роздвоєння і конфлікту, коли старі звички вже відкинуті, а нові ще не сформовані.

У той же час Парк пов’язує концепцію маргінальної людини не з особистісним типом, а з соціальним процесом. “Маргінальна людина” як “побічний продукт” процесу акультурації в ситуаціях, коли люди різних культур і різних рас сходяться, щоб продовжувати спільне життя, і досліджує процес не з точки зору особистості, а суспільства, частиною якого вона є.

За Парком, маргінальна людина – тип особистості, який з’являється у той час і в тому місці, де з конфлікту рас і культур починають з’являтися нові спільноти, народи, культури. Доля змушує цих людей існувати у двох світах одночасно та прийняти стосовно обох світів роль космополіта і чужинця. Така людина неминуче стає (порівняно з безпосереднім культурним середовищем) індивідом з більш широким горизонтом, більш витонченим інтелектом, більш незалежними і раціональними поглядами. Маргінальна людина завжди більш цивілізована істота.

М. займає проміжне положення, перебуваючи на межі різних гуманітарних дисциплін, внаслідок чого вона найчастіше досліджується фрагментарно, що призводить до її недооцінки як явища специфічного за своїм характером. Соціально-філософський аспект дослідження маргінальності допускає розгляд її об’єктивних підстав як наслідку ексцентричної природи людини, розкриття сут-

ності даного явища, що дозволяє виявити справжню роль і місце маргінальності в суспільстві. В умовах трансформації українського суспільства надзвичайно зростає деструктивна спрямованість процесів маргіналізації, що істотно підвищує актуальність дослідження **М.**, факторів і форм її вияву в Україні загалом і специфіки в Криму як особливому поліетнічному регіоні.

Маргіналізація – процес відхилення від основних (базових, домінуючих, прогресивних) ознак та тенденцій розвитку. Інтенсифікація міграційних процесів, процесів урбанізації та індустріалізації, інформатизації і кібернетизації суспільства приводить до змін критеріїв та якості процесів соціалізації суб'єктів життєдіяльності. Під маргіналом розуміють того, хто вже позбавився минулих ознак, але ще не набув нових. Процес маргіналізації стосується невизначеності з якісно новими стилями мислення та дій, ідеологією й цінностями, критеріями, сенсом і мотивами життєдіяльності. У сфері охорони здоров'я до маргіналів зараховують тих, хто вже не відзначається відмінним здоров'ям, але не належить до категорії хворих чи інвалідів.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.; *Маргінальність в современной России* : кол. моногр. / Моск. обществ. науч. фонд. – М. : [б. в.], 2000. – 208 с.

Кринична І.П.

МЕНТАЛІТЕТ (лат. mental – розум, розумовий) – стійкий спосіб світосприйняття, що формується в певному соціокультурному середовищі, обумовлює форму реагування суб'єкта на різні соціальні подразники, має колективний прояв, впливає на політико-правовий режим державного устрою та процеси державотворення.

До структури **М.** входять: по-перше, система архетипів і домінуючі потреби; по-друге, знання, вірування, стилі мислення; по-третє, оцінки, норми, уявлення; по-четверте, форми і способи поведінки.

Носієм ментальних рис є нація, етнос, народність, клас, страда, соціальна верства, колектив, сім'я, індивід. У будь-якому соціумі індивід є не лише центральним і конкретним носієм **М.**, а і його виразником.

М. реалізується на рівні свідомості, але базується на структурних елементах сфери підсвідомого, що включають в себе архетипи як окремої особистості, так і етносу в цілому. **М.** народу, його ділова культура прямо та опосередковано впливають на сприймання іншого та самого себе, а також навколишнього світу, на мотивації, ставлення до інших та форми активності. **М.** несе в собі відбиток логічно неосмислених історичних традицій, успадкованих від попередніх поколінь стилів і типів поведінки, особливостей мислення, рис національного характеру, світогляду, релігії тощо.

М. розглядають також як своєрідну сполучну ланку між розвитком матеріальної цивілізації та духовним життям соціумів і суспільною психологією їх суб'єктів. Природне і культурне, раціональне (інтелектуальне) і підсвідоме (інтуїтивне), індивідуальне і суспільне постійно взаємодіють на рівні **М.** і здобувають кінцеву змістовну складову на духовному, моральному та релігійному рівнях. Характерно, що **М.** – це не пасивний об'єкт, своєрідний еквівалент сумарної дії всіх названих чинників. Він сам (в єдності соціокультурної, психологічної та цивілізаційної складових) є важливим трансформуючим фактором суспільного розвитку.

Під національним **М.** розуміють національний спосіб мислення та вираження інтелектуальних і емоційних реакцій, тобто те, як певна нація розглядає й оцінює ті чи інші явища дійсності. Він має давні витoki, дослідити які можливо шляхом вивчення найдавніших пам'яток культури, міфів, фольклору, епічних творів. **М.** формується протягом усього часу існування нації та знаходить свій вияв у стереотипах поведінки, спілкуванні, прийнятті рішень, традиціях і звичаях. Вирішальне значення у формуванні **М.** має поєднання комплексу історичних, соціально-економічних та культурологічних чинників. **М.** має конкретно-історичний характер, відповідає певним періодам розвитку суспільства, визначає стереотипне ставлення до навколишнього світу та забезпечує можливість адаптації до нього людини.

М. не може бути монолітним, він дуже часто суперечливий та створює специфічно вживані зразки, стереотипи думок та дій, виявляється у схильності індивіда до певних типів реакцій та є їхнім механізмом. У свідомості окремої людини **М.** соціуму представ-

лений залежно від активної або пасивної її позиції у громадському житті. **М.** не тотожний висловленим думкам та образам дії, він змінюється з часом, при цьому різні думки та зразки поведінки мають не однакову життєстійкість.

М. має значний вплив на державне управління, оскільки люди часто діють підсвідомо, виходячи із своєї ментальності. Залежно від **М.**, що історично склався, соціальна спільнота – клас, народ, нація тощо – володіють певною сприйнятливостю до того чи іншого типу ідеології, культурних норм, політичних вимог тощо. Відтак **М.** справляє вплив на політичну поведінку суб'єктів. Без урахування ментальних особливостей неможливо побудувати демократичну державу, забезпечити ефективну взаємодію влади з громадянами, що відповідає їхнім інтересам, потребам та запитам.

Звертаючись до кращих зразків світового досвіду державно-управлінських реформ та намагаючись їх запозичити, слід чітко усвідомлювати, наскільки вони співзвучні особливостям українського **М.** Історія свідчить, що далеко не завжди запозичений досвід в Україні дає позитивні результати. Політикам та управлінцям потрібно розуміти, на яких принципах будувалася успіш розвинених держав, і орієнтуватися на них, використовуючи методи, прийнятні для українського **М.** На сучасному етапі розвитку суспільства **М.** продовжує відігравати важливу роль регулятора економічних, культурних та політичних подій. Адже **М.** є сукупністю властивостей суспільної свідомості, що обумовлюють загальну здатність спільноти займати активну позицію відносно способів політичного керівництва нею. Ці властивості не розпоршені рівномірно між усіма членами спільноти, а є сталими характеристиками суспільних верств, що виявляють себе як політичні сили. Чітке визначення та нормативне закріплення спочатку на рівні провідних політичних сил, а потім і на рівні держави української національної ідеї, ініціювання консолідації етносу навколо цієї ідеї значно прискорять соціальні процеси та виведуть їх на рівень виконання Україною своєї історичної місії.

Літ.: Гнатенко П. И. Национальная психология : монография / П. И. Гнатенко. – Дніпропетровськ : Поліграфіст, 2000; *История ментальностей. Историческая антропология.* – М. : РАН РГГУ ;

Ин-т всеобщ. истории, 1996; Katz E. Personal Influence / E. Katz, P. Lazarsfeld. – New York : Free Press, 1955; *Проблеми теорії ментальності* / М. В. Попович, І. В. Кисляковська, Н. Б. Вяткіна та ін. – К. : Наук. думка, 2006; *Стражний О. С. Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність* / О. С. Стражний. – К. : Книга, 2008; *Фурман А. В. Психокультура української ментальності* / А. В. Фурман. – Тернопіль : Екон. думка, 2002; *Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу* / М. Т. Юрій. – 2-ге вид., допов. – К. : Таксон, 1997. *Москаленко С. О.*

МЕНТАЛЬНІСТЬ – специфічний спосіб уявлення етносом свого внутрішнього світу і зовнішніх обставин. Створюється під впливом багатовікових культурно-історичних, геополітичних, природно-кліматичних та інших чинників.

Менталітет – це характер та лад людського мислення, що реалізується на рівні свідомості, але базується на структурних елементах сфери підсвідомого, що включають в себе архетипи як окремої особистості, так і етносу в цілому цієї складної філософської, історичної та соціологічної категорії. Але буде слушним зазначити, що соціальна **М.** несе в собі відбиток логічно неосмислених історичних традицій, успадкованих від попередніх поколінь стилів та типів поведінки, особливостей мислення, рис національного характеру, світогляду, релігії тощо. Тут мається на увазі комплекс усіх елементів душі народу як психічної подібності людей, що породжує об'єктивний “автоматизм” інтелектуального та духовного життя.

Інакше кажучи, менталітет (людини) та **М.** (суспільства, народу) – це душа, специфічне інформаційно-енергетичне поле, що охоплює емоційний, інтелектуальний та духовний рівні життєдіяльності розгорнутої соціальної системи. Природне і культурне, раціональне (інтелектуальне) і підсвідоме (інтуїтивне), індивідуальне і суспільне – все це “перетинається” та постійно взаємодіє на рівні менталітету і здобуває кінцеву змістовну складову на вищих – духовному, моральному та релігійному – рівнях.

Характерно, що **М.** – це не пасивний об'єкт, своєрідний еквівалент сумарної дії всіх названих чинників. Він сам є трансформуючим фактором суспільного розвитку, надзвичайно важливим і дієвим, і водночас малопомітним, оскільки імпульси, які ним транслюються етносу чи окремій людині, йдуть з

глибини історії і навіть майбутнього. І тут не може бути нічого дивного, оскільки вони – ці імпульси – генеруються архетипом нації, який належить “тонкому світу”, що характеризується для нас поки ще незрозумілими просторово-часовими характеристиками.

Тому в національному характері українців виявляються такі риси, як чуттєвість, емоційність, любов до дітей, швидке інтуїтивне сприйняття сутності складних природних та соціальних явищ, мрійливість, допитливість. На ці риси накладаються маргінальні, двоїсті, компоненти національного менталітету, обумовлені всесвітньо-історичною місією українського етносу як матері-Берегині європейської цивілізації.

Літ.: *Великий* тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.; *Кравченко А. І.* Культурологія: словарь / А. І. Кравченко. – М.: Академ. проект, 2000.

Сичова В.В.

МЕРИТОКРАТІЯ (від лат. *meritus* – гідний і грец. *kratos* – влада; букв. – влада найбільш обдарованих) – одна з елітарних концепцій у західній політичній науці, в основу якої покладено принцип індивідуальної заслуги у здійсненні політичної влади і соціального управління. Прибічники цієї концепції виходять з того, що в умовах НТР, на відміну від “принципу приписування”, на основі якого в минулому до влади приходили внаслідок шляхетного походження або наявності капіталу, а також замість традиційної демократії – правління за допомогою організованої більшості, – має прийти **М.**, тобто правління осіб, які мають особливі здібності і чесноти, високі інтелектуальні якості та кваліфікацію, що відповідають потребам НТР. Ідея **М.**, на думку її прихильників, органічно виходить з класичного принципу лібералізму – “рівності можливостей”.

Термін “**М.**” введено в науковий обіг англійським соціологом М.Янгом у 1958 р., який у формі технократичної утопії виклав її ідеї в книзі “Піднесення меритократії: 1870-2033”. На думку М.Янга, капіталізм поступово трансформується в суспільство, в якому утвердиться принцип висування на керівні посади найбільш обдарованих і здібних людей з усіх верств суспільства. **М.**, як підкреслював М.Янг, з одного боку, буде вносити інтелектуальні засади в суспільство, а з другого –

сприяти розкриттю природних обдарувань людей.

Ідеї М.Янга знайшли свій подальший розвиток в американській і західноєвропейській соціологічній та політологічній думці (Д.Белл, Дж.Гелбрейт, З.Бжезинський, Р.Арон та ін.), особливо в теорії постіндустріального суспільства, висунутій американським соціологом, спеціалістом у галузі історії політичної думки і соціального прогнозування Д.Беллом. Він підійшов до аналізу суспільства крізь призму технології і знання. Згідно з теорією постіндустріального суспільства розвиток поділяється на три етапи: доіндустріальне, індустріальне, постіндустріальне суспільство. Останнє становить нову соціальну систему, вільну від соціальних антагонізмів і класової боротьби. У цій системі панування капіталістичних корпорацій замінюється домінуванням науково-дослідних організацій і владою **М.** Клас капіталістів зникає, а на його місце приходять нова правляча еліта, яка володіє високим рівнем освіти і знань. У постіндустріальному суспільстві конфлікт виявляється в боротьбі між знанням і некомпетентністю. Д.Белл писав, що суспільство, яке розвивається на основі технічної ефективності та наукового прогресу, з необхідністю набуває характеру **М.** Він підкреслював, що “суспільство, яке не має кращих людей на чолі його провідних інститутів, є соціологічним і моральним абсурдом”.

У постіндустріальному суспільстві діє принцип “досягнення”, тобто влада досягається завдяки особистим чеснотам людей, їх високому рівню освіти і кваліфікації. У такому суспільстві, як пише Д.Белл, “майже немає вищих постів, доступних для тих, хто не має кваліфікації”. Політик, з точки зору вченого, – це спеціаліст своєї справи, який володіє необхідними навичками управління суспільством, тому саме питання про залучення широких мас населення до безпосередньої участі в здійсненні політики позбавлене сенсу.

Концепція **М.** виправдовує політичні і економічні привілеї “нової інтелектуальної еліти”, яка згідно з цією концепцією робить найбільший внесок у добробут усього суспільства. Однак, як відзначають автори концепції **М.**, ця форма правління може також слугувати джерелом нових соціальних нерівностей у суспільстві.

“Меритократичне” суспільство характеризується тим, що в ньому людина піднімається нагору завдяки власним старанням і здібностям. На вершині державної організації перебувають найрозумніші і ділові люди – еліта. Дистрибутивні відносини в цьому суспільстві, природно, втілюють у собі прин-

повідає рабовласницькому і феодальному, тобто “доіндустріальним” товариством); “еліта багатства” (капіталістична еліта “індустріального суспільства”); “еліта знань” (відповідає “постіндустріальному суспільству”).

Політична еліта постійно поповнюється за рахунок “субеліти”, тобто верстви, яка є проміжною між більшістю суспільства, не елітою і політичною елітою як вершиною суспільної піраміди. Вона різними методами підтримує політичну еліту, поповнює її новими членами, а також приймає тих, хто відходить з політичної еліти.

В інформаційну епоху домінують плідна орієнтація і система креативної влади – **М**. Політична система сучасної демократичної держави являє собою форму організації влади в суспільстві. **М**. принципово відрізняється від політичної та економічної систем влади особистісним характером впливу на людину. Вона наголошує на персональних результатах і заробленому статусі, підтверджених вищими авторитетами в даній сфері. **М**. у найвищому розумінні цього слова складається з тих, хто цього гідний, і в цьому полягає етична перевага **М**. по відношенню до попередніх систем влади. Як зазначає Д.Белл, суспільство, яке не висуває кращих людей на чолі своїх основних інституцій, у соціологічному і моральному відношенні абсурдне. Формування **М**. в інформаційному суспільстві зумовлене логікою еволюційного

Таблиця 1

Типологія політичних еліт

Критерії оцінки	Тип політичної еліти
Стадії історичного розвитку суспільства:	
- традиційне (доіндустріальне)	- аристократична (еліта крові)
- індустріальне суспільство, капіталізм	- еліта багатства і успіху
- індустріальне суспільство, тоталітарний соціалізм	- еліта бюрократична (номенклатурна)
- постіндустріальне суспільство	- еліта знань (меритократія)
Обсяг політичного простору	- загальнонаціональна - регіональна - місцева
Сфера діяльності	- адміністративна - комунікативна - дипломатична - військова
Ідеологія	- ліберальна - консервативна - соціалістична - націоналістична
Характер політичного режиму	- демократична - авторитарна - тоталітарна

ципи меритократичної справедливості, девізом якої є “кожному – за його заслугами”. Творці теорії “еліти заслуги”, або **М**. (М.Янг, Д.Белл) намагаються поєднати елітаризм не тільки з політичною демократією, але і з ідеєю соціальної справедливості. Відповідно до цієї концепції сучасне суспільство йде до панування еліти компетентності, яка об’єднує найбільш гідних представників суспільства. Типологія еліт Д.Белла виглядає таким чином: “еліта крові” (аристократична еліта від-

Таблиця 2

Модель генези розвитку управлінської еліти

Характер історичного процесу	Тип суспільства	Характер реалізації владних повноважень	Тип управління	Тип управлінської еліти
Протосоціум	Натуралістичне	Охлократична меритократія	Харизматичний	віталістична; побутова; комунальна
Античність	Рабовласницьке	Рабовласницька меритократія	Авторитарний	родоплемінна; військова; аристократична
Середньовіччя	Феодальне	Теократична меритократія	Ідеологічний	церковна; політична; ідеологічна
Нові часи	Буржуазне	Буржуазна меритократія	Бюрократичний	наукова; буржуазна; світська
Сучасність	Постіндустріальне	Маргінальна меритократія	Демократичний	партократична; олігархічна; номенклатурна
Постсучасність	Транзитивне	Наддержавна меритократія	Санкціонований	регіональна; інформаційна; громадянська
Майбутнє	Інтелектуальне	Громадянська меритократія	Гуманістичний	конструктивістська; креативна; інтелектуальна

процесу розвитку цивілізації, який розгортається у напрямі індивідуалізації. Одним із перших, хто визначив індивідуалізацію як сутнісну рису еволюції, був Г. Спенсер. Він стверджував, що всі перетворення в людських справах можна назвати прагненням до індивідуалізації.

Літ.: *Політологічний* енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. Г. Горбатенка. – 2-ге вид., допов. і перероб. – К. : Генеза, 2004; *Політологічний* словник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка. – К. : МАУП, 2005; *Філософія* політики : коротк. енцикл. слов. / авт.-упоряд. : В. П. Андрущенко та ін. – К. : Знання України, 2002; *Николаєць Ю. О.* Політологія. Курс лекцій : навч.-метод. посіб. для студ. заоч. форми навч. / Ю. О. Николаєць, А. Д. Ткаченко. – Вінниця : [б. в.], 2002

Черкас О.Г.

МЕРКАНТИЛІЗМ (англ. mercantilism) – вчення про джерела багатства суспільства в активному балансі зовнішньої торгівлі, що забезпечують надходження в країну золота і срібла. **М.** – економічна політика періоду становлення капіталізму, яка виявлялася в активному втручанні держави в господарське життя, головним напрямом державної політики вважався протекціонізм. **М.** – це напрям економічної думки, прихильники якого бачили у зовнішній торгівлі джерело багатства в результаті здійснення активного торгового балансу (перевищення експорту над імпортом товарів).

Багатство **М.** не відділяв від грошей, тобто в тодішніх умовах від монетарних металів – золота та срібла. Відповідно багатство держави – це кількість дорогоцінних металів, що є на її території. Для того щоб багатство збільшувалося, надходження золота та срібла в країну має перевищувати їх вплив. Оскільки більшість країн не мають відповідних копалин (це стосувалося і країн, у яких **М.** зародився та набув найбільшого поширення: Франції, Англії), то головним джерелом золота та срібла меркантилісти вважали активний торговий баланс. Значний вплив на такі погляди справив історичний приклад Іспанії, яка, незважаючи на багаті родовища в американських колоніях, витрачала своє золото та срібло на оплату імпорту.

Відтак, меркантилістська концепція багатства – це гроші; виробництво створює умови для зростання багатства, тому його по-

трібно розвивати; джерелом багатства є зовнішня торгівля; прибуток утворюється у сфері обігу, тому що товари продаються за вищою ціною, ніж купуються. Таким чином, ціна продажу більша за ціну купівлі. Національна торгівля не збільшує національного багатства, але може забезпечити процвітання окремих осіб; баланс зовнішньої торгівлі має бути активним, тобто імпорт повинен бути менший за експорт.

М. виник на основі узагальнення первісного нагромадження капіталу. Меркантилістські методи застосовувались державою для розвитку мануфактурної промисловості, для вирішення проблем, що виникали. Вчення захищало торгівця, і тому Нідерланди в результаті розквіту та збагачення за рахунок розвитку судноплавства, зовнішньої торгівлі та колоніальної експансії були проголошені ідеалом **М.** Тобто **М.** не був випадковим явищем в історії економічної думки, він був однозначно і теорією, і керівництвом до дії тогочасного суспільства.

У Західній Європі **М.** зародився вже у XV ст. Головною передумовою генезису **М.** було зародження капіталізму та розпад феодалізму. Виникнення капіталістичного способу виробництва у країнах Західної Європи відносять до XVI ст. До цього періоду в окремих містах узбережжя Середземного моря можна було спостерігати лише деяке зародження капіталістичних відносин. Поряд з новими економічними відносинами з'явилась і нова теоретична школа – школа меркантилістів. Предметом дослідження меркантилістів була майже виключно сфера обігу. Латинські (“mercari” – торгувати), англо-французькі (“mercantile” – торговий) та італійські (“mercante” – торговець, купець) корені в терміні “**М.**” наочно свідчать про суть економічних поглядів його представників. Ідеологи **М.** були впевнені, що тільки гроші (золоті і срібні) та скарби становлять багатство нації, окремої держави. Крім зазначеного, вивченню й узагальненню явищ економічного життя сприяла ліквідація монополій церкви у сфері ідеології, зростання наукових знань.

Головні напрями політики М. Сприяння збільшенню виробництва товарів для експорту за рахунок розвитку промисловості, особливо мануфактурної. Активний протекціонізм, що захищав власного виробника, “охороняв” національний ринок від імпорту-

них товарів. Це ставало можливим у результаті підтримки експансії торгового капіталу, особливо при сприянні створенню монопольних торговельних компаній. Логічним наслідком цих дій держави став ще один напрям політики **М.** – розвиток судноплавства та захоплення колоній.

Необхідність мати кошти для реалізації цієї політики призвела до різкого підвищення податків. Розглядаючи **М.**, слід зазначити, що у своєму розвитку він пройшов дві стадії. Перша стадія – ранній **М.** (XVI ст.), пов'язаний з утвердженням монетарної системи (монетаризм). Найвідомішими представниками цього напрямку були В.Стаффорд в Англії та Г.Скаруффі в Італії. Ранній (монетарний) **М.** ґрунтувався на теорії “грошового балансу”, яка мала два завдання: по-перше, залучити в країну якомога більше грошей з-за кордону; по-друге, зберегти гроші в цій країні. Друга стадія – розвинутий **М.**, який одержав назву мануфактурного або власне **М.** (XVII ст.). Його головними представниками були Т.Мен, Дж.Стюарт в Англії, А.Монкретьєн у Франції, А.Серра в Італії. Ця система **М.** ґрунтувалася на так званій теорії торгового балансу, згідно з якою потрібно домогтися перевищення вартості вивезених з країни товарів над вартістю товарів, увезених до країни. Важливо підкреслити, що пізні меркантилісти перенесли центр ваги своїх досліджень зі сфери грошового у сферу товарного обігу.

М. був досить примітивним. Це перша школа політекономії, яка виникла у період первісного нагромадження капіталу. По суті, це передісторія науки. При цьому слід зазначити, що **М.** не зник з появою класичної школи. Його представник Дж.Стюарт (1712-1780), який виклав свою концепцію у праці “Дослідження принципів політичної економії” (1767), одним із перших намагався дати систематичний виклад основ політекономії, показав “процес відокремлення умов виробництва як власність певного класу від робочої сили”. Для **М.** характерна інтерпретація економічних явищ, що впливає з визнання головною сферою обігу. Такий підхід був зумовлений певними історичними умовами, що відповідали епосі первісного нагромадження капіталу.

Ідеї **М.** набули поширення серед українських політичних і громадських діячів. Через самостійну економічну діяльність, вважали

вони, можна прийти й до незалежності Української держави. Ці ідеї поширювалися викладачами і слухачами Києво-Могилянської академії. Серед викладачів цього навчального закладу були такі визначні вчені, як С.Яворський, Ф.Прокопович. Тут навчалися гетьмани І.Виговський, Ю.Хмельницький, І.Самойлович, І.Мазепа, П.Орлик, П.Полуботок.

Літ.: Блауг Марк. Економічна теорія в ретроспективі / Марк Блауг ; пер. з англ. Іван Дзюб. – К. : Основи, 2001; Костюк В. Н. История экономических учений / В. П. Костюк. – М. : Центр, 1997; Ядгаров Я. С. История экономических учений / Я. С. Ядгаров. – М. : Мысль, 1998.

Розпутьенко І.В.

МЕТА В ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ – суспільна потреба, сформульована у вигляді кінцевого результату державно-управлінської дії, що має об'єктивний, раціональний і системно організований характер.

Мета – елемент поведінки і свідомої діяльності людини, що визначає кінцевий результат діяльності та шляхи його досягнення за допомогою відповідних засобів. Мета виступає засобом інтеграції будь-яких дій у певну послідовність чи систему.

Найбільш ґрунтовне античне вчення про мету було розроблене Аристотелем, який тлумачив її як “*те, заради чого*” дещо існує, розглядаючи її як кінцеву причину буття. Під метою держави Аристотель вбачав “*найбільш важливе благо*”, що досягається завдяки взаємодії (чоловіка та жінки; раба та правителя; власника та найманця), а також таку складову, як прагнення до нагромадження власності. Кант пов'язував мету із сферою практичного розуму, вільною моральністю людини; він виділяв *технічну* мету (стосується вмінь та навичок); *прагматичну* (тобто блага, зміст вчинків); категоричний імператив (загальнообов'язковий принцип дії людини). Розглядаючи мету як одну з форм об'єктивації духу, Гегель перетворював природу й історію на засоби реалізації у світі “*абсолютного духу*”. За Гегелем, мета має виключно теологічний характер. Раціоналістичного тлумачення мета набуває в роботах Маркса. Мета як закон визначає засіб і характер дії, зазначає Маркс, виступає механізмом інтеграції будь-яких дій у систему, засіб і результат.

У сучасній науці інтерес до поняття **М.д.у.** знаходить свій вияв у філософії, соціології,

політології, праві й державному управлінні. Суттєві доробки з теоретичних питань цілепокладання в державному управлінні містяться в роботах В.Авер'янова, Г.Атаманчука, В.Афанасьєва, В.Бакуменка, Ю.Габермаса, Д.Гелбрейта, В.Корженка, М.Маркова, В.Мартиненка, В.Малиновського, В.Князева, Н.Нижник, В.Патрушева, О.Оболєнського, В.Рєбкала, Ю.Сурміна, В.Цветкова, Ф.Шамхалова та ін.

М.д.у. є продуктом свідомої діяльності, суб'єктивним відображенням об'єктивного. Об'єктивні умови, реальні можливості та сили суб'єктивного фактора, конкретне усвідомлення потреб та інтересів об'єктів управління, достовірна оцінка наявного потенціалу приводять до *об'єктивної, раціональної, системно організованої спрямованості державного управління*. **М.д.у.** за будь-яких умов побудована виходячи з принципу ієрархії потреб та інтересів розвитку суспільства. **М.д.у.** реалізується завдяки цілям, які залежно від походження створюють відповідну структуру: *суспільно-політичні* (відображають комплексний, збалансований та якісний характер розвитку суспільства); *соціальні* (відображають вплив суспільно-політичних цілей на соціальну структуру суспільства, взаємодію елементів, стан та рівень життя); *духовні* (характеризують рівень сприйняття духовних (культурних) цінностей); *економічні* (відображають усю сукупність економічних відносин); *організаційні* (визначають структуру та характер взаємодії суб'єкта та об'єкта державного управління); *інформаційні* (забезпечують функціонування прямих та зворотних зв'язків у державному управлінні) та ін. За загальною класифікацією цілі поділяються таким чином: залежно від обсягу – на *загальні та одиничні*; за результатами – *кінцеві та проміжні*; залежно від часу – *стратегічні, тактичні та оперативні*. **М.д.у.** має відповідати таким вимогам: бути *об'єктивною* (виходить з об'єктивних закономірностей і тенденцій розвитку суспільства), *соціально вмотивованою* (відповідати потребам та інтересам людини); *ресурсно забезпеченою* (враховувати реальні можливості); *системно організованою* (мати відповідну логічну структуру, ієрархію).

Визначення **М.д.у.** є найважливішим і складним завданням управлінської діяльності, особливо для держави, яка є багатоконтур-

ною, нелінійною, відкритою, динамічною та імовірнісною системою зі зворотним зв'язком. Визначення **М.д.у.** – це, насамперед, визначення пріоритетів на рівні основних напрямів її діяльності, тобто на найвищому рівні її пріоритетів, які на певний час визначають подальше спрямування державної діяльності, зокрема державного управління, використання наявних ресурсів держави. Принциповий вибір головної мети держави та її основних складових, з одного боку, визначає генеральні напрями державної діяльності, а з другого – потребує їх конкретизації як у просторі, так і в часі. Для цього здійснюється структуризація цілей держави, як правило, у формі класичної ієрархічної структури типу “дерева цілей”.

Літ.: *Философский энциклопедический словарь* / гл. ред. : Л. Ф. Лычев, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалев, В. Г. Панов. – М. : Сов. энцикл., 1983. – С. 115-116; *Державне управління та державна служба* : словник-довідник / уклад. О. Ю. Оболєнський. – К. : Вид-во КНЕУ, 2005. – С. 179, 431; *Державне управління* : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко (кер. творч. кол.), Д. О. Безносенко, І. М. Варзар, В. М. Князєв та ін. ; за заг. ред. В. М. Князєва, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – С. 212-214; *Малиновський В. Я.* Словник термінів і понять з державного управління / В. Я. Малиновський. – К. : Атіка, 2005. – С. 230; *Аристотель*. Сочинения : в 4 т. : пер. с древнегреч. / Аристотель ; общ. ред. А. И. Доватура. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 376-386; *Гегель Г. В. Ф.* Наука логики : в 3 т. / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1972. – Т. 3. – С. 192-198; *Кант И.* Трактаты и письма / И. Кант. – М. : Наука, 1980. – 704 с.; *Гэлбрейт Дж. К.* Экономические теории и цели общества : пер. с англ. / Дж. К. Гэлбрейт. – М. : Прогресс, 1976. – С. 126, 147; *Атаманчук Г. В.* Теория государственного управления : курс лекций / Г. В. Атаманчук. – М. : Омега-Л, 2004. – 584 с.

Кузнецов А. О.

МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ГЕНДЕРНОГО ПІДХОДУ В ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ – забезпечення органів державного управління гендерною інформацією; використання гендерного аналізу державної політики; забезпечення гендерного паритету в державному управлінні; упровадження гендерної освіти державних службовців.

Гендерна інформація – це інформація про суспільно-політичне та соціально-економічне становище жінок і чоловіків у країні, підготовлена на основі гендерної статисти-

ки за допомогою гендерних індикаторів. Україна, як і інші держави, що підписали Конвенцію ООН “Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок”, кожні чотири роки подає в ООН звіти щодо суспільно-політичного та соціально-економічного становища кожної статі. Таке звітування за кожною статтю Конвенції спонукає державу синтезувати відповідні інформаційні дані, які стосуються гендерних проблем, щоб виміряти позитивні зрушення у статусі жінок і чоловіків та визначити сфери, в яких ще існують прояви дискримінації. *До джерел отримання даних* про стан гендерної рівності на міжнародному рівні зараховують три системи збирання інформації: перепис населення, систему національного обліку та просте опитування населення. Для держави важливим завданням є створення інформаційної системи з метою збільшення обсягу гендерної інформації, що можливо лише за умови використання *гендерних індикаторів*. Методологія підготовки державних звітів про людський розвиток та про виконання Конвенції ООН “Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок” передбачає, що основою розробки національних гендерних індикаторів мають стати такі критерії: відповідність нормативам; легкість у застосуванні; територіальна поширеність; достовірність; вимірюваність; часові межі; відповідність міжнародним нормам; вимірюваність результатів впливу. *Гендерна статистика* забезпечує фактичні дані (інформацію) про статус жінок і чоловіків, а *гендерний індикатор* указує на прямі докази статусу жінки або чоловіка відносно певного нормативного стандарту або референтної групи.

Гендерний аналіз державної політики – це оцінка різних впливів напрямів політики, програм і законодавчих актів на жінок і чоловіків, що дає можливість формувати певний напрям державної політики з урахуванням гендерних відмінностей, тобто різниці соціальних реалій представників обох статей. Гендерний аналіз державної політики є засобом розуміння соціальних процесів і реагування на них шляхом прийняття справедливих політичних рішень.

Гендерний паритет у державному управлінні – це гендерно збалансована участь жінок і чоловіків у процесах управління суспільним розвитком, що передбачає не лише

їх однакову чисельність, а й свідому діяльність, яка ґрунтується на взаємній повазі до різних поглядів і позицій та розумінні відмінностей досвіду й потреб кожної статі.

Гендерна освіта державних службовців – це оволодіння державними службовцями певним обсягом знань з гендерної проблематики, набуття вмінь та навичок урахування гендерних факторів у процесі формування та реалізації державної політики з метою забезпечення справедливих результатів цієї політики для жінок і чоловіків. Важливим аспектом гендерної освіти є *гендерне навчання* – процес засвоєння державними службовцями нового досвіду розуміння ідей гендерної рівності, формування у них вмінь та навичок його застосування під час реалізації своїх професійних повноважень.

Літ.: Грицяк Н. В. Формування гендерної політики в Україні: проблеми теорії, методології, практики : монографія / Н. В. Грицяк. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 384 с.

Грицяк Н.В.

МІЖКУЛЬТУРНИЙ ДІАЛОГ розуміють як відкритий та шанобливий обмін думками на основі взаєморозуміння та поваги між окремими людьми і групами людей, які різняться за етнічними, культурними, релігійними й мовними ознаками, а також за історичним походженням. Діалог діє на всіх рівнях – у межах одного суспільства, між європейськими суспільствами, а також між Європою та рештою світу.

М.д. розуміється як процес, що складається з відкритого та ввічливого обміну поглядами між особами й групами осіб з різним етнічним, культурним, релігійним і мовним походженням та культурною спадщиною на основі взаєморозуміння і поваги. Він потребує свободи й здатності до самовираження, а також готовності й уміння дослухатись до думок інших. **М.д.** сприяє політичній, соціальній, культурній та економічній інтеграції, так само як об'єднанню багатокультурних суспільств. Він підтримує рівність, людську гідність і почуття спільної мети. Його метою є розвиток глибшого розуміння різних світоглядів і практик, розширення співробітництва та участі (або свободи вибору), сприяння розвитку і трансформації особистості. Це потужний засіб посередництва і примирення: завдяки практичній і конструктивній участі з обох боків культурних

бар'єрів він розв'язує існуючі проблеми, пов'язані із соціальною фрагментацією і невпевненістю, сприяючи водночас інтеграції та соціальній злагоді. Керівними принципами в цьому контексті служать свобода вибору та самовираження, рівність, толерантність (див. *толерантність міжетнічна*) і взаємоповага до людської гідності.

Успішний **М.д.** вимагає низки якостей, притаманних демократичній культурі, зокрема неупередженості, бажання висловлюватися і вислуховувати чужі думки, вміння розв'язувати конфлікти мирним шляхом і сприйняття обґрунтованих аргументів інших. Він створює відповідні умови для зміцнення демократичної стабільності та подолання забобонів і стереотипів у суспільному житті й політичній риториці, полегшує створення коаліцій із представників різних культурних і релігійних громад, а отже, може сприяти попередженню або деескалації конфліктів, зокрема й у випадках постконфліктних ситуацій і "заморожених конфліктів".

М.д. не є панацеєю від усіх лих і відповіддю на всі можливі запитання, а сфера його застосування може бути обмеженою. Адже діалог з тим, хто відмовляється від діалогу, неможливий, хоч це і не звільняє відкриті й демократичні суспільства від обов'язку постійно надавати можливість для діалогу. З іншого боку, діалог з тим, хто готовий брати в ньому участь, але не поділяє (або не повністю поділяє) цінності інших, може стати відправною точкою для тривалішого процесу взаємодії, внаслідок якого можна, зрештою, досягти порозуміння щодо важливості й практичного використання цінностей прав людини, демократії та верховенства закону. Взаємна відкритість і обмін – правила співіснування як окремих людей, так і груп, що можуть практикувати власні культури за єдиної умови поваги до інших. **М.д.** є своєрідним механізмом, що дає змогу постійно досягати нової рівноваги в самоідентифікації, враховуючи нові можливості й досвід, додаючи нове до своєї ідентичності без втрати власних коренів; допомагає уникнути пасток самоідентифікацій і залишатись відкритими до викликів сучасного суспільства.

У демократичному суспільстві ніхто проти волі не може бути обмежений рамками певної групи, громади, системи мислення або світогляду. У час розквіту національних держав Європи (приблизно з 1870 по 1941 р.),

загальноприйнятим був принцип *асиміляції*. А в західній частині розділеної повоєнної Європи досвід імміграції пов'язували з новою концепцією суспільного ладу, відомою як *мультикультуралізм*, яка обстоювала політичне визнання особливого способу життя меншин нарівні зі способом життя "господині" – більшості. Насправді мультикультуралізм часто ґрунтувався на тому самому схематичному баченні суспільства, заснованому на протиставленні "більшість-меншість"; різниця була тільки в підтримці відокремлення меншості від більшості замість асиміляції в неї. Опатійська декларація (2003 р.) відкинула таку модель. Щодо визначення культурного розмаїття, в Декларації наголошується, що цей принцип не можна застосовувати винятково в термінах "більшість" і "меншість", адже така схема виокремлює культури та громади, розподіляє їх за категоріями й прикріплює до них статичні ярлики, внаслідок чого соціальна поведінка та культурні стереотипи сприймаються на основі статусу відповідної групи. Наразі визнається, що концепція мультикультуралізму, яка, очевидно, впливала з добрих намірів, сприяла поглибленню сегрегації та непорозуміння між громадами, а також спричинила обмеження прав індивідів (особливо жінок) у національних меншинах, які сприймалися як єдині колективні дійові особи. Жодну з цих моделей – *асиміляції* чи *мультикультуралізму* – не використовують окремо і в повному обсязі в жодній державі. Їх елементи сполучаються з елементами нової міжкультурної парадигми, яка вбирає краще з обох попередніх моделей. Від концепції *асиміляції* вона запозичила увагу до окремої особи; від *мультикультуралізму* – визнання факту культурного розмаїття. І додала новий елемент, вирішальний для інтеграції та соціальної злагоди – *діалог* на основі рівної гідності й спільних цінностей.

Ґрунтуючись на цінностях Ради Європи, **М.д.** вимагає демократичної системи, що характеризується повагою до кожного як до людської істоти, взаємовизнанням і неупередженим ставленням. На відміну від *асиміляції* діалог визнає, що з метою уникнення напруженості між громадами державна влада має бути неупередженою, а не визнавати лише модель більшості. Водночас, на відміну від *мультикультуралізму*, він вимагає

наявності спільного ядра, що не залишає місця моральному релятивізму. І, на відміну від двох попередніх підходів, визнає ключову роль організацій громадянського суспільства, в якому **М.д.**, спираючись на взаємовизнання, може розв'язувати проблеми буденного життя засобами, які не доступні державі. Рівність і взаємоповага – важливі складові **М.д.** і головний чинник подолання перешкод на шляху його реалізації.

На шляху **М.д.** існують перешкоди, деякі з них породжені складнощами спілкування різними мовами. Інші, такі як дискримінація, бідність та експлуатація, стосуються влади і політики та постають структурними перешкодами на шляху до діалогу. До того ж у багатьох європейських суспільствах можна знайти угруповання чи політичні організації, що сповідують расизм, ксенофобію, нетерпимість та інші форми дискримінації і відкидають саму ідею діалогу, що перетворюється на постійну образу.

Розвиток **М.д.** може відбуватися в п'яти різних, але взаємопов'язаних вимірах, які охоплюють усі зацікавлені сторони. Отже, **М.д.:**

- 1) залежить від демократичного управління культурним розмаїттям;
- 2) обумовлює участь і демократичне громадянство;
- 3) вимагає міжкультурних знань;
- 4) потребує відкритого простору для діалогу;
- 5) мусить мати міжнародний характер.

Основоположними принципами поліетнічної культури розмаїття є загальні демократичні цінності, права та основні свободи людини, верховенство закону, плюралізм, толерантність, відсутність дискримінації та взаємоповага. Державна влада має неухильно дотримуватися принципів заборони дискримінації в публічній сфері, демонструючи нейтралітет у питаннях культури і релігії. Громадянство в якнайширшому розумінні є правом і відповідальністю брати участь у культурному, соціальному, економічному і громадському житті суспільства разом з іншими людьми. Це змушує нас думати про інших людей не стереотипно – як про “чужих”, а як про наших співгромадян і як про рівних.

Навички, потрібні для **М.д.**, не можна набути автоматично, їх треба здобувати, засвоювати на практиці і використовувати протягом життя. Важливу роль у реалізації цілей

та основних цінностей Ради Європи, а також у розвитку **М.д.** відіграють при цьому представники державної влади, працівники освіти, громадські організації, релігійні громади, ЗМІ та інші надавачі освітніх послуг, що діють на всіх рівнях та в усіх інституційних сферах. Надзвичайно важливо створювати простори для **М.д.**, відкриті для всіх. Успішне міжкультурне управління на будь-якому рівні є значною мірою питанням створення і підтримки таких просторів, а саме: фізичних – вулиці, ринки, крамниці, житлові будинки, дитсадки, школи, університети, культурні і соціальні центри, молодіжні клуби, церкви, синагоги та мечеті, робочі місця, кімнати для перемовин, музеї, бібліотеки та інші місця відпочинку – і віртуальних, таких як ЗМІ. Культурне розмаїття сучасних суспільств слід визнати як доведений факт. Сучасну геополітичну ситуацію часом змальовують як змагання цивілізацій, що виключають одна одну, за відносні економічні і політичні переваги на шкоду одна одній. Концепція **М.д.** може допомогти подолати стереотипи, що є наслідком такого погляду на світ, оскільки наголошує, що за умов глобалізації, характерними ознаками якої є міграція, дедалі більша взаємозалежність і легкий доступ до міжнародних ЗМІ й нових інформаційних послуг (Інтернет), культурні самоідентифікації дедалі ускладнюються, накладаються одна на одну і містять елементи з багатьох різних джерел. Наповнення міжнародних відносин духом **М.д.** є ефективною відповіддю на такі нові умови. **М.д.** може сприяти врегулюванню і подоланню конфліктів, допомагаючи примиренню і відновленню громадської довіри. Феномен **М.д.** є предметом наукового інтересу багатьох сучасних українських дослідників, серед яких Л.Аза, Ю.Богуцький, А.Ручка, М.Шульга.

Літ: *Опатійська* декларація (2003 р.) – [Б. м. : б. в., б. р.]; *Декларація* Фаро про стратегію Ради Європи з розвитку міжкультурного діалогу (2005 рік). – [Б. м. : б. в., б. р.]; *Закон* України про ратифікацію Конвенції про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження. – Режим доступу : www.rada.gov.ua; *Біла книга* з міжкультурного діалогу “Жити разом у рівності й гідності” / Рада Європи, Міністерство культури і туризму України, ЦР “Демократія через культуру”, Київ, квіт., 2010. – К. : [б. в.], 2010.

Сичова М.Д.

МІСІЯ ДЕРЖАВИ (англ. mission state) – головна мета діяльності держави та відповідного процесу державного управління, яка, власне, і є причиною їх здійснення та взагалі існування.

М.д. охоплює як внутрішні, так і зовнішні завдання діяльності та управління держави і визначає подальшу конкретизацію цілей, стратегії та політик. Тому її формування має передувати етапу визначення цілей, інакше не буде єдності системи цілей, що може призводити до невиправдано великих витрат ресурсів на їх реалізацію.

Цілі, які безпосередньо визначені для виконання **М.д.**, слід розглядати як основні напрями її діяльності та управління. Серед таких цілей Української держави можна назвати: забезпечення незалежності і суверенітету; створення демократичної, правової держави, в якій панує закон; досягнення високого рівня соціального розвитку, за якого забезпечуватимуться соціальні умови життєдіяльності громадян України на рівні передових країн світу.

Визначення **М.д.** є обов'язковим та важливим складовим елементом запровадження стратегічного управління. **М.д.**, як правило, містить стислий виклад найвагомішої мети на довгострокову перспективу та напрями державної політики. Шляхом їх визначення **М.д.** відображує якісні та функціональні особливості держави.

Основним зовнішньополітичним вектором України є європейський вимір за умови стратегічного партнерства з Росією та Сполученими Штатами Америки.

В Україні здійснюються зовнішні (захист недоторканності кордонів, цілісності території, суверенітету, сприяння розвитку співпраці та взаємодії з іншими країнами у різних галузях), внутрішні (законодавча, політична, організаційна, економічна, соціальна, культурно-освітня), а також спеціфічні функції (регулювання у сфері міжрелігійних відносин, ліквідація наслідків Чорнобильської катастрофи) держави.

Виходячи з **М.д.** визначальними пріоритетами стратегічного управління в Україні є: забезпечення необхідних передумов її прискореного розвитку; підвищення конкурентоспроможності національної економіки; опрацювання та реалізація державної політики, спрямованої на структурну перебудову промисловості та розвиток інноваційно-

інвестиційної моделі економічного зростання; утвердження України як високотехнологічної держави; здійснення активної аграрної політики, спрямованої на швидке подолання кризових процесів; глибока перебудова соціальної сфери у напрямі підвищення стандартів життя населення.

М.д. в Україні передбачає становлення сучасної європейської держави на засадах базових цінностей демократичного суспільства, що має на меті: розбудову державності; забезпечення добробуту населення та національної безпеки; відданість загальнолюдським цінностям, ідеалам свободи та гарантованої демократії; створення умов розвитку людини, захисту її прав та свобод, забезпечення відповідальності перед собою, своєю сім'єю та суспільством; послідовне утвердження демократичних засад розвитку суспільства, прав і свобод людини, побудови правової держави, становлення громадянського суспільства.

Літ.: Браун М. Пол. Посібник з аналізу державної політики : пер. з англ. / М. Пол Браун. – К. : Основи, 2000; Виханский О. С. Стратегическое управление : учебник / О. С. Виханский. - 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Гардарика, 1998; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; Шаров Ю. П. Стратегічне планування в муніципальному менеджменті : концептуальні аспекти : монографія / Ю. П. Шаров. – К. : Вид-во УАДУ, 2001.

Ковбасюк Ю.В., Бакуменко В.Д.

МОБІЛЬНІСТЬ СОЦІАЛЬНА – міжгрупова або просторова рухливість населення, його здатність (готовність) до соціальних переміщень. Людина має можливість пересуватися в соціальному просторі подібно до фізичного руху у більш звичному для нас геометричному просторі. В соціології рух суб'єктів у соціальному просторі називається **М.с.**

М.с. може бути двох типів – вертикальна і горизонтальна. Перший тип пов'язаний з переходом людини з однієї спільноти до іншої, якщо ці групи мають різний соціальний статус, тобто одна порівняно з іншою є “нижчою” або “вищою”.

Вертикальна мобільність може бути висхідною, коли людина здійснює рух по т. зв. соціальних щаблях “угору”, підвищує свій ста-

тус, або нисхідною (людина втрачає звичне соціальне становище і переходить до нижчої групи). “Кроки” в суспільному просторі робляться людьми не хаотично, а в певних напрямках, що збігаються з осями диференціації соціального простору.

У цивілізованому демократичному суспільстві, яке є плюралістичним у своїй основі й утворює десятки осей, людина має значно більше можливостей для руху, мобільності, зміни умов свого життя.

Можливість вибору, право бути господарем своєї долі є ознакою соціальної свободи, якою користується особистість у суспільстві. Навпаки, примітивне, традиційне суспільство, де існує вузька соціальна структура, обмежена кількість осей диференціації (частина яких є ще й закритими для широкого загалу спеціальними заборонами), звужує свободу, робить долю людини запрограмованою від народження до смерті.

Соціологи розрізняють індивідуальну й групову мобільність.

У першому випадку індивід змінює свою соціальну позицію (статус) шляхом виходу з певної соціальної групи й приєднання до іншої спільноти. Наприклад, отримавши диплом спеціаліста, вчорашній студент стає представником певної професійної групи, його індивідуальний статус підвищується, звичайно, якщо не відбулося щось гірше, і замолодою людиною, наприклад, надовго закріпився статус безробітного.

Індивідуальна мобільність має певну часову закономірність, яка графічно може сприйматися як випукла синусоїда: на початку життя, в молодості та в роки максимальної соціальної активності людина досягає найвищих статусів, типовою для цього періоду є висхідна мобільність, а разом із зниженням активності, відходом від справ, пенсією індивід дещо втрачає у соціальному становищі.

Групова або структурна мобільність пов'язана зі змінами в самій архітектурі соціального простору, коли певні соціальні групи або просуваються “вгору”, або втрачають свій попередній ранг.

Тема **М.с.** є однією з найважливіших у дослідженнях соціологів, оскільки прямо стосується гострих соціальних проблем і долі абсолютної більшості людей сучасного суспільства.

Ця проблема майже не існувала у традиційному, феодальному суспільстві, де люди проживали майже те саме життя, що і їх батьки.

Статус людей Середньовіччя був визначений, як правило, ще до їх народження. Сучасне суспільство є ареною боротьби людей за кращу долю у сенсі просування соціальними сходами “вгору”. Існує багато теорій, що пояснюють мобільність різних верств населення, акцентують увагу на умовах і факторах мобільності, наслідках тощо. Класичною вважається праця П.Сорокіна “Соціальна мобільність” (1927).

Для дослідження **М.с.** соціологи застосовують різноманітні емпіричні методи. У 60-ті рр. ХХ ст. американці Пітер Блау і Отіс Данкен дослідили рух їх співгромадян у суспільстві, використовуючи загальнонаціональну вибірку обсягом 20 тис. осіб. Дослідники розрізняли мобільність усередині покоління і т. зв. міжгенераційну мобільність (порівняння статусу батька та основного статусу сина). У ті роки США були на піднесенні в економічному й соціальному контекстах. Опитування зафіксувало значну вертикальну мобільність, яку автори пояснювали тим, що вакансії службовців (“білих комірців”) зростають швидше порівняно з вакансіями робітників, що зайняті фізичною працею (“сині комірці”). Протягом 50-60-х рр. у США вертикальна мобільність, що перетинала лінію “сині комірці” / “білі комірці”, сягала 30%. Американські соціологи вважають, що в сучасному суспільстві особливого значення набувають освіта й професіоналізм як фактори індивідуальної висхідної мобільності.

Літ.: Рущенко І. П. Загальна соціологія : підручник / І. П. Рущенко. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутрішніх справ, 2004; *Соціологія* : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. В. Г. Городяненка. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2002; *Макеев Сергей*. Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / Сергей Макеев, Сергей Войтович, Ирина Прибыткова и др. ; НАН Украины ; Ин-т социол. {Киев}. – К. : [б. и.], 1999; *Социальное расслоение и социальная мобильность* / РАН ; Ин-т социол. {Москва} ; З. Т. Голенкова (отв. ред.). – М. : Наука, 1999.

Макаренко Е.М.

МОВА. Природна, людська мова (на відміну від штучних мов і мови тварин), виникнення та існування якої нерозривно пов'язане з виникненням та існуванням людини.

Термін “**М.**” має два взаємопов'язаних значення: 1) мова взагалі як певний клас знакових систем; 2) конкретна, так звана етнічна,

або “ідіотетична”, **М.** – реально існуюча знакова система, що використовується в певному соціумі в певному часі і просторі. **М.** в першому значенні – це абстрактне уявлення про єдину людську мову, центр універсальних властивостей усіх конкретних мов.

М. взагалі – це знакова (семіотична) система, що природно виникла і закономірно розвивається, має властивості соціального призначення, існує не для окремого індивіда, а для відповідного соціуму.

Однак незалежно від того, що на сьогодні переважає погляд на **М.** як явище суспільне, існують і інші. Одні вчені розглядають **М.** як явище біологічне, інші – як психічне. **М.** не є біологічним явищем, оскільки вона не закладена в біологічній природі людини. Якщо б вона мала біологічну природу, то дитина, народившись, одразу б сама заговорила. Про те, що **М.** не є біологічним явищем, свідчить і той факт, що межі мов і рас не збігаються.

М. не можна розглядати і як явище психічне, оскільки психіка в кожній людини своя, неповторна, то за умови психічної природи **М.** на світі було б стільки мов, скільки людей. Більшість учених інтерпретують **М.** як явище соціальне. Таке трактування **М.** започаткували вже Д.Дідро (1713-1784), Ж.-Ж.Руссо (1712-1778), М.Бреаль (1832-1915), а згодом обґрунтували П.Лафарг (1842-1911), А.Мейє (1866-1936), Ф.де Соссюр (1857-1913), Ш.Баллі (1865-1947), яких вважають основоположниками соціологічного напрямку у вивченні природи **М.**

М. – явище суспільне, вона виникла в суспільстві, обслуговує суспільство, є однією з найважливіших ознак суспільства і поза суспільством існувати не може. Визнаючи суспільний характер **М.**, слід зазначити, що в **М.** є чимало показників, що пов’язує її з біологічними та психічними явищами. Зокрема, на відміну від інших приматів, тільки людина має мовний ген, тобто природну схильність і здатність до оволодіння **М.** У мовленні окремих людей відображені їх психічні особливості, а в загальнонаціональній **М.** – психічний склад нації, її менталітет. Тому однією з визначальних рис народу, його культури, ознакою держави є **М.** – сукупність слів як системи, що є засобом спілкування в людському суспільстві, в кожній сфері діяльності людини. Однак **М.** – це також спосіб сприймання світу, відтворен-

ня його у свідомості людини. Про **М.** як явище суспільне засвідчують її функції:

– комунікативна (спілкування). Спілкування можливе лише в суспільстві. Існують і інші комунікативні засоби (жести, міміка), однак вони допоміжні щодо звукової мови засоби;

– мислетворча (пізнавальна) – функція формування й формулювання думки. Мислення (думка) не тільки виражається словом, але й здійснюється в ньому.

Усі інші є ніби уточненням, детальнішою видовою класифікацією функцій **М.** Зокрема, з комунікативною функцією пов’язані такі конкретні функції, як фактична, тобто контактано-установлювальна; репрезентативна, тобто функція позначення світу речей; емотивна – функція вираження почуттів, емоцій; експресивна – функція самовираження, створення образу мовця, автора; волюнтативна – функція волевиявлення; прагматична – функція, що вказує на ставлення мовця до висловлювання; естетична – функція вираження прекрасного, виховання естетичного смаку; метамовна – функція використання мови для опису іншої мови, тобто спеціальної наукової мови (метамова фізики, хімії, логіки тощо).

Із мислетворчою функцією пов’язані гносеологічна, тобто пізнавальна, та акумулятивна, тобто нагромадження інформації. Мислячи з допомогою **М.**, людина пізнає навколишній світ, нагромаджує (акумулює) знання про нього. **М.** зберігає всі інтелектуальні здобутки попередніх поколінь, фіксує досвід предків, зокрема у словнику відображено результати розумової діяльності людства, класифікований і систематизований весь навколишній світ.

Сфери використання **М.** в суспільстві широкі і специфічні (наука, політика, освіта, виробництво, засоби інформації, потреби ділового спілкування), тому в **М.** виробляються специфічні функціональні стилі – свідчення залежності мови від потреб суспільства.

Особливого значення набуває проблема **М.** і її “життя” в багатомовному суспільстві: вивчаються відношення між суспільством і мовою, яка його обслуговує, пов’язані зі статусом однієї з **М.** як державної. Державна мова – мова держави, закріплена законодавством і обслуговує всі сфери діяльності громадян держави: політичну (в органах дер-

жавного управління і місцевого самоврядування, громадських і політичних організацій), професійну, наукову, освітню, культурну тощо. В Україні державною **М.** є українська мова, **М.** титульної нації держави – українців. Статус української **М.** як державної закріплено у ст. 10 Конституції України: “Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України”.

Проблемами походження **М.**, функціонування та будови займалися визначні лінгвісти О.О.Потебня, А.А.Реформатський, Ю.С.Маслов, С.І.Дорошенко, І.І.Вихованець, М.П.Кочерган, Л.А.Лисиченко, Л.А.Булаховський, В.М.Русанівський, М.С.Трубецької, І.Огієнко та ін.

Літ.: Будагов Р. А. Введение в науку о языке / Р. А. Будагов. – М. : [б. и.], 1965; Дорошенко С. І. Вступ до мовознавства / С. І. Дорошенко, П. С. Дудик. – К. : [б. в.], 1974; Кочерган М. П. Вступ до мовознавства / М. П. Кочерган. – К. : [б. в.], 2000; Концепція державної мовної політики в Україні. – К. : [б. в.], 2006; Milewski T. *Jezykoznanstwo* / T. Milewski. – Warszawa, 1972; Конституція України. – К. : [б. в.], 1996; Потебня А. А. Из записок по теории словесности / А. А. Потебня. – Х. : [б. и.], 1905; Словник української мови : в 11 т. – К. : [б. и.], 1970-1982.

Гамова Г.І.

МОВНА ПОЛІТИКА – це сукупність ідеологічних принципів і практичних заходів щодо розв’язання мовних проблем у державі, соціумі. Особливо складна **М.п.** в багатонаціональній державі, оскільки в ній слід враховувати такі чинники, як дво- або багатомовність, своєрідність національного складу і міжнаціональних відносин, роль окремих мов і їх носіїв у громадському житті. Ідеологічні принципи і практичні заходи у сфері **М.п.** взаємопов’язані, взаємозалежні й неподільні. **М.п.** – складник національної політики й здебільшого залежить від її загальних принципів.

Термін “**М.п.**” набув великої популярності з 20-х рр. ХХ ст. в СРСР. Цим терміном позначалося цілеспрямоване втручання суспільства в стихійний процес мовного розвитку й організоване керування цим процесом. В енциклопедії “Українська мова” **М.п.** визначається як сукупність ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на

регулювання мовних відносин у країні або на розвиток мовної системи у певному напрямі. У багатонаціональних державах **М.п.** – складник національної політики, вона відображає її принципи, відповідає певній ідеології. Спрямування й форми впровадження **М.п.** детерміновані чинним суспільно-політичним ладом, режимом правління, міжетнічними відносинами в економіці, культурі, релігії тощо. **М.п.** здатна або закріплювати привілеї панівної мови, або ж сприяти врегулюванню національних конфліктів шляхом підтримки мов національних меншин.

28 жовтня 1989 р. ухвалено перший в історії України Закон УРСР “Про мови в Українській РСР”, яким українській мові надано статус державної. Основні напрями **М.п.** відображені також у новій Конституції незалежної України, прийнятій у 1996 р. (зокрема, у ст. 10 утверджено статус української мови як державної мови України й гарантується вільний розвиток мов національних меншин), у “Декларації прав національностей України” від 1 листопада 1991 р., в законах України “Про національні меншини в Україні” (1992), “Про освіту” (1991 р., у його редакції від 23 березня 1996 р.) тощо. У 1997 р. створено Раду з мовної політики при Президентові України у справах національностей та міграцій – департамент зі здійснення мовної політики, але з часом вона припинила своє існування. Усе це сприяло ліквідації тенденцій до звуження функцій української мови й створення умов для її розвитку як основного засобу комунікації в країні.

В.Брицин вважає, що **М.п.** пов’язана зі свідомим впливом суспільства на мову, і з цього погляду вона є концентрованим вираженням методологічних і соціальних засад, що визначають ідеологічне та практичне ставлення тієї чи іншої державно-політичної системи до функціонування, розвитку й взаємовпливу мов, їх ролі в житті народу. У центрі уваги **М.п.** перебувають національно-мовні проблеми, що мають велике соціальне й ідеологічне значення; далеко не всі часткові зміни й реформи (наприклад деякі зміни в орфографії, заходи щодо підвищення культури мовлення тощо) можуть бути правомірно віднесені до сфери її дії.

Ю.Дешерієв робить яскравий ідеологічний акцент у дефініції поняття: “**М.п.** – це сукупність ідеологічних принципів і практич-

них заходів щодо розв'язання мовних проблем у соціумі, державі. **М.п.** пов'язана зі свідомим впливом суспільства на мову і з цього погляду являє собою концентроване вираження методологічних і соціальних засад, що визначають ідеологічне і практичне ставлення тієї чи іншої державно-політичної системи до функціонування, розвитку і взаємовідносин мов, до їх ролі в житті народу чи народів”.

Кабінет Міністрів України в 1997 р. подав до Верховної Ради України проект Закону “Про розвиток і застосування мов в Україні”, який до цього часу не ухвалено. У ньому мовну політику визначено як політику держави, спрямовану на забезпечення належних умов для всебічного розвитку та функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України, гарантування вільного розвитку та використання мов національних меншин України. У цьому проекті стверджується, що мовна політика – це завдання держави щодо реалізації вимог Конституції України стосовно мов у нашій державі.

О.Куць зазначає, що **М.п.** слід розглядати як діяльність суб'єктів етнополітики (держави, етнореспублік, політичних партій та ін.), спрямовану на вирішення національно-мовних інтересів, гармонізацію національних відносин та зміцнення стабільності поліетнічного суспільства. Із цього визначення випливає, що тут взаємодіють суб'єкти етнополітики як рівноправні партнери при виробленні та реалізації лінгвоетнічних проблем на засадах демократії.

М.п. України регулює Конституція України (1996), а також низка законів України: “Про мови в Українській РСР” (1989); “Про національні меншини в Україні” (1992); “Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні” (1992); “Про телебачення і радіомовлення” (1994); “Про видавничу справу” (1997); “Про загальну середню освіту” (1999); “Про громадянство України” (2001) та ін. Крім того, Україна ратифікувала основні угоди Ради Європи, як-от: Європейська конвенція з прав людини (1997); Рамкова конвенція з питань захисту національних меншин (1997); Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (2003).

І.Лопушинський виокремлює кілька типів **М.п.** держав: перший тип **М.п.** держав – це сприяння розвитку мови корінного етносу,

другий – часто призводить до мимовільного сприяння розвитку чужої мови, що переважно відбувається в постколоніальних державах, зокрема в більшості пострадянських, третій – полягає у свідомому сприянні розвитку ненаціональної мови.

Низка держав вважає **М.п.** дієвим важелем впливу в міждержавних відносинах. Так, уряд Російської Федерації дбає про “підвищення” статусу російської мови у країнах СНД. Окремі російські політики та певні проросійські сили пропагують запровадження російської мови як другої державної в Україні, обґрунтовуючи необхідність цієї дії неспроможністю української мови виконувати функції державної.

М.п. передусім впливає на лексико-семантичну структуру, зокрема на управлінську та громадсько-політичну лексику, а також на стилістичну диференціацію сучасної української літературної мови, на діалектне членування мови та стирання діалектних особливостей і відмінностей, на орфографічні реформи, які проводяться на державному рівні.

Літ.: Данилевська О. М. Мовна політика Гетьманату П. Скоропадського (на матеріалі тогочасної преси) / О. М. Данилевська // Мова і культура : наук. щоріч. журн. – К. : Видавн. дім Дмитра Бураго, 2002. – Вип. 5. – Т. I. – Ч. I. – С. 94-99; Данилевська О. М. Українізація освіти як основний напрям мовної політики доби Української революції (1917-1920) / О. М. Данилевська // Укр. мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колежіумах. – 2003. – № 5. – С. 146-155; Куць О. М. Мовна політика в Україні: аналіз та впровадження : монографія / О. М. Куць, В. В. Заболоцький. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – С. 13, 14; Лопушинський І. В. Формування та реалізація державної мовної політики в галузі освіти України: досвід, проблеми та перспективи : монографія / І. В. Лопушинський. – К. ; Херсон : Олдіплюс, 2006. – 456 с.; Карпенко Ю. О. Українська мова : енциклопедія / Ю. О. Карпенко, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.; Шевчук Ж. А. Питання мовної політики в українській зарубіжній історіографії / Ж. А. Шевчук // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – К. : [б. в.], 2001. – С. 364-392. – Вип. 14; Шевчук Ж. А. Мовна політика в Україні у 60-х – на початку 90-х рр. XX ст. / Ж. А. Шевчук. – К. : Рідний край, 2000. – 68 с.

Левченко О.П., Ковальова Т.В.,
Плотницька І.М.

МОВНА СИТУАЦІЯ – особливості функціонування мови чи мов у межах певної держави. **М.с.** пов’язана з мовною політикою тієї чи іншої держави. В.М.Брицин під **М.с.** розуміє “становище, пов’язане зі способом задоволення комунікативних потреб суспільства за допомогою однієї або кількох мов; форми існування мови або сукупності мов у межах певної спільноти”.

Л.Масенко наводить такі дані соціолінгвістичних досліджень: “Згідно з проведеним масовим опитуванням..., українську мову вважає рідною 55,5% населення України, російську – 32%, українську і російську однаковою мірою – 11,1%, іншу – 1,4%”. В Україні спостерігається територіальний розподіл щодо переважання україномовного (захід) і російськомовного (схід і південь) населення. За опублікованими даними, понад 17% населення позиціонують себе як етнічних росіян, окрім того виокремлюється група неросіян – 14% (переважно українців та представників інших етносів, які проживають на території України), що вважають російську мову своєю рідною.

І.Лопушинський вважає: “Деформованість мовної ситуації України полягає в тому, що співвідношення українськомовної та російськомовної частини населення не відповідає співвідношенню українців і росіян на її території. Так, за даними Всеукраїнського перепису 2001 р., українці складають 77,8%, росіяни ж – 17,3. Проте за різними дослідженнями в Україні до 40% російськомовного населення”. Причини такого явища полягають насамперед у міграційній політиці колишнього СРСР: “Росіяни... були головною етнічною базою імперії. Якщо виходити з того, що нація – це спільність людей в межах однієї території, а національність – те, що за межами “нації”, то варто підкреслити, що росіяни завжди почували себе по всій території СРСР, у всіх союзних республіках тільки НАЦІЄЮ. В той час як всі інші – “лише” національністю, фактично національними меншинами... 25 млн росіян за межами Росії у 1980-ті рр. були зосереджені переважно в містах і столицях союзних республік, займаючи, як правило, ключові позиції у всіх сферах життя місцевих спільнот...” (В.Даниленко).

І.Лопушинський серед вагомих чинників, які впливають на **М.с.**, називає такі: політичні партії, громадські організації, громадська

думка, церква (українсько- і російськомовна), галузь освіти, зовнішні чинники (українська діаспора, Російська Федерація). Натомість до учасників реалізації мовної політики зараховує державу, політичні партії, громадські організації.

Літ.: Даниленко В. “Інтернаціоналізація” Радянської України (друга половина ХХ ст.) / В. Даниленко. – Режим доступу : www.history.org.ua/XIX/k2/3_1.pdf; Масенко Л. Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз / Л. Масенко // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / за ред. Юліане Бестерс-Дільгер. – К. : Видавн. дім “Києво-Могилян. академія”, 2008. – С. 96-131; Лопушинський І. В. Формування та реалізація державної мовної політики в галузі освіти України: досвід, проблеми та перспективи : монографія / І. В. Лопушинський. – К. ; Херсон : Олді-плюс, 2006. – 456 с.; Тараненко О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні (на загальнослов’янському тлі) / О. Тараненко // Мовознавство. – 2003. – № 2-3. – С. 30-55; Тараненко О. Українська мова в сучасній Україні / О. Тараненко // Культура слова. – 2000. – Вип. 53-54. – С. 33-43; Українська мова : енциклопедія / Ю. О. Карпенко, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.

Левченко О.П., Плотницька І.М.

МОДЕЛІ ЕКОНОМІЧНІ (англ. economic models) – спрощене відображення економічного явища чи об’єкта або спрощений опис реальності. У своїй діяльності економісти використовують різноманітні моделі. **М.е.** можна задати у вигляді рівняння, схеми, графіка, діаграми.

У **М.е.** відображуються проблеми економіки: економічне зростання, безробіття, інфляція, економічна політика держави, економічні процеси відкритої економіки; моделі поведінки споживача, фірми тощо.

Усі **М.е.** будуються за певними припущеннями і спрощують дійсність для розуміння реального світу. “Ceteris paribus” – припущення, яке часто використовується в економічному аналізі та перекладається як “за інших рівних умов”. Це припущення свідчить про змінність одного параметра та незмінність усіх інших.

М.е. включають екзогенні (зовнішні) та ендогенні (внутрішні) змінні. Одержати ендогенні змінні можна після розв’язку задачі за побудованою моделлю. Зміна екзогенних параметрів у моделі приведе до зміни ендогенних параметрів.

Екзогенні змінні задаються до побудови **М.е.** як вхідна інформація для розв’язку задачі.

Ендогенні змінні є результатом розв'язку цієї задачі.

У моделюванні економічних процесів використовуються агреговані величини. Агреговані параметри (агрегати) – сукупність специфічних економічних одиниць як єдиного цілого (сукупний попит, рівень цін тощо). Усі **М.е.** класифікуються залежно від обраного критерію. За загальним цільовим призначенням моделі поділяються на теоретичні та прикладні. Теоретичні **М.е.** досліджують загальні властивості економіки, застосовуючи дедуктивні методи і формальні припущення (модель економічного кругообігу). Прикладні моделі аналізують функціонування конкретного економічного об'єкта та використовують результати дослідження на практиці. До прикладних, насамперед, належать економетричні та економіко-математичні моделі планування виробництва.

За ступенем агрегування **М.е.** поділяються на макроекономічні та мікроекономічні. Макроекономічні моделі описують економіку як єдине ціле, використовуючи агреговані величини: ВВП, сукупний попит, пропозиція грошей тощо. Макроекономічні моделі поділяються на відкриті та закриті. Мікроекономічне моделювання становить основну частину економіко-математичного моделювання. Найбільші успіхи, досягнуті в останні роки, стосуються досліджень стратегічної поведінки фірм в умовах олігополії з використанням методів теорії ігор. Так, у 1994 р. Нобелівську премію одержали Д.Неш (нар. у 1928 р., США), Д.Харсаньї (нар. у 1920 р., США) та Р.Зельтен (нар. у 1930 р., Німеччина) за теоретичний аналіз конкурентної поведінки та умов *стратегії*.

За конкретним цільовим призначенням **М.е.** поділяються на типи: балансові моделі відображають вимогу відповідності наявності ресурсів та їх використання. У моделюванні економічних процесів досить популярними є рівноважні моделі (модель “витрати-випуск”). У трендових моделях розвиток економічної системи, яка моделюється, відображується через тренд (тривалу тенденцію) її основних показників. Оптимізаційні моделі призначені для вибору найкращого варіанта з певної кількості варіантів. Імітаційні моделі призначені для використання в процесі машинної імітації процесів, що вивчаються.

За чинником часу розрізняють: статичні моделі, які відображають економічний процес

на початку та наприкінці певного періоду і не розглядають сам процес переходу. Динамічні моделі зображують економічні процеси з урахуванням чинника часу.

З урахуванням чинника невизначеності **М.е.** поділяють на: детерміновані, у яких використовуються жорсткі функціональні зв'язки між змінними; стохастичні, в яких існує чинник випадковості. При дослідженнях цих моделей використовуються принципи теорії ймовірностей та математичної статистики. Залежно від математичного апарату, який використовується у **М.е.**, розрізняють моделі: матричні, лінійні, нелінійні, кореляційно-регресійні, моделі теорії ігор та *мережевого* (сіткового) планування (модель міжгалузевого балансу є матричною, найпростіша кейнсіанська функція споживання є лінійною, виробнича функція Кобба-Дугласа – нелінійна модель).

Побудову **М.е.** умовно можна поділити на етапи: 1) постановка економічної проблеми та її якісний аналіз, де формулюється сутність проблеми, висуваються певні припущення, вирізняються важливі риси і властивості, відбувається абстрагування об'єкта моделювання, формулюється первісна гіпотеза, яка пояснює поведінку і розвиток об'єкта; 2) побудова аналітичної моделі, де визначається тип, до якого можна віднести модель, аналізується, чи може поставлена задача бути віднесена до відомої моделі; 3) економічний аналіз моделі, де досліджуються загальні властивості моделі, існування розв'язків. Якщо доводиться, що задача розв'язків не має, то наступні етапи моделювання не проводяться, а дослідження повертається до початкового етапу і проводиться коригування побудованої моделі; 4) підготовка початкової інформації. Недостатність інформації ускладнює процес моделювання, а відсутність її переводить модель з класу прикладних до класу теоретичних. Цей етап свідчить про системність процесу моделювання, оскільки вихідна інформація одних моделей може стати вхідною для інших; 5) числове рішення. До цього етапу належать: розробка алгоритму, складання програми для ПЕОМ та проведення розрахунків; 6) аналіз одержаних результатів та їх застосування. На останньому етапі досліджується коректність чи некоректність побудованої моделі. Підтверджується або спростовується висунута гіпотеза щодо економічного про-

цесу. На основі одержаних результатів визначаються напрями вдосконалення побудованої моделі, інформаційної бази та програмного забезпечення.

Літ.: Малиш Н. А. Моделирование економічних процесів ринкової економіки : навч. посіб. / Н. А. Малиш. – К. : МАУП, 2004.

Малиш Н.А.

МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ – моделі, що охоплюють всі етапи процесу формування і здійснення державної соціальної політики, представлені сукупністю концепцій, принципів, найсуттєвіших властивостей побудови соціальної держави. Використання цього терміна дозволяє виявити: цілі соціальної політики; соціальну структуру; напрям дій – стиль, систему та принципи управління; технології, що зорієнтовані на досягнення певних цілей; впливи на соціальну політику. Витоками **М.с.п.** та, відповідно, сучасної соціальної політики, стала система соціального забезпечення, яка вперше була реалізована у Німеччині за вказівкою канцлера О.Бісмарка.

Відомими дослідниками **М.с.п.** були Т.Маршалл, Г.Еспін-Андерсен, Р.Тітмусс, П.Спікер, Н.Френсіс, Т.Тілтон. В останнє десятиріччя дослідженням соціальної політики займаються: Е.Лібанова, П.Шевчук, В.Трошинський, В.Гошовська, Т.Семигіна, А.Колот. І.Григорьєва, А.Гриненко та ін.

У сучасній науці **М.с.п.** економічно розвинутих країн доцільно поділяти на: *ліберальні* (англосаксонські, модель Беверіджа, залишкові) – забезпечення нужденних здійснюється на основі залишкового принципу з фінансуванням за рахунок державних зборів і податків; *корпоративістські* (консервативні, модель Бісмарка, французько-німецькі) – ґрунтуються на обов'язковому соціальному страхуванні та передбачають активну участь профспілок і об'єднань роботодавців у соціальних програмах; *соціал-демократичні* (перерозподільча, шведська), де перерозподіл доходів здійснюється завдяки високому рівню оподаткування.

Модель Беверіджа започаткована в 1942 р. головою комітету соціального страхування та соціальних служб Великої Британії В.Г.Беверіджем. Формується на принципах, що будь-яка людина незалежно від її належності до активного населення має право на мінімальну захищеність по відношенню до

захворювань, старості чи інших причин скорочення своїх ресурсів. Основу “беверіджської” моделі складають системи страхування на випадок хвороби, прикріплення до яких є автоматичним, а пенсійні системи забезпечують мінімальні доходи всім літнім людям незалежно від їх відрахувань від заробітної плати (т. зв. “соціальні пенсії” на відміну від “професійних”), система соціального захисту фінансується через податки з державного бюджету. У соціальній політиці модель Беверіджа використовує Велика Британія та Скандинавські країни, в першу чергу Швеція.

Модель Бісмарка полягає в тому, що соціальний захист не має бути залежним від держави (від її фінансового та бюджетного забезпечення, винятки становлять муніципальні соціальні служби для малозабезпечених та добродійність). Тут встановлюється жорсткий зв'язок між рівнем соціального захисту й тривалістю професійної діяльності. Соціальні права обумовлюються тими відрахуваннями, які виплачуються протягом всього активного життя (страхові внески). Страхові каси збирають у встановленому колективними договорами розмірі відрахування із заробітної плати, з яких і формуються різні професійні страхові фонди і здійснюються соціальні виплати.

Ліберальна модель (обмежена) як найбільш важливу сферу для організації людської взаємодії розглядає ринок. Сповідує соціальне забезпечення залишкового типу (люди, як правило, мають бути здатні існувати в суспільстві без соціального забезпечення), і сьогодні уряд несе обмежену, проте загальну відповідальність за соціальне забезпечення всього населення. Класичними країнами ліберальної моделі вважаються Велика Британія та США. Система соціального забезпечення в США базується на двох основних формах: соціальне страхування, виплати за яким здійснюють як роботодавці, так і працівники; державна соціальна допомога за рахунок бюджетів різних рівнів (від федерального до місцевого). Кількість програм соціальної допомоги в США встановити важко, оскільки серед них є федеральні, федерально-штатні, штатні та муніципальні. Проте кожен, хто потребує допомоги, може її отримати відповідно відразу за кількома програмами (муніципальне житло та продуктивні талони плюс медична допомога тощо).

За ліберальної моделі рівень зайнятості серед більшої частини населення низький, але ми бачимо відносно високий рівень соціального перерозподілу. Американську ліберальну **М.с.п.** ще називають “залишковою”, оскільки держава надає мінімальну соціальну допомогу.

Компаративістська модель має кілька назв: а) континентальна європейська – відповідно до її геополітичного відношення; б) інституційна. Головним принципом вважається принцип обов’язкового страхування під державним наглядом, великий і незаперечний вплив держави на соціальну сферу та орієнтування на ринок, основна увага приділяється зайнятості, а не соціальному перерозподілу. У соціальному страхуванні перевага віддається адресній соціальній допомозі, що забезпечує відтворення населення за соціальним статусом та рівнем доходу громадян. Вплив цієї моделі на перерозподіл доходів є незначним. Найбільше використовують консервативну модель в Німеччині, Австрії, Італії, Франції.

Соціал-демократична модель (скандинавська або нордична). Основний принцип розподілу соціального забезпечення – універсалізм. Головною відмінністю є значні державні витрати на соціальну сферу та активна роль держави у соціальному забезпеченні, наданні соціальних послуг та у сфері ринку праці та зайнятості громадян. На соціальне забезпечення та соціальне обслуговування, реалізовані через державний бюджет, мають право всі громадяни. Базується модель на таких принципах: громадяни мають однакову цінність незалежно від віку і продуктивності; соціальні послуги та сервіс надаються на добровільних засадах; соціальний захист має бути безперервним, охоплювати всі сфери життєдіяльності; соціальний захист має бути гнучким, доступним та здатним вирівнювати соціальні умови для всіх груп населення. Соціал-демократична модель реалізується в політиці таких країн, як Швеція, Данія, Норвегія, Фінляндія.

Католицька модель. Принципи католицької **М.с.п.** викладені в ряді “папських листів”, виданих Ватиканом протягом ХХ ст. Її головним принципом є ідея допоміжної концепції, яка передбачає: якщо громадянин не може допомогти собі сам, то повинен звернутися до сім’ї та родичів. Наступною ланкою стане місцева громада (включаючи

церкву й громадські організації, а також сусідів тощо). Якщо і це не допоможе, то йому слід скористатися послугами страхування, остання інстанція – державний сектор. *Рудиментарна модель.* Головна риса цієї моделі полягає в тому, що юридичні права на соціальний захист мінімальні або взагалі відсутні. Функції соціального захисту, зокрема надання персональних послуг, догляд, держава перекладає на волонтерський та неформальний сектори, а сама соціальна політика має пасивний характер.

Лит.: Управління суспільним розвитком : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; Гуманітарна та соціальна політика / В. П. Слагін та ін. – Х. : Вид-во ХарPI НАДУ “Магістр”, 2004; Гриненко А. М. Соціальна політика : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни / А. М. Гриненко. – К. : КНЕУ, 2003; Spicker P. Social Policy: Themes and Approaches / P. Spicker. – London : Prentice Hall/Harvester, 1995; Григорьева И. А. Социальная политика в 90-х годах: модели и приоритеты / И. А. Григорьева. – СПб. : Образование. Культура, 1997. – 38 с.; Семигіна Т. В. Моделі соціальної політики економічно розвинутих країн: історія та сучасний розвиток : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.01 “Теорія та історія політичної науки” / Семигіна Т. В. – К. : [б. в.], 2007. – 20 с.

Михненко А.М., Щур Н.О.

МОДЕРНІЗМ (італ. *modernismo* – сучасна течія; від лат. *modernus* – сучасний, недавній) – напрям у мистецтві другої половини ХІХ-ХХ ст., що характеризується розривом з попереднім історичним досвідом художньої творчості, прагненням запровадити нові нетрадиційні принципи в мистецтві, гуманітарній та природничій науці, безперервним оновленням художніх форм, а також умовністю (схематизацією, абстрагованістю) стилю.

Поняття “**М.**” використовується в науці у широкому і вузькому розумінні.

1. У широкому розумінні **М.** вживається в західній естетиці та мистецтвознавстві ХХ ст. для позначення широкого кола явищ культури і мистецтва авангардно-модернізаторського характеру (починаючи із символізму та імпресіонізму і закінчуючи всіма новітніми напрямками в мистецтві, культурі і гуманітарній думці ХХ ст., включаючи всі авангардні рухи, його антипод – пост-модернізм).

2. У вузькому розумінні **М.** розглядається як один з трьох головних етапів розвитку мистецтва в ХХ ст.: авангарду, **М.** і постмодернізму. **М.** успадковує багато досягнень і знахідок власне авангарду, але відмовляється від його “бунтарського, епатажного, скандального маніфестанства”. **М.** символізує авангардні новаторські художньо-естетичні знахідки, які органічно продовжили багатовікову історію світового мистецтва.

Хронологічно розвиток **М.** припадає на пізні 40-70-ті рр. ХХ ст., частково охоплює і пізній авангард, і ранній постмодернізм, являючи собою своєрідну посередницьку ланку між ними. Якщо авангард багато в чому довів до логічної межі (часто до абсурду) автономізацію засобів і способів художнього вираження традиційних мистецтв (живопису, музики, скульптури, літератури) і лише намітив якісь принципово нові пошукові ходи арт-презентації (реді-мейд Дюшана, просторові колажі, фотомонтажі і т.ін.), то **М.** в основному розробляв нетрадиційні для класичного мистецтва стратегії арт-продукування, починаючи з поп-арту, кінеїзму, мінімалізму, різних акцій, інсталяцій, концептуального мистецтва.

Художники **М.** виводять арт-об’єкти за рамки власне мистецтва в традиційному розумінні, руйнують межі між мистецтвом і навколишньою дійсністю, часто активно залучають реципієнта до процесу творчості-споглядання-участі в арт-проектах (Хепенінг). Творчі модерністських об’єктів і концептуальних просторів або акцій, як правило, відмовляються від традиційної для мистецтва естетичної (художньої) значимості і констатують тільки їх самобутнє й унікальне буття в момент презентації-рецепції. Парадокси, абсурдні ходи, алогічні поєднання начебто непоєднаних елементів та інші прийоми, виконані методом складання на основі колажу-монтажу часто далеких від традиційних для мистецтва матеріалів (завичай використовуваних речей у побуті та їх фрагментів, застарілих машин, механізмів, приладів індустріальної цивілізації, рідше - заново створених якихось технологічних неутилітарних симулякрів, що не мають реальних прообразів і якого-небудь функціонального призначення), покликані активізувати сприйняття реципієнта і розраховані на дуже широку і суб’єктивно-смыслову систему.

До головних теоретичних предтеч **М.** відносять Лессінга, Канта, романтиків; до безпосередніх теоретичних лідерів – Ніцше, Фрейд, Бергсона і багатьох неklasичних філософів і мислителів ХХ ст., екзистенціалістів і структуралістів.

Основною особливістю **М.** вважають естетичну стратегію автономії мистецтва, принципову незалежність від будь-яких позахудожніх контекстів (соціального, політичного, релігійного тощо); відмову від міметичних принципів у мистецтві; акцент на художній формі (нівелювання логічних меж у формалізмі будь-якого спрямування – і художнього, і дослідницького), що розуміється як сутнісна основа твору мистецтва і тотожна його змісту; абсолютизацію візуальної репрезентації твору як принципово нового кванта буття, самобутнього і самодостатнього.

У російсько-радянській науці поняття **М.** найчастіше застосовували для позначення всього комплексу авангардно-модерністських явищ з позиції упереджено негативної оцінки. В основному це позиція консервативної лінії в традиційній культурі щодо всього новаторського. **М.** був об’єктом не стільки наукового аналізу, скільки системної критики. Критикували **М.** за відхід від традиційної (в рамках традиції ХІХ ст.) культури – за антиреалізм, естетство, відхід від соціально-політичної ангажованості, за зв’язок з містикією, абсолютизацію художньо-образних засобів, апеляцію до ірраціональної сфери, алогізм, абсурдність і парадоксальність, песимізм і апокаліптику, формалізм, стирання межі між мистецтвом і життям і т. ін.

М. парадигма була однією з пріоритетних у західноєвропейській цивілізації першої половини ХХ ст., а в другій половині століття вона була піддана системній критиці.

Термін “**М.**” використовується лише у вітчизняній науці, у західних (англомовних) джерелах вживається термін “modern”. У російській гуманітарній науці **М.** являє собою самостійний художній стиль кінця ХІХ – початку ХХ ст., який історично передував постмодернізму.

Основними модерністськими течіями вважають: імпресіонізм, модерн, експресіонізм, нео- і постімпресіонізм, фовізм, кубізм, футуризм; більш пізні течії - абстрактне мистецтво, дадаїзм, сюрреалізм.

У вузькому розумінні **М.** розглядається як ранній рівень авангардизму, початок пере-

гляду класичних традицій. Датою зародження **М.** вважають 1863 рік – рік відкриття в Парижі “Салону знедолених”, куди приймалися роботи художників, відхилені журі офіційного Салону. У широкому розумінні **М.** – “інше мистецтво”, головною метою якого є створення оригінальних творів, заснованих на внутрішній свободі та особливому баченні світу, автором і нові засоби виразності образотворчого мистецтва.

Напрямами **М.** виникли як заперечення натуралістичної практики в художній царині, обґрунтованої філософією позитивізму. Модерністи, на відміну від раціоналізму попередників, на перше місце ставили творчу інтуїцію, втаємничення у трансцендентну (за філософією І.Канта ту, що лежить поза межами свідомості і пізнання, тобто не може бути пізнаною) сутність буття. Вищим знанням проголошувалася не наука, а поезія, зважаючи на її феноменальну здатність одуховнювати світ, проникати в найінтимніші глибини буття. Творчість модерністів є антидемократичною, елітарною.

Визначальні риси М.: новизна та антитрадиціоналізм (хоча модерністи ніколи не поривають із літературною традицією); у творах віддається перевага формі над змістом; заперечення матеріалістичного детермінізму, визнання інтуїтивного поряд із логічним шляхом пізнання; індивідуалізм, зосередження на “Я” автора, героя, читача; психологізм, пильна увага до позасвідомих сфер психіки, внутрішньої боротьби роздвоєного людського “Я”; широке використання таких художніх прийомів, як “потік свідомості”, символу як засобу пізнання і відтворення світу; ліризм (у прозі, драматургії, публіцистиці); естетизм.

З 60-70-х рр. **М.** у сфері художньої культури закладає передумови формування енвайронментальної естетики (витоки посткультури), що пізніше трансформується в постмодернізм.

Літ.: *Модернизм. Анализ и критика основных направлений.* – М. : [б. в.], 2010; *The Gender of Modernism. An Anthology* / ed. B.K.Scott. – Bloomington, 1990; *Eysteinnsson A. The Concept of Modernism* / A. Eysteinnsson. – Ithaca, 1990; *Stevenson R. Modernist Fiction. An Introduction* / R. Stevenson. – N.Y., London, 2002; *Drucker J. Theorizing Modernism. Visual Art and the Critical Tradition* / J. Drucker. – N.Y., 2004; *Nicholls P. Modernism. A Literary Guide* / P.Nicholls. – London, 2005; *From Modernism to Postmodernism. An*

Antology / ed. L.E.Cahoone. Cambridge/Mas. – Oxford, 2009.

Князєв В.М., Войтович Р.В.

МОДУЛЬ (від лат. *modulus* – міра, зразок) – це задокументована, логічно завершена, відносно самостійна, цілісна частина навчальної дисципліни, практики, державної атестації, сукупність теоретичних та практичних завдань відповідного змісту та структури, що реалізується певними формами навчального процесу (дидактичними, методичними та організаційними).

М. – це поєднання багатьох навчальних тем за змістом і часом, протягом відпрацювання яких здійснюється оволодіння певним навчальним об’єктом, що має за мету формування у студента певних знань, умінь і навичок.

М. може включати кілька змістових модулів. **Змістовий М. (тема, розділ)** – це впорядкована і структурована система навчальних елементів, об’єднаних за ознаками відповідності певному навчальному об’єкту, що реалізується відповідними формами навчального процесу протягом певного оптимального часу, визначеного на їх засвоєння, і забезпечує досягнення мети модуля.

Блок змістових М. – це кілька змістових модулів, що утворюють кредитний модуль. Їх кількість залежить від загального числа годин, відведених на вивчення модуля, і від кількості тем та розділів у модулі.

Кредитний М. – це закінчений обсяг інформації, яку має засвоїти студент, або закінчений обсяг навчальної діяльності, яку має виконати студент.

М. характеризуються однотипною структурою, яка включає:

– свій зміст у вигляді логічно завершеного блоку матеріалу, що вивчається;

– загальну мету навчання, яка інтегрує в собі вимоги до знань, навичок, умінь і якостей випускника і відповідає змістові модуля в цілому;

– часткові дидактичні цілі навчальних елементів модуля, які визначають обсяг знань, умінь і навичок і рівень їх засвоєння;

– систему технологій і методик навчання, які забезпечують досягнення цілей навчання з кожного навчального елемента модуля;

– форми організації навчання, які відповідають дидактичному процесові й освітнім цілям.

М. можна розглядати як програму навчання, індивідуалізовану за змістом, методами навчання, рівнем самостійності, темпами

навчально-пізнавальної діяльності осіб, які навчаються. Кожен модуль має свою дидактичну мету, їй повинна відповідати достатня повнота навчального матеріалу.

Відповідно до принципу цільового призначення виділяють три типи М.:

- пізнавальні – для вивчення основ наук;
- операційні – для формування навичок, умінь і способів діяльності;
- змішані (для навчання студентів найбільш доцільні).

У М. виділяють базову і варіативну частини. Базова частина М. є обов'язковою для виконання, варіативна – надає право вибору, виходячи з урахування індивідуальних здібностей і інтересів студентів. Контроль навчального матеріалу реалізується обов'язковими і виборчими елементами контролю, останні з яких істотно стимулюють самостійну роботу і дають можливість студентам обирати шлях одержання позитивних оцінок. Диференційована оцінка успішності студентів стимулює їхню навчальну діяльність. В обов'язкову частину М. входять відвідування студентами лекцій і практичних занять, виконання контрольних, письмових робіт і програмоване опитування, а варіативна частина М. дає можливість вибору – виступ на семінарі, студентській конференції, підготовка есе, участь у діловій грі. У межах однієї навчальної дисципліни повинно бути не більше 5-6, але не менше 3-4 модулів.

Літ.: Юцявичене П. А. Основи модульного навчання / П. А. Юцявичене. – Вільнюс : Мінвуз Лит., 1990. – 272 с.; Вазина К. Я. Модульне навчання / К. Я. Вазина. – М. : Горький, 1990. – 14 с.; Алексюк А. М. Педагогіка вищої школи : курс лекцій / А. М. Алексюк. – К. : [б. в.], 1993. – 220 с.

Ларіна Н.Б., Гришун Г.Ю.

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ – політика щодо національних меншин або іммігрантів, спрямована на задоволення та підтримку їхніх культурних запитів за умови цілеспрямованого виховання лояльності до єдиної в межах держави політичної нації. Показником лояльності визнаються опанування й використання державної мови, участь у політичному житті і, можливо, віра в спільне майбутнє. Поняття “М.” виникає в Канаді в 60-х рр. ХХ ст. для позначення стану етнокультурної, расової, релігійної різноманітності населення країни. У 1971 р. у Канаді урядом прем'єр-міністра П.Е.Трюдо було

прийнято Офіційний акт про мультикультуралізм. Крім Канади, М. виступає державною політикою Австралії. В Європі ідеї М. отримали офіційне визнання в 90-х рр. ХХ ст. В сучасній Європі М. розглядається, перш за все, як включення в її культурне поле елементів культур емігрантів з країн т. зв. “третього світу”. Відповідно до доктрини М., іммігранти мають право і повинні зберігати свою культуру й самобутність. У рамках політики М. уряди європейських країн за підтримки ЗМІ здійснюють кроки, спрямовані на збереження національної самосвідомості іммігрантів, їх мовної, культурної, релігійної самобутності.

М. став третьою моделлю (поряд із моделлю асиміляції та моделлю інтеграції) вирішення складних проблем, пов'язаних із культурною, етнічною, расовою та релігійною різноманітністю держав. Модель М. передбачає легітимацію різних форм культурного плюралізму. Тобто, коли в межах однієї держави співіснують різні етнокультурні, конфесійні утворення, що мають право на публічну репрезентацію і збереження своїх особливих рис, способу життя, зумовленого власною культурною специфікою. З іншого боку, М. виступає способом контролю і регуляції культурної різноманітності за допомогою соціальних механізмів. Ситуацію культурного плюралізму окреслюють як мозаїчний М., розуміючи під ним наявність у межах однієї держави чітко диференційованих спільностей, що зберігають власну ідентичність.

На сучасному етапі в соціальних науках існує три рівні розуміння М.: а) демографічний – полягає в описі трансформацій демографічних, етнокультурних параметрів національних суспільств під впливом ендегенних (міграція) та екзогенних (імміграція) факторів; б) у даному випадку розуміють як політику інтеграції іммігрантів у те чи інше суспільство; в) ідеологічний, у межах якого дискутуються концепції національних ідеологій; г) політичний – орієнтований на практичне застосування принципів М. як ідеології, політики, що розглядає права культурних, національних тощо меншин та реалізує програми їх соціальної підтримки; у даному випадку М. – це політична програма, спрямована на гармонізацію відносин між державою та етнічними, культурними меншинами, що проживають на її території, а

також на врегулювання відносин у межах цих меншин.

М. є відображенням культурної ситуації епохи постмодерну. Як модель культури **М.** передбачає, перш за все, зміну центричного вектора розвитку, деієрархізацію і легітимацію форм культурної різноманітності. **М.** продовжує та посилює лінію культурного релятивізму, зберігаючи принцип рівності всіх культур і доповнюючи його принципом культурного плюралізму. Серед науковців існує кілька полярних точок зору на явище **М.** Так, західний соціолог А.Етціоні є прихильником максималістського підходу, в якому він відкидає наявність спільного, центрального ядра цінностей, що часто представляють культуру домінуючої етнонаціональної спільноти, і вимагає повної рівності для всіх культурних, лінгвістичних, релігійних та інших меншин. Більш поміркованим є погляд на **М.** американського соціолога Ч.Тейлора, який робить акцент на рівності всіх культур, що входять до суспільства.

М. розглядається як теорія, що є синтезом лібералізму і комунітаризму і сформувалась у ході дискусії з проблем розвитку громадянського суспільства. У філософській концепції Ю.Хабермаса мультикультурний простір розглядається як суттєвий фактор функціонування громадянського суспільства на сучасному етапі.

Літ.: Куропятник А. И. Мультикультурализм: проблемы социальной стабильности полиэтнических обществ / А. И. Куропятник. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2000; Апресян Р. Г. Толерантность и ценности гражданского общества / Р. Г. Апресян // Ценности гражданского общества и личность / сост. А. И. Михайлова ; отв. ред. Р. Г. Апресян. – М. : [б. и.], 2001; Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / под ред. В. С. Малахова и В. А. Тишкова. – М. : [б. и.], 2002.

Михненко А.М., Пантелейчук І.В.

МУЛЬТИПЛІКАТОРИ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ (англ. multiplier of economic policy) – множники, що показують зміну доходу або грошової пропозиції відносно зміни певної компоненти витрат, реагуючи на зміни в економіці.

Мультиплікатор автономних витрат (мультиплікатор Кейнса) – відношення зміни рівноважного ВВП до зміни певної компоненти автономних витрат:

$$ta = \Delta Y / \Delta A,$$

де ta – мультиплікатор автономних витрат; ΔY – зміна рівноважного ВВП; ΔA – зміна автономних витрат, яка не залежить від динаміки доходу, одна з компонент сукупних витрат в економіці: споживчих, інвестиційних, державних або сектору закордон.

Мультиплікатор Кейнса показує, у скільки разів загальний приріст (скорочення) сукупного доходу перевищує початковий приріст (скорочення) автономних витрат.

Мультиплікатор інвестицій. Автономні інвестиції – інвестиції, які не залежать від рівня доходу. Найпростіша функція автономних інвестицій має такий вигляд:

$$I = e - d \cdot R,$$

де I – автономні інвестиційні витрати; e – автономні інвестиції, які визначаються зовнішніми економічними чинниками (запаси корисних копалин); R – реальна відсоткова ставка; d – емпіричний коефіцієнт чутливості інвестицій до зміни ставки відсотка.

Мультиплікатор інвестицій mi – множник, що показує, у скільки разів зростає рівноважний дохід ΔY при зростанні автономних інвестицій на величину ΔI :

$$mi = \Delta Y / \Delta I, mi > 1.$$

Мультиплікатор інвестицій залежить від граничної схильності до споживання (MPC):

$$mi = 1 / (1 - MPC).$$

Гранична схильність до споживання (англ. *Marginal propensity to consume*) – на скільки одиниць зміниться обсяг споживання при зміні використовуваного доходу на одну одиницю, визначається за формулою:

$$MPC = \Delta C / \Delta Y,$$

де ΔC – приріст споживчих витрат; ΔY – приріст використовуваного доходу.

Мультиплікатор податків mt означає, що зростання податків на ΔT зменшує дохід ΔY у: $-MPC / (1 - MPC)$ разів, або $mt = \Delta Y / \Delta T$, $mt = -MPC / (1 - MPC)$.

Мультиплікатор державних видатків. Мультиплікатор дає значення зміни доходу, яке утворюється кожною додатковою одиницею державних видатків:

$$mg = \Delta Y / \Delta T, mg = 1 / (1 - MPC).$$

Мультиплікатор збалансованого бюджету. Якщо державні видатки і податкові надходження зростають на одну й ту саму величину, то і рівноважний рівень виробництва (доходу) зростає на ту саму величину. Такий мультиплікатор має назву мультиплікатор збалансованого бюджету: $mg + mt = 1$.

Простий депозитний мультиплікатор. Банківська система в цілому може надати позики, обсяг яких у кілька разів перевищує її початкові надлишкові резерви. Основу всієї грошової маси країни становлять гроші високої ефективності – грошова база. Розмір грошової бази можна визначити за балансом Національного банку. Система часткового резервування дає змогу комерційним банкам створювати гроші, які збільшують пропозицію грошей за рахунок кредитування економіки. Спроможність комерційного банку створювати гроші визначається розміром його надлишкових резервів. Простий депозитний мультиплікатор розраховується як обернена величина до норми обов'язкового резервування:

$$md = (1/r),$$

де r – норма обов'язкового резервування. Простий депозитний мультиплікатор ($md = 1/r$) визначає максимальну кількість нових депозитних грошей, що створюється однією грошовою одиницею надлишкових резервів за заданого рівня норми обов'язкового резервування.

Модель банківської системи з урахуванням депозитних та готівкових грошей враховує роль Центрального банку країни, поведінку комерційних банків та можливий вплив частини грошей з депозитів банківської системи у готівку. Коефіцієнт депонування грошей – відношення готівки до депозитів:

$$c = C/D,$$

де c – коефіцієнт депонування; C – обсяг готівки; D – обсяг депозитів.

Коефіцієнт депонування характеризує структуру зберігання населенням ліквідних коштів у вигляді їх розподілу між готівковими грошима C і коштами на поточних депозитах D . Грошовий мультиплікатор визначається: $mc = (c + 1)/(c + r)$.

Літ.: Малиш Н. А. Макроекономіка : навч. посіб. / Н. А. Малиш. – К. : МАУП, 2007; Манків Г. Макроекономіка : підруч. для України / Г. Манків. – К. : Основи, 2000.

Малиш Н.А.

МУТАЦІЯ (лат. mutation – зміна) – зміни генетичного матеріалу (ДНК або РНК), які можуть бути викликані копіюванням помилок у генетичному матеріалі під час поділу клітини. Існують **М.** раптові природні (спонтанні) або викликані штучно (індуковані) стійкі зміни

спадкових структур (генів, хромосом), а також зумовлені ними різні зміни властивостей та ознак організму. У багатоклітинних організмах **М.** розділяють на: **генеративні М.**, які можуть бути передані нащадкам; **соматичні М.**, які не можуть передаватися до нащадків; **нейтральні М.** – визначаються як **М.**, чії ефекти не впливають на виживання видів або індивідумів, які складають види і можуть накопичуватися.

М. розглядаються як рушійна сила еволюції, де менш сприятливі (або шкідливі) **М.** видаляються з генофонду природним відбором, тоді як сприятливі (вигідні) прагнуть накопичуватися. Переважна більшість **М.** не мають ніякого ефекту, тому що механізми репарації ДНК (ремонт ДНК) можуть виправити більшість змін перед тим, як вони стануть постійними **М.**, і багато організмів мають механізми для усунення видозмієних соматичних клітин. Спадкові ознаки всіх живих організмів не є незмінними в часі. Вироблений протягом мільйонів років еволюції механізм розподілу і дозрівання статевих клітин не застрахований від помилок, що призводить до появи різноманітних змін у спадкових особливостях нащадків. При цьому в нащадків можуть змінюватися і будова хромосом, і тонкі структури генів.

Вплив різноманітних факторів навколишнього середовища, включаючи радіацію і ряд хімічних сполук, призводить до збільшення частоти **М.** У 1927 р. американський генетик Генріх Меллер уперше довів, що опромінення рентгенівськими променями призводить до істотного збільшення частоти **М.** у дрозофіли. Ця робота поклала початок новому напрямку в біології – радіаційній генетиці. При влученні елементарних часток у ядро (У-кванти, електрони, протони і нейтрони) відбувається іонізація молекул води, що, у свою чергу, порушують хімічну структуру ДНК. У цих місцях відбуваються розриви ДНК, що і призводить до виникнення **М.**

Літ.: Тодоров И. Н. Стресс, старение и их биохимическая коррекция / И. Н. Тодоров, Г. И. Тодоров. – М. : Наука, 2003. – 480 с.; Гершензон С. М. Мутации / С. М. Гершензон. – К. : Наук. думка, 1991. – 112 с.; Данилишин Б. М. Природно-техногенні катастрофи: проблеми економічного аналізу та управління / Б. М. Данилишин. – К. : ЗАТ “НІЧЛАВА”, 2001. – 260 с.

Кринична І.П.

Н

НАДАННЯ ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННЮ НАУКОВОГО ХАРАКТЕРУ (англ. of state Office of Scientific character) – здійснення практики управління на науковій основі, що передбачає широке використання наукових досягнень на всіх рівнях і в усіх ланках системи державного управління, передусім результатів досліджень у галузях державного управління, політології, права, філософії, соціології, економіки, екології та інформатики; сприяння розвитку наукових досліджень з актуальних проблем державного управління, зокрема розроблення нових управлінських технологій та впровадження їх досягнень у практику; залучення науковців до аналітичної роботи в органах державної влади; підвищення рівня забезпеченості апарату системами підтримки прийняття рішень на базі сучасної управлінської методології та використання засобів інформатизації і комп'ютеризації.

Визнання управлінської праці як окремого виду діяльності й запровадження наукового аналізу для визначення способів ефективного розв'язання управлінських проблем є одним з найважливіших досягнень ХХ ст. Науковою основою державного управління є наука управління, тобто теоретичні дослідження самої управлінської діяльності.

Засновником наукового управління вважається американський вчений Ф.Тейлор. Поняття “наукове управління” введено Л.Брандейсом у 1910 р. Найбільш відомими, визнаними світом зарубіжними представниками науки управління є: М.Вебер, Н.Вінер, Ф.Гілбрет, В.Глушков, П.Друкер, Д.Дункан, У.Ешбі, Е.Мейо, М.Мескон, Г.Саймон, А.Файоль, М.Фоллет, Д.Форрестер та ін.

Лауреат Нобелівської премії Г.Саймон, визначаючи місце і роль науки управління серед інших наук, охарактеризував її як частину акумульованого і визнаного знання, що систематизоване й сформульоване відповід-

но до установлених загальних істин та закономірностей і є не тільки поєднанням багатьох дисциплін, а й новою самостійною наукою у сфері соціології. Це всеохопне, глибоке та філософське знання. За висловом відомого американського вченого Д.Дункана, наука управління – це передусім інтелектуальна революція, новий світогляд та нова методологія вирішення проблем. Наука управління спирається на використання наукового методу, моделей та системну філософію. Складність суспільства, суспільних відносин та процесів як об'єкта державного управління і системи державної влади як суб'єкта державного управління, які є відкритими, динамічними, самокерованими, ймовірнісними, багатопараметричними системами, не дає змоги керуватися в державній управлінській діяльності лише накопиченим досвідом та здоровим глуздом, хоча останні і є обов'язковими складовими управлінського успіху поряд з ініціативою, інноваційним підходом та налаштованістю на отримання позитивних результатів.

Перспективне прогнозування, стратегічне планування, вибір раціональної структури органів державної влади та її кадрове забезпечення, забезпечення інноваційного, якісного управління, створення високоефективних мотиваційних підходів, розроблення сучасних методів контролю, комунікацій, прийняття рішень – це лише кілька завдань з багатьох, вирішення яких неможливе без розвитку науки державного управління в напрямі створення нових та вдосконалення існуючих концепцій, теорій, принципів і методів.

Закономірним результатом об'єктивного процесу становлення і розвитку науки управління є виділення окремої галузі наук “Державне управління”, що характеризується високою динамічністю та професійністю, постійною спрямованістю на результат. Становлення науки державного управління по-

требує чіткого визначення її об'єкта і предмета. За визначенням Н.Нижник та С.Мосова, об'єктом дослідження теорії державного управління є управлінська діяльність усіх органів державної влади, а предметом – закономірності й принципи такої діяльності. При цьому необхідно враховувати, що така діяльність реалізується через управлінські функції відповідних органів державної влади в результаті розосередження функцій державного управління і що ці різнорівневі функції мають певну специфіку.

З погляду становлення і розвитку державного управління як виду діяльності, так і галузі наук заслуговує на увагу питання його співвідношення з менеджментом. Велика увага до нього передусім пов'язана з предметно-об'єктним визначенням виду діяльності та галузі науки державного управління, а також із з'ясуванням можливостей застосування напрацьованої науки управління, зародження і розвиток якої був безпосередньо пов'язаний з менеджментом, у теорії та практиці державного управління. За висловом Г.Атаманчука, менеджмент, суспільне управління та суспільне самоуправління пов'язані між собою тим, що їх суб'єктом виступає безпосередньо саме суспільство, але різняться вони за рівнем та характером організованості. Таким чином, насамперед слід виходити з того, що держава відрізняється від інших організацій вирішенням набагато більш масштабних і різноманітних загальносуспільних завдань, монополієм правом регулювання правових відносин, суверенітетом, унікальністю. У зв'язку з цим, як зазначали В.Луговий та В.Князев, ідеться про специфічні моделі, схеми, класифікацію, типологію та систематику, тенденції розвитку, закономірності побудови та функціонування державного управління.

Основним результатом дискусії щодо науки державного управління, яка ведеться між різними науковими школами, є її розгляд як динамічної дисципліни, що неперервно змінюється. Значною мірою це пов'язано із ситуативним характером розвитку процесу державного управління та суттєвим впливом на нього суб'єктивного фактора.

Літ.: Атаманчук Г. В. Теория государственного управления : курс лекций / Г. В. Атаманчук. – М. : Юрид. лит., 1997; Бакуменко В. Д. Прийняття рішень в державному управлінні : навч. посіб. : у 2 ч. / В. Д. Бакуменко // Теоретико-методологічні

засади. – К. : ВПЦ АМУ, 2010. – Ч. 1; Гвишиани Д. М. Организация и управление / Д. М. Гвишиани. – 3-е изд., перераб. – М. : Изд-во МГТУ им. Н. Э. Баумана, 1998; Дункан Джек У. Основовопологающие идеи в менеджменте. Уроки основоположников менеджмента и управленческой практики / Джек У. Дункан : пер. с англ. – М. : Дело, 1996; Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; Луговий В. М. Державне управління як галузь професійної діяльності, академічної підготовки, наукових досліджень / В. М. Луговий, В. М. Князев // Вісн. УАДУ. – 1997. – № 3-4; Нижник Н. Р. Системний підхід в організації державного управління / Н. Р. Нижник, О. А. Машков. – К. : Вид-во УАДУ, 1998; Саймон Г. Адміністративна поведінка: дослідження прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції / Г. Саймон : пер. з англ. – К. : АртЕк, 2001.

Бакуменко В.Д.

НАДЗВИЧАЙНИЙ СТАН – виняткова ситуація, коли під загрозою перебуває “життя нації”, офіційно проголошується державою і визначається як правовий режим, пов'язаний із розширенням повноважень органів державної влади та обмеженням політичних свобод громадян. Може бути введений не більш як на тридцять днів.

Небезпеку для “життя нації” можуть становити іноземна військова окупація, соціальні заворушення, такі як бунти або інші види внутрішніх негараздів, що серйозно загрожують правопорядку в країні. У конституційному плані на всій території або на окремих її частині в разі, якщо для цього склалися серйозні підстави, введення **Н.с.** передбачає застосування особливого правового режиму діяльності державних органів, органів місцевого та регіонального самоврядування, підприємств, установ і організацій для підтримання порядку в суспільстві, який тимчасово допускає встановлені Конституцією України обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод громадян, а також прав юридичних осіб, покладаючи на них додаткові обов'язки.

Правовий режим **Н.с.** спрямований на забезпечення безпеки громадян, на захист їх прав і свобод, конституційного ладу під час масових порушень правопорядку, що створюють загрозу для життя і здоров'я громадян, або при спробі захоплення державної влади чи

зміни конституційного ладу України шляхом насильства. Проголошення **Н.с.** – не повинно призвести до дискримінації винятково за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії або соціального походження.

Згідно із Законом України “Про надзвичайний стан: умови і порядок введення та припинення дії надзвичайного стану” (ст. 4) **Н.с.** може бути введений за умов: 1) стихійного лиха, аварій і катастроф, епідемій, епізоотій, що створюють загрозу для життя і здоров’я населення; 2) масових порушень правопорядку, що супроводжуються насильством над громадянами, обмежують їх права і свободи; 3) блокування або захоплення окремих особливо важливих об’єктів чи місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та управління, місцевого чи регіонального самоврядування; 4) спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства; 5) посягання на територіальну цілісність держави, що загрожує зміною її кордонів; 6) необхідності відновлення конституційного правопорядку і діяльності органів державної влади. Згідно із ст. 5 **Н.с.** на всій території України або в окремих її місцевостях вводиться постановою Верховної Ради України з негайним повідомленням Президента України або Указом Президента України, який підлягає затвердженню Верховною Радою України.

Н.с. на території Республіки Крим вводиться з негайним повідомленням Верховної Ради Республіки Крим.

Літ: *Енциклопедичний словник з державного управління* / Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.; *Шмандій В. М.* Управління екологічною безпекою на регіональному рівні (теоретичні та практичні аспекти) : автореф. дис. ... д-ра техн. наук : спец. 21.06.01 “Екологічна безпека” / Шмандій В. М. – Х. : [б. в.], 2003. – 36 с.; *Стецюк В. В.* Екологічна геоморфологія України : навч. посіб. / В. В. Стецюк, Г. І. Рудько, Т. І. Ткаченко. – К. : Видавн. Дім “Слово”, 2010. – 386 с.; *Кривокульська Н. М.* Організація управління і регулювання природоохоронної діяльності : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.02.03 “Організація управління, планування і регулювання економікою” / Кривокульська Н. М. – Тернопіль : [б. в.], 2006. – 20 с.; *Закон України про надзвичайний стан: умови і порядок введення та припинення дії надзвичайного стану.* – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>

Кринична І.П.

НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ (англ. directions for improving governance) – основні шляхи вдосконалення системних характеристик, підвищення ефективності, економічності та результативності структур і процесів, притаманних державному управлінню. **Н.в.д.у.** значною мірою (якщо не вирішальною) мають визначатися з урахуванням впливу суспільних трансформацій на розвиток державного управління. Саме управління в умовах таких трансформацій є не тільки актуальною науковою, а й практичною проблемою.

Кожна країна має свою модель державного управління, що історично склалася та враховує національні особливості. Водночас існують моделі державного управління, які стали еталонами з теоретичного та практичного погляду. На пострадянському просторі найбільш відомими з них є американська та європейська моделі державного управління. Вибір Україною шляху європейської інтеграції передбачає орієнтацію на впровадження європейської моделі державного управління. У зв’язку з цим виникає необхідність осмислення моделі управління, властивої країнам Європейського Союзу, і пристосування до неї національної моделі державного управління. Це дає змогу розглядати виділення та передбачення можливих шляхів трансформації вітчизняної моделі державного управління як важливий **Н.в.д.у.**

Відповідно до закону необхідного різноманіття для створення системи державного управління, здатної управляти певними суспільними сферами, галузями, видами діяльності, необхідно, щоб ця система мала не менше різноманіття, ніж ці сфери, галузі, види діяльності. Вимоги до створення політично та економічно конкурентоспроможної в умовах Європейського Союзу української системи державного управління є дуже складними для реалізації, оскільки вона має бути здатною відповідати європейському законодавству, спрямовувати суспільство на дотримання європейських цінностей, забезпечити реальну рівність України у співдружності європейських країн. Визначення та обґрунтування необхідного та достатнього рівня різноманіття системи державного управління як у цілому, так і для її складових елементів з урахуванням процесів розвитку країни є також важливим **Н.в.д.у.**

Одним з основних наукових принципів є забезпечення випереджального характеру управління, тобто його орієнтація на майбутнє. Оскільки розвиток суспільства, а отже, і управління ним є динамічним і ситуаційним, а процеси в суспільстві мають тенденцію до прискорення, то для системи державного управління як суб'єкта управління цими процесами постійно існує необхідність у випереджальному рівні управління, забезпечення якого, а також постановка цілей, формування засад державної політики, механізмів її реалізації в усіх напрямках суспільної діяльності, передбачення відповідних напрямів, завдань, технологій та необхідних ресурсів є одним з важливих **Н.в.д.у.**

Необхідність державно-управлінських впливів завжди пов'язується з виникненням проблемної ситуації у суспільстві або у певній його сфері, галузі, окремому виді діяльності як результату невідповідності між цілями та станом об'єкта управління. Отже, ще одним важливим **Н.в.д.у.** є своєчасне виявлення та діагностування проблемних ситуацій у процесах державотворення, формування та реалізації державної політики.

Виникнення в Україні умов стабільного розвитку актуалізувало необхідність визначення довгострокових перспектив держави, постановку обґрунтованих цілей її розвитку, пошук нових загальнонаціональних ідей, навколо яких має згуртуватися суспільство. Розроблення, обґрунтування та реалізація стратегій розвитку держави, регіонів, територій, окремих сфер, галузей, видів суспільної діяльності з використанням досвіду передових країн світу є важливим **Н.в.д.у.**

Існує низка чинників впливу суспільних трансформацій на ефективність і результативність державного управління. До основних таких чинників за пріоритетністю впливу належать: ціннісний, політичний, інноваційний, функціональний, мотиваційний, інформаційний.

Оскільки можна розглядати європейський вибір України як реакцію держави на потребу в адаптації і виживанні в сучасному світі та у внутрішній інтеграції, то наслідком такого вибору має бути зближення національної культури з європейською, орієнтація на європейські цінності. Дослідження впливу ціннісного чинника на процеси державного управління в Україні, визначення шляхів та умов піднесення останнього до європей-

ського рівня демократії та суспільної культури є важливим **Н.в.д.у.**

У практиці державного управління аналітична доцільність, як правило, поступається політичній. Це пов'язано з певними політичною, економічною і соціальною платформами сил, які прийшли до влади. Безумовно, управлінське рішення, яке не відповідає програмам і ціннісним настановам таких сил, підтримуватися ними не буде. Урахування впливу політичного чинника на процес державного управління із застосуванням аналізу державної політики є важливим і актуальним **Н.в.д.у.**

Інноваційний характер державного управління активізують процеси європейської інтеграції, які передбачають прискорення впровадження в українську практику державного управління не тільки сучасних європейських норм і цінностей, а й відповідних наукових, освітніх, технологічних та економічних інновацій. Розроблення нових сучасних методів і технологій державного управління, підтримка широкого впровадження інновацій в усі сфери, галузі, види суспільної діяльності є важливим **Н.в.д.у.**

Функціональний чинник завжди пов'язаний з технологіями управління. Тому важливим **Н.в.д.у.** є подальший розвиток технологій управління, зокрема прийняття управлінських рішень та підвищення їх ефективності й результативності.

Мотиваційний чинник пов'язується з теоріями мотивації, які базуються на аналізі потреб і процесу. Ще одним **Н.в.д.у.** є пошук найбільш ефективних підходів та засобів мотивації управлінської праці, насамперед у системах державної служби й служби в органах місцевого самоврядування.

Інформаційний чинник пов'язаний із забезпеченням управлінської праці необхідною та достатньою інформацією. В умовах переходу до інформаційного суспільства подальший розвиток та підвищення рівня інформатизації системи державного управління в цілому та її окремих складових, безумовно, є важливим **Н.в.д.у.**

Формування умов та механізмів забезпечення суспільної стабільності, зокрема шляхом та засобами відповідного державного управління, є найважливішим та найактуальнішим для сучасної України завданням науки та практики державного управління.

Серед **Н.в.д.у.** на особливу увагу заслуговує розроблення нових підходів до управління

персоналом, формування, розвиток, обґрунтування сучасної державної кадрової політики, зокрема перспектив та можливих реалій державної служби та служби в органах місцевого самоврядування.

Літ.: Бакуменко В. Д. Прийняття рішень в державному управлінні : навч. посіб. : у 2 ч. – Ч. 1. Теоретико-методологічні засади / В. Д. Бакуменко. – К. : ВПЦ АМУ, 2010; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Кунц Г. Управление: системный ситуационный анализ управленческих функций* / Г. Кунц, О'Доннел ; пер. с англ. ; общ. ред. Д. М. Гвишиани. – М. : Прогресс, 1981. – Т. 2; *Мартиненко В. М. Інноваційна стратегія демократичного розвитку України: від місцевої демократії до демократичної держави* : монографія / В. М. Мартиненко. – Х. : Константа, 2004; *Оживление государственного управления как одно из стратегических направлений деятельности по обеспечению устойчивого развития человеческого потенциала: общий обзор* : докл. Секретариата Комитета экспертов по гос. упр. Экон. и соц. совета ООН 30 янв. 2004 г. – Б. м. : [б. и.], 2004; *Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи* / кол. авт. ; наук. кер. В. В. Цветков. – К. : Оріяни, 1998.

Бакуменко В.Д.

НАУКА ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

(англ. Public Administration) – наукова сфера, функцією якої є розроблення і теоретична систематизація об'єктивних знань з державного управління. Завданням **Н.д.у.** є пізнання законів, закономірностей, тенденцій розвитку державного управління.

Н.д.у. включає в себе як діяльність з отримання нового знання, так і результат цієї діяльності – суму отриманих до цього моменту наукових знань, що утворюють в сукупності наукову картину державного управління.

Безпосередні цілі **Н.д.у.** – опис, пояснення, прогнозування процесів і явищ системи державного управління, що є предметом її вивчення на основі наукової методології. Тобто в широкому розумінні – теоретичне відображення дійсності.

Невіддільна від практики **Н.д.у.** як виробник знань є специфічною формою діяльності, що суттєво відрізняється від діяльності у сфері матеріального виробництва.

Н.д.у. на кожному етапі узагальнює минулі досягнення і кожний результат входить обо-

в'язковою частиною в її загальний фонд, не перекреслюючись наступними успіхами пізнання, а переосмислюючись, уточнюючись.

Спадковість забезпечує функціонування **Н.д.у.** як особливого виду соціальної пам'яті людства, теоретично кристалізуючи миттєвий досвід пізнання дійсності й оволодіння її законами.

На кожному етапі наукове пізнання використовує сукупність пізнавальних форм – фундаментальних категорій і понять, методів, принципів і схем мислення.

Для **Н.д.у.** характерний перехід від предметної до проблемної орієнтації, коли нові галузі знань виникають у зв'язку з висуненням певної великої теоретичної або практичної проблеми. **Н.д.у.** виконує важливі інтегруючі функції. Вона узагальнює наукову картину державного управління, а також окремі галузі: економічну, соціальну, політичну, гуманітарну, правову та ін.

Предметна сфера **Н.д.у.** охоплює такі поняття, як природа і зміст державного управління, суб'єкти й об'єкти державного управління, історія державного управління, функції державного управління, методи державного управління, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, апарат державного управління, державна служба, регіональне управління, правові, економічні, соціальні, гуманітарні аспекти розвитку держави, діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій.

Н.д.у. як галузь науки в Україні заснована в 1997 р.

Освітня галузь “Державне управління” включає такі спеціальності: державне управління, публічне адміністрування, управління суспільним розвитком, державне управління освітою, державне управління у сфері національної безпеки, державне управління охороною здоров'я, електронне урядування, публічна політика та управління.

На сучасному етапі виявлено такі тенденції розвитку **Н.д.у.**:

- вивчення тенденцій, закономірностей, розвитку демократичного урядування;
- розширення предметної сфери науки шляхом вивчення нових тематичних напрямів (публічне адміністрування, публічне управління, громадянське суспільство);
- інституціоналізація **Н.д.у.**

Літ.: *Нижник Н. Р.* Системний підхід в організації державного управління : навч. посіб. / Н. Р. Нижник, О. А. Машков ; за заг. ред. Н. Р. Нижник. – К. : Вид-во УАДУ, 1998; *Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи / наук. кер. В. В. Цветков.* – К. : [б. в.], 1998.
Ковбасюк Ю.В., Приходько О.Л.

НАУКОВА ШКОЛА – єдиний колектив, а іноді й більш широке співтовариство вчених, що характеризується єдиною теорією та методологією, спільними світоглядними принципами і вагомими науковими результатами та їх реалізацією у практичному житті суспільства, організована і керована наукова структура, що функціонує всередині науки, об'єднана дослідницькою програмою, єдиним стилем мислення й очолювана, як правило, особою відомого вченого; важливий різновид наукового співтовариства, яке забезпечує швидкий та ефективний розвиток науки. Прототипи **Н.ш.** виникли вже в стародавніх суспільствах. Найбільш відомі філософські школи Сократа, Платона в Стародавній Греції. Деякі з них існували багато десятиліть, виступали невичерпними джерелами нового знання. Виникнення тієї або іншої **Н.ш.** завжди пов'язане з цілим комплексом чинників. Найбільш важливими з-поміж них є об'єктивна необхідність розвитку відповідної галузі знання. Потреба, що виникла спонукає до активного фінансування наукових досліджень з боку держави і бізнесу, формування колективів, швидкого захисту дисертацій тощо. **Н.ш.**, як правило, характеризується тим, що її дослідники просуваються далі за окремими дослідників у розумінні суті того, що вивчається, проводять дослідження не стихійно, а планово, з виділенням стратегічних цілей і тактичних завдань. З погляду формального підходу **Н.ш.** характеризується: по-перше, єдиною темою, оригінальною концепцією досліджень, яка в міру розгортання досліджень перетворюється

на оригінальну наукову теорію; по-друге, значною чисельністю успішно захищених дисертацій, що характеризуються науковою новизною і реальним внеском у загальну тему й оригінальну наукову теорію; по-третє, високою активністю лідера школи та його учнів у підготовці монографій, статей та оригінальних підручників, що робить школу інтелектуально продуктивною; по-четверте, визнанням даного співтовариства як **Н.ш.** з боку інших наукових співтовариств, високим індексом цитування робіт, наявністю патентів, сертифікатів, дипломів. До неформальних вимог належать: по-перше, принципова актуальність, наукова новизна і практична значущість теорії, яку формує **Н.ш.**; по-друге, розвинений науковий етос, у якому чітко виражені цінності й норми ставлення до науки, теми та тієї теорії, яка формується **Н.ш.**, особисті стосунки, авторитет лідера школи в науці, галузі науки і теорії школи; сприятлива соціально-психологічна атмосфера в **Н.ш.**, яка побудована на професіоналізмі, принциповості та співпраці. **Н.ш.** є дуже складним органічним утворенням, яке інтегрує в собі особистісний, організаційний, інституційний, гносеологічний, практичний і ціннісно-етичний аспекти.

Таблиця 1

Основні аспекти Н.ш.

Назва аспекту	Його характеристика
Особистісний	Виявляється в особистісному чиннику школи: особистість лідера, його найближчі та найбільш талановиті учні, новобранці школи як особистості
Організаційний	Є єдністю формальної та неформальної організацій. Причому можливі кілька варіантів їх співвідношення: 1) збіг формальної і неформальної організацій; 2) формальна організація виявляється більше неформальною, тобто школа виступає як деяке ядро формальної організації; 3) неформальна організація виявляється значно більше формальною, тобто школа набуває національних масштабів
Інституційний	Є соціальним інститутом (навчальний заклад, НДІ) з відповідними його ознаками аж до статутів і символів
Гносеологічний	Виступає як сукупність наукових відкриттів, ідей, теорій, моделей, що відрізняються принциповою науковою новизною
Практичний	Об'єднує сукупність підготовлених школою дослідників, дисертацій, виконаних проектів, винаходів, технологій, актів впровадження тощо
Ціннісно-етичний	Є деякою системою цінностей служіння науці, суспільному благу, етосом чесної наукової конкуренції, відстоювання авторитету і пріоритетів школи та її лідера

Н.ш. як специфічний різновид наукового співтовариства виконує значний комплекс взаємопов'язаних функцій, найбільш важливими серед яких виступають: організаторська, соціалізаторська, комунікативна, пізнавальна, методолого-інструментальна, лідерська і ціннісно-етична функції.

Таблиця 2

Функції Н.ш.

Назва функції	Її характеристика
Організаторська	Виступає формою організації науки, розподілу обов'язків і статусів, обґрунтування та реалізації планів і стратегій
Соціалізаторська	Підготовка професійних учених: формування вмінь та навичок наукової праці, комунікацій, оволодіння етосом науки
Комунікативна	Виступає способом формальної і неформальної внутрішньої і зовнішньої комунікації учених
Пізнавальна	Отримання наукового результату у вигляді фундаментального або прикладного знання, що відображає закономірності, тенденції, особливості об'єктів тієї або іншої галузі науки, оформленого у вигляді монографій, статей, підручників тощо
Методолого-інструментальна	Вироблення власного інструментарію дослідження: категоріального апарату, принципів, підходів, методів і методик наукового пошуку
Лідерська	Прагнення до лідерства у галузі знання
Ціннісно-етична	Формує ідеали, цінності, етичні принципи наукової діяльності

Незважаючи на жорсткість вимог до **Н.ш.**, у реальному житті науки вони характеризуються значною різноманітністю. Їх можна класифікувати на таких підставах, як: галузь науки, рівень наукового пізнання, форма організації науки, охоплення дисциплін, спосіб існування, статус у науці.

Класифікація Н.ш.

Підстава класифікації	Основні різновиди Н.ш.
Галузь науки	Фізична, хімічна, геологічна, політологічна, соціологічна, державно-управлінська тощо
Рівень наукового пізнання	Фундаментальні дослідження, прикладні дослідження
Форма організації науки	Класична (на базі університетів), сучасна (інших форм)
Охоплення дисциплін	Дисциплінарна, внутрішньо-дисциплінарна, міждисциплінарна
Спосіб існування	Реальна, віртуальна
Статус у науці	Лідерська, нелідерська

У формуванні **Н.ш.** величезна роль належить її засновникам і керівникам, які відрізняються вмінням бачити далі за інших, робити ставки на перспективні теми, відзначаються розвиненими якостями лідерів та інтелектуальних менеджерів. Важливі також розвинені педагогічні якості, успішна робота по керівництву науковою роботою студентів, аспірантів і докторантів. Засновник **Н.ш.** визнаний не тільки з погляду генерування ідей, але і з погляду підготовки наукових кадрів. Для нього властиві такт і воля, які дозволяють утримати у своєму колі талановитих лідерів і забезпечити їм комфортну соціально-психологічну обстановку. При цьому пошана до вчителя не повинна заважати науковому суперництву вчителя та учня.

Найважливішими вимогами до керівника **Н.ш.** є: наявність реальних наукових досягнень, які визначають базу його авторитету в науці; висока наукова активність, здатність генерувати ідеї; ерудиція не тільки у своїй галузі знання, а й в сусідніх галузях, у науці в цілому; методологічна культура, володіння сучасними інструментами науки, прийомами і методами дослідження; служіння

науці, принциповість та об'єктивність оцінки не тільки досягнень колег, а й власних результатів досліджень; розвинена інтуїція, здатність передбачати результати досліджень, чуття на нове; розвинені організаторські якості, володіння інтелектуальним менеджментом; наукова сміливість і рішучість, відсутність побоювання програти конкуренцію учневі;

Таблиця 3

розвинені педагогічні якості, терпіння вихователя, орієнтація на нарощування й оптимальне використання людського капіталу; особиста привабливість, лояльність, уміння вибудувати відно-

сини з начальством і підлеглими, воля, харизма. Сформульований комплекс якостей робить особу лідера **Н.ш.** дуже рідкісною фігурою в сучасній науці. Найчастіше він може бути вихований тільки собі подібним, тобто лідером **Н.ш.**

Виникнення та становлення **Н.ш.** є закономірністю розвитку науки, яка прокладає собі шлях і в еволюції галузі науки "Державне управління", вимагає забезпечення її інституційного розвитку. В Національній академії державного управління при Президентові України сформувалася українська школа в галузі науки "Державне управління", яка диференціюється за такими напрямками, як методологія державного управління, місцеве самоврядування, регіональний розвиток,

державна служба тощо. Стимулюють розвиток **Н.ш.** чітко вироблені вимоги, які формуються шляхом дискусій у науковому співтоваристві галузі науки “Державне управління”, а також стратегія розвитку галузі. Сама стратегія припускає корекцію тематичного простору досліджень, експертизу концептуальних напрацювань в аспекті їх перспективності, підвищення кваліфікації лідерів і наукових керівників шляхом проходження стажувань у провідних вітчизняних і зарубіжних наукових центрах, забезпечення просування **Н.ш.** в інформаційних полях держави та науки, активізації міжнародної комунікації, підтримки творчої атмосфери в колективі, недопущення культури особи лідера школи.

Літ.: *Бабосов Е. М.* Социология науки / Е. М. Бабосов. – Минск : Харвест, 2009; *Канке В. А.* Основные философские направления и концепции науки : учеб. пособие / В. А. Канке. – М. : Логос, 2004; *Келле В. Ж.* Наука как компонент социальной системы / В. Ж. Келле. – М. : Наука, 1988; *Философия науки в вопросах и ответах* : учеб. пособие для асп. / В. П. Кохановский и др. – Ростов н/Д : Феникс, 2006.

Сурмін Ю.П.

НАУКОВІ СПЕЦІАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ – поняття, що відображає структуру галузі науки “Державне управління”, закріплену в “паспортах спеціальностей”.

В Україні державне управління як наукову галузь запроваджено у 1997 р. Динаміку її структури у часі характеризує наступна таблиця.

Перелік спеціальностей наукової галузі 25.00.00 – “Державне управління”

I. 1997-2000 рр.
25.00.01 – теорія та історія державного управління
25.00.02 – філософія державного управління
25.00.03 – організація та управління в державних установах
25.00.04 – регіональне управління
25.00.05 – галузеве управління
25.00.06 – місцеве самоврядування
II. 2000 р. – до цього часу
25.00.01 – теорія та історія державного управління
25.00.02 – механізми державного управління
25.00.03 – державна служба
25.00.04 – місцеве самоврядування

Найближчим часом слід очікувати перегляду ВАКом України номенклатури спеціальностей та переліку наукових ступенів і вчених звань, зокрема у зв’язку із залученням України до “Болонського процесу”.

Порівняльний аналіз згаданих груп спеціальностей свідчить про наступне: 1) відбулося їх певне скорочення – з шести до чотирьох; 2) з’явилися нові спеціальності – механізми державного управління та державна служба; 3) скасовані (“філософія державного управління”) або частково “поглинуті” (переважно у спеціальності “механізми державного управління”) такі спеціальності, як “організація та управління в державних установах”, “регіональне управління” та “галузеве управління”. Очевидно й те, що така “трансформація” відбулася без достатнього наукового обґрунтування, що можна пояснити (але не виправдати) рядом зовнішніх обставин, зокрема, технократичним мисленням і волюнтаристськими рішеннями “чиновників від науки” або (та) їх хибним розумінням “кон’юнктури” і “практичної доцільності” тощо, насамкінець, недостатнім кадровими та науково-експертними можливостями або ж просто тим, що наука державного управління ще молода і їй бракує необхідного досвіду.

Проте, як відомо, будь-яка структура, у т. ч. структура спеціальностей, мають бути органічними, тобто впливати із внутрішньої природи й логіки існування предмета, явища, процесу, системи тощо з урахуванням їх призначення (місії) мети, функції, а потім уже логічної структури, а не навпаки. Тоді, напр., стає зрозумілим, чи потрібна людині “третья рука”, міністерству – зайвий відділ, а науці – “віртуальна” спеціальність.

Природа науки державного управління полягає в органічній єдності трьох її складових: аксіологічної, пізнавальної та технологічної. (Див. ст.: “Галузь науки державне управління” та “Аксіологія державного управління”). Перша вказує на сенс її існування в суспільстві, або культурно-історичну місію, друга – на теоретичні та методологічні особливості, що відрізняють її від інших наук і характеризують сучасний стан розвитку наукового пізнання, третя – на функції в суспільстві.

Ці складові характеризують внутрішню структуру самого “ядра”, або сутності науки державного управління, архітектуру її власної природи. Логічно передбачити, що в основу науково обґрунтованої структури спеціальностей науки державного управління має бути покладена саме ця ідея як евристичний та органічний, а не штучний та надуманий зовнішній принцип.

Принцип тріади як єдності аксіологічної, пізнавальної та технологічної складових чи сторін уявного трикутника, що дозволяє зрозуміти природу науки державного управління, спонукає до виділення трьох відносно самостійних класів, блоків чи груп спеціальностей відповідного спрямування. Назвемо це первинною структурою. Можливий варіант її розгортання у “завершену” форму, з урахуванням як набутого досвіду, так і сучасних потреб подальшого розвитку теорії і практики державного управління в Україні, може мати такий вигляд:

I. Аксіологічний блок: філософія державного управління; соціологія державного управління; психологія державного управління; етика державного управління.

II. Пізнавальний блок: історія державного управління; теорія державного управління; методологія державного управління.

III. Технологічний блок: технології (механізми) державного управління; галузеве управління; організація та управління в державних установах; регіональне управління; місцеве самоврядування; державна служба та служба в органах місцевого самоврядування (муніципальна служба).

Ця структура спеціальностей науки державного управління є більш логічною порівняно з існуючою і пропонується як проект для роздумів, дискусій і пропозицій.

Літ.: *Державне управління в Україні* : зб. наук. пр. / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – 432 с.; *Методологія державного управління* : словник-довідник / за заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 196 с.; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.

Князєв В.М.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ – революційні зміни в еволюційному розвитку науково-технічного прогресу, що змінили якість технологічного способу виробництва, засвідчивши якісно новий рівень взаємодії людини і природи.

Термін “**Н.-т.р.**” запровадив у науковий обіг англійський учений Дж.Бернал наприкінці 50-х рр. ХХ ст. Передумови виникнення **Н.-т.р.** створила перша промислова революція кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст., нова техніка і

технології (оформилися в систему машин). Оскільки система продуктивних сил складається із засобів і предметів праці, науки, людини, використовуваних сил природи, методів і форм організації виробництва, а також інформації, **Н.-т.р.** зумовлює істотні зміни в кожному з цих елементів. Вона також означає революційні зміни у відносинах спеціалізації, кооперування, комбінування виробництва, його концентрації та ін. Зокрема, в епоху **Н.-т.р.** у межах суспільного поділу праці домінуючою формою стає розвиток одиничного поділу праці, у т. ч. на інтернаціональній основі. Зміст **Н.-т.р.** проявляється:

– в перетворенні науки на безпосередню продуктивну силу. Цю функцію вона виконує насамперед традиційно, а також через перетворення науки на самостійний фактор виробництва, на відносно самостійну рушійну силу економічного прогресу. Перетворення науки на безпосередню продуктивну силу супроводжується появою у ній функції управління виробництвом, розширенням меж продуктивності праці сукупного працівника;

– в кардинальних змінах у техніці (штучно створених засобах праці, що є проміжними у взаємодії людини і природи). В історії розвитку техніки виділяють три основних етапи: інструменталізацію (знаряддя ручної праці), механізацію (машинна праця) й автоматизацію (автоматизована праця). Автоматизація стає основою виникнення й розвитку нового сучасного технологічного способу виробництва. Відбувається перетворення виробничого процесу на науково-виробничий, який усе більше базується на використанні потенціалу сил природи;

– в докорінних перетвореннях головної продуктивної сили – людини-працівника, що полягають у радикальній зміні змісту праці, гармонійному поєднанні розумових, фізичних, психічних зусиль людини, духовному збагаченні особистості. Докорінне перетворення людини-працівника передбачає перевагу розумових зусиль, духовних здібностей людини до організації й управління виробництвом, високий рівень освіти і кваліфікації. Це дає їй змогу швидко переходити від одних до інших видів праці, забезпечує її професійну мобільність. З цього моменту почнеться розвиток людини як самомети, або абсолютне виявлення її творчих здібностей, усіх людських сутнісних сил у докорін-

ному перетворенні предметів праці, появи принципово нових видів матеріалів з наперед заданими властивостями, створених на основі синтезу використовуваних раніше матеріалів і речей, які мають необхідні фізико-хімічні властивості;

– у впровадженні принципово нових технологій, створених на базі фундаментальних відкриттів: лазерних, плазмових, мембранних, електронно-променевих та ін. Їм властиві маловідходність, зростання продуктивності праці в десятки разів, висока якість продукції, екологічна чистота та ін.;

– в революційних перетвореннях у використовуваних людьми силах природи. Уперше це відбулося під час промислової революції наприкінці XVIII – початку XIX ст., коли у безпосередньому виробництві використовувалися такі сили природи, як вітер, сонце, пара. В умовах **Н.-т.р.** важливу роль відіграють ядерна та термоядерна енергія, розробляються методи використання енергії термоядерного синтезу, енергії сонця, океанських приливів, підземного тепла землі та ін.;

– в революції у формах і методах організації виробництва;

– в інформаційній революції, матеріальна база якої – принципово нові засоби передавання інформації (космічні, волоконно-оптичні засоби зв'язку), тобто революція у засобах зв'язку.

Категорія **Н.-т.р.** належить до техніко-економічних категорій, які відображають розвиток технологічного способу виробництва, але не відображають еволюції виробничих відносин і господарського механізму. Водночас внаслідок дії закону адекватності виробничих відносин рівню і характеру продуктивних сил зумовлені зміни в інших елементах економічної системи – соціально-економічні зміни. Однак ці зміни – результат дії **Н.-т.р.**, а тому не є її соціально-економічною сутністю.

Багатогранність **Н.-т.р.** зумовила диференціацію наукових досліджень щодо її сутності та соціально-економічних наслідків. В.І.Ленін, фіксує докорінний переворот у поглядах на матерію, назвав її “новітньою революцією в природознавстві”. Трактують безконфліктного розвитку суспільства у зв'язку з розгортанням **Н.-т.р.** розвивали технопрактичні та технологічні теорії Т.Веблена, Х.Скотта, С.Чейза, Ж.Бенда, М.Вебера, Г.Саймонса, Д.Марча, Д.Белла, Д.Голб-

рейта, Р.Арона, З.Бжезинського, Г.Кана, Ф.Поллока, Г.Рейча, П.Друкера, Е.Віннера, У.Ростоу та ін. Економіка **НТР** як особливої форми руху науково-технічного прогресу досліджується в працях Е. Менсфілда. Вагомі дослідження впливу **Н.-т.р.** на навколишнє середовище шляхом зміни економічної структури суспільного виробництва в моделі “затрати – випуск” здійснив В.Лєонтєв.

Вплив **Н.-т.р.** на напрями удосконалення матеріально-технічної бази суспільного відтворення в сучасних умовах досліджували А.Аганбегян, М.Волков, Е.Капустін, Г.Козлов, Я.Кронрод, А.Пашков, В.Радаєв, Г.Хачатуров, Н.Цаголов та ін.

Зв'язок наукових досліджень і дослідно-конструкторських розробок в системі наукознавства вивчали К.Пасс, Б.Лоус, Е.Пендлтон, Л.Чедвік. Ефективні шляхи синтезу технологічних і суспільних способів виробництва в умовах розвитку **Н.-т.р.** і в цьому зв'язку її внутрішні суперечності аналізували С.Мочерний, Г.Башнянін, В.Медведєв, П.Лазоф, В.Бодров, Б.Кваснюк, А.Прохоренко, В.Рибалкін, В.Базилевич, О.Беляєв.

Вплив **Н.-т.р.** на напрями та обсяги капітальних вкладень з метою подолання економічних диспропорцій досліджували В.Черковець, Е.Городецький, В.Іванченко, І.Лукінов, В.Черняк та ін.

В Україні переважає технологічний спосіб виробництва, що базується на машинній та значною мірою ручній праці. Щоб не відстати ще більше від розвинутих країн світу, витрати на науку мають становити не менше 3% ВВП. Крім того, необхідна докорінна трансформація існуючої в Україні економічної системи, у т. ч. науково-промислової політики, яка б стимулювала впровадження результатів **Н.-т.р.** у виробництво.

Літ.: Башнянін Г. І. Політична економія / Г. І. Башнянін, П. Ю. Лазур, В. С. Медведєв. – К. : Ніка – Центр, Ельга, 2000. – 528 с.; *Економічна енциклопедія* : у 3 т. – Т. 1 / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Видав. центр “Академія”, 2000. – 864 с.; *Большой толковый словарь бизнеса. Русско-английский, англо-русский* / К. Пасс, Б. Паус, Э. Пенфлтон, Л. Чедвик. – М. : Вече, АСТ, 1998. – 688 с.; *Політична економія* : навч. посіб. / за ред. В. О. Рибалкіна, В. Г. Бодрова. – К. : Акдемвидав, 2007. – 672 с.; *Экономическая энциклопедия. Политическая экономия* / гл. ред. А. М. Румянцев. – М. : 1972–1980. – Т. 1-4.

Сивоконь В.В.

НАЦІОНАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ – соціально-етнічні уявлення про правові, політичні, моральні та інші норми в процесі розвитку нації, яка завдяки їм виокремлює себе серед інших націй. **Н.с.** має складну ієрархічну будову із взаємопов'язаних структурних елементів. Зокрема, чуттєвий (психологічний) рівень включає: почуття, переживання, емоції, реакції, стиль мислення, установки; теоретичний (ідеологічний) – знання, погляди, навички, ціннісні орієнтації, інтереси, прагнення, ідеали. **Н.с.** охоплює також традиції, звичаї, історичне минуле нації чи народності, її культуру з особливими чинниками (національна гордість, націоналізм як патріотизм, нігілізм), а також мову. **Н.с.** – це усвідомлення нацією і окремою людиною своєї належності до певного етносу, національного характеру, психології, культури, ментальності. Одним з найбільш складних і суперечливих явищ ХХ ст. була активізація етнопатриотичних процесів, яка відбувалась на тлі процесів світової економічної інтеграції та широкої взаємодії культур. У зв'язку з цим у філософській та українознавчій проблематиці вже тривалий час одне з центральних місць посідає проблема становлення і розвитку етнічної та національної самосвідомості українського народу. Ця проблема є надзвичайно актуальною і належить до тих, наукове осмислення яких диктується нагальними потребами поступу Української держави. Отже, можна окреслити основні етапи генези колективної самосвідомості українського народу. Перший етап – етап становлення, розвитку й утвердження плеємної самосвідомості праукраїнців – тривав з IV ст. до 852 р. Другий етап – етап становлення, розвитку та утвердження етнічної самосвідомості русинів-українців – тривав з 852 р. до XVI ст. Третій етап – етап становлення, розвитку й утвердження національної самосвідомості українського народу – розпочався у XVI ст. і триває й нині. **Н.с.** – одна з властивостей нації, часто має визначальне значення для виділення нації з числа інших. Розвиток національної самосвідомості дозволяє нації виділитися й оформитися у вигляді історично стійкої групи людей, яка свого часу виникла на базі спільної мови, території проживання, економічного життя, культури і самобутнього характеру. Це процес самопізнання та розвитку національно-культурної самобутності нації, а та-

кож властивість людини, яка дозволяє їй особисто визначитися, до якої нації вона належить. **Н.с.** – це сукупність уявлень, традицій і понять представників нації чи етносу, що дозволяють відтворювати цю спільність людей як ціле і захищати кожного індивіда до даної соціальної цілісності. Феномен **Н.с.** у формі етнічної міфології виникає на ранніх стадіях людської історії. Його основна функція полягає у створенні ментальної й соціально-політичної єдності етнічних утворень. **Н.с.** є дуже складним інтелектуальним продуктом. У його структуру входять елементи несвідомого, включаючи різні архетипи і стереотипи. Свідомість зберігає масу традиційних елементів і переживань. Значний зв'язок багатонаціональної самосвідомості має символічну форму. Крім “традиційної” частини, до неї входять моменти ідеологічного і наднаціонального характеру. Моменти ідеології відображають національну винятковість, відокремлюють людей даної національності від усіх інших. Наднаціональна свідомість спрямована на усвідомлення нації в єдності з її оточенням. Багатосторонність культури і політики є основою багатоманітності та багаторівневості **Н.с.** Для представників інших націй багато чого в цій самосвідомості незрозуміле і чуже. У той же час кожен представник нації усвідомлює себе як її частину (самоідентифікація), з моменту народження стає носієм національної культури. Для кожної людини ця свідомість є основою для включення в систему політичних і громадських зв'язків, для соціалізації.

Літ.: Лихачев Д. С. Национальное самосознание Древней Руси: Очерки из области русской литературы / Д. С. Лихачев. – М. : [б. и.] ; Л. : [б. и.], 1945; Мавродин В. С. Основные этапы этнического развития русского народа / В. С. Мавродин // Вопр. истории. – 1950; Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М. : [б. и.], 1982; Развитие этнического самосознания славянских народов. – М., 1989; Седов В. В. Об этническом самосознании восточнославянской общности / В. В. Седов // Древнерусская народность: Историко-археологическое исследование. – М. : [б. и.], 1999; Гончарова Н. І. Становлення самосвідомості українського народу в умовах повсякденного буття (сутність і генеза) : автореф. дис. ... канд. філос. наук / Гончарова Н. І. – Одеса, 1996; Вырост Й. С. Национальное самосознание: проблемы определения и анализа / Й. С. Вырост // Философская

и социологическая мысль. – 1989. – № 7; Шульга М. О. Етнічна самоідентифікація особи : автореф. дис. ... докт. соціол. наук / Шульга М. О. – К., 1993; Александренков Э. Г. “Этническое самосознание” или “этническая идентичность”? / Э. Г. Александренков // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 3; Development of national, ethnolinguistic and religious identities in children and adolescents. – М., 2001.

Михненко А.М.

НАЦІЯ (від лат. *natio* – народ, плем'я) – різновид соціальної спільноти, члени якої об'єднані почуттям колективної громадської ідентичності, спільною назвою, історичною територією, міфом про спільне походження, історичною пам'яттю тощо. У сучасній науці відсутній консенсус щодо визначення поняття “**Н.**” та з'ясування природи його походження. В античній літературній та історіографічній традиції термін використовувався для позначення іноземних “варварських” племен на протигагу римському народу (*populus*). В епоху пізньої античності та раннього середньовіччя термін “**Н.**” застосовувався у значенні країни походження безвідносно до етнічної належності. Приблизно з кінця XIII ст. “націями” називали представників того чи іншого спрямування на церковних соборах, причому до “нації” входили представники не лише церковних, а й світських кіл певної країни. В епоху пізнього середньовіччя поняття **Н.** поступово поширюється на представників елітних верств населення різних країн незалежно від їхньої етнічної належності (наприклад польська шляхетська **Н.**, до складу якої входила знать не тільки польського, але й білорусько-литовського та українського походження). З кінця XV ст. в офіційних документах починає застосовуватися термін “німецька **Н.**”, який за умов прогресуючої феодальної роздробленості Священної Римської імперії мав підкреслювати єдність німців, які становили основний масив її населення. Подальшого розвитку поняття **Н.** як спільності людей, об'єднаних мовно-культурними ознаками, набуло у працях Й.Г.Гердера та інших німецьких мислителів. В Англії та Франції, де процеси етнічної консолідації за ранньомодерної доби відбувалися в умовах існування централізованої держави, термін “**Н.**” став синонімом суверенності народу, незалежності держави. У науковій літературі XX ст. сформувалися два принципово різних мето-

дологічних підходи до з'ясування природи **Н.** та їх походження, в межах яких існує й розвивається низка взаємопов'язаних наукових концепцій. Перший з них – примордіалістський, або переніалістський, – базується на уявленні про давній та об'єктивний характер існування **Н.** як етнічних спільнот. Вони зароджуються як племена або етноси, проходять стадію домодерних **Н.**, на основі яких формуються сучасні політичні **Н.** Концепція, згідно з якою поділ людства на етнічні **Н.** є об'єктивним і незалежним від волі окремих людей, а самі **Н.** є історично сформованими спільнотами, об'єднаними мовою, територією, культурно-побутовими ознаками, спільністю економічного життя й психічного складу (ментальністю або національним характером), була домінуючою у науковому житті та ідеологічних течіях XIX – I половини XX ст. Такий підхід набув розвитку у марксистській ідеології та радянській науці. У працях Ю.В.Бромля та інших радянських етнологів важливою передумовою існування етнічних та національних спільнот вважалася також наявність спільної ідентичності. У сучасній західній етносоціології примордіалістський підхід до вивчення націй набув подальшої аргументації у працях Е.Сміта, за визначенням якого **Н.** є сукупністю людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову, громадянську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для всіх її членів. За Е.Смітом, національна ідентичність є безперервним відтворенням і новим тлумаченням характерних вартостей, символів, пам'яті, міфів і традицій, які становлять особисту спадщину нації, а також отожднення індивідів з цими ознаками, спадщиною і складниками культури. У наукових працях українських дослідників переважає розуміння поняття **Н.** як етнічного за своєю природою явища. Зокрема, М.Дедков та М.Бойченко розглядають **Н.** як історичну спільність людей, що складається в процесі формування певних характерних культурологічних, психологічних, етнологічних, історико-економічних та політологічних її ознак. А.Пономарьов характеризує **Н.** як особливий стан і водночас, певний етап розвитку етносу, пов'язаний з творенням національно-державних символів та атрибутів, національно-державної самосвідомості, загально-

національних інтересів, національної ідеї і національної культури.

Прихильники другого підходу, який дістав назву конструктивістського або інструменталістського, стверджують, що **Н.** з'являється лише тоді, коли її членів починає об'єднувати почуття групової належності, етнічна (національна) ідентичність. Формування **Н.**, згідно конструктивістським підходом, є результатом цілеспрямованої діяльності еліт з метою мобілізації суспільства. В основу цього підходу покладені розробки Ф.Барта, на думку якого, етнічна група є формою соціальної організації, головною ознакою якої є приписування ідентичності собі та іншим. Етнічні групи та їх характеристики є результатом історичних, економічних та політичних обставин і ситуативних впливів. Для визначення етнічної групи має значення лише усвідомлення її членами колективної ідентичності. Ключову роль у конструюванні етнічної ідентичності відіграє політика етнічного підприємництва, тобто мобілізація членів етнічної групи на колективні дії з боку лідерів, які переслідують політичні цілі, а не виражають культурну ідеологію групи чи "волю народу". Цей підхід використав Б.Андерсон у своїй концепції **Н.** як уявної політичної спільноти, яка є продуктом капіталістичних відносин модерної доби, а також новітніх наук і технологій. На його думку, **Н.** багато в чому завдячують вигаданим традиціям, які створені, щоб служити інтересам панівних еліт для спрямування енергії мас. Б.Андерсон зазначає, що надто часто в політичному курсі нових держав на "національне будівництво" можна віднайти елементи як широкого й масового національного ентузіазму, так і систематичного "прищеплювання" націоналістичної ідеології через засоби масової інформації, освітню систему, урядові постанови тощо. Конструктивістський підхід до **Н.** нині є домінуючим у західних гуманітарних науках. Серед українських дослідників даний підхід тією чи іншою мірою знайшов підтримку у працях Я.Грицака, О.П.Толочка, Н.Я.Яковенко та ін. У сфері державного управління конструктивістський підхід знайшов конкретне втілення у концепції національної держави, політичної нації та політики мультикультуралізму.

Літ.: *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму : пер. з англ. / Б. Андерсон. – К. : Критика, 2001; *Барт Ф.*

Введение / Ф. Барт // Этнические группы и социальные границы. – М. : Новое изд-во, 2006. – С. 9-48; *Дедков В.* Нація / В. Дедков, М. Бойченко // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник. – К. : Вища шк., 2002. – С. 262; Етносоціологія: терміни та поняття : навч. посіб. / В. Б. Євтух, В. П. Трошинський, К. Ю. Галушко та ін. – К. : Вид-во УАННП "Фенікс", 2003; *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1999; *Пономарьов А.* Нація / А. П. Пономарьов // Етнічний довідник. Ч. 1. Поняття та терміни. – К. : ЕРІДс, 1997. – С. 99; *Сміт Е.* Націоналізм : пер. з англ. / Е. Сміт. – К. : Вид-во "К.І.С.", 2004; *Сміт Е.* Національна ідентичність : пер. з англ. / Е. Сміт. – К. : Основи, 1994. – 224 с.; *Тишков В. А.* Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии / В. А. Тишков. – М. : Наука, 2003.

Казакевич Г.М.

НАЦІЯ ПОЛІТИЧНА – форма соціальної організації, якій притаманна наявність спільної ідентичності її членів, а також існування політичних та економічних інститутів. В основу концепції **Н.п.** покладено англо-французьке тлумачення терміна "нація" як синоніма суверенності народу та незалежності його державних інституцій. Унаслідок цього в західній науковій традиції під **Н.п.** прийнято розуміти насамперед національну державу (англ. nation-state, фр. nation й tait), до складу якої можуть входити представники різних етнічних груп. Становлення модерних політичних націй у різних регіонах світу відбувалося під впливом різних обставин. Зокрема, сучасна американська нація сформувалася шляхом інтеграції значної кількості емігрантських груп переважно європейського походження, які поділяють належність до американської культури та відданість державі, але водночас зберігають етнічну своєрідність (ідея так званого "плавильного тигля"). У Західній Європі **Н.п.** формувалися на основі поліетнічних територіально-політичних об'єднань – держав. У Східній, Центральній та частково Південній Європі нації формувалися на основі окремих етнічних груп, що входили до складу багатоетнічних монархічних держав. Формування **Н.п.**, зазвичай, було результатом цілеспрямованої діяльності соціальної та інтелектуальної еліти з розробки т. зв. "національного проекту", в межах якого розробляється національна історіографія, що формує систему уявлень про історичну пам'ять та національні символи, поширюється

літературна мова, яка витісняє регіональні діалекти, запроваджуються уніфікована початкова освіта, єдине правописання імен, прізвищ та географічних назв тощо. Формування націй може поширюватися через поглиблення економічної інтеграції всередині країни, формування внутрішнього ринку та появу ефективних експортних галузей економіки.

Державницьке розуміння **Н.п.** знайшло вияв у міжнародному праві та національному законодавстві багатьох країн. Зокрема, ідея рівноправного партнерства вільних націй-держав була покладена в основу Ліги Націй, заснованої у 1919 р., а також Організації Об'єднаних Націй, яка прийшла на її зміну у 1945 р. У законодавствах багатьох країн світу поняття "національність" є тотожним поняттю "громадянство". Відповідно, поняття "французи", "англійці", "німці" тощо фактично є не етнічними, а політонімами, тобто термінами, які означають громадянську належність.

В основу законодавства України покладена ідея української **Н.п.** Зокрема, у преамбулі до Конституції України зазначається, що українським народом є громадяни України всіх національностей, при цьому поняття "українська нація" фактично отожднюється з "усім українським народом". В Основному Законі України застосовуються такі терміни, як "національні інтереси", "національне багатство", "національна безпека" тощо. Водночас ст. 10 констатовано існування у складі української нації національних меншин і гарантовано вільний розвиток, використання та захист їхніх мов. У ст. 11 прямо наголошено, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України. Текст ст. 12 дає зрозуміти, що українців, які проживають за межами держави, Конституція України розглядає як частину української нації, адже вона констатує зобов'язання держави дбати про задоволення їх національно-культурних і мовних потреб.

Літ.: *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму : пер. з англ. / Б. Андерсон. – К. : Критика, 2001. – 271 с.; *Етносоціологія: терміни та поняття* : навч. посіб. / В. Б. Євтух, В. П. Трошинський, К. Ю. Галушко та

ін. – К. : Вид-во УАННП "Фенікс", 2003; *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1999; Конституція України : прийнята на п'ятій сес. Верхов. Ради України 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР зі змінами та доповн. // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

Казакевич Г.М.

НЕГЕНТРОПІЙНІСТЬ МЕНТАЛЬНА – атрибут соціального суб'єкта-носія ментальності, "програмне забезпечення" соціальної дії, яке через комунікацію приводить суспільство до усвідомлення спільної (надіндивідної) мети як ментально відповідного атрактору, спільне "соціальне оснащення" суспільства, яке забезпечує конкретне світосприйняття його членів та конститує поведінку індивідів, соціальних груп, макроспільнот в об'єктивному процесі динаміки соціуму, що пов'язана з інтенцією подолання дисипативних станів соціальної системи. Ментальний профіль соціальної системи есплікується у творчих характеристиках соціальних суб'єктів життєвого середовища, параметри яких відрізняються, тому ноосфера не може в усіх випадках структуруватися однаково, оскільки втілення "соціального розуму" в соціальних егрегорах є ментально зумовленим.

Таким чином, суспільство виступає чинником антиентропійних формувань та упорядковуючим фактором хаотичного смислового оточення, причиною якого є колективне несвідоме, яке є частиною ментальних ознак індивідів.

У середовищі існування соціуму постійно тривають творчі та деструктивні, систематизуючі та безладні, об'єднуючі та роз'єднуючі зустрічні формування дійсності. Екстраполяція фізичних законів термодинаміки на соціальні системи показує те, що замкнені соціальні системи довільно, спонтанно рухаються до стану рівноваги, тобто від менш можливого (або більш організованого стану з міцними та стійкими соціальними зв'язками) до більш можливого (або менш упорядкованого, соціально-атомізованого) стану, а отже, до соціальної хаотизації. Таким чином, ознакою формування хаотичних станів соціальної системи є соціальна ентропія, якій відповідає на рівні соціальної системи стан глобальної кризи у вимірі втрати властивостей інтрасистемної інтеграції. На протилежному полюсі їй відпові-

дає самоорганізований (негентропійний) або ж, за термінологією О.Донченко, конвенційний стан соціетальної упорядкованості, тобто такий стан, у якому ієрархія соціальних підсистем не є порушеною з точки зору розміщення систем макрорегуляції над системами мікрорегуляції. В ситуації навпаки, як, напр., в Україні, де сім'я розміщується на вершині інституційної піраміди, ми маємо стан соціальної ентропії. Аналогічне спостерігається в країнах Латинської Америки, де сім'я також перебуває над підсистемами глобальної інституційної регуляції (над політикою, ідеологією та економікою).

Порівнюючи соціальне середовище із замкненою системою, яка перебуває в оточенні полів – різнопланових соціальних непередбачуваностей, доцільно виділити в цьому середовищі два зустрічних формування: ентропійне та антиентропійне. Як відомо, соціальна енергія сприяє як життєвим (креативним) формуванням, так і руйнівним. Тому когнітивні властивості індивіда, соціальних спільнот та соціуму в цілому, які направлені на креативність систематизованої смислової сфери останніх, виступають антиентропійними параметрами соціального простору та ментального профілю соціальної системи.

Згідно з термодинамічними уявленнями, довільний процес локалізації рухомої матерії в системи, тобто процес організації матерії (в замкнених чи квазізамкнених системах із фізично нейтральних елементів) має бути протиприродним у тому розумінні, що різні неоднорідності, структуровані локалізації є нерівноважними станами, які прямують до рівноважних (тобто до хаотичних з розпадом структурності) як більш імовірних.

У соціетально груповому вимірі структурована локалізація відповідає організованним групам, тоді як неструктурована локалізація – маргінальним групам і прошаркам, а також неструктуровано розупорядкованим масам. У розумінні ментальності структурована локалізація відповідає більш високому рівню національного самоусвідомлення, в той час як більш “рівноважний стан” означає вищу впливовість колективного несвідомого в етносоціальній спільноті (польових ефектів). Хаотичний стан у соціальній системі, таким чином, означає “обнулення” соціального інтелекту ментальності на користь колективного несвідомого.

Особливістю рівноважного стану є наростання ступеня ентропії, яка виступає параметром оцінки руйнування нормальних матеріально-системних структур, параметром переходу частини енергії впорядкованого процесу в енергію неупорядкованого процесу (дисипації), параметром трансформації структурованої енергії в теплову, “розпорощену” енергію. На рівні ментальності це означає досягнення такого стану синергії між свідомістю і несвідомим, коли енергія несвідомого каналізовано і цілеспрямовано артикулюється й агрегується засобами соціального інтелекту для досягнення тоталогічності соціальної системи через включення енергії всіх її підсистем в організоване соціотворення. За протилежної ситуації ми маємо справу з розсіюванням соціальної енергії, зниженням рівня солідарності суспільства, описаного ще в творах Е.Дюркгейма. Ноосфера розвивається саме завдяки впливу когнітивних, негентропійних, а також ментальних параметрів соціуму. Таким чином, соціальні суб'єкти використовують соціальні інститути та їх директиви (правові норми, рішення, укази, розпорядження та ін.) як інструменти інформаційного антиентропійного впливу на соціальні процеси та об'єкти.

У сучасному українському суспільстві ми маємо можливість спостерігати процеси, у яких органи та інституції, що мають чинити упорядковуючий вплив на соціальну цілісність, сприяють нарощуванню ентропії і хаотичності. Не в останню чергу посилення цих тенденцій залежить від окремих ментальних властивостей. Такі ментальні властивості можна було б визначити як ентропізуючі (розупорядковуючі, відцентрові або ж контрцентроверсійні). Отже, ескалація ентропії корелює із прямуюванням соціальних елементів до хаотичного стану, тоді як негентропійні формування сприяють системоутворенню, упорядкуванню смислової сфери соціальних спільнот. Негентропійні тенденції не бувають спонтанними і залежать від організованої дії біологічних, ментальних та соціальних факторів.

На суспільному рівні упорядкування життєвого континууму головним антиентропізуючим джерелом виступає соціум як результат когнітивної, креативної, системоутворюючої, структуралізуючої, ментальної та негентропійної діяльності індивідів, яка експлікується в історичному розвитку людства.

Таким чином, аттрактором існування особистостей є креація соціуму та конструювання смислової сфери в кореляції із зменшенням параметрів ентропії.

У суспільстві, аналогічно до природної сфери, існують креативні та деструктивні процеси, які проявляються в утворенні та розпаді його суспільних підсистем (організацій, інституцій, установ тощо).

Користуючись системною методологією, можна виділити два типи суспільних систем, властивості яких експлікуються у соціальних зв'язках та параметрах соціальної ентропії:

1. Детерміновані (детерміністські).
2. Статистичні.

Ознаки напруження та упорядкованості взаємозв'язків між соціальними суб'єктами сприяють сталому розвитку соціальної системи. Соціальні зв'язки, відповідно до існуючих потреб та цінностей особистості, можна поділити на:

- матеріальні;
- інформаційно-ідеальні (духовні).

Матеріальні зв'язки суспільства експлікуються в товарно-грошовій соціальній міжсуб'єктній взаємодії, духовні – у спільних релігійних, ідеологічних та інших смислотворюючих системах поглядів окремих осіб, а також соціальних спільнот на життя, природне середовище і соціум.

Отже, генезис соціальної системи залежить від параметрів та направленості її соціальних зв'язків, дослідження спільної взаємодії яких уможливило встановлення передумов її тяжіння до об'єднання та центроверсії чи роз'єднання та ентропії.

Таким чином, детермінована соціальна система – це система, у якій особистості пов'язані стійкими, тісними соціальними зв'язками. Вона розвивається у кореляції із конкретно встановленими правовими нормами, законами та порядками інституцій соціальної системи, за порушення яких нею передбачені адміністративні та карні санкції для індивідів. Тому єдність детермінованої соціальної системи максимальна, а параметри її соціальної ентропії порівняно мінімальні. З цього можна зробити висновок, що закон може слугувати соціодіагностичним інструментом оцінювання ентропії соціальної системи та виступати одним із негентропійних інструментів соціотерапевтичного впливу на ментальність соціуму.

Літ.: *Донченко О. А.* Социетальная психика / О. А. Донченко. – К. : Наук. думка, 1994; *Дюкрок А.* Физика кибернетики / А. Дюкрок // Кибернетика ожидаемая и кибернетика неожиданная. – М. : Наука, 1988; *Цыба В. Т.* Математичні основи соціологічних досліджень: кваліметричний підхід : навч. посіб. / В. Т. Цыба. – К. : МАУП, 2002; *Цыба В. Т.* Основы общей кваліметрии / В. Т. Цыба. – М. : [б. и.], 1992. Деп. в ИНИОН АН СССР 08.09.92, № 46991.

Крячко В.І.

НЕЛЕГАЛЬНА МІГРАЦІЯ. Н.м. слід розглядати в контексті нелегального переправлення людей. Разом з тим вона співвідноситься із суспільними структурами міжнародної міграції, досить прибутковим міжнародним “бізнесом”.

Для **Н.м.** мігрантом є будь-яка особа, яка перетинає міжнародний кордон з наміром тимчасово чи постійно влаштуватися в іншій країні. Для цього визначення спонукальні мотиви мігранта не мають жодного значення, він/вона може бути економічним мігрантом, особливою, яка шукає притулку, утриманцем особи, яка вже влаштувалась у країні. Більшість нелегальних мігрантів є економічними мігрантами.

Нелегальне переправлення мігрантів продовжує зростати, незважаючи на національні та міжнародні зусилля щодо запобігання йому. Воно набуває нових масштабів кримінального характеру, які становлять серйозну загрозу для держав та суспільств, що зіткнулися з будь-якою із стадій міграційного процесу – відправленням, транзитним проїздом та прийманням мігрантів. Самі мігранти дуже часто стають жертвами нелегального переправлення, тому захист їхніх прав людини став основною метою міжнародного товариства та зацікавлених країн.

Н.м. загалом оцінюється як негативне явище. Але існує також інша точка зору, головним чином, у країнах формування міграційного процесу. Поширеною є думка, що **Н.м.** – не завжди негативне явище.

Також необхідно підкреслити, що країни в основу своєї державної політики стосовно нелегальних мігрантів поклали принцип боротьби з нелегальним переправленням мігрантів, запобігання йому та водночас захисту прав мігрантів.

Слід зауважити, що дотримання цих двох значною мірою суперечливих умов – боротьба в цілому зі злочинним явищем та дотри-

мання при цьому прав людини щодо його носіїв – призводить у державі до значних труднощів.

Нелегальне переправлення є частиною більш загального процесу нелегальної міграції, тому було б корисним розрізняти дії, що набувають форми організованого нелегального переправлення мігрантів, та більш прості засоби незаконного в'їзду, якому сприяють різні особи або організації, напр. громади співвітчизників у країні призначення.

У межах нелегального переправлення мігрантів існують різноманітні види діяльності, починаючи з окремих послуг, необхідних мігрантам, таких як забезпечення транспортом для перетину кордону, що їх надають невеликі групи, і закінчуючи повним спектром послуг (оформлення документів, перевезення та сприяння в перетині кордону, забезпечення безпечних пунктів транзиту і проживання в країнах прийняття мігрантів, незаконне працевлаштування), які надаються організаціями, що контролюють транснаціональні мережі.

Діяльність великих організацій дедалі більше стає підконтрольною міжнародним мережам організованої злочинності. Це є дуже важливою тенденцією і має в перспективі негативні наслідки як для країн, так і для самих мігрантів. Вступаючи до сфери міжнародної міграції, ці мережі поширюють та посилюють свою злочинну діяльність у країнах, де вони діють.

Необхідно зазначити, що наявність нелегальних мігрантів призводить як до соціальних і політичних ускладнень, так і до прямих економічних збитків. За експертними оцінками, "нелегал", якщо він тільки мешкає в Україні, без надання йому соціальної допомоги, споживаючи наш національний продукт, користуючись міською інфраструктурою, різними благами та пільгами, що створені за рахунок праці й оподаткування місцевого населення, коштує державі 800-900 у.о. на рік. Серед перших слід наголосити на тому, що Україна із середини 90-х рр. перетворилась на дуже привабливу для іммігрантів державу. Але на відміну від держав Заходу, які приваблюють іноземців своїм багатством, Україна завдячує їх увазі переважно геополітичним положенням – у центрі Європи, на перехресті головних світових міграційних шляхів Схід-Захід, Південь-Північ, тобто Україна на сьогодні є однією з найбільших

транзитних зон переправлення нелегальних мігрантів з різних частин світу в Західну Європу. Серед головних причин вітчизняного характеру слід назвати насамперед невідповідність міграційного законодавства сучасним вимогам, спрощений порядок в'їзду в Україну іноземців з країн ризикової міграції, відсутність достатніх коштів на адаптацію іммігрантів та боротьбу із **Н.м.** Корінні причини міграції полягають у соціальних, економічних та політичних умовах у країнах походження мігрантів – швидкому зростанні чисельності населення, бідності, високому рівні безробіття, внутрішніх конфліктах, що породжують насильство та суспільний безлад, жорстокі політичні режими та значні порушення прав людини. Разом з цим різний життєвий рівень у більшості розвинутих країнах і зростаючі очікування є факторами, які спонукають людей мігрувати в пошуках можливостей покращити життя.

Однак значна кількість людей мігрують тому, що існують ситуації, які становлять загрозу для їх життя. Не маючи іншого вибору, ці люди, отже, не є добровільними мігрантами в повному розумінні цього терміна. Більшість нелегальних мігрантів переслідують мету вдалого працевлаштування, яке забезпечувало б прибуток, необхідний для утримання родини, домівки. Потрібно розрізняти категорії мігрантів як з точки зору мети міграції, так і способу в'їзду. Це дасть змогу опрацювати більш диференційовану політику та засоби боротьби з **Н.м.** і водночас з більшим розумінням поставитись до прав людини мігрантів.

Літ.: *Анісімова Т.* Забезпечення прав біженців та шукачів притулку в Україні / Т. Є. Анісімова, В. М. Стеценко. – Донецьк : Норд-Прес, 2004. – 82 с.; *Новік В.* Державна політика і регулювання імміграційних процесів в Україні / Володимир Новік. – К. : Компанія ВАЕУ, 1999. – 216 с.; *Закон України про біженців* / Верхов. Рада України. – К. : Парлам. вид-во, 2006. – 29 с.; *Малиновська О. А.* Біженці у світі та в Україні: моделі вирішення проблеми / О. А. Малиновська. – К. : Генеза, 2003. – 288 с.; *Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри* : енциклопедія / упоряд. Ю. Римаренко ; за ред. Ю. Римаренка. – К. : Довіра, 1998-912 с.; *Посібник для біженців та шукачів притулку* / упоряд. В. О. Новік. – Ужгород : Патент, 2004. – 96 с.; *Тиндик Н.* Біженці: невід'ємний елемент сучасного світового міграційного про-

цесу : монографія / Н. П. Тиндик. – Львів : ЛьвДУВС, 2007. – 608 с.

Новік В.О.

НЕОКОНСЕРВАТИЗМ ЕКОНОМІЧНИЙ – одна з основних інтегративних течій сучасної економічної думки, що спирається на багатотисячлітні традиції і культуру ринкового господарства західної цивілізації та об'єднує теорії, концепції і школи неокласики й неолібералізму. В ході їх еволюції склалися дві головні парадигми ринкового неоконсерватизму – неокласична (англо-американська) та ордоліберальна (європейська), які відрізняються між собою ідейними джерелами, методологічними основами, об'єктом аналізу, типами економічної політики, визначенням ролі та функцій держави у ринковому господарстві. Як показує досвід “консервативного відродження” на Заході в 70-80-ті рр. ХХ ст., посилення консервативних тенденцій в усіх галузях економічного, соціального, політичного, ідеологічного життя будь-якого суспільства відбувається звичайно в перехідні періоди, коли підлягають перевірці, випробуванню на відповідність новим реаліям його основоположні цінності, ідеали, традиції. Саме така ситуація склалася на початку 80-х рр., коли сталися істотні зрушення в економічній науці найбільш розвинутих країн Заходу в бік різкого посилення консервативних тенденцій і течій, відходу від поміркованого ліберального й соціального реформізму під впливом глибинних соціально-економічних процесів, що мають об'єктивний характер і часто незалежні від суб'єктивних намірів та зусиль неоконсервативних теоретиків і політиків. Поворот до нового ринкового консерватизму в галузі економічної теорії і політики, усієї ідеології західного суспільства в цілому був породжений, насамперед, об'єктивними труднощами і суперечностями, пов'язаними з потребами структурної перебудови виробництва, пристосуванням до інноваційних процесів у сфері інформаційних технологій, необхідністю розв'язання глобальних проблем, які набули особливо гострого характеру якраз на рубежі 70-80-х рр. Все це викликало необхідність у суттєвій переорієнтації економічної політики, у цілому переоцінки ролі сучасної держави в регулюванні ринкової економіки. У 70-ті рр. чітко виявилась неефективність наголосу на кейнсіанські й нео-

кейнсіанські методи державного регулювання господарських процесів, формування сукупного платоспроможного попиту за допомогою політики інфляційного економічного зростання. Ідеологи американського класичного **Н.е.** (І.Крістол, С.Ліпсет, Н.Ешфорд та ін.) одними з перших звернули увагу на необхідність рішучого демонтажу кейнсіанських форм і методів регулювання економіки, пов'язаних з бюрократизацією державного апарату, невиправданим зростанням бюджетних витрат, обсягів соціальних програм, прискоренням інфляційних процесів. Перекласти відповідальність за прийняття широкого кола економічних рішень згори вниз і тим самим зменшити кількість помилкових, з великими витратами для суспільства рішень макроекономічного рівня – стратегія **Н.е.** Водночас було б невірно ототожнювати злет **Н.е.** в 70-80-ті рр. з його тільки негативним ставленням до втручання держави в економіку, з гаслами тотального демонтажу кейнсіанських методів регулювання економіки. Реальні дії у цей період урядів США, країн Західної Європи, Японії в галузі економічної децентралізації і дерегламентації більш раціональні, ніж дещо спрощені схеми й рекомендації ортодоксальних неоконсерваторів та неолібералів. Більшість прихильників **Н.е.** стоїть сьогодні на позиціях не стільки звуження державного втручання в економіку, скільки зміни характеру, інверсії функцій такого втручання. Характерними у цьому відношенні є погляди Д.Белла, М.Новака, Дж.Неша (США), які підкреслюють необхідність такої економічної політики, яка б захищала ринок від нього самого й водночас сприяла б поширенню ринкових механізмів поза межами їх традиційного функціонування. Вони визнають необхідність втручання у ринкові механізми лише з метою їх поліпшення, а не руйнації або обмеження, розглядаючи ринок як одну з основних непересічних цінностей **Н.е.** Економічна ситуація, яка склалася на Заході після структурної кризи 1974-1975 рр. і викликала приплив “консервативної хвилі” в економічній науці й політиці, фактично призвела до зламу в 70-80-ті рр. закономірностей післявоєнної еволюції країн з розвинутою ринковою економікою, і весь цей період розглядається як перехідний від індустріального до постіндустріального типу відтворення капіталу і продукту.

Ураховуючи загальну ідеологічну спрямованість **Н.е.** на зміцнення підвалин існуючого суспільного устрою, соціальними носіями неоконсервативних ідей виступають прошарки, які безпосередньо витісняються із суспільної арени об'єктивним економічним розвитком, логікою технологічних перетворень, прихильники релігійного фундаменталізму, противники лібералізації моральних норм та ін. Основним соціальним резервуаром, що підживлює **Н.е.**, є т. зв. "старий середній клас" – незалежні приватні підприємці, фермери, дрібний бізнес. Саме цей соціальний прошарок завжди підлягав найбільшому розмиванню, що не могло не викликати різке несприйняття нових реалій і ностальгію за минулим. Важливою соціальною опорою неоконсерваторів стали представники "нових середніх верств" – інтелектуали, чиновники, службовці, працівники сфери освіти, культури, науки, вищі прошарки правлячої бюрократії, які невдоволені зростанням державних соціальних програм, націлених на підтягування до "середнього" рівня все нових груп населення за рахунок перерозподілу національного доходу і можливого погіршення стану вже існуючого "середнього класу".

У працях західних істориків, економістів, політологів В.Рібхегге, І.Фетчера (ФРН), Г.Баума (Канада), С.Хантінгтона (США) та ін. виділяються чотири фази еволюції консерватизму, заснованого на традиціях і цінностях ринкової економіки: 1. Класичний європейський консерватизм 1789-1848 рр. 2. Буржуазно-національний консерватизм 1848-1918 рр. 3. Неокласичний консерватизм 1918-1960 рр. 4. Новий консерватизм (неоконсерватизм) з 1960-2008 рр.

Першим напрямом у формуванні ідейно-політичної платформи неоконсерваторів було запозичення ідей класичного європейського консерватизму, які у 30-40-ті рр. ХХ ст. та особливо у післявоєнний період склали основу традиціоналізму. Особливий вплив при цьому справили погляди німецького філософа Л.Страуса. Сучасні теоретики традиціоналізму Р.Кірк, Р.Уівер, П.Вірек (США), вимагаючи невтручання держави у ринкові відносини, стурбовані соціальною та морально-релігійною проблематикою, сповідують повернення до непересічних, традиційних цінностей, відхід від морального релятивізму.

Другий напрям формування ідейних основ **Н.е.** пов'язаний з еволюцією класичного лібералізму в період остаточного краху вільного ринкового господарства в першій третині ХХ ст. Саме в цей час класична ліберальна теорія набуває консервативної функції, а на її основі формується специфічний ринковий консерватизм. З виникненням економічного *неолібералізму* в 30-40-ті рр. у відповідь на реформи "нового курсу" Ф.Д.Рузвельта, посилення тоталітарних тенденцій у державному інтервенціонізмі ринкова версія консерватизму дістала новий імпульс. Неоліберали протистояли загрози ринковому господарству, приватній ініціативі з боку постійного втручання держави і, більше того, детермінували традиційні цінності консерватизму, їх захист економічною лібералізацією, економічною свободою. Це дало підстави Дж.Нешу (США) класифікувати даний напрям як індетермінізм, до якого в західній літературі відносять представників різних генерацій неолібералів, починаючи від Ф.Хайека, Л.Мізеса, Дж.Чемберлена, М.Фрідмана і до сучасних теоретиків економіки пропозиції. Якщо традиціоналісти – переважно соціальні консерватори, то неоліберали, або індетерміністи, представляють **Н.е.** в його найбільш повному вираженні.

Третій напрям формування ідейної основи **Н.е.** пов'язаний з реакцією на кризу в 70-ті рр. ліберального і соціального реформізму та відповідних кейнсіанських форм регулювання економіки, що й викликало безпосередньо нову "консервативну хвилю". Її представники та ідеологи (Д.Белл, Н.Глейзер, Н.Подгорець, І.Крістол та ін.) на відміну від неолібералів та традиціоналістів визнають необхідність втручання держави в економіку, прийняття нею на себе низки соціальних функцій, однак вимагають змінити характер і форми такого втручання, з одного боку, і підвищити роль ринкових механізмів – з другого.

Генеza **Н.е.** в руслі класичної традиції яскраво свідчить, що ця течія, як жодна інша, позначена тісним взаємозв'язком економічної ідеології, теорії і політики. Ідеологія **Н.е.** являє собою поєднання фундаментальних принципів традиціоналізму, класичного лібералізму, християнсько-іудаїстських цінностей, їх сучасну еволюцію, в рамках якої й реалізується охоронна функція суспільства

з традиціями ринкового господарства. Економічна теорія неоконсерватизму включає в себе сучасні неокласичні та ордоліберальні школи, концепції і моделі ринкової економіки: монетаризм, економіку пропозиції, нову неокласику, теорію соціального ринкового господарства. Економічна політика неоконсерватизму найбільш наочно проявляється у монетаристських підходах до регулювання економіки в поєднанні з політикою зниження податків та раціоналізації інфляційних сподівань, а також в ордоліберальній політиці соціального ринкового господарства.

Серйозним випробуванням ідеологія і політика **Н.е.** були піддані під час глобальної фінансової кризи 2008-2010 рр. Вона значною мірою була викликана невиправданою лібералізацією світових фінансових ринків, недосконалістю або, взагалі, відсутністю регуляторів глобального характеру. За таких обставин у недалекій перспективі традиціям і цінностям класичного й ордоліберального неоконсерватизму, очевидно, буде відводиться роль зовнішнього ідеологічного оформлення експансіоністської економічної стратегії й політики країн з розвинутою культурою ринкового господарства, він поступово зміщуваватиметься до центру, зближуючись з ліберальним реформізмом кейнсіанського та інституціонального гатунку. Життєздатність **Н.е.** багато в чому залежатиме від того, наскільки його теоретики та ідеологи зуміють співвіднести свої ціннісні настанови з реаліями глобального посткризового розвитку, імперативами модернізації інноваційного типу.

Літ.: *Бодров В. Г.* Современный экономический консерватизм: переоценка ценностей или повторение прошлого? / В. Г. Бодров. – К. : Лыбидь, 1990; *Бодров В. Г.* Соціальне ринкове господарство / В. Г. Бодров, А. І. Кредисов, П. М. Леоненко. – К. : Либідь, 1995; *Бодров В. Г.* Философия экономического консерватизма / В. Г. Бодров // Философия экономики : учеб. пособие для высш. учеб. заведений / отв. ред. С. В. Сияков. – К. : Альтерпрес, 2002; *Валерстайн И.* После либерализма : пер. с англ. / И. Валерстайн. – М. : Едиториал УРСС, 2002.

Бодров В.Г.

НЕОЛІБЕРАЛІЗМ – один з основних напрямів сучасної економічної теорії та економічної політики, що ґрунтується на визнанні необхідності поєднання державного

регулювання економіки із здійсненням принципів економічної свободи, максимально можливим використанням ринкових механізмів і вільної конкуренції в умовах зростаючої тенденції до монополізації господарського життя суспільства. **Н.** прийшов на зміну класичному лібералізму, ідеї якого на початку ХХ ст. виявилися недостатніми для розробки відповідної системи ефективних заходів запобігання монополізації ринкового господарства, соціальній поляризації суспільства, нарощуванню державного інтервенціонізму. “Велика депресія” 1929-1933 рр. означала остаточний занепад класичного лібералізму, моделі вільного ринкового господарства, що знайшло своє відображення, з одного боку, у генезі кейнсіанства як ідеології макроекономічного регулювання, а з другого – у суттєвому перегляді всієї системи ліберальних поглядів, насамперед стосовно проблеми співвідношення ринкових і державних механізмів координації господарського життя суспільства. Саме в результаті перегляду ортодоксальних ліберальних позицій у 30-ті рр. ХХ ст. й виникли різні теоретичні школи економічного **Н.**, який багато в чому є підсумком тривалої ідейної полеміки навколо проблем, породжених системою природного порядку і послідовним державним втручанням в економіку. Пов’язані з ними недоліки економічного розвитку – йдеться про не вирішеність соціальних питань, про коливання кон’юнктури, захоплення ринків чи про послідовну політику “інтервенціоністської спіралі” – були визнані такими ж небезпечними, як і колективізм. **Н.** ставив за мету усунення недоліків ринкового господарства і руйнівних для нього наслідків державного втручання. Визнаючи саме таку спрямованість перегляду ліберальних економічних цінностей, а також наголошуючи на відмінності між старим і новим лібералізмом, німецький дослідник А.Рюстов у 1932 р. запровадив поняття “ліберальний інтервенціонізм” на противагу “абсолютній безсистемності” тодішньої соціально-економічної практики. Під цим терміном він розумів державне “втручання: не проти дії законів ринку, не для досягнення якогось нового стану, не для уповільнення, а для прискорення природного процесу розвитку”. До цього, у 1929 р., подібні ідеї в загальному вигляді висловив у своїй статті “Державний інтервенціонізм” один із родоначаль-

ників **Н. В. Репке**. У такому розумінні генезис **Н.** знайшов своє яскраве відображення в процесі становлення теоретичних поглядів представників трьох основних груп економістів, які продовжили розвиток ліберальної традиції ще в першій третині ХХ ст.

До найбільшої групи неолібералів належали **Е. Кеннан** і його учні з Лондонської школи економіки (**Т. Грегори**, **Л. Роббінс**, **Ф. Бенхем**, **У. Хатт**, **Ф. Пейш**). Його наступник – **Роббінс**, теоретичні погляди якого формувалися більшою мірою під впливом Австрійської школи граничної корисності, ніж англійської традиції **Маршалла** та його послідовників. **Роббінс** відомий насамперед своєю досить поширеною неокласичною інтерпретацією предмета економічної науки, центральною проблемою якої, на його думку, є розподіл (алокція) обмежених ресурсів між альтернативними цілями. За **Роббінсом**, економічна наука цілком нейтральна щодо цілей; вона може досліджувати лише засоби, а будь-який зв'язок між економікою і політикою у науковому плані неспроможний. Виступивши в 30-ті рр. з позицій класичного економічного лібералізму проти кейнсіанської програми посилення державного втручання в економіку, **Роббінс** висунув теорію економічного циклу, згідно з якою основна причина криз – у нестачі заощаджень. Пізніше, під впливом посилення процесів воєнно-економічного регулювання в роки Другої світової війни, а також безпосередньої участі в повоєнний час у заходах англійського уряду щодо націоналізації низки галузей промисловості, він певною мірою переглянув свої досить жорсткі довоєнні погляди на роль держави в економіці, викликавши невдоволення деяких економічних лібералів школи **Л. Мізеса** – **Ф. Хаєка**. Визнавши доцільність впливу держави на економіку з метою підтримання ринкового механізму, **Роббінс**, однак, вважав за необхідне зберегти за цим механізмом функції основного регулятора господарської діяльності. Він також дійшов висновку, що класики економічного лібералізму не були беззастережними прихильниками політики природного порядку, їм властиве соціальне бачення світу, в чомусь близьке сучасним уявленням представників **Н.** про соціальну еволюцію ринкового господарства. Друга група неолібералів – члени Віденського гуртка **Мізеса**. Його глава, виходячи з традицій Ав-

стрійської школи, у 1919 р. працею “Нація, держава, господарство” започаткував цілісну систему ліберального способу думок.

У 20-30-ті рр. **Мізес** розвинув свої ідеї в оригінальних публікаціях, в Інституті міжнародних досліджень у Женеві та Нью-Йорку. В знаменитих семінарах **Мізеса** брали участь **М. Браун**, **Ф. Махлуп**, **О. Моргенштерн**, **Р. Стрігл**, **Г. Хаберлер**, **Ф. Хаєк** та ін., які згодом стали видатними теоретиками **Н.** Як один із останніх представників Австрійської школи, **Мізес** привніс дух її маржиналістських концепцій в ідеї економічного лібералізму, зберігши, таким чином, їх вплив і на сучасну економічну думку. У своїх дослідженнях він акцентував увагу на вивченні всіх економічних явищ з суб'єктивної точки зору окремих господарюючих агентів. **Мізес** і його учні надавали вагомому значення фактору часу в економічних процесах і послідовно утверджували застосування суб'єктивно-маржиналістського підходу до аналізу не лише ціноутворення, а й економічного циклу і порушень грошового обігу. Нове покоління представників неоавстрійської школи, що з'явилося в США в 40-ві рр. під патронатом **Мізеса**, відкидає теорії загальної рівноваги, математичну економіку та економетрику, а також економічне прогнозування як інструмент управління народним господарством. Вони відмовляються від ортодоксального аналізу рівноваги і зосереджують увагу головним чином на аналізі процесу конкуренції, що забезпечує рівновагу, а не на особливостях кінцевого рівноважного стану. Цією характерною рисою свого аналізу вони більше зобов'язані учневі **Мізеса** – **Хаєку**, ніж самому вчителю. Саме з таких позицій **Мізес** і **Хаєк** взяли участь у дискусії середини 30-х рр., що розгорнулася між ними і **О. Ланге**, **Г. Дікінсоном**, **А. Лернером** та іншими вченими, про можливість раціонального господарювання за соціалізму, які не виключали такої можливості, вважаючи, що поняття вільного підприємництва втрапило свій справжній зміст і має бути доповнене свободою державного підприємництва та високим ступенем контролю за виробництвом, спрямованим проти спекуляції, на часткову націоналізацію і посилення ролі фінансових органів. **Мізес** і **Хаєк**, навпаки, обстоювали тезу про логічну і практичну нездійсненність соціалізму, його первісну економічну неефективність та нераціо-

нальність. Мізес ще в 1922 р. у праці “Соціалізм: економічний і соціологічний аналіз” доводив, що соціалістичні суспільства неспроможні забезпечити раціональний розподіл ресурсів через відсутність істинної системи цін, яка можлива лише за вільного ціноутворення на конкурентному ринку. Після еміграції Мізеса до США в 1940 р. навколо нього згуртувалися інтелектуали, які поділяли ідеї австрійського лібералізму. Ця доконечна, за словами американського історика економічної думки Б.Селігмена, форма індивідуалізму й економічного лібералізму вплинула не лише на Лондонську школу, а й на третю групу неолібералів, що склалися у Чиказькому університеті. Чиказька школа **Н.**, що стояла дещо окремо, пов’язана насамперед з іменами Ф.Найта і його учнів – Г.Саймонса, Дж.Стіглера і М.Фрідмена. Один із її засновників політеконом Ф.Найт був послідовним американським неокласиком. Водночас він вирізнявся індивідуальним підходом до вирішення низки проблем, піддавав гострій критиці погляди представників інституціоналізму, кейнсіанства і навіть багатьох прихильників неокласичного напрямку за однобічність, догматизм, практицизм. Маючи ґрунтовні знання в галузі філософії, теології, соціальних наук, Найт висловив низку цікавих думок про вічні проблеми економічної теорії, дав своє тлумачення предмету і методу політекономії, її основних категорій з позицій інтуїтивного пізнання. Однак економічна теорія у Найта, за оцінкою Селігмена, перетворилася “на грандіозну вправу в чистій абстракції”, стала своєрідним “економічним абстракціонізмом”. Саме з того часу теоретичні розробки Чиказької школи вирізняються високим ступенем абстракції, широким використанням формально-логічного, математичного апарату, що виявляється і на сучасному етапі в дослідженнях одного із помітних її представників – Р.Лукаса, автора концепції “раціональних очікувань”.

Деякі фундаментальні основи цієї сучасної неокласичної концепції склалися безпосередньо під впливом неоліберальних поглядів Найта, висока наукова репутація якого була загально визнаною після виходу у світ однієї з перших його оригінальних праць “Ризик, невизначеність і прибуток” (1921), у якій він розмежовує ризик, що піддається розрахунку й страхуванню, і невизначеність, що не

піддається страхуванню, а також встановлює зв’язок розмірів прибутку з невизначеністю. Саме у період 20-30-х рр., який суттєво відрізнявся від умов вільної конкуренції, починають діяти сили невизначеності. Звідси, на думку Найта, – необхідність вивчення обмеженої конкуренції, динаміки, а отже, й поведінки підприємця, який бере на себе ризик незабезпеченого ринком виробництва. Прибуток підприємця у такому разі є платою за невизначеність і ризик капіталовкладень. Проблеми обмеженої, недосконалої конкуренції набули розвитку у праці Найта “Етика конкуренції” (1935). Багато в чому вона відобразила розгорнуту ним у 1930 р. кампанію проти теорії капіталу Австрійської школи, покликану довести, що капітал неможливо визначити за допомогою поняття “період виробництва”, як вважали, напр., Мізес і Хаек, і що швидкість капіталу в жодному разі не є оборотом “очікування” даного на невизначений час випуску продукції. Естафету глави Чиказької школи прийняв його учень і послідовник Фрідмен, з науковим авторитетом якого пов’язаний монетаристський підхід у **Н.** Завдяки Фрідмену ідеї економічного **Н.** охопили і сферу грошового обігу, монетарної політики, які тривалий час були об’єктом жорсткого державного контролю і регулювання. Ці три групи економістів, які розвинули ліберальну традицію на початку ХХ ст., заклали підвалини сучасного неоліберального способу мислення. Їх представники були однак стабільні в розумінні дисфункції ринку і тих загроз для нього, які приховувалися в монополізації економіки та державному інтервенціонізмі. Однак вони були ще далекі (за винятком, можливо, Робінса і Хаєка) від усвідомлення необхідності втручання держави в економіку з метою підтримки конкурентного ладу і соціальної переорієнтації ринкового господарства. Вирішення цих завдань узяли на себе німецькі неоліберали, які в період між двома світовими війнами безпосередньо зіткнулися з гострими соціальними наслідками саморуйнування ринкового господарства, тоталітарною диктатурою фашизму, з виникненням, розвитком і цілковитим крахом центрально керованої примусової економіки. У Німеччині на початку 30-х рр. також існувало як мінімум три групи неолібералів, кожна з яких зробила свій помітний внесок у з’ясування можливості ан-

титоталітарної і соціальної еволюції системи вільного підприємництва, в теорію і практику соціального ринкового господарства. Найстарішу групу німецьких неолібералів, яка склалася в еміграції у Стамбулі після приходу нацистів до влади і яку очолили Репке і Рюстов, зазнала значного впливу ідей і поглядів Мізеса. Найважливіша її заслуга – розробка загальних основ і пріоритетів теорії та політики неолібералізму, аналіз його соціальних функцій і специфіки, на відміну від економічної платформи класичного лібералізму, зокрема теорії природного порядку.

Особливу увагу ці економісти приділяли питанням теорії економічного ладу й економічної політики, розмежуванню і взаємозв'язку цих понять. Економічний лад суспільства, за Репке, покликаний розв'язати дві головні проблеми: по-перше, забезпечити надійно функціонуючий господарський порядок, у межах якого правильно визначалося б – що, коли, у якій кількості та яким способом має бути вироблене; по-друге, забезпечити економічні умови і стимули, які спонукали б людей до продуктивної праці, до створення максимальної кількості благ і послуг найвищої якості. Саме на це має бути спрямована економічна політика держави, яка, з одного боку, підтримувала б загальні принципи й умови господарювання, а з другого – за допомогою фінансово-податкових важелів стабілізує впливала на економічні процеси. Найадекватніше цим вимогам відповідає, на думку Репке, конкурентний лад ринкового господарства і властива йому економічна політика. Друга група сформувалася навколо В.Ойкена і Ф.Бьома у Фрайбурзькому університеті. На відміну від Репке і Рюстова, вони розпочинали як самостійні дослідники, залучили чимало наукової молоді. Так виникла Фрайбурзька школа Н., представники якої зуміли багато в чому подолати обмеженість німецької національної економії, що характеризувалася прагматичністю, описовістю в дослідженні конкретно-історичних форм розвитку окремих країн на шкоду теоретичним узагальненням і висновкам. Водночас теоретики Фрайбурзької школи засвоїли і розвинули найважливіші положення історичної школи в Німеччині середини ХІХ ст., у межах якої чи не вперше в економічній науці розроблялися класифікації національних господарств, було виділено

спільні стадії господарського розвитку для різних країн та ін. Принципи, покладені в основу цих класифікацій, критерії визначення стадій історичного та економічного розвитку, трактування економічної системи й системоутворюючих факторів виявилися в теорії та політиці господарського ладу В.Ойкена. По суті, Ойкену в його праці “Принципи економічної політики” (Тюбінген, 1952) вдалося поєднати два основоположні способи мислення, яким він дав назву “мислення в історичних формах” і “мислення у формах ладу”. Заслугою Ойкена, на думку лібералів, є також трактування ним економічної науки як теоретичної основи для визначення цілей, інструментів, форм економічної політики, спрямованої на формування, підтримання і розвиток конкурентного ладу ринкового господарства.

Теоретики Фрайбурзької школи, більш відомі як ордоліберали, досить детально викладали свої уявлення про теорію ладу і політику ладу. Третя група німецьких економістів, репрезентована А.Мюллером-Армаком, Л.Ерхардом та їх учнями, увійшла в історію як Кельнська школа неолібералізму, в межах якої було розроблено концепцію соціального ринкового господарства. В той час як Репке і Рюстов у 20-ті рр. досліджували основні проблеми теорії ладу і політики ладу, а Ойкен працював над “Принципами економічної політики”, Мюллер-Армак розпочав розробку концепції соціального ринкового господарства, використовуючи праці своїх попередників і спираючись на теоретичні підвалини ордолібералізму Фрайбурзької школи, які в той час уже склалися. Термін “соціальне ринкове господарство” запропонував Мюллер-Армак після 1946 р. для характеристики форм переходу від воєнної, надцентралізованої економіки до мирної і розглядав таке господарство спершу як тимчасовий захід для поживлення господарського життя і розв'язання проблем відбудови народного господарства. Відтак це поняття наповнилося новим змістом і перетворилося на концепцію нового економічного ладу для ФРН, послідовно реалізовану ще в 50-ті рр. в економічній політиці міністра господарства, а згодом віце-канцлера і канцлера ФРН Ерхарда. У його праці “Добробут для всіх” (1956) відображено узагальнений досвід практичного здійснення концепції соціального ринково-

го господарства у повоєнній ФРН на основі ідей Н. У генезисі німецького Н. на прикладі трьох основних груп його представників виразно виявилася тенденція до створення єдиної, спільної теорії трансформації тоталітарного ладу з центрально керованою, примусовою економікою в демократичний лад на основі вільного господарства з його орієнтацією на вирішення соціальних завдань. Спільними зусиллями трьох груп німецьких неолібералів було розроблено дуже прагматичну й водночас ідеологічно привабливу концепцію відбудови у ФРН зруйнованого за роки фашистської диктатури і війни вільного ринкового господарства, позбавленого недоліків класичної ліберальної моделі та наділеного більш-менш надійними соціальними й антимонопольними стабілізаторами.

Методологічна основа і найважливіші елементи концепції соціального ринкового господарства – теорія і політика ладу Репке-Рюстова, ідеальні типи господарства і принципи економіко-політичних заходів щодо адаптації ринкової економіки до розв’язання соціальних проблем Мюллера-Армака – Ерхарда. Ці ж цінності, норми, а також загальні уявлення про модифікацію функцій ринку в сучасних економічних системах об’єднують німецький Н. з англо-американськими і Віденською школами Н. Водночас між ними існують принаймні чотири відмінності, що випливають з особливостей ідейних витоків соціально-економічних умов еволюції Н. у Німеччині та інших країнах.

1. За своїми ідейними витоками і методологічними основами англо-американський Н. тяжіє до традицій неокласичної школи з її високим рівнем абстракції. Тому доцільно говорити про економічний лібералізм неокласичного тлумачення або неокласичний лібералізм. Німецький Н., насамперед у формі ордолібералізму Фрайбурзької школи, виходить з національної економії та історичної школи в Німеччині з їх традиційним захопленням емпіричними дослідженнями, описом і класифікацією різних типів господарського устрою суспільства.

2. У теоретичному плані об’єктом аналізу англо-американського неокласичного лібералізму є поведінка господарюючого суб’єкта на ринку, його адаптація до зміни умов недосконалої конкуренції, головним чином через інфляційні очікування. У німецькому

Н. акцентується на вивченні закономірностей формування і підтримання конкурентного ладу ринкового господарства, який сам по собі диктує параметри економічної поведінки. 3. У галузі економічної політики англо-американський Н., що тісно пов’язаний з неокласичною теорією і в цілковитій відповідності з її традиціями дистанціюється від розробки і прийняття конкретних економіко-політичних рішень, визнає переважно монетарні важелі впливу на економіку регулюванням сфери грошово-кредитного обігу. Німецькі неоліберали, навпаки, надають більшого значення взаємозв’язку економічної теорії та політики, розглядають різні типи активної господарської політики (стабілізаційної, кон’юнктурної, структурної та соціальної) як необхідні механізми забезпечення нормального функціонування ринкової економіки, своєчасного коригування за можливої дисфункції ринку.

4. Щодо визначення функцій держави в сучасному ринковому господарстві всі неоліберали практично єдині у подоланні традиційної оцінки класичного лібералізму, що зводив ці функції до виконання, за висловом Ф.Лассаля, ролі “нічного сторожа”, який забезпечує лише дотримання правил гри (правових норм) в економічному житті. Держава має відігравати активну роль у підтриманні функціональних можливостей ринкового господарства, забезпечення умов вільної конкуренції. Однак представники англо-американського Н. розглядають виконання цього завдання на рівні лише спонтанної рефлексії, природної реакції держави (уряду) на погіршення умов конкуренції, на економічний спад, що дало деяким дослідникам привід говорити про своєрідний анархолібералізм. Німецькі неоліберали, не обмежуючись цим, вбачають провідну роль економічної політики держави у стимулюванні конкуренції, розширенні конкурентного простору в умовах структури виробництва, кон’юнктури ринку, соціальних пріоритетів, які весь час змінюються. Більше того, виходячи з досвіду відбудови у перше повоєнне десятиріччя у ФРН вільного ринку, вони переконані, що навіть сам процес ринкового господарства – питання соціального вибору, підсумок суспільно-політичних рішень, цілеспрямованих зусиль держави на формування відповідного економічного устрою. Порівняльний аналіз різних шкіл Н.,

згідно з особливостями їх методології, теорії, економічної політики, ставлення до ролі й місця держави в господарському житті суспільства, дають змогу зробити наступний висновок: для сучасної ситуації в Україні, яка йде шляхом формування своєї економічної політики на принципах демократії, свободи підприємництва і відкритості для інтеграції у світове економічне співтовариство, важливі є критичне переосмислення теорій і практики **Н.**, особливо в контексті глобальних фінансово-економічних потрясінь 2008-2010 рр., які поставили під сумнів ліберальні цінності й викликали нову хвилю державного інтервенціонізму. Поряд з визнанням загальних принципів лібералізації господарського життя для України надзвичайно важливого значення набуває розроблення політики глибокої модернізації всієї системи економічних і суспільних відносин на засадах гармонійного поєднання механізмів державного регулювання економіки та ринкової саморегуляції.

Літ.: *Бодров В. Г.* Соціальне ринкове господарство / В. Г. Бодров, А. І. Кредисов, П. М. Леоненко. – К. : Либідь, 1995; *Валерстайн И.* После либерализма : пер. с англ. / И. Валерстайн. – М. : Едиториал УРСС, 2002; *Гайек Ф.* Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної свободи : пер. з англ. : у 3 т. / Ф. Гайек. – К. : Аквілон-Прес, 2000; *Ойкен В.* Основные принципы экономической политики : пер. с нем. / В. Ойкен. – М. : Прогресс, 1995; *Эрхард Л.* Благосостояние для всех : пер. с нем. / Л. Эрхард. – М. : Дело, 2001; *Dahrendorf R.* Fragmente eines neuen Liberalismus / R. Dahrendorf. – Stuttgart, 1987.

Бодров В.Г.

НЕОФУНКЦІОНАЛІЗМ (англ. neofunctionalism) – теорія регіональної інтеграції, сформульована наприкінці 1950-х рр. у працях американського науковця Ернста Хааса (Ernst Haas) (одна серед найважливіших – “The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces”, вийшла у 1958 р.). Тези, висунуті у цій теорії, є результатом поєднання ліберальної ідеології, історичного контексту (європейський успіх програми Ж.Монне щодо інтегрування окремих секторів економіки) та американської політології. На відміну від інших теорій інтеграції, **Н.** не був суто нормативною теорією, а намагався описати та пояснити процеси регіональної інтеграції на основі емпіричних даних. Інтегра-

ція розглядалась як процес, якого не можна уникнути, а не як бажаний стан справ, що можна запровадити з допомогою політичних та технократичних еліт суспільств залучених держав. Теорія звертає увагу на неочікуваний, а інколи й небажаний наслідок від прийнятих раніше інтеграційних рішень, що й спричиняє виникнення феномену функціональних переливів (spillovers), які мають тенденцію створювати тиск у бік розширення меж та інтенсивності інтеграції. Функціональні переливи виникають у процесі співпраці та соціальної інтеграції технократів в окремих секторах економіки й поширюються на інші сектори, а також у сферу політики. Теорія підкреслює вирішальне значення в інтеграційних процесах внутрішньої динаміки ЄС, а саме – ролі створюваних інституцій ЄС, недержавних акторів та груп інтересів. Проте найсильніші сторони теорії **Н.** також обернулись її найбільшими слабкостями – хоча вона розглядала регіональну інтеграцію як дискретний поступовий процес, її застосування обмежувалось лінійною концепцією розвитку інтеграції, не здатною пояснити невдачі інтеграції.

Н. сприймає зниження ролі національної та етнічної держави, акцентуючи основну увагу на розвитку соціальної сфери, яка понад усе прагне інтеграції держав ЄС. Теорія **Н.** розглядає три механізми, які трактує як ключ до здійснення процесу інтеграції (позитивний надлишок; передача внутрішньої лояльності; технократичний автоматизм): 1) позитивний надлишок – це поняття, яке розтлумачує, що інтеграція між державами в одному економічному секторі буде активно стимулювати процеси інтеграції в інших секторах, щоб повністю опанувати пільги від інтеграції в оригінальному секторі; 2) механізм передачі внутрішньої лояльності можна краще за все зрозуміти через важливу передумову, відповідно до якої в кожній національній державі є плюралістичні групи населення. Неофункціоналісти стверджують, що оскільки інтеграція набирає темпів, то зацікавлені групи і асоціації у межах плюралістичних суспільств і національних держав передадуть свою лояльність далеко від національних інститутів до наднаціональних європейських інститутів; 3) зрештою, технократичний автоматизм описує шлях, яким йде процес інтеграції. Наднаціональні установи, які налаштовані на те, щоб спостері-

гати за процесом інтеграції, самостійно беруть на себе ініціативу щодо підтримки подальшої інтеграції, оскільки вони стають могутнішими і автономнішими навіть серед країн-членів ЄС.

Упродовж 1960-х рр. функціоналістський підхід зазнав серйозної критики з боку реалістів та інтерговернменталістів (особливо внаслідок політики “спорожніх крісел” Де Голля), й на початку 1970-х рр. сам Ернст Хаас визначив цю теорію як застарілу, коли політичні та економічні кризи призвели до суттєвої інституційної недієздатності Спільнот. Незважаючи на слабкі сторони цього підходу, він посів належне йому місце в теоретичному аналізі процесів європейської інтеграції.

Літ.: *Moravcsik A. Liberal Intergovernmentalism and Integration: A Rejoinder / A. Moravcsik // Journal of Common Market Studies. – 1995. – Vol. 33 (4); Шевцов Ю. В. Введение в европейскую интеграцию / Ю. В. Шевцов. – М. : [б. и.], 2003; Haas E. The Uniting of Europe: Political, Social and Economic Forces, 1950-1957 / E. Haas. – L., 1958.*

Розпутенко І.В.

НООСФЕРА (від грец. nous – розум і sphai-га – куля, сфера) – сфера взаємодії суспільства з навколишнім природним середовищем; у процесі цієї взаємодії розумна, свідомо діяльність людства стає визначальним фактором не тільки поступального розвитку суспільства, але й подальшої еволюції самої природи на основі її цілеспрямованого перетворення спочатку на землі, а потім і в навколишньому космічному просторі.

Термін **Н.** уперше вжив французький математик Е.Леруа в 1927 р., у лекціях, які він читав у Колежі де Франс (м. Париж, Франція), та виклав їх у своїй книзі “Вимога ідеаліста й факт еволюції”. В 1928 р. у його роботі “Походження людства й еволюція розуму” проблема **Н.** набула подальшого розвитку. Іншу ідеалістичну концепцію запропонував французький католицький філософ і вчений П.Тейяр де Шарден, який розумів **Н.** як якийсь “мислячий шар”, що піднімається над біосферою (“життям”).

Матеріалістичну інтерпретацію поняття **Н.** уперше розробив академік В.І.Вернадський. Вчення Вернадського про **Н.** включає 4 основні положення: 1. **Н.** – історично останній стан геологічної оболонки біосфери, що перетворюється діяльністю людини. 2. **Н.** –

сфера розуму і праці. 3. Зміни біосфери обумовлені як свідомою, так підсвідомою діяльністю людини. 4. Розвиток **Н.** пов’язаний з розвитком соціально-економічних факторів. Становлення нового етапу **Н.** пов’язане з наступними параметрами: планетарним характером людського буття і єдністю людського роду; сумірністю людської діяльності щодо перетворення природи земної поверхні з геологічними процесами; розвитком демократичних форм людського гуртожитку; інтенсивним розвитком науки й техніки. В сучасній літературі існують різні визначення терміна **Н.**, однак усі автори під **Н.** – сферою розуму – розуміють ту область біосфери, що перебуває під впливом людської активності.

Н. відрізняється від біосфери величезною швидкістю розвитку. За концепцією **Н.**, людство перетворилося на найпотужнішу геологічну силу на планеті. Вернадський підкреслював, що протягом останніх 500 років воно освоїло нові форми енергії – парову, електричну, атомну, й навчилося використовувати майже всі хімічні елементи. Людство освоїло всю біосферу й одержало набагато більшу, порівняно з іншими організмами, незалежність від навколишнього середовища. Наукова думка й діяльність людини змінили структуру біосфери, незаймана природа швидко зникає, з’являються нові екосистеми та ландшафти.

Головною метою Н. є виживання цивілізованого людства як біологічного виду, чим **Н.** відрізняється від техносфери. **Н.** – сфера наукового розуму. Основні ідеї В.І.Вернадського про **Н.** викладені в його визначній монографії “Наукова думка як планетне явище” та у статті “Декілька слів про ноосферу”. Основний зміст **концепції Н.** можна сформулювати у вигляді наступних посилок: 1) діяльність людини поступово стає основним фактором еволюції біосфери як космічного тіла; 2) для подальшого розвитку людства й біосфери людина повинна взяти на себе відповідальність за характер перебігу основних еволюційних процесів планети.

Людина спроможна взяти на себе роль свідомого регулятора всіх глобальних процесів – від екологічних до соціальних, визначивши подальшу долю біосфери. На етапі переходу до епохи **Н.** необхідно виробляти усвідомлену поведінку людей, погоджену з природними умовами стабільності навколишнього

середовища, тобто відомий екологічний імператив. У свою чергу, в таку епоху має бути забезпечена взаємодія людини й біосфери, тобто їх спільний і погоджений розвиток. Однак у сучасній практиці перед людиною постала ціла низка глобальних проблем, породжених її нерозумною діяльністю. Об'єктивна оцінка кризових явищ, які нарастають у взаєминах між Людиною і Природою, показує: людство може розраховувати на майбутнє лише за умови створення і втілення у життя єдиної глобальної стратегії світового розвитку, що в господарській діяльності реалізовуватиметься на засадах безумовного дотримання екологічних пріоритетів. Природоохоронна діяльність людства, його прагнення оптимізувати стан навколишнього середовища мають розглядатися не ізольовано від інших найважливіших проблем розвитку планети, а в їх взаємозв'язку і взаємозалежності. Стійка, прогресуюча ресурсозберігаюча світова економіка, яка враховує свою залежність від біосфери, забезпечить стабільне й довгочасне існування людства на планеті.

Вагомий вклад у дослідження питань ноосфери внесли такі провідні вітчизняні вчені, як В.І.Вернадський, Г.С.Левіт, І.Пригожин, К.М.Ситник, В.М.Багнюк, а також зарубіжні вчені-класики Е.Леруа, Тейяр де Шарден, Е.Гофлер та ін.

Літ.: Білорус О. Глобалізація і національна стратегія України / О. Білорус. – К. : ВО “Батьківщина”, 2001. – 300 с.; Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1988; Вернадский В. И. Научная мысль как планетное явление / В. И. Вернадский. – М. : Наука, 1991. – 271 с.; Пригожин И. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : Прогресс, 1986. – 132 с.

Макогон Ю.В., Медведкін Т.С.

НОРМОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ – діяльність суб'єктів, уповноважених на прийняття, зміну або скасування норм права. Серед основних ознак **Н.д.** такі: здійснюється компетентними суб'єктами відповідно до визначеної процедури; полягає в ухваленні нормативно-правових актів, що встановлюють, змінюють чи скасовують норми права; спричиняє правові наслідки у вигляді виникнення, зміни чи припинення правових відносин; є активною та творчою діяльністю; спрямована на організацію поведінки інших

суб'єктів, а також створення моделей бажаних для суспільства відносин між людьми. У юридичній літературі, як правило, не розмежовуються поняття “правотворчість” та “нормотворчість” з огляду на те, що вони обидва охоплюють діяльність, спрямовану на прийняття (зміну, скасування) норм права. **Н.д.** є важливим засобом управління суспільством і здійснюється з метою ефективного правового регулювання суспільних відносин для задоволення основних потреб та інтересів членів суспільства та держави. Результатом **Н.д.** є всі нормативно-правові акти: закони та підзаконні нормативно-правові акти, які з'являються внаслідок діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, інших суб'єктів, уповноважених на прийняття норм права.

В основу здійснення **Н.д.** покладено принципи: науковості, професіоналізму, законності, демократизму, гласності, оперативності, гуманізму, планування.

До основних функцій **Н.д.** належать такі: 1) функція первинного регулювання суспільних відносин; 2) функція оновлення законодавства, яка передбачає заміну (скасування, зміну або доповнення) тих законів, які не відповідають потребам суспільного розвитку; 3) функція заповнення прогалин у праві, тобто усунення повної або часткової відсутності в чинних нормативно-правових актах необхідних юридичних норм, а також усунення протиріч між нормативними приписами.

Суб'єктами **Н.д.** є: Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, їх територіальні органи, Верховна Рада АР Крим, Рада Міністрів АР Крим, інші державні органи та органи місцевого самоврядування, яким чинним законодавством надані нормотворчі повноваження. Зокрема, Конституція України уповноважує Верховну Раду України приймати закони (п. 3 ч. 1 ст. 85), Кабінет Міністрів України – постанови та розпорядження (ч. 1 ст. 117 Конституції України), Президента України – укази та розпорядження (ч. 3 ст. 106).

Н.д. поділяється на два основних види: законотворчу діяльність та підзаконну **Н.д.** Законотворча діяльність (законотворчість) пов'язана з підготовкою і прийняттям законів та є прерогативою законодавчого орга-

ну або народу (громадянського суспільства) у передбачених законом випадках.

У сучасних умовах суб'єктами законотворчості є: Верховна Рада України як єдиний орган законодавчої влади, що має виключне право приймати закони; народні депутати України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Національний банк України, які відповідно до Конституції України мають право законодавчої ініціативи. Крім того, глава держави наділений також правом відкладального вето щодо прийнятих законів. Інші суб'єкти беруть участь у законотворчій діяльності через розробку, експертизу законопроектів, проте вони не вважаються суб'єктами законотворчості.

Хоча у ст. 92 Конституції України і міститься перелік питань, які є предметом виключно законодавчого регулювання, проте це не виключає можливості прийняття законів з інших питань, коли виникає необхідність у законодавчому (а не підзаконному) регулюванні суспільних відносин. Законами України можуть регулюватися питання, вирішення яких відповідно до Конституції України не належить до повноважень інших органів державної влади або органів місцевого самоврядування.

Підзаконна **Н.д.** пов'язана з підготовкою і прийняттям підзаконних нормативно-правових актів. Важлива роль відводиться відомчій **Н.д.**, що здійснюється, як правило, у міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, який уповноважений видати відповідний підзаконний нормативно-правовий акт.

Розрізняють також: 1) поточну **Н.д.**, яка пов'язана з первинним регулюванням суспіль-

них відносин, оновленням правових норм і заповненням прогалин; 2) **Н.д.** для систематизації нормативно-правових актів (насамперед кодифікаційна нормотворчість).

Н.д. має ряд стадій, серед яких можна виокремити: 1) виявлення потреби у правовій регламентації суспільних відносин; 2) визначення органу, який видає нормативно-правовий акт та виду нормативно-правового акта; 3) прийняття рішення про підготовку нормативно-правового акта; 4) розробку концепції та підготовку проекту нормативно-правового акта (робочою групою, органом); 5) офіційний розгляд проекту акта відповідним органом із додержанням необхідних процедур; 6) прийняття нормативно-правового акта, його підписання, видання, набрання ним чинності. Також **Н.д.** може включати такі стадії, як попереднє обговорення проекту нормативно-правового акта та його громадське обговорення.

Літ.: Ришелюк А. М. Законотворчий процес в Україні : навч. посіб. / А. М. Ришелюк. – К. : Вид-во НАДУ, 2004; Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – 2-ге вид. – Х. : Консум, 2005; Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін. ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006; Теорія держави і права : підручник / С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров, В. С. Ковальський ; за ред. С. Л. Лисенкова. – К. : Юрінком Інтер, 2005; Матузов Н. И. Теория государства и права : учебник / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – М. : Юрист, 2004; Общая теория государства и права : академ. курс : в 2 т. – Т. 2 : Теория права / под ред. М. Н. Марченко. – М. : Зерцало, 1998.

Снігур І.І.

О

ОБ'ЄДНАННЯ ГРОМАДЯН – добровільне громадське формування, створене на основі єдності інтересів для спільної реалізації громадянами своїх прав і свобод. У Законі України “Про об'єднання громадян” зазначається, що об'єднання громадян є або політичною партією, або громадською організацією. Також до об'єднання громадян можна віднести групи інтересів.

Право громадян на свободу передбачено і гарантовано Конституцією та законодавством України, Міжнародним пактом про громадянські і політичні права, Загальною декларацією прав людини, Конвенцією Міжнародної організації праці № 87 “Про свободу асоціацій і захист права на організацію”.

Відповідно до цих документів свобода асоціацій включає право громадян створювати їх за своїм вибором без попереднього на те дозволу, право вступати до таких організацій і право організацій самостійно виробляти свої статuti, організувати свій апарат, мати широкі контакти з міжнародними організаціями тощо.

Принципи, на основі яких створюються і діють **О.г.**: добровільність, рівноправність, самоврядування, законність і гласність.

Законодавець не може втручатись у діяльність громадських організацій, крім трьох випадків:

- при їх легалізації;
- при набутті ними прав юридичної особи;
- при здійсненні фінансового контролю за їх діяльністю і оподаткуванні.

О.г. класифікують за такими ознаками:

– за організаційно-правовими властивостями, згідно з чим виокремлюють: масові **О.г.** (політичні партії, творчі спілки, релігійні організації, добровільні товариства, професійні спілки та ін.); органи громадської самодіяльності (народні дружини з охорони громадського порядку); органи громадсько-

го самоврядування (ради і колективи мікрорайонів, домові, вуличні комітети тощо).

– за масштабами діяльності: **О.г.**, які діють у масштабах всієї держави, у масштабах окремих адміністративно-територіальних одиниць та їх частин, а також **О.г.**, діяльність яких має міжнародний характер і поширюється на територію не тільки України, а й інших держав.

При цьому політичні партії діють тільки в державному масштабі.

О.г. притаманні ознаки, що відрізняють їх від державних організацій. При цьому можна виділити загальні ознаки, характерні для всіх **О.г.**, а також окремі специфічні ознаки, властиві тим чи іншим об'єднанням громадян.

До загальних ознак слід віднести:

- добровільність об'єднання. Це відображується у добровільності вступу та виходу з **О.г.**, методах роботи, сутністю яких є досягнення певної мети внутрішньоорганізаційними методами, особливих формах примусу, з яких найвищою є виключення із членів **О.г.**;
- організаційні заходи, якими в діяльності **О.г.** виступають самоврядування та саморегуляція;
- відсутність у **О.г.** внаслідок їх природи державно-владних повноважень (за винятком випадків, коли держава делегує окремі повноваження і закріплює їх законодавчо, наприклад закріплення за громадськими інспекторами охорони природи права складати протоколи про адміністративне правопорушення).

Ознаками, характерними для окремих **О.г.**, є:

- членство в об'єднанні та відносини членства, що звідти випливають;
- обов'язковість участі членів **О.г.** в його роботі та створенні матеріальної бази об'єднання шляхом внесення членських внесків;
- наявність статуту **О.г.** Як правило, у діяльності **О.г.** відсутні комерційні цілі або мета одержання прибутку. Виняток становить

лише діяльність кооперативних організацій. Крім того, допускається господарська або інша комерційна діяльність **О.г.** для виконання їх статутних завдань та цілей.

Взаємовідносини держави та **О.г.** мають виключно правовий характер. Це проявляється в законодавчому закріпленні правового статусу **О.г.** низкою нормативно-правових актів. Основними серед них є Закон України “Про об’єднання громадян”, а також закони України “Про свободу совісті та релігійні організації”, “Про профспілки”.

Політична партія – це **О.г.**-прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають на меті участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво в їх складі. Громадські організації та рухи – добровільні масові **О.г.**, що виникають унаслідок їхнього вільного волевиявлення на основі спільних інтересів і завдань.

Громадська організація – це **О.г.** для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів.

Найбільш поширеними різновидами громадських організацій у сучасному світі є: профспілки; організації інвалідів; ветеранські, жіночі, молодіжні, дитячі організації; наукові, технічні, культурно-просвітницькі, фізкультурно-спортивні та інші добровільні товариства; творчі спілки; різноманітні земляцтва; фонди, асоціації, товариства тощо. Характерною ознакою громадських організацій є документальне оформлення мети й завдань і організаційно-структурне забезпечення.

Виділяють дві основні групи *функцій громадських організацій*:

– функції, які вони виконують стосовно забезпечення захисту інтересів своїх членів (основні – захисна, допоміжна функція);

– функції, які громадські організації виконують стосовно системи влади в державі, розвитку суспільства в цілому (основні – операційна і творча функції).

Держава безпосередньо не втручається в діяльність громадських організацій, а лише регулює її відповідно до чинного законодавства. Громадські організації не наділені владними повноваженнями, вони не ставлять за мету оволодіння державною владою.

За своєю природою і характером діяльності громадські організації не є політичними організаціями. Однак сама по собі їх діяльність почасти набуває політичного характеру, оскільки вони, по-перше, об’єднують людей, які входять до спектра політичних сил (патріотичні сили, національно зорієнтовані групи, прихильники реформування суспільства та ін.), і по-друге, вони є потенційною базою для виникнення на їх основі нових політичних партій.

Громадські організації, їх спілки відповідно до своїх статутів можуть засновувати або вступати в міжнародні громадські неурядові організації, утворювати міжнародні спілки **О.г.**, підтримувати прямі міжнародні контакти і зв’язки, укладати відповідні угоди, а також брати участь у здійсненні заходів, що не суперечать міжнародним зобов’язанням України.

Групи інтересів – це добровільне **О.г.**, що формується з метою вираження та відстоювання своїх політично значущих інтересів у відносинах з державою або іншими політичними інститутами.

Класифікація груп інтересів здійснюється на підставі різних критеріїв. Найголовніші з них – ступінь організованості, мета і спрямування групової діяльності, способи дій. Ці критерії дають змогу поділяти групи інтересів на захисні, проблемні та інституційні, явні та приховані, жорстко організовані й розмиті, легальні і нелегальні тощо.

Релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також **О.г.**, що складаються із зазначених релігійних організацій. Релігійні об’єднання представлені своїми центрами (управліннями).

Професійна спілка (профспілка) – добровільна неприбуткова громадська організація, що об’єднує громадян, пов’язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання).

Фонди – це найпоширеніший вид **О.г.** Вони подібні до рухів, але мають більш конкретні цілі й завдання. Напрями їх діяльності різноманітні. Вони охоплюють різноманітні сфери життєдіяльності республіки.

Асоціації – це **О.г.** або членів трудових колективів одного роду діяльності.

Літ.: Конституція України від 28 черв. 1996. – К. : [б. в.], 1996; Закон України про об’єднання

громадян (із змінами та доповненнями). – Режим доступу : www.rada.gov.ua; Закон України про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності (із змінами та доповненнями) . – Режим доступу : www.rada.gov.ua; Закон України про свободу совісті та релігійні організації. – Режим доступу : www.rada.gov.ua; *Нартов В. В.* Основи правознавства / В. В. Нартов. – Х. : Веста, 2009; *Перегудов С. П.* Группы интересов и российское государство / С. П. Перегудов. – М. : УРСС, 1999.

Коник С.М., Бобровникова А.О.

ОБОРОНА УКРАЇНИ – система політичних, економічних, соціальних, військових, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту.

Похідною від оборони є “обороноздатність держави”, яку законодавство визначає як її спроможність до захисту в разі збройної агресії або збройного конфлікту. Обороноздатність складається з матеріальних і духовних елементів та є сукупністю військового, економічного, соціального, морально-політичного та інших потенціалів у сфері оборони, а також належних умов для їх реалізації. Збройна агресія трактується законодавством як застосування іншою державою або групою держав збройної сили проти України. До збройної агресії належить будь-яка з наступних дій: вторгнення або напад збройних сил іншої держави або групи держав на територію України, а також окупація або анексія частини території України; блокада портів, узбережжя або повітряного простору, порушення комунікацій України збройними силами іншої держави або групи держав; напад збройних сил іншої держави або групи держав на військові сухопутні, морські чи повітряні сили або цивільні морські чи повітряні флоти України; засилання іншою державою або від її імені озброєних груп регулярних або нерегулярних сил, що вчиняють акти застосування збройної сили проти України; дії іншої держави (держав), яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала в розпорядження третьої держави, використовувалася цією третьою державою (державами) для вчинення означених вище дій; застосування підрозділів збройних сил іншої держави або групи держав, які перебувають на території України відповідно до укладених з Україною міжнародних договорів, про-

ти третьої держави або групи держав, інше порушення умов, передбачених такими договорами, або продовження перебування цих підрозділів на території України після припинення дії зазначених договорів.

Конституція України визначає, що “оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості покладаються на Збройні Сили України”. Організація **О.У.** включає: визначення основ оборони, підготовку держави до оборони, а також відсіч збройній агресії.

Верховна Рада України в межах повноважень, визначених Конституцією України, здійснює законодавче регулювання питань сфери оборони. Зокрема, парламент: призначає за поданням Президента України міністра оборони України; затверджує загальну структуру, чисельність, визначає функції Збройних Сил (ЗС) України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань; схвалює рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів ЗС України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України; затверджує протягом двох днів з моменту звернення Президента України укази про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію.

Президент України в межах повноважень, визначених Конституцією України, видає розпорядження, директиви і накази з питань оборони. Відповідно до ст. 106 Конституції України, глава держави: є Верховним Головнокомандувачем ЗС України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування ЗС України, інших військових формувань; очолює Раду національної безпеки і оборони України; вносить до парламенту подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання ЗС та інших утворених відповідно до законів України військових формувань; приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України; присвоює вищі військові звання.

Рада національної безпеки і оборони України є координаційним органом з питань на-

ціональної безпеки і оборони України. Рада координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони. До складу цього органу за посадою входить міністр оборони України. Як свідчить досвід, до складу Ради може бути введений начальник Генерального штабу ЗС України.

Для забезпечення стратегічного керівництва ЗС України, іншими військовими формуваннями в особливий період може створюватися Ставка Верховного Головнокомандувача як вищий колегіальний орган воєнного керівництва обороною держави у цей період. До повноважень Кабінету Міністрів України віднесено: виконання Конституції і законів України, актів Президента України у сфері оборони держави; визначення потреб в оборонних витратах, забезпечення виконання Державного бюджету України щодо фінансування заходів у сфері оборони у визначених обсягах; організацію розроблення та виконання державних програм розвитку ЗС України, інших військових формувань та розвитку озброєння і військової техніки, інших програм (планів) з питань оборони; здійснення передбачених законодавством заходів щодо формування, розміщення, фінансування та виконання державного оборонного замовлення на поставку (закупівлю) продукції, виконання робіт, надання послуг для потреб ЗС, інших військових формувань; встановлення порядку надання ЗС та інших військовим формуванням у користування державного майна. Це ж стосується надання земельних (водних) ділянок, інших природних та енергетичних ресурсів, фондів, майна і послуг, використання повітряного і водного простору, морських і річкових портів, аеродромів (посадочних майданчиків), засобів зв'язку і радіочастотного ресурсу, комунікацій, інших об'єктів інфраструктури держави, навігаційної, топогеодезичної, метеорологічної, гідрографічної та іншої інформації, ведення геодезичних і картографічних робіт, необхідних для належного виконання покладених на ці органи функцій і завдань; здійснення загальнодержавних заходів щодо забезпечення захисту об'єктів національної економіки та державного управління у воєнний час; забезпечення комплектування особовим складом ЗС та інших військових формувань, здійснення заходів, пов'язаних з підготовкою та проведенням

призову громадян України на строкову військову службу; вирішення питань щодо врегулювання діяльності місцевих органів військового управління (військових комісаріатів), допризовної та призовної підготовки (у тому числі підготовки призовників з військово-технічних спеціальностей), ведення військового обліку військовозобов'язаних і призовників, виконання військово-транспортного обов'язку; здійснення заходів з мобілізаційної підготовки та мобілізації, створення державного матеріального резерву, резервного фонду грошових коштів, інших резервів для забезпечення потреб оборони держави; організації підготовки населення і території держави до оборони; встановлення відповідно до закону порядку і термінів відшкодування вартості об'єктів права приватної власності, що згідно із законом відчужувалися у зв'язку із здійсненням заходів правового режиму воєнного стану; утворення, реорганізації, ліквідації науково-дослідних установ ЗС України та інших військових формувань, військових навчальних закладів та військових кафедр (відділень, факультетів) інших державних вищих навчальних закладів; забезпечення реалізації права на соціально-економічний захист військовослужбовців та осіб, звільнених у запас або відставку, членів їх сімей, а також членів сімей військовослужбовців, які загинули (померли), пропали безвісти, стали інвалідами під час проходження військової служби або потрапили в полон у ході бойових дій (війни) чи під час участі в міжнародних миротворчих операціях; здійснення у визначених законом випадках регулювання господарської діяльності у ЗС та інших військових формуваннях; встановлення відповідно до закону порядку реалізації та утилізації озброєння, військової техніки, іншого майна ЗС та інших військових формувань; забезпечення здійснення передбачених законодавством заходів щодо цивільної оборони України, надання військової допомоги іншим державам, направлення підрозділів ЗС України до інших держав, допуску та умов перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України та участі України в міжнародних миротворчих операціях; координації і контролю виконання законів у сфері оборони, здійснення відповідно до законодавства інших заходів щодо забезпечення обороноздатності України.

Окремі функції та завдання у сфері **О.У.** мають Міністерство оборони України, Генеральний штаб ЗС України, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи і організації, громадяни України.

Літ.: Конституція України. – К. : Наук. думка, 2010; Закон України про оборону України (з наступними змінами). – Режим доступу : www.rada.gov.ua

Смолянюк В. Ф.

ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВИЙ КОМПЛЕКС (ОПК) – об'єднання виробників військової продукції, представників збройних сил та частини адміністративного апарату держави, яке утворюється з метою координації зусиль у сфері науково-технічного та матеріально-технічного забезпечення потреб національної оборони та постачання озброєння і військової техніки іноземним державам у межах військово-технічної співпраці.

Визначення належить Д.Ейзенхауеру, **ОПК** сформувався в ході Другої світової війни і набув розвитку в період “холодної війни”. Масштаби **ОПК** і ступінь його впливу на зовнішню і внутрішню політику – це вираження мілітаризації певної країни. Об'єднує великі державні й приватні підприємства (концерни, консорціуми, трести і т. ін.) з іншими виробниками військової продукції, науково-дослідними і випробувальними організаціями (інститутами, університетами, лабораторіями, полігонами), установами збройних сил і органами державного управління, які замовляють військову продукцію. Діяльність **ОПК** може справляти негативний вплив на можливості цивільного машинобудування, поглинаючи велику частину матеріальних, енергетичних і людських ресурсів держави на виробництво озброєння і військової техніки. Водночас **ОПК** справляє величезний вплив на науково-технічний прогрес держави в цілому, будучи своєрідним його каталізатором.

ОПК значно розвинений у США, Росії, Франції і в ряді інших розвинених країн. На сьогодні більшість держав проводять політику диверсифікації і демілітаризації **ОПК**.

Основними галузями ОПК є:

1. Державні установи та організації-замовники. Це можуть бути як представники Міністерства оборони, так і інших силових

відомств та органів влади. Від даних установ залежать ухвалення рішень про загальне переозброєння або створення окремих нових зразків озброєння та військової техніки, постановка технічного завдання, проведення конкурсу серед підрядників і затвердження готових проектів. У різних країнах кількість установ, повноважних робити держзамовлення на розробку і виробництво тих чи інших озброєнь, різна, так, у Радянському Союзі цими питаннями займалися Головне автобронетанкове управління і Головне ракетно-артилерійське управління. У Сполучених Штатах кожен з п'яти видів збройних сил, а також об'єднані командування і ряд інших силових структур можуть самостійно здійснювати державні замовлення на розробку того чи іншого зразка, проте їх повноваження відносно замовлення виробництва затвердженої моделі обмежені до узгодження у відповідних комітетах конгресу.

2. Науково-дослідні і дослідно-конструкторські організації. Це спеціалізовані науково-дослідні інститути й конструкторські бюро, досить часто закритого типу, що займаються проектуванням і створенням експериментальних моделей. У США та інших країнах з ринковою економікою проектуванням і створенням нових зразків озброєння та військової техніки можуть займатися і приватні підприємства, проте вони зобов'язані організувати режим таємності при здійсненні розробок, щоб не допустити розголошення державної таємниці.

3. Оборонне виробництво. Заводи, фабрики, верфі, що займаються виготовленням стрілецької зброї і боеприпасів, збіркою одиниць бойової техніки, літальних апаратів, спорудженням і спуском на воду військових судів, виробництвом ядерної зброї тощо.

4. Структурні підрозділи збройних сил, які займаються проведенням військових випробувань (що проводяться після випуску обмеженої партії конкретного зразка озброєнь), а також постановкою на озброєння нових і зняття з озброєння застарілих зразків, організацією складського зберігання.

5. Міжнародна торгівля і постачання зброї за кордон (напр., дружнім режимам і рухам опору). Ведеться уповноваженими на те державними підприємствами (у Росії – “Рособоронекспорт”, в Україні – “Укрспецекспорт”).

6. В окремих країнах, переважно з ринковою економікою, напр. в США, існують та-

кож специфічні галузі **ОПК**, такі як військово-промислове лобі, тобто об'єднання промисловців і підприємців, котрі проводять узгоджену політику підтримки військових кампаній держави з метою здобуття нових замовлень.

Радянський досвід стратегічного планування ОПК. Тривалий час **ОПК СРСР** розвивався як великий міжгалузевий комплекс окремо від народного господарства. “Дев’ятка” оборонних міністерств включала не лише технологічно, а й організаційно розвиток підприємств, об'єднань, НДІ і КБ.

У радянський період **ОПК** включав:

– промисловий сектор – близько 2000 підприємств;

– науково-технологічний сектор – 960 оборонних НДІ і КБ;

– науково-освітній сектор – у різних ВНЗ над оборонно-технічними проблемами працювали близько 40 тис. спеціалістів, у тому числі близько 8 тис. докторів наук;

– науково-інформаційний сектор – галузеві інститути управління і наукової інформації по відповідних дев’яти оборонних міністерствах, міжгалузеві інститути, які координували розробки підприємств різних галузей з метою подолання відомчої розпорошеності й прискорення циклу наукових досліджень та дослідницько-конструкторських робіт, управління Міністерства оборони, які відповідали за придбання озброєнь на конкурсній основі;

– координуючий сектор – міжвідомча комісія Ради міністрів СРСР і відділи ЦК КПРС, Воєнно-промислова комісія при Раді міністрів СРСР, яка здійснювала стратегічне планування і програмування розвитку **ОПК**.

ОПК України 1990-х рр. Українська держава успадкувала від Радянського Союзу гіпертрофовану з військового погляду економіку. За критичного рівня витрат на оборону не більше 6% від ВВП для мирного часу, Україна витрачала у 1990 р. 27%. На момент розпаду СРСР до **ОПК** України входило близько 3600 підприємств. Виробництвом виключно продукції оборонного призначення були зайняті 700 підприємств, виробничих і науково-виробничих об'єднань із загальною чисельністю працівників близько 1,5 млн осіб. Водночас, незважаючи на те, що Україна несла на собі такий тягар, як 40% союзної потужності **ОПК**, у більшості видів оборонної продукції, до виробництва

якої була залучена Україна, на час проголошення її незалежності не було закінченого виробничого циклу.

Після здобуття Україною незалежності перед державою постало завдання реструктуризації економіки та її складової – **ОПК**, тому що успадкований від колишнього СРСР науково-технічний і виробничий потенціал оборонної промисловості вже не відповідав вимогам часу: оборонні потужності стали надлишковими, а їх структура – незбалансованою. Збереження такого потенціалу було економічно недоцільним.

Система стратегічного планування і управління ОПК України. Контури відродження стратегічного підходу до управління **ОПК** України починають проглядатися протягом 1999-2000 рр., коли було ухвалено низку рішень принципового характеру. 3 березня 1999 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України “Про державне оборонне замовлення”. Цей Закон визначив загальні правові та економічні засади формування, розміщення, фінансування і виконання державного оборонного замовлення та почав регулювати відносини у цій сфері. Наприкінці 2000 р. на розгляд та подальше затвердження до Ради національної безпеки і оборони України (РНБОУ) було подано проект “Державної програми розвитку озброєнь та військової техніки на період до 2010 року”. В Україні відповідно до Закону “Про внесення змін до Закону України “Про оборону України” (2000) підготовка держави до оборони в мирний час включає розвиток **ОПК**, створення сприятливих умов для мобілізаційного розгортання галузей національної економіки з метою виробництва озброєння, військової техніки і майна в необхідних обсягах.

Указом Президента України від 14 липня 2000 р. утворено Державну комісію з питань **ОПК** України як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом. Її основні завдання:

– розробка і реалізація державної політики у сфері функціонування та розвитку **ОПК**, відповідних воєнно-промислових та військово-технічних державних програм;

– спрямування і координація діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади у сфері реалізації оборонно-промислової політики;

– підготовка пропозицій щодо вдосконалення законодавчого врегулювання в оборонно-

промисловій сфері та щодо формування Державного бюджету України з питань фінансування оборонно-промислової сфери, забезпечення виконання державного оборонного замовлення, здійснення заходів з мобілізаційної підготовки держави;

– контроль за цільовим та ефективним використанням бюджетних та інших коштів, що виділяються для забезпечення функціонування й розвитку **ОПК**, виконання державного оборонного замовлення і здійснення заходів з мобілізаційної підготовки держави;

– здійснення відповідно до законодавства інших контрольно-наглядових, а також регуляторних функцій, покладених на Державну комісію з питань **ОПК**; розвиток міжнародного військово-промислового і військово-технічного співробітництва, підготовка та укладення міжнародних угод з цих питань. Крім цієї Комісії, у складі Кабінету Міністрів України діє Комітет з питань оборони, **ОПК** та правоохоронної діяльності, утворений урядом 12 листопада 2001 р.

Постановою Кабінету Міністрів України № 423 від 31 березня 2004 р. було ухвалено “Державну програму реформування і розвитку оборонно-промислового комплексу України на період до 2010 року”. Робота відповідно до цієї Програми здійснювалася в трьох площинах: державні оборонні замовлення, виготовлення продукції в рамках військово-технічного співробітництва з третіми країнами та випуск продукції подвійного і цивільного призначення. Основною метою реалізації Програми була структурна перебудова **ОПК** відповідно до завдань реформування Збройних Сил України створення умов для збільшення обсягів виробництва, його науково-технічного та інноваційного розвитку, інтеграційних процесів щодо набуття Україною членства в ЄС, розвитку економічних відносин у межах СНД.

Літ.: Богданович В. Ю. Основи державного управління забезпеченням обороноздатності України: теорія і практика / Ю. В. Богданович, М. В. Єжеев, І. Ю. Свіда. – Львів : ЛІСВ, 2008; Бодрук О. С. Структури військової безпеки: національний та міжнародний аспекти / О. С. Бодрук. – К. : НІПМБ, 2001; Смолянук В. Ф. Військова могутність України: Теоретико-методологічні засади формування і розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років) / В. Ф. Смолянук. – К. ; Ірпінь : ВТОР “Перун”, 2000.

Шевченко М.М.

ОБОРОНОЗДАТНІСТЬ ДЕРЖАВИ – здатність держави до захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту. **О.д.** складається з матеріальних і духовних елементів та є сукупністю воєнного, економічного, соціального та морально-політичного потенціалу у сфері оборони та належних умов для його реалізації.

Офіційне трактування цього терміна було сформульоване ще 6 грудня 1991 р. у Законі України “Про оборону України”, яке збереглося й досі. Певною мірою це трактування несе інерцію радянських підходів і майже ідентичне до даного ще 1978 р. у Радянській військовій енциклопедії – найбільш повному й авторитетному в СРСР енциклопедичному виданні з воєнної проблематики.

Це тлумачення за змістом було споріднене з визначенням військової могутності в класичній моделі її структуризації, що призвело до синонімічності в науковому і повсякденному вжитку.

Військова могутність має розглядатись як один з ключових елементів **О.д.**, але не єдиний. Здатність країни до оборони визначається низкою додаткових складових: якістю зовнішньої політики, наявністю ворогів і союзників, співвідношенням сил військово-політичних угруповань, що протистоять одне одному тощо.

Крім цього, слід зазначити, що рівень **О.д.** в конкретний період визначається співвідношенням величини її потенціалів (оборонного, зовнішньополітичного та ін.) до відповідних потенціалів, які може актуалізувати конкретний суб’єкт воєнної небезпеки (збройне угруповання іншої держави, держава або група держав) для здійснення агресії. Для розрахунків необхідного рівня **О.д.** слід визначити допустимі рівні збитків і втрат для держави, а також проводити ефективний моніторинг характеру, спрямованості та масштабів зовнішньої воєнної небезпеки та зовнішньої воєнної загрози. Реальні та потенційні загрози для України, які за певних умов та обставин можуть призвести до воєнного конфлікту і до реагування на які має бути готова наша держава, визначені в Законі України “Про основи національної безпеки України”, Воєнній доктрині України. Саме їх урахування дає можливість визначити рівень **О.д.**

На **О.д.** впливають характер її військової політики, рівень розвитку й підготовки зброй-

них сил, стан інфраструктури території держави (ймовірно театри воєнних дій), сил і засобів цивільної оборони, ефективність заходів щодо забезпечення живучості економіки. Велике значення мають також мобілізаційні можливості, склад і бойові можливості військових формувань, кількість і якість озброєнь, морально-духовний стан громадян.

У XXI ст. рівень **О.д.** взаємопов'язується зі здатністю воєнно-політичного керівництва держави запобігти збройному нападу за рахунок використання усіх чинників, включаючи загрозу відплати, а у разі розв'язання війни – здатністю відбити агресію, захистити населення, територію, економіку й відстояти суверенітет держави.

До основних заходів щодо забезпечення **О.д.** належать: прогнозування воєнно-політичної ситуації й оцінка воєнних загроз; розробка воєнної політики, концепції воєнного (оборонного) будівництва й розвитку збройних сил, воєнної доктрини; раціональне будівництво й розвиток збройних сил, організація їхньої всебічної підготовки й підтримки у стані необхідної готовності; завчасне планування застосування збройних сил з урахуванням різних варіантів (сценаріїв) початку й ведення війни; розвиток військової науки й прискорене впровадження її досягнень; управління розвитком матеріального оснащення збройних сил, насамперед зброєю й військовою технікою, створення для цього необхідної науково-технічної й технологічної бази; мобілізаційна підготовка органів державної влади й управління, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, території й населення країни; створення запасів матеріальних цінностей у державних і мобілізаційних резервах; планування та вжиття заходів цивільної й територіальної оборони; правове регулювання оборонної галузі.

Підтримка **О.д.** на належному рівні – одна з найважливіших функцій держави, що організує цілісну систему спеціальних політичних, економічних, військових, соціальних, правових та інших заходів. Правовою основою для їх проведення у мирний час і здійснення захисту держави у воєнний час виступають міжнародне право, а також комплекс внутрішньодержавних документів: конституція, чинне законодавство, воєнна доктрина.

Для реалізації свого права на обороноздатність держава створює відповідні орга-

ни (насамперед міністерство оборони) і утримує необхідні збройні сили, призначені для стримування потенційних агресорів загрозою нанесення невідвратної відплати, а у разі розв'язання війни – для ведення повномасштабних воєнних дій. Одночасно організуються: міжнародне співробітництво з метою колективної безпеки й спільної оборони; контроль за дотриманням діючих міжнародних угод; ведення всіх видів розвідки для своєчасного розкриття підготовки агресора до нападу, виключення його раптовості, а також запобігання відставання в стані технічної оснащеності своїх збройних сил від військових формувань потенційних супротивників; забезпечення належного збереження державної й військової таємниці для раціонального використання передових військових технологій і технологій подвійного призначення в цивільній сфері економіки країни; координація діяльності органів державної влади й управління, а також органів місцевого самоврядування у сфері оборони; здійснення демократичного цивільного контролю за видатками на оборону й діяльністю всіх силових міністерств в обсязі, передбаченому законом.

Громадяни держави беруть участь у забезпеченні обороноздатності своєї держави на основі чинного законодавства. В Україні органи державної влади й органи місцевого самоврядування, відомства, підприємства, установи й організації беруть участь у забезпеченні обороноздатності на основі Конституції, відповідних законів, інших нормативно-правових актів.

Літ.: Конституція України і Закон України про оборону України. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua; Закон України про основи національної безпеки України. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua; Богданович В. Ю. Основи державного управління забезпеченням обороноздатності України: теорія і практика : монографія / В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжєєв, І. Ю. Свіда. – Львів : ЛІСВ, 2008; Демидов Е. А. Системно-концептуальные основы деятельности в военно-технической области / Е. А. Демидов, А. Ф. Величко, И. В. Волощук. – К. : ТОВ “Технологічний парк”, 2004; Демчук П. О. Соціально-політичні проблеми державного і воєнного управління : навч. посіб. / П. О. Демчук. – К. : НАОУ, 2002; Ситник Г. П. Олуйко Національна безпека України : навч. посіб. / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вавринчук ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – Хмельницький ; К. : Вид-во “Кондор”, 2007; Смолянчук В. Ф. Військова могутність України:

Теоретико-методологічні засади формування та розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років) : монографія / В. Ф. Смолянюк. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2000.

Мандрагеля В.А.

ОРГАНИ ВІЙСЬКОВОГО УПРАВЛІННЯ – суб’єкти системи забезпечення національної безпеки, управлінська діяльність яких охоплює всі сфери життєдіяльності збройних сил та інших утворених відповідно до чинного законодавства військових формувань і проявляється у процесі розробки та реалізації організуючих, регулюючих, координуючих, контролюючих управлінських впливів на об’єкти національної безпеки з метою прогнозування, виявлення, запобігання та нейтралізації загроз війсьній безпеці держави.

Практичні результати діяльності **О.в.у.** справляють значний вплив на ефективність *політики національної безпеки* внаслідок їх стратегічного значення для нейтралізації воєнних небезпек життєво важливим національним інтересам. Як правило, об’єктами, на які спрямовуються управлінські впливи суб’єктів **О.в.у.**, є: конституційний лад, державний суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність, а вибір конкретних методів впливу на вказані об’єкти управління зумовлюється необхідністю своєчасного та адекватного реагування на характер і масштаби небезпек воєнного характеру.

Зміст функцій та завдань **О.в.у.** залежить від форми державного устрою, політичного режиму та характеру і цілей воєнної політики держави. Вони також нерозривно пов’язані з іншими завданнями щодо забезпечення національної безпеки. При цьому головною метою повсякденної діяльності **О.в.у.** є підготовка і підтримка на належному рівні бойової та мобілізаційної готовності спеціально створюваних сил і засобів сектору безпеки (передусім збройних сил та інших військових формувань), що має гарантувати необхідний рівень захищеності життєво важливих національних інтересів від воєнних небезпек, а також нейтралізацію воєнної загрози, послаблення ролі держави як суб’єкта міжнародних відносин та її спроможності реалізувати національні інтереси на міжнародній арені. Функції та завдання **О.в.у.** знаходять правове закріплення в законах, концепціях, воєнних доктринах, стратегіях,

військових статутах, а також у наказах, директивах та розпорядженнях військового командування. Вони спрямовані передусім на підготовку обґрунтованих пропозицій щодо оборонного планування, стратегічне планування застосування збройних сил та інших утворених відповідно до чинного законодавства військових формувань, оперативну, мобілізаційну та бойову підготовку командування, штабів, підпорядкованих їм сил (військ), їх всебічне забезпечення. Належне виконання вказаних функцій та завдань **О.в.у.** має забезпечити ефективне та результативне застосування військ (сил) за їх штатним призначенням для стримування зростання або зниження рівня воєнної загрози, відбиття можливої воєнної агресії та сприяння створенню передумов для уникнення застосування збройної сили у внутрішньополітичних конфліктах.

При цьому ключовим завданням **О.в.у.** є також створення та вдосконалення організаційно-правових та управлінських механізмів для забезпечення досягнення та уточнення визначених Воєнною доктриною та Стратегією воєнної безпеки *воєнно-політичних цілей*. Виконання цього завдання, зокрема, передбачає прогнозування тенденцій розвитку воєнно-політичної обстановки, моніторинг впливу на національну безпеку процесів, що породжують воєнні небезпеки, оцінку характеру можливих воєнних конфліктів, причин їх виникнення, форм і засобів воєнних дій та засобів збройної боротьби і на цій основі підготовку пропозицій вищому політичному керівництву щодо доктринальних цілей воєнної політики держави, удосконалення нормативно-правової бази, необхідної для ефективного функціонування збройних сил та інших військових формувань, удосконалення їх організаційної структури, кадрового, фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення. При цьому політичні, економічні, ідеологічні та інші виміри різноманітних сторін життєдіяльності суспільства, держави та міжнародної спільноти мають знаходити своє адекватне відображення у пропозиціях та практичній діяльності **О.в.у.**

Суб’єктами, які виконують функції **О.в.у.** в Україні, є: Президент України (Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України), Генеральний штаб Збройних Сил України, командування видів Збройних Сил України,

оперативні командування, командування військових об'єднань, з'єднань, військових частин, інші штаби, командування, управління у Збройних Силах України та інших утворених відповідно до законів України військових формуваннях. Головний орган військового управління – Генеральний штаб Збройних Сил України, який в особливий період є робочим органом Ставки Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України.

ВРУ, КМУ, Міністерство оборони України, центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, інші державні органи та органи управління, у функціях і завданнях яких українським законодавством передбачена відповідальність за вирішення питань національної безпеки шляхом виконання політичних та адміністративних функцій державного управління національною безпекою, сприяють ефективному виконанню функцій та завдань **О.в.у.**

Надання діяльності **О.в.у.** наукового характеру передбачає комплексне використання результатів досліджень інших галузей науки (філософії, політології, права, соціології, технічних та військових наук, економіки та інших), а також подальший розвиток наукових досліджень з актуальних проблем *будівництва збройних сил*. Зокрема, актуальними є дослідження, які стосуються вдосконалення методології прогнозування, оборонного та стратегічного планування, методичних підходів щодо обґрунтування раціональної структури збройних сил, оптимізації процедур прийняття управлінських рішень, які стосуються проблем забезпечення обороноздатності та оборони держави.

Літ.: Конституція України // Відом. Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141; Закон України про основи національної безпеки // Відом. Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351 (зі змінами); Закон України про організацію оборонного планування // Відом. Верховної Ради України. – 2005. – № 4. – Ст. 97; Военный энциклопедический словарь / пред. гл. ред. комиссии Н. В. Огарков. – М. : Воениздат, 1983; *Міжнародна і національна безпека* : корот. слов. термінів / уклад. : Г. П. Ситник (кер. творч. кол.), В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжеев ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – К. : Центр навч. л-ри, 2004; *Абдурахманов М. И.* Геополитика, международная и национальная безопасность : словарь-справочник / М. И. Абдурахманов, В. А. Баришпо-

лец, В. Л. Манилов. – М. : Пробел, 1999; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010.

Ситник Г.П.

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА (англ. organizational structure) – внутрішньосистемний порядок, форма організаційних відносин та елементів. **О.с.** створюється суб'єктом управління для оптимізації зв'язків і відносин. **О.с.** завжди формальна і закріплена правовими нормами, в яких відображаються всі її основні характеристики й елементи, а саме: поділ (спеціалізація) праці за посадами; групування посад за підрозділами (відділ, бюро); склад посад і підрозділів; компетенція та ієрархія посад; порядок зв'язків між посадами, підрозділами. Створюється **О.с.** завжди свідомо, виходячи з цілей і функцій системи, умов діяльності органу влади. Вона використовується як засіб приведення системи у відповідність з цілями й умовами діяльності державного управління. Однак слід розрізнити відмінність понять структури апарату (суб'єктів) управління і структури управління (системи управління). Необхідність розмежування цих понять впливає з нетотожності самих явищ, що структуруються. Поняття структури управління звичайно застосовується як до керуючої, так і до керованої підсистем (тобто до суб'єктів і об'єктів управління). Перше поняття вужче за обсягом, оскільки охоплює побудову лише керуючих суб'єктів, яка об'єднує багато конкретних, локальних організаційних структур, або структурних форм. Незважаючи на це, часто поширеним терміном “організаційні структури управління” позначаються саме структури управлінського апарату. Тому для більшої чіткості їх відображення доцільно використовувати поняття “управлінські (або керуючі) структури”. Необхідно, щоб це поняття мало єдиний зміст стосовно: самостійних органів управління; структурних підрозділів органів, які складаються з окремих посад – універсальних первинних одиниць апарату; сукупностей (підсистем) органів (системи міністерств чи держкомітетів). Усі перелічені суб'єкти управління здійснюють конкретні управлінські функції відповідно до суспільного поділу праці в апараті. Збірне визначення цих суб'єктів можливе за

допомогою терміна “структурні одиниці” управлінського апарату. Серед них базовою (на відміну від первинної посади) структурною одиницею є органи управління як елементи системи. Належність органів до певного структурного рівня позначається терміном “організаційно-правовий рівень” апарату. Органи управління можуть також розподілятися залежно: від характеру компетенції або змісту функцій – на органи загальної, галузевої і функціональної, міжгалузевої компетенції; від сфери дії – на органи управління економікою (народним господарством), соціально-культурним розвитком в адміністративно-політичній сфері; від методів прийняття рішень – на колегіальні та єдиноначальні і т. ін.

Отже, управлінські структури складаються із структурних одиниць апарату. Другий їх аспект має охоплювати, як впливає з наведеного вище загальнопоширеного тлумачення поняття “організація системи”, взаємовідносини керуючих суб’єктів. На практиці складність **О.с.** апарату оцінюється переважно не за кількістю його складових частин, а за множинністю їх фактичних взаємозв’язків. Саме тому “стосунковий”, так би мовити, аспект вважається ще одним атрибутом змісту поняття **О.с.** Реально існуючі між структурними одиницями відносини характеризують не стільки власне організацію системи (яка покликана відображати та фіксувати структурну побудову апарату), скільки є результатом втілення структури у самому функціонуванні апарату, тобто ці відносини більше стосуються характеристики його фактичної діяльності. Тому, визначаючи “стосунковий” аспект управлінських структур, принципово важливо уникнути підміни його ознаками якісно іншої – функціональної – характеристики апарату управління.

Для цього слід виходити з того, що, визначаючи **О.с.**, необхідно розглядати не просто взаємозв’язки, взаємодії елементів, а саме спосіб цих взаємозв’язків і взаємодій. Стосовно апарату управління специфічний спосіб взаємозв’язків, взаємодій структурних одиниць виражається в нормативно встановлених моделях (або схемах) взаємовідносин цих одиниць. Саме нормативні моделі взаємовідносин (стосунків), а не взаємовідносини як такі становлять атрибутивну ознаку управлінських структур, що підлягають

офіційній регламентації у відповідних правових актах.

Отже, у структурах фіксується взаємне розташування органів, міра та характер участі кожного з них у суспільному поділі управлінської праці, завдяки чому забезпечується належна впорядкованість фактичної взаємодії структурних одиниць апарату. З огляду на це доцільно розуміти структуру апарату управління як фіксований поділ праці (функцій і повноважень) між його ланками, хоча, як тепер зрозуміло, і це не є вичерпним визначенням. Практична ж реалізація зазначених нормативних моделей здійснюється через численні відносини його структурних одиниць як між собою, так і з об’єктами зовнішнього суспільного середовища. Сукупність таких відносин узагальнюється поняттям державно-управлінських відносин.

Літ.: *Державне управління в Україні: централізація і децентралізація* : монографія / кол. авт. : В. Б. Авер’янов, І. А. Грицяк, С. Д. Дубенко та ін. ; відп. ред. Н. Р. Нижник. – К. : Вид-во УАДУ, 1997; *Нижник Н. Р.* Системний підхід в організації державного управління : навч. посіб. / Н. Р. Нижник, О. А. Машков. – К. : Вид-во УАДУ, 1998; *Державне управління в Україні: організаційно-правові засади* : навч. посіб. / Н. Р. Нижник, С. Д. Дубенко, В. І. Мельниченко та ін. ; за заг. ред. Н. Р. Нижник. – К. : Вид-во УАДУ, 2002; *Органи державної влади в Україні: структура, функції та перспективи розвитку* : навч. посіб. / кол. авт. : Н. Р. Нижник, С. Д. Дубенко, Н. Г. Плахотнюк та ін. ; за заг. ред. Н. Р. Нижник. – К. : Івано-Франківськ : ЗАТ “Нічлава”, 2003; *Крупчан О. Д.* Організація виконавчої влади : монографія / О. Д. Крупчан. – К. : Вид-во УАДУ, 2001; *Державне управління* : навч. посіб. / А. Ф. Мельник, О. Ю. Оболенський, А. Ю. Васіна, Л. Ю. Гордієнко ; за ред. А. Ф. Мельник. – К. : Знання-Прес, 2003.

Кокіч О.П.

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ СЕРЕДОВИЩЕ (англ. organizational environment) – сукупність внутрішніх та зовнішніх ситуаційних факторів діяльності органів публічного управління. До групи внутрішніх відносять організаційно-функціональну структуру, технології діяльності, корпоративну культуру, матеріальне середовище та засоби праці. Зовнішнє **О.с.** містить елементи, які розміщені за межами організації, але суттєво впливають на неї. Воно поділяється на загальне середовище та середовище завдань.

До першого відносять елементи політико-правового, соціально-культурного, демографічного, екологічного впливу, до другого – цілі діяльності, ресурси, потреби та запити споживачів публічних послуг.

Організаційно-функціональна структура органу публічного управління визначається межами встановленої компетенції у здійсненні функцій державного управління в економічній, соціально-культурній, адміністративно-політичній сферах суспільного життя. Формування організаційної структури потребує дотримання таких правил: кожен елемент системи має спеціалізуватися на виконанні однієї функції або групи однорідних чи тісно взаємопов'язаних функцій (підфункцій). Поряд зі спеціалізацією слід забезпечити узгодженість діяльності для вирішення загальних завдань. Формування організаційної структури потребує з'ясування потреб у штатній чисельності працівників, встановлення номенклатури посад (керівників, фахівців, технічного персоналу), а також організаційних взаємозв'язків між співробітниками, що закріплюють горизонтальні відносини і підвищення взаємодії в системі управління. Формування організаційних зв'язків приводить до наявності різних рівнів організації в системі управління і створення в ній адекватної системи інформаційних зв'язків і відносин, закріплених і регульованих адміністративно-правовими нормами.

Основою технологій діяльності органів публічного управління слугує документообіг як матеріальне відображення процесів управлінської діяльності. Документообіг охоплює контроль за документом починаючи з моменту його надходження, централізацію контрольних функцій; єдині норми документообігу.

Організаційну культуру можна визначити як іманентну організації свідомість, що має витоки в усталеній поведінці її членів та керує формальними і неформальними моделями організаційної поведінки. До найважливіших функцій організаційної культури відносять: інтеграцію організації, адаптацію організації до зовнішнього середовища, інформаційний обмін, підтримку мотивації і лояльності.

Головним фактором зовнішнього середовища є запити громадян щодо якісного надання управлінських послуг органами публічної

влади. Для створення відповідних послуг, що потрібні клієнтам, організація повинна мати відповідну структуру та функціонувати належним чином (мати відповідну систему цілей для внутрішніх процесів). Належне функціонування організації забезпечується персоналом з відповідними вміннями та навичками (система цілей навчання та розвитку персоналу). Виконання функцій щодо задоволення запитів споживачів для організації називають мікромаркетингом.

Літ.: *Органи державної влади в Україні: структура, функції та перспективи розвитку* : навч. посіб. / кол. авт. : Н. Р. Нижник, С. Д. Дубенко, Н. Г. Плахотнюк та ін. ; за заг. ред. Н. Р. Нижник. – К. ; Івано-Франківськ : ЗАТ “Нічлава”, 2003; *Нижник Н. Р.* Державне управління в Україні: наукові, правові, кадрові та організаційні засади : навч. посіб. ; за заг. ред. Н. Р. Нижник, В. М. Олуйка ; кол. авт. : В. Т. Білоус, С. Д. Дубенко, М. Я. Задорожна та ін. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту “Львівська політехніка”, 2002; *Мельник А. Ф.* Менеджмент державних установ і організацій : навч. посіб. / А. Ф. Мельник, А. Ю. Васіна, Н. М. Кривокульська ; за ред. А. Ф. Мельник. – К. : ВД “Професіонал”, 2006; *Цуруль О. А.* Менеджмент у державних організаціях : навч.-метод. посіб. для самот. вивч. дисципліни / О. А. Цуруль. – К. : КНЕУ, 2003.

Кокіц О.П.

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК (англ. organizational development) – процес розв'язання проблеми оновлення організації діяльності органів публічного управління в умовах постійної зміни внутрішнього та зовнішнього середовища. **О.р.** є планованим та керованим процесом. Оскільки організації є відкритими системами, які взаємодіють із зовнішнім середовищем, то пристосування (адаптація) організації до його вимог вимагає відповідних цим вимогам змін самої організації. Організаційні зміни – це сукупність змін в організації, які зумовлюють здійснення нововведень та можуть відбуватися у таких напрямках: зміна цілей організації; зміна структури, тобто розподілу повноважень, відповідальності, поділу на відділи, служби, підрозділи, комітети тощо; зміна техніки, технологічних процесів, конструкцій виробів; модифікація (зміна можливостей або поведінки працівників (підготовка до спілкування, переміщення посадових осіб, підвищення кваліфікації, формування груп, оцінювання роботи та ін.); зміна

в управлінні виробничо-господарською діяльністю. Реінжиніринг – це докорінна перебудова усіх аспектів діяльності організації щодо досягнення головних її цілей у витратах, послугах, часі.

Практика показує, що люди, як правило, чинять опір змінам різними шляхами, побоюючись реорганізації, звільнення тощо. Менеджери мають бути готовими до подолання такого опору, пояснювати персоналу доцільність та неминучість цих змін, і чим грандіозніша зміна передбачається, тим завчаснішими мають бути підготовчі дії керівника. Причинами опору персоналу можуть бути: економічні (страх перед безробіттям; скороченням робочого дня і, відповідно, заробітку; зниженням соціального статусу і основної зарплати; підвищенням інтенсивності праці та скороченням прогресивної оплати); особисті (сприйняття критики сучасних методів роботи як особистої образи; страх перед тим, що набуті навички стануть непотрібними і не буде попиту на них; зменшення власної значимості в трудовому процесі; небажання витратити зусилля на переучування; страх перед підвищенням інтенсивності праці та невизначеністю); соціальні (страхи щодо нової соціальної обстановки, яка знизить задоволеність роботою; неприязнь до втручання ззовні в особисті справи або до осіб, що впроваджують новації; невдоволеність мірою особистої участі та незначимістю особистої ролі в запровадженні новації; впевненість, що новації вигідні компанії, а не працівникові чи суспільству). Найбільший опір змінам чинять не лише рядовий персонал, але більшою мірою керівники.

Упроваджуючи інновації, слід керуватися такими принципами: добре пересвідчитись у доцільності запровадження змін; виявити коло осіб, що входять у поле майбутньої інновації; систематизувати можливі реакції осіб на інновацію; запропонувати індивідуальний підхід до переконання учасників; ознайомити причетних до прийняття рішень щодо отриманих висновків та прийняти рішення про порядок запровадження змін. На практиці **О.р.** реалізується у формі проектування та впровадження змін за такими напрямками: організаційна структура і чисельність; функції (бізнес-процеси), якість їх виконання; організаційна культура. За підрозділом, відповідальним за **О.р.**, має

бути закріплена або безпосередня діяльність за цими напрямками, або організація і координація її проведення суміжними структурними підрозділами. В обох випадках особу, що відповідає за **О.р.**, доцільно підпорядковувати безпосередньо керівнику організації.

Літ.: Герберт А. Сайман. Адміністративна поведінка: Дослідження процесів прийняття рішень в організаціях, що виконують адміністративні функції : пер. з англ. вид. / А. Сайман Герберт. – К. : Арт ЕК, 2001; Гібсон Дж. Л. Организация: поведение, структура, процессы : пер. с англ. / Дж. Л. Гибсон, Д. М. Иванцевич, Д. Х. Данелли. – М. : ИНФРА-М, 2000; Адизес И. Управление жизненным циклом корпорации / И. Адизес ; пер. с англ. под науч. ред. А. Г. Северяна. – СПб. : Питер, 2007.

Кокіц О.П.

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЦІННОСТІ – система загальноприйнятих норм, принципів та правил працівників установи, яка виступає об'єднуючою силою всередині колективу та робить організацію більш стійкою та адаптованою до більшості руйнівних факторів.

Провідну роль в управлінській культурі відіграють **О.ц.**, тобто предмети, явища і процеси, що спрямовані на задоволення потреб членів організації і визнаються такими більшістю членів організації. У державних установах, як і в інших соціальних організаціях, існує досить велика кількість цінностей. У дослідженнях, що стосуються основних цінностей інституту державної служби, ключовими визначаються такі:

– нейтральність – власні переконання працівників органів державної влади не повинні мати значення і це дає можливість працювати з представниками чи прихильниками будь-якої політичної течії;

– професійна честь – її засади сформовані в правових нормах, правилах поведінки державного службовця і повинні включати такі моральні якості, як лояльність, безпристрасність, гордість за виконання справи;

– чесність і невідкупність – державний службовець не може представляти інтереси приватних осіб чи комерційних структур;

– відповідальність – усвідомлення важливості покладених на державну особу функцій та власної ролі у їх виконанні.

Формування та зміцнення відповідних **О.ц.** відбувається в тому випадку, коли створюються економічні, правові та психологічні умови.

У науковій літературі існує значна кількість визначень **О.ц.** Проте серед найбільш поширених можна назвати два підходи.

Прихильники першого з них вважають, що **О.ц.** – це філософські та ідеологічні уявлення, переконання, очікування та норми, які пов'язують організацію в єдине ціле та поділяються її членами (Р.Кілманн, О.Перелигіна, В.Шепель). Таке розуміння дає можливість стверджувати, що згуртовані цінності надають змісту багатьом нашим вчинкам і тому змінювати щось у житті людей можливо лише за умов врахування цього явища. Саме з цієї причини деякі нововведення всередині державних установ не діють ефективно лише тому, що йдуть всупереч традиційним нормам та цінностям.

Прихильники другого підходу (А.Занковський, В.Шейн) визначають **О.ц.** як сукупність норм, правил, звичаїв та традицій, які підтримуються суб'єктом організаційної влади та задають загальні рамки поведінки працівників, які співвідносяться зі стратегією організації.

Літ.: *Белоліпецький В. К.* Етика и культура управления : учеб.-практ. пособ. / В. К. Белоліпецький, Л. Г. Павлова. – М. : ИКЦ “МарТ”; Ростов н/Д, 2004. – 384 с.; *Гаєвський Б. А.* Культура державного управління: Організаційний аспект : монографія / Б. А. Гаєвський, В. А. Ребало. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 144 с.; *Тертичка В. В.* Культура державного управління як основа діяльності місцевого самоврядування / В. В. Тертичка // Вісн. НАДУ. – 2002. – № 2 – 240 с.; *Cheney G.* The Corporate Person (Re) Presents Itself / G. Cheney // *Rhetorical and Critical Approaches to Public Relations* / ed. by E. L. Toth, R. L. Heath. – S. I., 1992. – 170 p.

Падафет Ю.Г.

ОРГАНІЗАЦІЯ В ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ – ефективний розподіл різних функцій управління між спеціалізованими органами влади, тобто їх функціональна спеціалізація.

Поділ влади – це принцип організації відносин між різними видами (гілками) влади і одночасно організація відносин між найвищими органами державної влади. У рамках теорії державного управління важливо те, що поділ влади має і суто управлінські конотації. З політичної точки зору, значення поділу влади – у недопущенні тиранії, запобіганні узурпації влади. З управлінської точки зору, значення поділу влади полягає в

ефективному розподілі різних функцій між спеціалізованими органами влади, тобто в їх функціональній спеціалізації. Функціональна спеціалізація заснована на специфічних видах управлінської діяльності, або функціях управління. Їх відособлення було пов'язане з орієнтацією на певний вид діяльності (функцію). Традиційно в управлінні як підстава для формування функцій управлінської діяльності розглядаються логічні етапи процесу управління: проектування (збирання і обробка інформації, прогноз, планування), організація (ухвалення загальних рішень, розподіл завдань і ресурсів, оперативне керівництво), оцінка (облік, контроль, коригування, санкціонування). Особливістю функцій управління є те, що вони здійснюються постійно і безперервно в рамках єдиного циклу управлінської діяльності. Класичний управлінський цикл припускає послідовне і обов'язкове виконання всіх функцій.

Два основних принципи класичної концепції поділу влади, що лежать в її основі, зберігають своє значення, – це 1) необхідність розподілу владних ресурсів з метою запобігання їх монополізації і абсолютному пануванню, заснованому на свавіллі (тиранії); 2) необхідність організаційного і функціонального відособлення владних структур з метою більш спеціалізованого, професійного і ефективного управління. Проте реалізація цих принципів у сучасному суспільстві набуває абсолютно інших форм, що серйозно відрізняються від уявлень філософів XVIII ст. Першою важливою характеристикою сучасного поділу влади є організація тісної взаємодії між виконавчою владою і законодавчою. Французький державознавець Ж.-Л.Шабо розрізняє держави, де діяльність представницької і виконавчої влади була заснована на їх поділі (США), і держави, в основі яких лежить співпраця властей (Франція, Великобританія) або поєднання влади (авторитарні режими) як протилежність поділу. Таким чином, саме поняття “поділ влади” релятивізується і зводиться до особливостей деяких національних систем державного управління. Обов'язковою характеристикою багатьох сучасних конституцій, у тому числі української, є також можливість розпуску законодавчого органу і вимушеної відставки уряду. І те, й інше сприяє ефективності управління, зокрема при врегулюванні серйозних криз, але має мало спільного з кла-

сичними уявленнями про взаємозалежність влад.

Друга важлива характеристика – посилення виконавчої влади на шкоду іншим гілкам, перш за все владі законодавчій. Згідно з традиційною концепцією поділу влади, законодавча влада розробляє і приймає закони, виконавча – займається їх реалізацією, судова – контролем і покаранням за порушення. На практиці органи виконавчої влади в більшості сучасних держав розробляють 80-90% законопроектів. Це було пов'язано і з технічною складністю законів (депутати не володіють достатньою компетентністю для розробки всіх деталей), що зростає, і з нездатністю великих колегіальних органів, що сформовані на конкурентній основі і мають змінний склад, самостійно створювати і приймати несуперечливі документи. Крім того, постійно збільшується значення актів виконавчої влади: у більшості сучасних держав існує сфера виняткової компетенції уряду або виконавчої влади в цілому, куди парламент не має права втручатися або не втручається за традицією. Класичний приклад – сфера регламентарної влади уряду у Франції. Інший, набагато більш поширений прояв тієї ж тенденції, – численні ситуації, коли підзаконні акти фактично мають більший вплив на практику державного управління, ніж закони, що їм передують.

Літ.: *Державне управління в Україні* : навч. посіб. / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В. Б. Авер'янова. – К. : [б. в.], 1998. – 225 с.; *Старцев Я. Ю.* Курс лекцій. Государственное и муниципальное управление в зарубежных странах / Я. Ю. Старцев. – [Б. г. : б. и.], 2005. – 124 с.

Калюжний В.В.

ОСНОВНІ СКЛАДНИКИ СОЦІУМУ – базові елементи, з яких складається суспільство. Серед **О.с.с.**: а) базові потреби людини, що, проектуючись на соціальну активність, зумовлюють початковий поділ суспільної праці; б) початковий поділ суспільної праці як похідна індивідуальних здібностей людей, що проектується на організацію основних сфер суспільного життя (політичну, економічну, соціальну, духовну), а також на диференціацію відповідних їм соціальних верств; в) архетипи колективного несвідомого, що, проектуючись на основні цінності суспільства, формують систему соціальних норм, стандартів поведінки і способу життя загалом.

У свою чергу, соціум – це велика стійка соціальна спільність, для якої характерні єдність свідомості, цілеспрямованість природних, суспільно-виробничих, духовних та інших умов життєдіяльності, генетичний зв'язок поколінь, стабільність соціальної організації, певна культура спілкування. Вища форма соціуму – суспільство як цілісна система. Будь-який соціум – це певна цілісність, яка самоутворюється і взаємодіє з іншими соціальними спільнотами. Розрізняється соціум міський та сільський. Соціум міський – тип соціальності, що існує як штучно створена урбанізована територіально-поселенська спільність людей. Характеризується масовим знеособленням людських індивідів, анонімністю зв'язків, короткочасовістю, частковістю, поверховістю контактів. Разом з тим у ньому сконцентровані досягнення науки і техніки, технології, культури, в результаті чого члени цього соціуму мають пріоритетні можливості для швидкого їх застосування в організації праці, підприємстві, навчанні, відпочинку, побуті, дозвіллі. Соціум сільський – тип соціальності, що існує як стійка спільнота людей, визначається природними умовами організації її життя, сільським способом поселення та діяльності. Функціонує на основі органічної єдності людини з природою та особливостей тієї чи іншої природно-кліматичної зони. Характеризується безпосередністю контактів селян, пріоритетністю неформальних відносин, генетичною причетністю до загальної долі общини, громади. Українцям була відома саме селянська форма общини, тобто землеробська. Громади не тільки колективно володіли та користувались землею, а й могли продавати її, здавати в оренду, регулювати її експлуатацію, захищати недоторканність. Ліквідація у XVII-XVIII ст. колективної власності на орні землі та більшість інших угідь призвела до послаблення общинних засад, проте це не означало ліквідації самої общини. У XIX – на початку XX ст. ще існував цілий комплекс звичаїв та обрядів, які були пов'язані із залученням дитини до громади або виражали общинне санкціонування тих чи інших дій селян. Значною була роль в індивідуальному самовизначенні людини на теренах України і таких національно-релігійних громадських організацій міщан та селян, як братства (XVI-XVII ст.). У спеціальних

братських домах відбувалися сходи братчиків, обговорювалися спільні справи, чинився суд, робилися внески і пожертви, влаштовувалися колективні обіди тощо.

Функціонування та розвиток сучасного українського соціуму визначаються дією тих самих чинників та механізмів, які визначають поступ людської цивілізації взагалі. Передусім український соціум структурується за універсальними архетипами, які існували і існують майже у всіх культурах. Так, С.Б.Кримський перелічує такі з них: “архетип товарно-грошових відносин, ринку”, “архетип парцели (господарства, заснованого на власній праці родини)”, трійця істини, добра і краси, цінності людської моралі тощо. Як архетипові інваріанти щодо історичного часу він виділяє і політичні структури демократії та деспотії. До останнього часу на теренах України можна було ідентифікувати таку індивідуальність, зусилля якої були спрямовані на створення свого маленького власного світу, на ізоляцію в ньому і забезпечення себе від впливу інших людей та від соціуму.

Західні спільноти структурно сформувалися теж на основі індивідуальності, успадкувавши ідею особи ще від грецького полісу як осередка демократії. Київська Русь як спадкоємиця візантійської трансформації спадку Римської імперії та Стародавньої Греції концептуалізувала “хорову” основу життєдіяльності, що базувалася на ідеї колективу, який був суттєвою опозицією соціальному волевиявленню людини. Українське суспільство вижило морально й фізично саме завдяки політичній, соціальній, морально-психологічній та військовій консолідації “громади” для ефективного протистояння старим і новим завойовникам – від кочових племен до шляхетської Польщі і султанської Туреччини та царської Росії.

Надзвичайно важливим напрямом реформування українського суспільства сьогодні є органічне взаємодоповнення надбань традиційної культури зі здобутками розвинутих демократичних країн, передусім у плані формалізації життєдіяльності, оскільки українська традиційна культура поряд із безумовно позитивними і для сучасного урбанізованого суспільства рисами містить і трайбалізм – схильність до культурної і суспільно-політичної племінної відокремленості, тобто містечковості, клановості та кумівства.

Якщо взяти до уваги останні виклики історії як чинники поступу українського соціуму, то вони такі ж самі, як і для всіх індустріальних суспільств. Сьогодні ці виклики безпосередньо поставили проблеми ефективності суспільних відносин, співвідношення приватних і колективних інтересів, визначили “межі зростання” існуючих форм суспільства, відобразили суперечності, що нагромадилися, між культурою й формалізованими інституціональними структурами суспільства, загострили питання свободи людини і її обмежень, співвідношення глобалізації світу і необхідність індивідуалізації особи. З цієї точки зору, здобуття Україною незалежності в 1991 р. можна розглядати як одну системну відповідь на ці та інші виклики історії. У цьому процесі були “зім’яті” (але не знищені) структури, які існували раніше і здавалися вічними, завдяки чому значною мірою була вивільнена стихійна креативна енергія суспільства. Ця енергія, акумульована в множинних інтересах, потребах, здатностях діяти, властивих окремим індивідам, стала структурувати нові форми свого втілення, намагаючись розв’язати проблеми минулого і сьогодення сучасної історії, пропущені і осмислені крізь призму індивідуального і колективного досвіду.

Для створення нового суспільства конче потрібні визначені базові соціальні потреби суспільства та громадян, модель задоволення цих потреб та ідеологія як інструмент створення необхідної для нових дій енергетики нового суспільства. Деідеологізація суспільного буття, закладена в перші роки незалежності в перехідний період, – стратегічна помилка політиків, яка стала суттєвою перешкодою для консолідації українського соціуму. (Йдеться не про конституційну заборону, покладену в основу життєдіяльності держави того або іншого різновиду партійної ідеології.)

Практика суспільних трансформацій за роки незалежності призвела до значного регресу соціального та природного середовища як умови нормального життя, здоров’я і достатку людини, її невідчужуваного права на такі умови. Передусім відбулося інтенсивне руйнування соціуму як у плані фізичного відтворення нації, так і відтворення сукупності соціальних відносин, які перетворюють людський конгломерат у цивілізоване суспільство: духовності; мотивації діяльності

і, передусім, праці; моральності; законослухняності; соціальної захищеності; нормальної вертикальної та горизонтальної мобільності тощо. Причому не відомо, що було гірше: те, що нація вимирала, чи те, що вона втрачала якість соціуму.

Цивілізоване розуміння національної ідеї як основи консолідації української нації не повинне вести до утвердження виключності якогось етносу, а навпаки, воно тільки має позитивно обґрунтовувати ідею братства народів, які не є безродними атомізованими громадянами світу чи “пролетарями” всіх країн, що відмовляються від батьківщини. І справа не стільки в пошуку самобутності українства, скільки в наповненні української національної ідеї цивілізаційним гуманістичним змістом: усвідомленні та утвердженні основного права людини – права на сприятливе для життя, здоров’я та забезпечення достатку довкілля. Саме це право має стати мірилом самодостатності економіки, політики, соціальної сфери Української держави.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін., за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Український соціум* / О. С. Власюк, В. С. Крисаченко, М. Т. Степико та ін. ; за ред. В. С. Крисаченка. – К. : Знання України, 2005.

Михненко А.М., Задорожний С.А.

ОСОБИСТІТЬ. Поняття **О.** в системі державного управління завжди викликало підвищений теоретичний і практичний інтерес. Але особливої актуальності дана проблема набула в останні роки, виник “антропологічний бум”, запит на пізнання сутності особистості, її місця і ролі в управлінні державою та суспільством. Окрім інших причин, це обумовлено тими кардинальними змінами, які відбулися і відбуваються нині в Україні та інших країнах.

О. – неосяжна, багатопланова. Її дослідження включає аналіз у різних аспектах – філософському, соціологічному, аксіологічному, психологічному, правовому, політичному та ін. Представники даних аспектів дослідження виходять із принципу, що необхідно розмежовувати поняття “людина” і “**О.**”. Людина є природно-соціальною істотою, а **О.** –

соціальне явище, її якості тільки соціальні. В процесі соціалізації людина здобуває знання, цінності, ідеали, норми і правила поведінки, які дозволяють їй функціонувати як рівноправному члену суспільства. На цій основі формується **О.** як унікальна суб’єктивність, прояв неповторного і своєрідного внутрішнього духовного світу людини. Як відзначається у Вікіпедії – вільній енциклопедії, **О.** – відносно стійка система поведінки індивіда, побудована перш за все на основі включеності в соціальний контекст. Стрижнем **О.** є самооцінка, що будується на оцінці індивіда іншими людьми і його оцінюванні цих інших людей.

У світлі сказаного виникає закономірне питання: чи можна вважати кожного суб’єкта державного управління **О.** Відповідь на поставлене питання передбачає необхідність класифікації типів **О.**: потенційно можлива, неоднозначна, багатогранна, велика, еґоїстична та ін. Одним із головних критеріїв подібної класифікації виступає теоретична і практична діяльність особистості.

В **О.** державного службовця людей цікавлять перш за все поведінкові вчинки, навмисні поведінкові акти, що отримали або не отримали органічне предметне втілення. В органі державного управління існують консультативні, виконавчі, допоміжно-технічні, керівні та обслуговуючі посади. Представники кожної посади покликані здійснювати продуктивну діяльність, тобто діяльність, пов’язану з формуванням принципово нових цілей і засобів їх досягнення, займатися творчою діяльністю. Саме в такому ракурсі службовець державного апарату працює в режимі постійного виходу за межі існуючого, пізнаного, реалізованого. Він виступає як особа, що створює та творить.

Має місце також репродуктивна діяльність, спрямована на отримання вже відомого результату, відомими засобами та методами. Така діяльність становить небезпеку переходу державного службовця на позиції стереотипів, шаблонів, догматизму й інших негативних форм діяльності.

Для **О.** державного апарату першочергове значення мають ціннісні орієнтації, ціннісні установки, тобто її ставлення до навколишнього середовища, інших людей, до себе. Кожна особа більшою або меншою мірою намагається відповісти на злободенні питання: що таке життя і який у ньому сенс; як

сумістити свободу волі та службовий обов'язок; який вибір зробити у складній ситуації, що виникла; як співвідносяться існуюча система державного управління з потребами та інтересами особистості; яким повинне бути реформування політичної системи суспільства, адміністративного управління. Конкретні відповіді на поставлені питання зобов'язують **О.** ставати на позиції творчого пошуку більш раціональних форм її самоорганізації і самореалізації, знаходити та відбирати невідомі ще умови вирішення проблем, робити те, чого не робив ще ніхто. Саме така **О.** характеризується діловитістю та оперативністю, здатністю розвивати у службовців державного апарату ініціативу, відповідальність за доручену справу, проявляти самокритичність, володіти культурою управління.

Але в системі державного управління ще є багато "особистостей, що змінюються". Їм притаманні пристосування, відсутність постійної власної думки, прихильність до тих службових осіб, які займають керівні посади. Такі "**О.**" характеризуються грубістю, "промиванням мізків" по відношенню до підлеглих. Водночас вони ввічливі з начальством, підкреслюють свою особисту відданість йому, а з колегами підступні, несумлінні, лукаві.

Суперечливий склад суб'єктів державного управління свідчить про те, що назріло актуальне завдання формування та розвитку цілісності **О.**, а не тільки підвищення її професійної кваліфікації. Цілісний розвиток **О.** є вільним, усебічним і гармонійним розвитком усіх її індивідуальних сил і здібностей. Головним суб'єктом державного управління повинна бути **О.**, що володіє багатим духовним світом, соціальною зрілістю і високим професіоналізмом у своїй спеціальності. Визнання творчої **О.** вищою цінністю державного управління зобов'язує орган управління всебічно сприяти розвитку **О.**, створювати сприятливі умови для реалізації її здібностей, для задоволення її потреб та інтересів і забезпечення їй гідної людської життєдіяльності. В свою чергу, **О.** зобов'язана в процесі здійснення прав що їй належать, сумлінно виконувати державні вимоги, юридичні, конституційні обов'язки. Діалектика прав і обов'язків творчої **О.** відкриває можливість для ефективного удоскона-

лення і збагачення системи державного управління України.

Літ.: *Личность* // Википедия – свободная энциклопедия. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/>; *Кремень В.* Философия человекоцентризма как теоретическая составляющая национальной идеи / Василь Кремень // Зеркало недели. – 2005. – 13 авг. *Валуїський О.О.*

ОСОБИСТІТЬ ХАРИЗМАТИЧНА (лат. *personalitas* – особистість; грец. *charisma* – божественний дар, благодать, милість) – особистість з особливими якостями або здібностями, які не стільки набуті нею, скільки даровані їй природою, Богом, долею. Така особистість традиційно вважається екстраординарною, що виділяє індивіда серед інших. **О.х.** володіє властивостями винятковості, надприродності, мудрості, героїзму, непогіршимості або святості.

Поняття **О.х.** започатковане в давньогрецькій міфології, де харити – це давньогрецькі богині краси, грації й витонченості.

Витоки уявлення про харизматичність як про силу благодаті, яка йде від духів або богів, характерні для багатьох релігій. Так, у ранній християнській традиції харизматичність трактується як сприяння Святого Духу, що посилається в обраних людей ("дар" проповіді, чудотворства, пророцтва тощо).

Після конституювання церковних організацій учення про харизматичність було детально розроблено богословами як один з головних пунктів християнського віровчення. Постулювалося, що оскільки людина як істота гріховна схильна до зла, то без наділення її харизматичністю неможливий її порятунок. Вважалося, що харизматичність надається віруючим через церкву, духовництво, таїнства. Стверджувалося, що саме духовництво володіє особливою благодаттю – священнодійством. Ідея про священне таїнство сформувалася в процесі розділення християнських общин, а стан духовництва був наділений даром посередництва між рядовими віруючими і Богом. Світські ідеології релігійного типу – культу особи, партії, класу, народу тощо запозичували уявлення про харизматичність. Харизматичним вождем може виступати особливо впливовий письменник, політик, філософ та ін. Так, за Г.Гегелем, існуючий порядок речей може бути спростований "всесвітньо-історичними інди-

відуумами”. І.Кант засуджував **О.х.**, оскільки вважав, що це суперечить релігійній моралі, але Ф.Ніцше, навпаки, вважав, що регулярна поява у світі **О.х.** абсолютно необхідна для людства.

У соціології термін “харизматичність” був ужитий М.Вебером, де цей термін аналізувався в концепції ідеальних типів владарювання (легальне, традиційне, харизматичне). М.Вебер визначив харизму як вплив, що базується на властивостях особистості людини, і її здатність привертати до себе прихильників. Влада харизматичного лідера базована на емоційній і безумовній довірі людей до нього. За Вебером, харизматичне владарювання базується на афектному типі соціальної дії і припускає авторитет харизматичного лідера, який постійно змушений піклуватися про **О.х.** До харизматичних якостей М.Вебер відносить магічні здібності, пророчий дар, видатну силу духу і слова, що надають можливість особистості вирізнятися з-поміж звичайних людей. М.Вебер розглядає харизму як “велику революційну силу”, здатну змінити позбавлену динамізму структуру традиційних суспільств. Харизмою володіють герої, великі полководці, маги, пророки і провидці, геніальні художники і письменники, видатні політики, засновники держав і світових релігій. Так, серед відомих історій **О.х.** є засновники світових релігій Будда, Мойсей, Магомет, Христос. До **О.х.** відносять творців внутрішньо-світових релігійних спрямувань – Лютера і Кальвіна. Це великі державні і воєнні діячі, наприклад Олександр Македонський, Юлій Цезар, Чингісхан, Наполеон та ін. У ХХ ст. серед таких діячів можна назвати Гітлера і Муссоліні, Леніна і Троцького, а також Ганді і Мартіна Лютера Кінга, Марі Терезу.

Останніми роками у вітчизняній психології управління науковці обговорюють проблему **О.х.** і визначають, що цей феномен є важливим чинником професійної успішності особистості. Але, щоб **О.х.** фахівця або керівника проявилася, вона має бути затребувана ситуацією, підкріплюватися енергією лідера і сприйматися людьми, на яких вона спрямована.

До характеристик **О.х.** відносять такі:

- здатність до трансляції енергії, заряджання енергією інших людей, надихання їх на певні дії і вчинки;
- упевнена манера поведінки, вміння володіти собою і ситуацією;
- незалежність і самостійність у рішеннях і вчинках;
- позитивне сприйняття захоплення інших людей;
- хороші риторичні здібності, вміння говорити точно і лаконічно за типом усім зрозумілих гасел.

Властивістю **О.х.** є відносна незалежність від роду занять людини та її морально-етичного змісту. Харизматичним лідером може бути як злочинець, так і святий.

Літ.: Вебер М. Избранные произведения : пер. с нем/ М. Вебер ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990; *Короткий* оксфордський політичний словник / Джері Андергіл, Пол Артур, Сиріл Барет та ін. ; за ред. І. Макліна і А. Макмілана ; пер. з англ. В. Сидоров та ін. – 2-ге вид. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2006; *Новейший* философский словарь / сост. А. А. Грицанов и др. – Минск : [б. и.], 1999; *Політичний* енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : Генеза, 2004.

Афонін Е.А., Новаченко Т.В.

П

ПАРАДИГМА (від грец. *paradeigma* – приклад, зразок) – сукупність філософських, загальнотеоретичних, методологічних, світоглядних, наукових, управлінських та інших настанов, які сформувалися історично і прийняті у певній спільноті як зразок, норма, стандарт вирішення проблем; система основних наукових досягнень (теорій, методів), згідно з якими організовується дослідницька практика в конкретній сфері, знань у певний період (наприклад відправна **П.** дослідження); висхідна концептуальна схема чи модель у постановці проблеми та її вирішенні.

Термін “**П.**” у філософію науки вперше ввів позитивіст Р.Бергман, але справжній пріоритет у використанні і поширенні цього терміна належить Т.Куна. У своїй книзі “Структура наукових революцій” (1962) він виділив два основних аспекти **П.**: епістемічний і соціальний. В *епістемічному* плані **П.** являє собою сукупність фундаментальних знань, цінностей, переконань і технічних прийомів, що виступають як зразок наукової діяльності (за Куном – “дисциплінарна матриця”). У *соціальному* плані **П.** характеризується тим, що її поділяє конкретне наукове співтовариство, цілісність і межі якого вона визначає.

До **структури П.** входять: 1) символічні узагальнення, формальний апарат і мова, характерні для конкретної наукової дисципліни; 2) метафізичні компоненти, фундаментальні теоретичні й методологічні принципи світобачення; 3) цінності, що задають пануючі ідеали і норми побудови та обґрунтування наукового знання.

Існування різних **П.**, на думку Куна, пов’язане з науковими періодами, в рамках яких вони виконують проектно-програмуючу і селективно-заборонну функції. Зміна **П.** здійснюється в процесі наукових революцій, що пов’язано зі своєрідним гештальт-переключенням наукового співтовариства на нову систему світобачення і цінностей.

Кун нерідко піддавався критиці за багатозначність терміна **П.**, однак він стверджував, що іноді “невизначеність” концепції може виправдовуватися тим, що вона відображає невизначеність, по суті, самого предмета. Хоча Кун розглядає наукові **П.** як ознаку зрілості соціальних наук, які він називав “предпарадигматичними”, можна також говорити про **П.**, розуміючи соціальні науки як “мультипарадигматичні”, які відображають труднощі та різні інтерпретації сутності предмета.

Термін “**П.**” найчастіше використовується в розумінні “теорія”, “концепція”, “доктрина”, “модель”, “уявлення”, “система поглядів”. **П.** співвідноситься з концепцією як часткове і ціле, відрізняючись від останнього тим, що **П.** є системою уявлень, характерною для певного етапу розвитку науки, культури, суспільного життя; являє собою приклад або показовий випадок концепції чи теоретичного підходу.

Наука пройшла у своєму розвитку через кілька **П.**: метафізичну, діалектичну, класичну, посткласичну, постмодерністську. В сучасній науці широко використовуються і добре співіснують нерідко протилежні **П.**, тому зростає потреба у міжпарадигмальному діалозі дослідників.

П. в державному управлінні – це система поглядів на явища, об’єкти і процеси в державному управлінні, що на певному етапі розвитку держави і суспільства підтвердили свою справедливість і тому поділяються переважною більшістю фахівців. Виділяють кілька відносно самостійних **П.**, які надають державному управлінню не тільки різноманітність змістових контекстів, а й методологічність змісту, а саме:

– інституційна **П.**, за якої державне управління являє собою сукупність інститутів, що здійснюють управлінську діяльність;

– діяльнісна **П.**, за якої державне управління являє собою діяльність з управління державою;

– нормативно-правова **П.**, за якої державне управління виступає як нормативно-правова система, що справляє правовий вплив на суспільство;

– сциєнтична **П.**, за якої державне управління є специфічною галуззю наукового знання, що реалізується в діяльності держави;

– системна **П.**, за якої державне управління представляється у вигляді відкритої системи, яка вимагає системної регуляції;

– соціальна **П.** – сукупність цінностей, досвіду, інформації та очікувань, яку поділяє співтовариство і яка формує бачення бажаної та досяжної реальності, мобілізує соціум на пошук ресурсів і самоорганізацію для досягнення очікуваних результатів;

– суспільно-політична **П.** – це фундаментальна картина соціального стану в певний історичний період, що містить комплекс основних уявлень, концепцій, теорій і течій про суспільство, сакральне та світське, про індивіда і державу;

– інструментальна **П.**, за якої державне управління є сукупністю інструментів управління державою та її впливів на суспільство;

– інноваційна **П.**, за якої державне управління виступає як найважливіший механізм реалізації інновацій, оновлення усіх сфер суспільства;

– патерналістська **П.**, за якої державне управління є сферою централізованого розподілу ресурсів;

– ліберальна **П.**, за якої державне управління є способом регулювання відносин між суб'єктами політики.
Характерний для державного управління мультипарадигматизм виявляється в системі розпорошених світоглядних орієнтацій, пізнавальний фундамент яких становлять принципи різноманітності, неповторності та плюралізму вихідних методологічних установок.

У широкому розумінні **П.** державного управління – система основних наукових досягнень у сфері державного управління, що є продуктом його бачення та осмислення, сукупністю уявлень про його об'єкт, процеси, явища як образ його бажаного майбутнього стану, набір системоутворюючих ідей і соціальних цінностей, як сценарій можливих подій, обставин та наслідків.

П. державного управління виступає і як свідчення міри професіоналізму суб'єктів державного управління, як продукт розумо-

вої праці керівників усіх рівнів управління. Таким чином, **П.** державного управління включає пізнавальний, аналітичний, ціннісний, творчий і організаційно-вольовий компоненти.

Нова **П.** державного управління відображена в понятті “*good governance*”, яке уперше було запропоновано в 1997 р. в документах Програми розвитку ООН. Тут ефективне державне управління розглядається як здійснення на всіх рівнях економічного, політичного та адміністративного керівництва справами країни на основі принципів поділу влади, народовладдя, виборності і змінюваності вищих посадових осіб, відкритості, прозорості та підзвітності інститутів влади, верховенства права, участі громадськості, політичного плюралізму, незалежності засобів масової інформації, демократичності. Поєднання демократичності та ефективності взаємно передбачають і зумовлюють один одного.

Літ.: *Большой энциклопедический словарь*. – М. : Изд-во АСТ, Астрель, 2008; *Джерри Д.* Большой социологический словарь. Collins / Д. Джерри. – М. : Вече ; АСТ, 2001. – Т. 2: П–Я. Русско-английский англо-русский. – М. : [б. в.], 2001; *Социология: Энциклопедия* / сост. А. А. Грицанов, В. Л. Абушенко, Г. М. Евелькин и др. – Минск : Книж. Дом, 2003; *Сурмін Ю. П.* Майстерня вченого : підручник для науковця / Ю. П. Сурмін. – К. : Навч.-метод. центр “Консорціум з удосконалення менеджмент-освіти в Україні”, 2006; *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко та ін. – К. : Укр. енцикл. – Т. 2: Д–Й. – 1998; *Kuhn T. S.* The Structure of Scientific Revolutions, 2nd. Ed., University of Chicago Press, Chicago, 1970.

Крупник А.С., Чабанова Ю.В.

ПАРАДИГМА СОЦІАЛЬНА (англ. *social paradigm*) – сукупність цінностей, досвіду, інформації та очікувань, яку поділяє співтовариство і яка формує бачення бажаної та досяжної соціальної реальності, мобілізує на дослідження суспільних проблем та узгодження методів їх розв'язання, що сприяє розвиткові наукового пізнання та відповідної практики.

Термін “*парадигма*” походить від грецького *paradeigma* – приклад, зразок – і означає сукупність філософських, загальнотеоретичних, методологічних, світоглядних, управлінських та інших настанов, які сформувалися історично і прийняті у певній

спільноті як зразок, норма, стандарт розв'язання проблем; це система основних наукових досягнень (теорій, методів), згідно з якими організовується дослідницька практика в конкретній сфері, знань у певний період (напр., відправна парадигма дослідження). Термін “парадигма” у філософію науки вперше ввів позитивіст Р.Бергман, але справжній пріоритет у використанні і поширенні цього терміна належить Т.Куну. У своїй книзі “Структура наукових революцій” він зазначив, що у *соціальному* плані парадигма характеризується тим, що її поділяє конкретне наукове співтовариство, цілісність і межі якого вона визначає. Існування різних парадигм, на думку Т.Куна, пов'язане з науковими періодами, у рамках яких вони виконують проектно-програмуючу і селективно-заборонну функції. Зміна парадигм здійснюється шляхом наукових революцій, що пов'язане зі своєрідним переключенням наукового співтовариства на нову систему світобачення і цінностей.

П.с. оперує соціальними, зовнішніми щодо політики величинами. Природа та походження політичних явищ пояснюються роллю тієї чи іншої сфери суспільного життя і соціокультурними властивостями соціальних суб'єктів.

Суспільно-політична парадигма (як різновид **П.с.**) – це фундаментальна картина соціального стану суспільства у певний історичний період, що містить комплекс, певний субстрат основних уявлень, концепцій, теорій і течій про суспільство, про сакральне та світське, про індивіда і державу. Головне призначення цієї парадигми полягає в інтерпретації значущих для суб'єкта реалій соціальної дійсності, їх оцінці й орієнтації у цій дійсності. Кожна епоха опрацьовує свою суспільно-політичну парадигму, яка виражає свій час.

Так, капіталізму епохи вільної конкуренції відповідала *ліберальна* парадигма, побудована на пріоритеті природних прав людини, приватної власності як основи індивідуальної свободи, плюралізму як принципу життєдіяльності у суспільстві, рівності перед законом, правової держави. *Соціал-демократія*, модернізувавши лібералізм, доповнила його соціальними правами, розширивши функції держави. Правова держава набула функцій держави добробуту. *Неоконсервативна* суспільно-політична парадигма

інтегрувала дві попередні й акцентує на індивідуалізації в економічній, соціальній та політичній сферах, якості життя, захисті прав людини, зменшенні ролі держави, консенсусі як способі розв'язання суспільних проблем. Сьогодення можна охарактеризувати співіснуванням трьох парадигмальних підходів і практик у життєдіяльності суспільства: класичних (лінійна, картезіанська парадигма), неокласичних (організмична, спенсерівська парадигма) та постнеокласичних (системна парадигма). У лінійній парадигмі держава домінує над суспільством, вона є замкненою та самодостатньою. Від імені держави виступає правляча еліта. Організмична парадигма передбачає, що права суспільства на владу формалізуються у вигляді представницької демократії. Системна парадигма, яка охоплює, у т. ч. соціальну парадигму, розглядає державні інституції як формалізовані права суспільства на владу.

На думку Е.Гідденса, немає зараз жодної теорії, яка би домінувала в соціології в цілому, але різниця теоретичних поглядів слугує невичерпним джерелом нових **П.с.** розвитку суспільства. Ці парадигми спираються на різні пріоритети побудови соціуму, якими є: економічний базис соціалістичного розвитку (К.Маркс, парадигма перетворення); нематеріальні чинники, протестантська етика, наука і бюрократія (М.Вебер); знаки і образи, які формуються електронними ЗМІ (Ж.Бодрійяр); влада і знання, поєднані з контролем і дисципліною (М.Фуко); контроль над економічними процесами через комунікації та участь громадян в управлінні (Ю.Хабермас); глобалізація, утворення “суспільства ризику” за участю “груп інтересів” (У.Бек); мережева економіка, телекомунікації як суспільствоутворюючі чинники та регулятори глобального капіталу (М.Кастеллс); парадигма соціального конструктивізму (К.Герген); екологічний підхід (А.Сухов), довіра як засіб боротьби із ризиками, рефлексія та гендерна демократія (Е.Гідденс).

У сучасній методології соціального пізнання формується нова **П.с.** – *поліфундаменталізм*, що стосується не лише суспільствознавства, а й усього наукового пізнання. Цей парадигмальний зсув не має історичних аналогів і є за своїм значенням справжньою інтелектуальною революцією. При цьому констатується: світ, у якому істина одна, а помилок багато, закінчив своє існування.

Специфічною формою втілення фундаменталізму у сфері суспільствознавства є ідеологія як передумова соціального дослідження і одночасно його результат.

Саме ідеологія вважається специфічним проявом фундаменталізму в соціальному пізнанні, оскільки вона: 1) претендує на цілісне відображення суспільного життя, його ідеалів, норм, цінностей, зрештою – природи соціуму як такого; 2) для обґрунтування своїх висхідних практичних інтересів апелює до таких абсолютизацій, як “універсальні цінності”, “людська природа”, “належний стан суспільства”, “історичний прогрес”, які мусять фундувати усю систему ідеологічного знання; 3) містить претензію не лише на універсальне бачення соціального світу, а й на здатність до безпосереднього й всезагального управління соціально-політичною практикою, на тотальну організацію суспільно-політичного життя; 4) виступає як умова повноцінного функціонування суспільства.

Крім того, в ідеології індивідуальне повністю підпорядковується соціальному, і людина опиняється носієм певних ідей та ідеалів, отримуючи статус “клітинки” суспільного організму. Тоді свобода редукується до всезагальної необхідності й тим самим консервується конфлікт між суспільством як цілим і окремими соціальними інститутами, а також між цими обома і окремою людиною. Системну кризу сьогодення країн світу відзначає загальноцивілізаційна криза переходу індустріальної цивілізації до постіндустріальної, інформаційної цивілізації, головними відмінностями якої є: провідна роль усвідомлення себе і своєї місії; орієнтація на раціональну коеволюцію як зкоординований розвиток суспільства і природи; пріоритет духовної сфери і формування суспільства, що базується на знаннях; формування інтегрального соціокультурного устрою, що заміняє чуттєвий устрій. Для системної кризи характерним є постійне, некероване накопичення соціальних, управлінських патологій, дисфункцій, проблемних ситуацій у всіх сферах життєзабезпечення країни, держави, суспільства. Усі традиційні соціальні та політичні теорії, парадигми, концепції і моделі в перехідні періоди спрацьовують хаотично та неефективно, не реагують на динамічні зміни в державі та суспільстві. І в цій ситуації влада має відшукати і запропо-

нувати ідеологічні та культурні міфологеми і національні ідеї, спрямовані на стратегічну самоідентифікацію суспільства.

Першим кроком до виходу з цієї ситуації є кардинальне, архетипове переформатування цінностей, пошук сакрального сенсу життя людини, суспільства, нації, держави. Вихід бачиться у комплексному розв’язанні економічних, соціальних, політичних, владних, психологічних, ідеологічних та інших суспільних проблем в їх системному взаємозв’язку шляхом інноваційних перетворень. Перехід від тоталітарних та авторитарних форм державного управління до демократичних форм врядування потребує не просто вивчення і запровадження досвіду розвинених держав світу в політичній, економічній та правовій сферах, а й втілення в життя таких загальнолюдських духовних цінностей, як гуманізм, що базується на індивідуалізмі, солідарності, справедливості й свободі. *Справедливість* передбачає надання кожному рівних шансів на самовизначення. *Солідарність* зобов’язує кожного використовувати свою свободу, несучи відповідальності перед тим або іншим суспільством. *Свободу* можна розглядати як право на самостійний розвиток особистості, яка володіє необхідними для життя матеріальними засобами (економічними, соціальними, культурними) на основі особистої відповідальності. Отже, гуманізм може бути основою і суттю нової парадигми розвитку держави і суспільства, центром уваги якої є людина як найвища цінність, мета і головна умова суспільного розвитку.

Завершення системної кризи може знаменуватися якісною трансформацією суспільства в інформаційне, переходом до постіндустріальної ери, і закономірності такого переходу керуються глобальним середовищем.

Літ.: Гидденс Э. Социология : пер. с англ. / Э. Гидденс ; при участии К. Бердсолл. – Изд. 2-е, полностью перераб. и доп. – М. : Едиториал УРСС, 2005; Четверікова Л. О. Сучасна парадигма – мета соціального інституту: історико-теоретичні виміри соціальної держави / Л. О. Четверікова, Ю. О. Привалов. – Львів : Астролябія, 2007; Шейн Э. Организационная культура и лидерство. – 3-е изд. / Э. Шейн. – СПб. : Питер, 2008. – (Серия “Классика МВА”); *Amaya T.* Recent trends in Human Resource Development. Japanese Industrial Relations Series. – N 17. – Tokyo, The Japanese Institute of Labour, 1990; *Kuhn T. S.* The Structure

of Scientific Revolutions, 2nd. Ed., University of Chicago Press, Chicago, 1970.

Крупник А.С.

ПАРАДИГМИ ВІЙНИ – зразки військової діяльності з досягнення перемоги у війнах шляхом застосування засобів ведення збройної боротьби. **П.в.** конструюються на основі поглядів на війну та стійких тенденцій збройної боротьби, які, у свою чергу, детерміновані науково-технічними революціями та революціями у військовій справі. **П.в.** є вихідними концептуальними моделями постановки та вирішення єдиного взаємопов'язаного комплексу впорядкованих стратегічних, оперативного-тактичних і тактичних завдань військової практики, воєнно-політичних проблем, пов'язаних із досягненням перемоги у війні. Тобто **П.в.** в конкретно-історичних умовах жорстко регламентують як вибір форм і способів ведення бойових дій, так і характер військово-управлінських рішень.

Здійснення революції у військовій справі вимагає поєднання досягнень військової науки й техніки та їх спрямування на революційний переворот у стратегії. Нині відбувається безперервний процес воєнно-технічних революційних перетворень у військовій справі на світовому рівні й, незважаючи на те, що в ряді країн він є досить інтенсивним, його результати поки ще далеко не всім (навіть найрозвиненішим країнам) вдалося поширити на сферу воєнної стратегії, а відтак, незначна кількість держав може себе вважати готовою до воєн шостого покоління, матеріально-технічною базою ведення яких є застосування високоточної зброї (ВТЗ).

Нові тенденції у збройній боротьбі передусім відобразили посилення технологічного рівня воєнної справи та зміну поглядів на війну як на явище, що потребує напруження всіх сил країни на тривалий час. Ця особливість проглядається в переліку тенденцій збройної боротьби, які віддзеркалили головні воєнні кампанії кінця ХХ – початку ХХІ ст. Головні з них такі:

- намагання досягти інформаційної переваги над противником як однієї з основних умов успішного ведення війни;
- відпрацювання елементів нової стратегії ведення операцій, а саме – логіко-часової послідовності інформаційного і психологічного впливу на противника і населення країни;

- розширення просторової сфери ведення бойових дій: космос, повітря, суша, море;
- збереження операції як головної та основної форми ведення бойових дій, поява нових її видів: космічної, прогиракетної, інформаційно-психологічної, радіоелектронної, вогневої;

- зміна критеріїв у розрахунках співвідношення бойових можливостей, перехід від кількісних параметрів до якісних, цей пріоритет належатиме високоточним системам озброєння і зброї на нових фізичних принципах;

- зниження ролі наземних сил у досягненні воєнно-політичних цілей воєнних дій при одночасному посиленні ролі авіації, військово-морських сил, військ радіотехнічної боротьби та радіоелектронної протидії;

- зміна характеру і змісту наступальних дій: в їх основу покладатиметься не просторове переміщення військ, а різні способи впливу на противника;

- зміна характеру і змісту дій в обороні, суттєве зростання їх активності в результаті маневру силами і засобами, заподіяння випереджальних ударів тощо;

- скорочення терміну виконання бойових завдань і часу проведення операцій завдяки застосуванню нових засобів ведення збройної боротьби;

- посилення централізації та автоматизації управління, з одного боку, та децентралізації виконання – з другого.

Упродовж воєн багатьох поколінь їх кінцевий результат – перемога – складався із сукупності послідовних бойових дій різного масштабу. У цих діях основне навантаження покладалось на угруповання сухопутних військ, підтриманих іншими видами й родами військ. І переможець, і переможений, як правило, зазнавали значних втрат, а формула перемоги включала: невідмінний розгром і повне знищення збройних сил супротивника; зруйнування економіки й повалення його політичного режиму, що практично завжди передбачало окупацію його території. Головна мета воєн нового покоління в суто політичному сенсі – отримати користь, а саме – мир, кращий, ніж до війни, у військовому сенсі – це роззброїти ворога і в такий спосіб спонукати його виконати волю переможця, що досягається за допомогою як фізичного насильства над збройними силами, так і психологічного насильства над на-

селенням країни-супротивника. Це передбачає руйнування систем державного і військового управління, економіки, транспорту, зв'язку без повної окупації країни; створення нестерпних умов життя, підтримку стресового стану в суспільстві, що є передумовою зміни матриці суспільної свідомості та знищення волі супротивника до ведення війни.

Вид-во УВЕ, 2003; *Смолянук В.Ф.* Військова могутність України: Теоретико-методологічні засади формування і розвитку (політологічний аналіз досвіду 1990-х років) / В. Ф. Смолянук. – К. ; Ірпінь : ВТОР “Перун”, 2000; *Требин М. П.* Війни XXI века / М. П. Требин. – М. : АСТ ; Минск : Харвест, 2005; *Філософія і методологічні проблеми воєнної теорії та практики* / Л. М. Будагьянц, С. П. Мосов, М. М. Шевченко та ін. –

Порівняльні характеристики П.в.

Основні характеристики	Парадигма війни	
	стара	нова
Суб'єкти збройного протиборства	масові армії	відносно невеликі професійні армії
Головна мета воєнних дій	знищення збройних сил супротивника, захоплення його території	дезорганізація управління державою, порушення її життєдіяльності, боєздатності збройних сил
Розмах воєнних дій	бойові дії охоплюють величезні території	відсутність суцільних фронтів, ареною збройної боротьби стає вся територія держав
Характер збройної боротьби	ведеться на землі, на морі й у повітрі при вирішальній ролі сухопутних військ	набуває об'ємного характеру (наземно-повітряно-космічний) при вирішальній ролі ВТЗ
Об'єкти першочергового ураження	жива сила, озброєння і військова техніка	центри політичного і військового управління, інформаційні системи, об'єкти економіки, засобу ВТЗ
Зосередження “вогневих” зусиль військ	на напрямку головного удару сухопутних угруповань	на ударах ВТЗ по найважливіших об'єктах
Головна сила (фактор) збройної боротьби	людина, озброєна автоматичною зброєю і могутньою технікою	новітні технології, що автоматично діють, системи зброї
Логіка перемоги на полі битви	вирішальна роль тактики в нагромадженні передумов для стратегічної перемоги	вирішальна роль стратегії в одномоментній поразці супротивника
Критерії перемоги у війні	розгром збройних сил супротивника, окупація його території і обов'язкове захоплення столиці держави	руйнування систем політичного і військового управління, економіки, транспорту, зв'язку без окупації країни

Зародження нової **П.в.** не усуває відразу стару, яка найчастіше дається взнаки у військових конфліктах останніх десятиліть. Стороні, що прагне діяти без наземних боїв, супротивник може нав'язати такі війни, у яких деякий час поєднуюватимуться елементи старої і нової **П.в.**, “контактні” і “безконтактні”, “криваві” і “безкровні” дії в ході наземних операцій і без них, поряд із дотриманням міжнародного права, норм і законів будуть спостерігатися спроби повного їх нехтування. Таким чином, сучасна матеріально-технічна база війни обумовлює різке збільшення різноманіття способів збройної боротьби, поєднання воєнних і невоєнних засобів, різних видів і типів воєн.

Літ.: *Бодрук О. С.* Структури воєнної безпеки: національний та міжнародний аспекти / О. С. Бодрук. – К. : НІПМБ, 2001; *Грубов М. В.* Європейська колективна безпека в умовах глобалізації: ліберальна парадигма / М. В. Грубов. – К. : Т-во “ФАДА, ЛТД”, 2007; *Локальні війни та збройні конфлікти другої половини ХХ століття (історико-філософський аспект)* / О. І. Гуржій, С. П. Мосов, В. Д. Макаров та ін. – К. : Т-во “Знання України”, 2006; *Мандрагеля В. А.* Причини та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз / В. А. Мандрагеля. – К. :

К. : НАОУ, 2006; *Філософія і концептуальні засади наукового вивчення війни* / В. І. Абрамов, Л. М. Будагьянц, М. М. Шевченко та ін. – К. : НАОУ, 2007.

Шевченко М.М.

ПАРАДИГМИ ГЕОПОЛІТИКИ (від грец. *paradeigma* – приклад, зразок) – сукупність історично сформованих методологічних, світоглядних, наукових, управлінських та інших настанов щодо визначення ролі і значення особливих форм завоювання та контролю над простором, функцій часових і просторових геополітичних координат, форм відносин між провідними геополітичними акторами, застосування політичних, економічних, культурологічних, інформаційних та інших геополітичних технологій як нових засобів ведення війни. **П.г.** покликані забезпечити ціннісний і світоглядний фундамент для просторових відносин між державами в сучасному світі.

В історії сучасної геополітики виокремлюють два головних етапи:

– класичний період (кінець ХІХ ст. – 60-ті рр. ХХ ст.), протягом якого безроздільно панувала дуалістична **П.г.**;

– новий період (почався з 1970-х рр. ХХ ст.), протягом якого з’являються нові **П.г.**, а саме – геоекономічна, циклічна, цивілізаційна, інформаційна.

Дуалістична парадигма. З моменту появи геополітики і до сьогодні залишається важливою парадигмою геополітичної науки (Ф.Ратцель розвинув теорію протистояння між континентальними і морськими світовими центрами). Оригінальними моделями світобудови, однак вибудованими в дусі протистояння двох сил, центрів, ідеологій, наддержав тощо, є геополітичні доктрини А.Мегена, Г.Маккіндера, К.Гаусгофера, Н.Спикмена, Д.Майнінга, Дж.Кеннана, С.Коена, П.Савицького, А.Саворські, М.Ільїна. Методологічним ядром визнавалася інтерпретація теорії життєвого простору (Lebensraum), оскільки могутність держав ставилася у пряму залежність від розмірів державної території. Звідси обґрунтування територіальної експансії та ігнорування інтересів і прав недержавних етносів на тлі перебільшення ролі природно-географічного середовища для функціонування держав (імперій). Саме в перебільшенні впливу одних географічних чинників і недооцінці інших криється методологічна слабкість таких доктрин. Однак їх методологічне значення полягало в тому, що вони сприймалися відповідним політикумом як програма дій щодо встановлення військового контролю над простором.

Розуміння того, що геополітична структура світу загалом або політика окремих суб’єктів є наслідком дії сукупності суб’єктивних та об’єктивних чинників, а не планетарного дуалізму, зміна політичної кон’юнктури, економічних реалій і зростання ролі суспільних чинників, переміщення експансії в інше русло привели до появи нових парадигм і методологічних підходів.

Геоенкономічна парадигма. Термін “геополітична економіка” (геоенкономіка) в науковий обіг ввели в 1995 р. Дж.Егнью та С.Кобрідж. Нині, претендуючи на самостійне наукове існування, геоенкономіка все ж переважно розглядається як своєрідна версія мондіалістської або глобалістської геополітики, яка першочергово розглядає не географічні, культурні, ідеологічні, етнічні, релігійні та інші фактори, що становлять зміст суто геополітичного підходу, а лише економічну реальність у її відношенні до простору. Геоенкономіка в рамках мондіалізму як

виключно космополітичної парадигми розглядає світ так, ніби у ньому існує одна держава, яка намагається встановити економічний контроль над світовим геополітичним простором. Серед найяскравіших представників геоенноміки варто назвати Ф.Періга (перша геоенномічна конструкція світу), Ф.Фукуяму, Ф.Броделя, Ж.Атталі, Е.Кочетова, К.Жан, П.Савона та ін.

Найважливішими моментами геоенномічної парадигми є: відкидання геополітичного дуалізму та розуміння світу як цілісності (інколи під гаслами багатополосності); отожднення держави і корпорації, більше того, держава вважається філіалом загальнопланетарної корпорації; віддання переваги західним цінностям, раціоналізму, інформаційним технологіям та ін. Більшість мислячих людей не приймають ідеал прихильників цієї парадигми – однорідний світ. Її суттєвим методологічним недоліком є не лише механічне застосування методів прикладної математики, а й механічна інтерпретація отриманих результатів.

Серед позитивних тверджень: розробка концепції триполосного світу; розуміння глобалізації як злиття воєнно-політичних, геополітичних та геоенномічних реалій; обґрунтування думки, що нестача ресурсів є важливим чинником розвитку держави.

Циклічна парадигма. Ця **П.г.** базується на довготривалих циклах розвитку світового господарства М.Кондратьєва. Циклічність розвитку природи і суспільства в останні роки досліджували Дж.Голдстайн, І.Валлерстайн, В.Цимбурський, Дж.Модельські, В.Томпсон, П.Тейлор та ін. Суть парадигми полягає в тому, що геополітична система світу змінюється циклічно. Зміна циклів – військових, лідерства, гегемонії – зумовлює перегрупування великих держав, зміну їх геополітичних полів та інституційне облаштування світу. Дослідження геополітичних циклів потребує системного підходу, особливо при вивченні чинників, які виводять державу (актора) на пік хвилі.

Цивілізаційна парадигма. Дана **П.г.** розвивається на основі праць М.Данилевського, А.Тойнбі та С.Гантінгтона й акцентує увагу на посиленні міжцивілізаційних суперечностей сучасного світу. Важливе науково-методологічне значення парадигма має для аналізу тенденцій на глобальному рівні, дослідження чинників виникнення зон на-

Довгі цикли Джорджа Модельські

Глобальна війна <i>global war</i>	ФАЗИ Панування світової держави <i>world power</i>	ЦИКЛИ Втрата легітимності <i>deligitimation</i>	Втрата сили і влади <i>deconcentration</i>
Португальський цикл			
1491-1516 Війни в Італії	1516-1539 Португалія	1540-1539	1560-1580 Суперник Іспанія
Нідерландський цикл			
1580-1609 Війни Іспанії і Нідерландів	1609-1639 Нідерланди	1640-1660	1660-1688 Суперник Франція
Британський цикл-1			
1688-1713 Війни короля Луї XIV	1714-1738 Британія	1740-1763	1764-1792 Суперник Франція
Британський цикл-2			
1792-1815 Війни Франції	1815-1849 Британія	1850-1873	1874-1914 Суперник Німеччина
Американський цикл			
1914-1945 Дві світові війни	1945-1973 США	1973-2000	2000-2030 Суперник Росія

пруження у відносинах між окремими учасниками міжнародних відносин. Водночас методологічною проблемою, що потребує вирішення, є дослідження географічних аспектів існування світових цивілізацій, визначення їх кількості та ролі окремих факторів у їх диференціації. У контексті розвитку ідей геополітики взаємодії деструктивною виглядає сама ідея неминучості зіткнення цивілізацій.

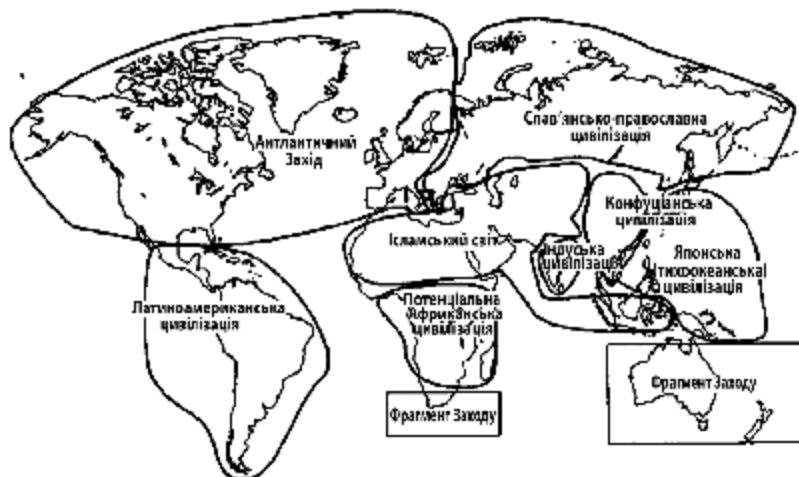
Інформаційна парадигма. Ця П.г. відповідає посткласичній геополітиці, смисл її полягає у стиранні історичних, соціокультурних і сакральних координат віртуального простору шляхом визнання лише “вічного нині” актуального інформаційного поля, що рівнозначно нівелюванню самого поняття простору в класичній геополітиці. У контексті інформаційної П.г. відносини між державами і цивілізаціями визначаються інформаційною перевагою у віртуальному просторі, а метою геополітичних технологій виступає вплив на людину, її світогляду та ідентичність.

Новітні відкриття в галузі математики, кібернетики, хімії, біології, психології стимулюють появу нових підходів (парадигм) і в геополітиці. Найцікавішими з них є атомарна, пси-функцій, синергетична (різновид геоекономічної), триадична.

Об’єктивна оцінка становища актора в геополітичній структурі світу можлива за умов використання узагальненої методики. Така методика певною мірою допоможе згладити національну чи

ідеологічну заангажованість дослідника. Нині її формування, як і академічної геополітики загалом, перебуває в зародковому стані.

Літ.: Андрианова Т. В. Геополитические теории XX века: социально-философское исследование / Т. В. Андрианова. – М. : ИНИОН, 1996; Багров М. В. Региональная геополитика устойчивого развития / М. В. Багров. – К. : Львів, 2002; Василенко И. А. Геополитика современного мира / И. А. Василенко. – М. : Гардарики, 2006; Дергачов В. А. Геополітика / В. А. Дергачов. – К. : ВИРА-Р, 2000; Жан К. Геоекономіка. Господство економічного простору : пер. с італ. / К. Жан, П. Савона. – М. : Ad Marginem, 1997; Колосов В. А. Геополитика и политическая география / В. А. Колосов, В. С. Мироненко. – М. : Аспект Пресс,

Цивілізації світу (за С.Гантінгтоном)

2001; Кефели И. Ф. Философия геополитики / И. Ф. Кефели. – СПб. : Издат. дом “Петрополис”, 2007; *Політична географія і геополітика* / Б. П. Яценко, В. І. Стафійчук, Ю. С. Брайчевський та ін. – К. : Либідь, 2007; Хантингтон С. Столконове-ние цивилизаций : пер. с англ. / С. Хантингтон. – М. : ООО “Изд-во “АСТ”, 2003; Шульга М. А. Російський дискурс геополітики / М. А. Шульга. – К. : Вид-во ПАРАПАН, 2006.

Шевченко М.М.

ПАРАДИГМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН – концептуальні моделі постановки та вирішення єдиного взаємопов’язаного комплексу впорядкованих завдань та проблем, пов’язаних із відстоюванням національних інтересів на міжнародній арені. **П.м.в.** в конкретно-історичних умовах жорстко регламентують як формулювання проблем міжнародних відносин, так і характер державно-управлінських рішень щодо їх розв’язання. Протягом другої половини ХХ ст. держави, використовуючи геополітичні побудови та геостратегічні підходи, створювали союзи та блоки, встановлювали сфери впливу, розробляли концепції міжнародної та національної безпеки, обґрунтовували воєнну політику та стратегію. Тобто зовнішня політика та стратегія держав ґрунтувалися на геополітичній **П.м.в.** Суть останньої полягала в захисті національних інтересів, який розглядається як недопущення іноземного втручання у внутрішні справи, забезпечення непорушності національних кордонів – як політичних, так і економічних, а також у відстоюванні певних ідеологічних поглядів. Досить важливе при цьому те, що геополітична стратегія реалізується виключно на державному рівні і передбачає певний симбіоз геополітики й стратегії, який приводить до досягнення конкретної мети (концентрації управління у світі для встановлення контролю над планетарними ресурсами). Під механізмом здійснення геополітичної стратегії розуміється системна цілісність норм, засобів і методів, що застосовується в різноманітних формах свого втілення суб’єктами суспільства з метою захисту національних інтересів на міжнародній арені. Структурними компонентами системи формування та здійснення геополітичної стратегії держави є:
– суб’єкти суспільства (державні й суспільні структури), які безпосередньо займаються формуванням та здійсненням геополітичної стратегії;

– норми діяльності суб’єктів (концепції, доктрини, стратегії);

– сукупність відповідних методів і засобів впливу геополітики як ідеології та стратегічної культури на систему формування та здійснення геополітичної стратегії.

Сьогодні контроль над простором досить диверсифікований і в більшості випадків не може бути описаний у категоріях прямого військового або політичного контролю; із розвитком технологій, із зростаючою взаємозалежністю світу контроль над простором набуває нових, часто транснаціональних форм, таких як економічний, комунікаційний, інформаційний контроль. Це пов’язано з розвитком цивілізації та освоєнням нових вимірів простору, що, у свою чергу, призводить до непридатності традиційних форм контролю, зокрема прямого військового контролю. Так, поряд із повітряно-космічним та інформаційним просторами наприкінці ХХ ст. сформувався ще більш актуальний простір, який отримав назву геофінансів. Це глобальний фінансовий ринок, темпи зростання якого нині в кілька разів перевищують швидкість зростання світової торгівлі та дивергенції виробництва. Простір, де інтенсивно розвиваються власні високі технології. Нині реально на планеті утверджується порядок, який більше проявляє себе як порядок економічний, – панеконіка. Глобальна економіка – це здійснена світова революція ХХ ст., і вона ж стає повсюди панівною системою. За таких умов військовий контроль все більше відходить на другий план, поступаючись економічному, а використання військової сили в цьому контексті все частіше зводиться до обмеженої та превентивної демонстрації намірів її застосування, а також вражаючих технічних можливостей, ніж до повномасштабного застосування бойової могутності як такої.

Кінець 1990-х рр. охарактеризувався остаточним переходом міжнародних відносин з геополітичної на геоекономічну парадигму розвитку. Такі дослідники, як Д.Хелд, Д.Гольдблатт, Е.Макґрю, Дж.Пєрратон (США), А.Неклєсса, Е.Кочєтов (Росія), М.Багров, В.Дєргачов (Україна) вважають, що світ у принципі живе за новими – геоекономічними, а не геополітичними законами. Це означає, що геоекономіка має власний простір – геоекономічний, у якому розгортається діяльність акторів сучасних міжна-

родних відносин (постіндустріальних держав, транснаціональних компаній, міжнародних організацій), що ґрунтуються на гео-економічній парадигмі. Остання, у свою чергу, базується на забезпеченні національних інтересів, що розглядаються як забезпечення високих темпів економічного зростання через інтернаціоналізацію господарських зв'язків і поступове розширення національних кордонів заради вільного руху товарів, капіталів, робочої сили, технологій. Досить важливим при цьому є те, що геополітична **П.м.в.** реалізується переважно, якщо не виключно, на державному рівні, тоді як гео-економічна – засобами не лише держави, а й обов'язково приватного бізнесу. Е.Люттвак (США), фахівець з римської воєнної стратегії, визначив перехід від геополітики до гео-економіки як переміщення конфліктної логіки зі сфери політики у сферу бізнесу і комерції. Тобто стратегія держав постіндустріальної цивілізації, міжнародні відносини яких ґрунтуються на гео-економічній **П.м.в.**, вже не пов'язана ні із завоюванням територій, ні навіть з прямим підкоренням економічного простору противника. Вона швидше націлена на нав'язування оточенню своєї політичної волі і бачення майбутнього, на встановлення й досягнення стратегічних горизонтів, які визначаються гео-економічною конкуренцією та масштабами управління ризиками, на зміцнення чи підрив тієї чи іншої системи соціально-економічних орієнтацій. Боротьба за сфери впливу почала вестися за допомогою гео-економічних стратегій. Під останніми розуміють методи контролю над різноманітними ресурсними потоками та управління міжнародними виробничими ланцюгами в межах планети з метою участі суб'єктів міжнародних відносин у створенні й перерозподілі світового валового продукту. Відповідно, стратегія великих держав починаючи з кінця ХХ ст. більше спрямована на встановлення контролю над потоками інформації, товарів, послуг, капіталів, робочої сили, ніж над простором, що свідчить про перехід від статичного до динамічного використання простору.

Літ.: Андрианова Т. В. Геополитические теории XX века: социально-философское исследование / Т. В. Андрианова. – М. : ИНИОН, 1996; Багров М. В. Региональная геополитика устойчивого развития / М. В. Багров. – К. : Лыбидь, 2002; Дергачов В. А. Геополитика / В. А. Дергачов. – К. : ВИРА-Р, 2000;

Жан К. Геоэкономика. Господство экономического пространства : пер. с итал. / К. Жан, П. Савона. – М. : Ad Marginem, 1997; Кефели И. Ф. Философия геополитики / И. Ф. Кефели. – СПб. : Издат. дом “Петрополис”, 2007; Кочетов Э. Глобалистика: Теория, методология, практика / Э. Кочетов. – М. : Изд-во “НОРМА”, 2002; *Міжнародні відносини та євроатлантична інтеграція України* / В. А. Абрамов, О. Ф. Деменко, М. М. Шевченко та ін. – К. : НАОУ, 2005; *Філософія і методологічні проблеми воєнної теорії та практики* / Л. М. Будагьянц, С. П. Мосов, М. М. Шевченко та ін. – К. : НАОУ, 2006; *Філософія і концептуальні засади наукового вивчення війни* / В. І. Абрамов, Л. М. Будагьянц, М. М. Шевченко та ін. – К. : НАОУ, 2007.

Шевченко М.М.

ПАРЛАМЕНТСЬКЕ ПРАВО – система конституційно-правових норм, які регулюють статус і організацію парламенту, порядок його формування і діяльності, ведення пленарних засідань, прийняття ним рішень, голосування, формування органів виконавчої влади, перебіг законодавчих процедур, прийняття актів, здійснення контрольних повноважень тощо. **П.п.** утворює самостійну галузь національної системи права: при цьому у федеративній державі **П.п.** утворене нормами як федерального законодавства, так і законодавства суб'єктів федерації. У зв'язку з розвитком різних міждержавних і наддержавних представницьких інститутів розвивається і **П.п.** в рамках міжнародного права. Основними джерелами **П.п.** є конституція, закони, регламенти та інші акти парламенту, традиції, звичаї, а також у ряді випадків акти глави держави і виконавчої влади. Найбільш важливі питання організації і діяльності парламенту регулюються конституцією. В основному законі країни, як правило, містяться норми, які встановлюють місце і роль парламенту в системі органів державної влади, взаємовідносини парламенту з главою держави та урядом, з суб'єктами права законодавчої ініціативи.

Літ.: Барабаш Ю. Г. Парламентський контроль в Україні : монографія / Ю. Г. Барабаш. – К. : [б. в.], 2004; Кривенко Л. Світовий досвід і утвердження парламентаризму в Україні / Л. Кривенко // Віче. – 1996. – № 2; Сушинський О. І. Контроль у сфері публічної влади: теоретико-методологічні та організаційно-правові засади / О. І. Сушинський. – Львів : ЛРІДУ УАДУ, 2002; Чобіт Д. В парламенті нової України / Д. Чобіт. – К. : [б. в.], 1995; Шаповал В. Побудова українського парла-

менту: у пошуках істини, або хоча б реалії / В. Шаповал // Уряд. кур'єр. – 1996. – 27 лют.

Михненко А.М., Руснак О.В.

ПАРТИСИПАТИВНА СТРУКТУРА УПРАВЛІННЯ – структура управління, заснована на активному включенні співробітників та їх представників у процеси вироблення, прийняття й реалізації управлінських рішень. Серед існуючих структур управління **П.с.у.** є пріоритетною у зв'язку з високим ступенем її орієнтації на ефективність та результативність процесу управління.

Згідно з концепцією партисипативного управління участь співробітника в діяльності організації, яка виходить за межі його функціональних обов'язків, сприяє підвищенню ефективності управлінських рішень, реалізації певних вторинних потреб працівника (самореалізації, самоствердження). Якщо людина із задоволенням бере участь у внутрішньоорганізаційній діяльності, вона працює з більшою віддачею, якісніше та продуктивніше. Таким чином, участь в управлінні можна розглядати як спосіб мотивації, більш повне використання потенціалу співробітників, інструмент зниження плинності кадрів, конкурентну перевагу.

Спочатку партисипативне управління пов'язували виключно із запровадженням нових методів мотивації праці. Проте нині його розглядають як ефективний засіб використання потенціалу людських ресурсів організації та його розвитку. Тому концепцію партисипативного управління вже не можна пов'язувати лише з процесом мотивації, а слід розглядати як один із напрямів управління потенціалом організації.

П.с.у. має свої переваги та недоліки. До переваг можна віднести, по-перше, те, що делегування повноважень покладає відповідальність на співробітника й дозволяє йому відчувати справжнє задоволення від роботи, свою значущість. По-друге, залучення співробітників до процесу ухвалення управлінських рішень дозволить приймати кращі рішення, оскільки лінійні працівники можуть володіти тією інформацією, яка недоступна керівнику. По-третє, підвищується інформованість співробітників про діяльність організації, що сприяє її ефективності й усуненню конфліктних ситуацій. По-четверте, долається відчуженість працівників від результатів діяльності та зміцнюється

інтеграція членів організації. Серед недоліків **П.с.у.** необхідно відзначити, по-перше, витрати часу на координацію та розподіл роботи (обговорення, збори), а також на прийняття колективних рішень. Може мати місце ситуація, коли у співробітників не вистає знань для прийняття рішень, адекватних ситуації, проблемі. По-друге, існує небезпека “розмивання” відповідальності в ході колективного вироблення рішень. По-третє, працівники уникають прийняття інноваційних рішень, схильні до прийняття рішень, в яких менше ризику. По-четверте, залучення співробітників до управління може негативно позначитися на керівниках, які втрачають частину свого впливу. По-п'яте, слід зважувати на те, що існують різні типи особистості, і для деяких людей покладена відповідальність може стати справжнім випробуванням. У такому випадку участь в управлінні може мати протилежний ефект і демотивує працівника.

Літ.: *Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за заг. ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; Колот А. М. Мотивація персоналу : підручник / А. М. Колот. – К. : КНЕУ, 2002; Мескон М. Х. Основы менеджмента / М. Х. Мескон, М. Альберт, Ф. Хедоури. – М. : Дело, 1997; Дафт Ричард Л. Менеджмент / Л. Ричард Дафт ; под общ. ред. Ю. Н. Каптуревского. – СПб. : Питер, 2002; Ключко В. Н. Участие работников в управлении предприятиями. Российский опыт и перспективы / В. Н. Ключко // Менеджмент в России и за рубежом. – 2007. – № 1. – Режим доступа : <http://www.dis.ru/library/manag/archive/2007/1/4250.html>*

Самбук О.М.

ПАТЕРНАЛІЗМ (з лат. pater – батько, paternus – батьківський) – у загальному розумінні настанова на батьківську турботу; теорія та практика вияву опікування стосовно молодших, слабкіших, підлеглих, менш захищених соціально, економічно та політично осіб, груп, держав; реалізація влади над іншими з метою запобігання шкоді, яку вони можуть заподіяти собі, та сприяння їхньому добробуту.

П. відзначається перенесенням сімейних ролей на інші сфери соціальної діяльності. Характерними рисами **П.** є стан залежності та ієрархії, позбавлення об'єктів патерналістського впливу свободи вибору та особистої відповідальності.

П. існує у сферах:

1) міжособистісних стосунків як “батьківська” опіка про іншу людину;

2) трудових стосунків як турбота підприємців про своїх співробітників, що виражається в благодійних заходах, додаткових виплатах та пільгах, культивуванні організаційної єдності, які практикуються з метою підвищення ефективності праці, закріплення та мотивування кадрів, пом’якшення напруги в професійних відносинах;

3) внутрішньодержавних відносин як турбота держави про своїх громадян, її обов’язок забезпечувати задоволення їх потреб за державний рахунок;

4) міжнародних відносин як опіка сильних держав над колоніями, слабкішими країнами. **П.** у державній політиці виявляється в покровительстві держави стосовно залежних від неї суб’єктів (громадян, соціальних груп, держав). Держава визначає, що є добром, детально регламентує діяльність суспільства, здійснює розподіл благ з урахуванням позицій громадян в ієрархічній системі влади. **П.** передбачає сильну вертикаль державної влади та слабкість структур громадянського суспільства. В обмін на протекцію від тих, кого опікують, очікується їх лояльність і слухняність.

П. у державній політиці може виявлятися в наданні порад та інформації, примусовій забороні або примусовому спонуканні до певних видів діяльності тощо.

Соціальна політика держави є патерналістською, якщо:

1) соціальний патронаж здійснюється над членами певних груп, яким приписується нездатність до самозабезпечення;

2) її метою є забезпечення слухняності, лояльності та політичної підтримки в обмін на надану допомогу.

Явище **П.** – продукт традиційного суспільства. До нього тяжів у соціальній та економічній політиці Радянський Союз, в якому державний **П.** виступав як партійний **П.** У політичній царині **П.** притаманний тоталітарним та почасти соціальним державам. Теорія державного **П.** бере свій початок з патріархальної теорії походження держави (Платон, Аристотель, Конфуцій). Конфуцій розглядає державу як велику сім’ю, в якій імператор як батько править та турбується про підданих, а піддані в свою чергу виявляють покірність, слухняність та відданість

правителю. Р.Фільмер у праці “Патріархія, або захист природного права королів” (1642) стверджує, що королівська влада дарована Богом Адаму, який є й батьком людства, й володарем. Монархи унаслідували цю владу від праотця. Отже, від початку **П.** стоїть на позиції – держава знає, що є благом для її громадян, та примушує їх до реалізації цього блага.

В суспільній теорії з критикою **П.** виступають І.Кант, В. фон Гумбольдт, Дж.Мілль та ін.

З.Бауман, Дж.Вілсон, М.Смайлі, Р.Холм та ін. вважають, що **П.** є такою формою соціально-політичної організації суспільства, яка протистоїть демократії та ідеям громадянського суспільства. Альтернативними щодо **П.** постають сучасні ліберальні теорії, які відстоюють право особи вирішувати власну долю.

Основними контраргументами щодо відкидання **П.** стає визнання того, що громадяни можуть заподіяти собі шкоду через незнання, невміння передбачити наслідки своїх дій, слабкості тощо.

Сучасні теоретики **П.** (Дж.Дворкін, Р.Картер, Дж.Фейнберг та ін.) вважають, що державний **П.** можна поєднувати з демократичними настановами, фіксуючи межі втручання держави в поле вільного вибору особи. Відмінності між старим та новим **П.** полягають у тому, що сучасний м’який **П.** констатує – держава допомагає в реалізації блага, яке обирають самі її громадяни. При цьому теоретиками наголошується, що **П.** може бути прийнятний лише в сукупності з чіткими інституційними гарантіями, що попереджають надмірне обмеження особистої свободи.

Питання державного **П.** пов’язане з визначенням міри того, якою мірою можна дозволити людям приймати власні рішення і якою мірою держава повинна захищати їх від самих себе, адже держава володіє вищим знанням їхніх реальних потреб. виправдання певних виявів державного **П.** залежить від визначення рівноваги між свободою, запобіганням шкоді та сприянням добробуту.

Критики вказують на те, що м’який **П.** також відбирає владу в людини і віддає її державі, яка не завжди використовує чіткі гуманістичні критерії у своїй діяльності.

В сучасному політичному та управлінському дискурсі на перший план у розумінні відносин між учасниками політичних процесів, державою та громадянами висува-

ється концепт співробітництва, а не опіки; вважається, що система державного **П.** має змінитися соціальним партнерством, яке створюватиме умови для мінімізації соціальної нерівності.

Літ.: Вебер М. Избранные произведения. Политика как призвание и как профессия / М. Вебер. – М. : Прогресс, 1990; Кара-Мурзы С. Государственный патернализм – цивилизационное измерение / С. Кара-Мурзы // Точка. Ру. – № 34. – Режим доступа : <http://www.orossii.ru/content/view/174/10015/>; Мамут Л. С. Социальное государство с точки зрения права / Л. С. Мамут // Государство и право. – 2001. – № 7.

Василевська Т.Е.

ПЕРЕХІДНА ЕКОНОМІКА (англ. transitional economy – перехідна, транзитивна економіка) – поняття, яке фіксує, позначає характерні риси, чинники і параметри переходу від однієї системи координації господарського життя суспільства до іншої, принципово відмінної від неї. Зміст **П.е.** полягає не стільки у реформуванні економічної політики і методів господарювання, скільки у перетворенні системи соціально-економічних відносин. Якісним змінам підлягають усі складові економіки: спосіб алокації ресурсів і права власності, тип відтворення й моделі мотивації економічної поведінки, цілі та чинники економічного розвитку, інституції і право.

П.е. дуже часто і цілком обґрунтовано ототожнюється з економікою змішаною, тобто такою, що поєднує в собі старі та нові якості, або з економікою багатуокладною, що включає якісно різні способи господарювання. Однак ці характеристики далеко не вичерпують складний і суперечливий політ-економічний зміст феномену **П.е.** Насправді, остання є не просто економікою переходу від однієї якості до іншої, це ще й особлива за якістю економіка, яка може функціонувати, відтворюватися протягом доволі тривалого періоду.

При цьому визначальними рисами **П.е.** виступають аномальний, кризовий, стресовий, у цілому нездоровий характер розвитку. Це, насамперед, економіка виживання суспільства перехідного типу, пристосування до швидко змінюваних умов розвитку, економіка, в якій гіпертрофованого впливу набувають неекономічні чинники. В **П.е.** процеси відмирання застарілих і становлення принципово нових зв'язків та елементів

домінують над процесами їх функціонування. Тому головне завдання *транзитології*, загалом економічної теорії і політики полягає якраз у виокремленні і дослідженні закономірностей перехідного економічного розвитку з метою прискорення процесу якісних перетворень і мінімізації соціальних витрат цих перетворень.

В економічній *транзитології* розрізняють традиційну **П.е.** та **П.е.** нового типу. Традиційна **П.е.** охоплює *економічні системи*, що перебувають у стані переходу від натурального до ринкового господарства. Вони репрезентують типову багатуокладну економіку з різним ступенем розвитку державного і приватного секторів. Важливими рисами цих *економічних систем* є опора на товарний експорт, дуалізм в економіці (великі державні або багатонаціональні компанії поряд з традиційним сільськогосподарським виробництвом). Країни з традиційною **П.е.** поділяються за умовами і рівнем економічного розвитку на дві групи. Перша з них охоплює нафтовидобувні країни, що розвиваються. Завдяки встановленим і підтримуваним ОПЕК монопольно високим цінам на нафтопродукти їм вдалося створити протягом останніх трьох десятиліть потужну матеріальну інфраструктуру, що включає розвинену транспортну і комунікаційну системи, енергозабезпечення, освіту і охорону здоров'я, а також високий рівень доходів на душу населення. Внаслідок умілого використання наявних природних ресурсів, нагромадження на цій основі багатства ці країни значно просунулися на шляху від натурального господарства переважно аграрного типу до сучасної ринкової економіки.

Для другої групи країн з традиційною **П.е.** характерні наявність активно діючого неформального сектору, в якому має місце підприємницька діяльність, існують слабо-розвинені фінансові інституції, час від часу виникає бартерний обмін, обмежується грошовий обмін, погіршуються умови торгівлі. У цих країнах – високий рівень неписьменності, недостатня матеріальна інфраструктура, низький рівень розвитку людського капіталу та економічного розвитку в цілому. До цієї групи належать більшість країн тропічної Африки, деякі країни Південної Азії (Індія, Бангладеш, Афганістан, М'янма, Непал, Шрі-Ланка) і деякі малі країни Латинської Америки (Болівія, Гаїті, Гватемала, Перу).

П.е. нового типу охоплює економічні системи з досить розвиненим рівнем обміну товарами та послугами завдяки високому ступеню спеціалізації виробництва і характеризується заміною центрально-керованого (командного) механізму координації господарського життя суспільства на ринковий. Такий тип **П.е.** властивий Україні та іншим державним утворенням на теренах колишнього СРСР, як і постсоціалістичним країнам Східної Європи та Азії. До цієї ж групи належать і країни, в яких ринкове господарство з широкорозвиненим централізованим регулюванням вже існувало протягом певного періоду, що характерно для багатьох великих латиноамериканських країн. Для колишніх центрально-керованих господарств радянського зразка був притаманний обмін неринкового типу, централізовано спланований і здійснюваний через адміністративно встановлені урядом ціни. У цих країнах були відсутні або недостатньо розвинуті необхідні для ефективного функціонування ринкової економіки адміністративно-правові й фінансові інституції, відповідна інформаційна інфраструктура, а також існувала та існує відчутна потреба у фахівцях, обізнаних з новими методами виробництва, менеджменту, маркетингу тощо.

Для великих латиноамериканських країн **П.е.** – це, насамперед, просування в бік значного розширення сфери використання ринкового механізму внаслідок стурбованості низькими темпами економічного зростання останнього десятиріччя. Економіка цієї групи країн на відміну від центрально-керованого господарства має чималий приватний сектор і досвід функціонування ринкового господарства протягом тривалого часу. Проте їх економічний розвиток був позначений надзвичайно високим рівнем інфляції, гіпертрофованими масштабами централізованого регулювання й політикою обмеження внутрішньої і зовнішньої конкуренції. Розглянута типологізація **П.е.** визначає різні алгоритми трансформаційних процесів, тобто детермінує характер, векторність, послідовність, повноту і якість економічних перетворень.

Літ.: Бодров В. Г. Трансформація економічних систем: концепції моделі, механізми регулювання та управління / В. Г. Бодров. – К. : Вид-во УАДУ, 2002; Гайгер Л. Т. Макроэкономическая теория и переходная экономика : пер. с англ. / Л. Т. Гайгер. –

М. : Инфра-М, 1996; *Переходные процессы и экономическая теория* / Ю. Осипов, М. Осьмова и др. ; под ред. Ю. Осипова, М. Осьмовой. – М. : Центр обществ. наук при МГУ, 1998; *Політична економія* / В. О. Рибалкін, В. Г. Бодров та ін. ; за ред. В. О. Рибалкіна, В. Г. Бодрова. – К. : Академвидав, 2007; *Тарасевич В. Н.* Очерки теории переходной экономики / В. Н. Тарасевич. – К. : Наук. думка, 2001.

Бодров В.Г.

ПЕРСОНІФІКАЦІЯ (від лат. persona – обличчя, особа, акторська маска; лат. facio – роблю, робити) – уособлення, або прозопопея – це різновид метафори, в якому ознаки істоти переносяться на неістот (предмети, явища, поняття, тварини), тому **П.** ще називають одухотворенням. Є підстави думати, що **П.** належить до найдавніших метафоричних явищ мови, вона відображала анімістичний погляд людей на природу, за якого весь світ населявся духами: говорив, сміявся, плакав, тужив. Тому уособлення вважається найвиразнішою ознакою фольклору, зокрема казок, легенд, народних оповідок, загадок. **П.** конкретизує образ, уявно робить його доступним для сприймання кількома аналізаторами: візуальним, акустичним, тактильним. Елементи персоніфікації є в епітетах. Стосовно українських еквівалентів зазначених понять, то майже всі вони (оживлення, олюдження, одушевлення, одухотворення), за винятком уособлення, виконують стилістичну функцію заміни, зумовленої прагненням уникнути повторень в одному контексті тієї самої лексики. Поняття ж “уособлення” має більш-менш окреслений термінологічний статус, оскільки цілком покриває семантичний обсяг своїх чужомовних відповідників, активно заступаючи їх у теорії та на практиці. Тому безпідставним видається прагнення розмежувати персоніфікацію та уособлення в “Літературознавчому словнику-довіднику” (1997), закріпивши за ними позначення буцімто різноликвих явищ – “уподібнення неживих предметів чи явищ природи людським якостям” і “перенесення якостей живих істот на довколишні предмети, явища природи або навіть абстрактні поняття”. Не можна також погодитись із зарахуванням **П.** до окремого типу уособлення чи його різновиду. Очевидно, такий розгляд **П.** та уособлення як відповідно частини й цілого, видового й родового понять пов’язаний із широким і вузьким визначенням **П.** Якщо

в широкому розумінні **П.** – це будь-яка форма оживлення, то у вузькому – лише олюднення. Насправді кваліфікувати одне явище як оживлення, а інше – як олюднення дуже важко, а то й неможливо. Те, що властиве істотам, може бути беззастережно віднесене й до суто людської сфери, тобто сфери вищої, місткішої, неосяжнішої.

У цьому простежується вплив одного з основоположних законів людського існування. “Свідомість людини влаштована так, – пише російська дослідниця культури мовленнєвої поведінки О.Зарецька, – що все, що зачіпає її саму, завжди вище, ніж усе, що стосується чогонебудь іншого... Ця стійка загальнолюдська універсалія генеральна в людському світорозумінні: найголовніше те, що зв’язане з людьми, важливе – те, що зв’язане з тваринами, і тільки потім за значимістю йде все інше. Тому найголовніші для людини епітети – це такі, що характеризують якраз людину, а найголовніші дії – це ті, які втілює людина. Якщо перенести властивості й типові вчинки людини на неживі об’єкти, то значимість останніх гранично підвищується. Це максимальне вираження ефективності передачі смислу”.

Ось чому саме ресурси людського світу служать основою для численних свідомих і неусвідомлюваних перенесень усього спектра людиноподібного на навколишнє середовище, передусім природу, причому як живу, так і неживу. Зрештою, категорія істот у семантико-граматичному плані включає, як відомо, крім назв людей, назви тварин та демонологічні й міфологічні назви, тобто мислиться надзвичайно широко. Отже, чіткого розведення ознак власне істот і ознак людей у термінах “уособлення” і “**П.**” не може бути. Якщо це розрізнення й має місце, то воно радше умовне, здійснюване в суб’єктивно-інтерпретаційних процедурах літературно-критичного аналізу.

Інколи поняття **П.** обмежують олюдненням абстрактних найменувань – узагальнених понять, прикмет, властивостей і дій. Причому, відомий філософ і філолог О.Лосєв убачав у цьому “тільки таке уособлення, де абстрактне поняття постає як особа, особистість, але вже з перевагою значення якраз цього абстрактного поняття”. **П.** в лосєвській дефініції поширюється лише на абстрактні категорії: гріх, розпусту, чесноту, насолоду і т.ін., які в літературних творах часто маркуються заголовною літерою.

Така **П.** найбільш прижилася у класицизмі, виявившись суголосною з його холодною абстрагованістю художньої думки, алегоричністю мислення. Тут **П.** абстрактних уявлень переростають у складні, великі та, сказати б, повні метафори – алегорії. На відміну від часткової **П.**, алегоричні образи розгортаються на фабульному й підтекстовому рівнях твору. Тож алегорію можна назвати повною **П.**, для осягнення якої потрібен суцільний текст. За повної **П.** все зображене набуває інакомовного (алегоричного) значення й постає як абсолютно реальне уособлення.

Літ.: Гром’як Р. Т. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром’як, Ю. І. Ковалів. – К.: Академія, 1997; Аесин В. М. Словник літературознавчих термінів / В. М. Аесин, О. С. Пулинець. – Вид. 2. – К.: Рад. шк., 1971; Зарецька Е. Н. Риторика: Теория и практика речевой коммуникации / Е. Н. Зарецькая. – М.: Дело, 2002; Мацько Л. І. Риторика / Л. І. Мацько, О. М. Мацько. – К.: Вища шк., 2003.

Новікова А. О.

ПЛАНУВАННЯ НОРМОТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

– застосування перспективного і поточного планування суб’єктами нормотворення, зокрема визначення головних напрямів та забезпечення гласності нормотворчої діяльності, вдосконалення процесу підготовки нормативно-правових актів, формування їх переліку, послідовності та термінів прийняття з метою створення єдиної і узгодженої системи нормативно-правових актів. **П.н.д.** має імперативне значення, оскільки відповідні офіційно затверджені плани є обов’язковими для органів державної влади. Основою **П.н.д.** виступає прогнозування нормотворчості, що покликане дати науково обґрунтовану інформацію імовірного характеру про розвиток правової системи.

Поточні плани (програми), як правило, складаються і затверджуються суб’єктом нормотворення на строк до одного року і містять визначення видів та назв актів, головних етапів та строків їх підготовки, а також органів, відповідальних за розробку проектів нормативних актів. Перспективні програми нормотворчої діяльності складаються і затверджуються суб’єктом нормотворення, як правило, строком на чотири і більше років, визначають напрями розвитку правового регулювання суспільних відносин, заходи з кодифікації та систематизації нормативних

актів, їх видання. Плани не виключають можливості підготовки і прийняття нормативних актів, не включених до них. **П.н.д.** має проводитися виходячи з прогнозів, планів та програм щодо інших видів діяльності, зокрема державного управління, економіки, внутрішньої та зовнішньої політики, оборони, соціальної та науково-технологічної політики, охорони здоров'я і довкілля тощо. Для виключення можливого дублювання або протиставлення пропозицій різних органів влади, які здійснюють управління за певними напрямками або видами діяльності, процедурами планування і прогнозування передбачене збирання та обробка всіх пропозицій єдиним органом влади (урядом або міністерством юстиції), а також доопрацювання зведених планів та прогнозів усіма зацікавленими органами державної влади із залученням експертів. **П.н.д.** потребує активної позиції тих, хто професійно здійснює нормотворчість в органах державної влади і відповідає за її розвиток, яка полягає в постійному моніторингу стану правового забезпечення та ситуації в цій сфері (напрямі, види) діяльності, періодичному перегляді чинних нормативно-правових актів та ініціюванні зміни або оновлення тих, що вже не спрацьовують і навіть гальмують подальший розвиток.

П.н.д. може здійснюватися у межах розробки концепції, стратегії, програм розвитку певних сфер або галузей суспільної діяльності. Наприклад, у додатку до Програми економічних реформ на 2010-2014 рр. "Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава" наведено перелік ключових законопроектів, прийняття яких необхідне для реалізації даної програми. Перелік містить близько 100 позицій за 18 напрямками та включає, серед іншого, законопроекти "Про адміністративні послуги", "Про державне прогнозування та стратегічне планування в Україні", "Про державне регулювання в енергетиці України", "Про державний земельний кадастр", "Про Державну програму приватизації", "Про загальнообов'язкове державне медичне страхування", "Про запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування", "Про засади сталого розвитку сільських територій", "Про засади функціонування ринку природного газу", "Про захист персональних даних",

"Про Національну комісію регулювання ринку комунальних послуг України", "Про основні засади взаємодії держави з приватними партнерами", "Про особливості реформування залізничного транспорту", "Про перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності", "Про приватизацію підприємств вугільної промисловості", "Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми", "Про ринок земель", "Про розвиток та підтримку малого і середнього підприємництва в Україні", "Про Фонд майбутніх поколінь" тощо.

Літ.: *Гаврилов О. А.* Стратегія правотворчества и социальное прогнозирование / О. А. Гаврилов. – М. : Ин-т государства и права РАН, 1993. – 128 с.; *Котюк В. О.* Теорія права : навч. посіб. / В. О. Котюк. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.; *Керимов Д. А.* Законодательная техника : науч.-метод. и учеб. пособие / Д. А. Керимов. – М. : НОРМА-ИНФРА, 1998. – 123 с.; *Державне управління* : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко (кер. творч. кол.) та ін. ; за заг. ред. В. М. Князєва, В. Д. Бакуменка. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 228 с.; *Програма економічних реформ на 2010-2014 роки "Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава"* : схвалена Комітетом з економічних реформ при Президентові України 2 черв. 2010 р. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/content/ker-program.html>

Бакуменко В.Д., Кравченко С.О.

ПОВНОВАЖЕННЯ ДЕРЖАВНО-ВЛАДНИ – сукупність прав і обов'язків державних органів, а також посадових та інших осіб, закріплені за ними у встановленому законодавством порядку повноваження щодо прийняття обов'язкових до виконання рішень і забезпечення їх здійснення тими, кому вони адресовані. Визначення оптимальної компетенції органів виконавчої влади є головним фактором забезпечення оптимального виконання функцій, реалізації державно-управлінських рішень та їхньої ефективності.

П.д.-в. становлять центральне місце і переважну частину серед повноважень органу виконавчої влади. **П.д.-в.** практично виражаються у виданні державними органами від імені держави юридично обов'язкових нормативних та індивідуальних (правозастосовних) актів, можливості здійснення контролю та нагляду за виконанням вимог цих актів.

Суб'єкти державного управління наділені здатністю використовувати **П.д.-в.** для вирішення важливих політичних, економічних та інших завдань, які мають соціальне значення. Реалізуючи на практиці суспільні (публічні) інтереси, суб'єкти владних повноважень формують державну або суспільну волю у формі правового рішення й адресують її іншим учасникам правовідносин – громадянам, організаціям, моделюючи поведінку останніх. А вони, у свою чергу, зобов'язані виконувати встановлені правила (приписи). Наявність **П.д.-в.** вказує на реальну здатність суб'єкта забезпечити поведінку іншої сторони в необхідних межах. Ця здатність зумовлена двома факторами: вираженням публічного інтересу і здійсненням **П.д.-в.** Ці фактори має об'єднувати ідея розумного поєднання і узгодження приватних і публічних інтересів. Вирішуючи ці важливі для суспільства і держави питання, суб'єкти владних повноважень виступають як носії публічного інтересу, основою якого є суспільне благо. Разом з тим публічні інтереси задовольняються не тільки за допомогою **П.д.-в.** Використовуються й інші засоби його реалізації. Проте саме **П.д.-в.** досягається високий ступінь організованості публічно-правової та інших видів діяльності. Первинними **П.д.-в.** наділені державні органи. Саме через них державна влада визначає межі та обсяг владних повноважень інших суб'єктів – органів місцевого самоврядування, громадських організацій. Для них **П.д.-в.** є другорядними, похідними від повноважень органів державної влади. Це повноваження, які виключені з компетенції державних органів відповідно до законодавства і передані до компетенції органів місцевого самоврядування (Закон “Про місцеве самоврядування в Україні”). Одночасно ці повноваження виступають перш за все як спосіб об'єктивації державних функцій, а вже потім повноваженнями їх конкретних носіїв. І хоча держава передає їм ці повноваження, їх все ж таки не можна вивести зі сфери державних інтересів і режиму функціонування державних органів. Держава вже формально не втручається у повноваження, інкорпоровані в компетенцію органів місцевого самоврядування, однак сам режим реалізації цих повноважень (метод реалізації і контролю, процедура реалізації, способи забезпечення реалізації, організаційні умови

реалізації повноважень) не може в цілому відрізнятись від режиму здійснення повноважень державних органів при здійсненні однорідних функцій.

П.д.-в. – забезпечена законом вимога уповноваженого суб'єкта стосовно належної поведінки і дій, звернена до громадян та юридичних осіб. Основними ознаками **П.д.-в.** є наявність уповноваженого суб'єкта. Згідно з чинним законодавством, зокрема ст. 3 Кодексу адміністративного судочинства, такими суб'єктами можуть бути органи виконавчої влади, місцевого самоврядування, їхні посадові і службові особи, а також інші суб'єкти при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень. Останні можуть виступати учасниками **П.д.-в.** не безпосередньо, а через свій апарат (органи законодавчої і судової влади). А деякі з них реалізують свої права та обов'язки у сфері державного управління безпосередньо.

Представляючи офіційно державну владу і виконуючи покладені на них завдання, зазначені вище суб'єкти наділені правами та іншими засобами виражати і втілювати в життя державні інтереси. Саме для цього вони й наділені **П.д.-в.**

П.д.-в. – це веління (наказ, вимога, команда), звернене до другої сторони публічних правовідносин. Це веління, здебільшого, має імперативний характер, тобто обов'язкове до виконання. Така обов'язковість забезпечена заходами примусу (відповідальності) у випадку неналежної поведінки або дій другої сторони.

Третім елементом **П.д.-в.** є забезпечення його законом. Саме в законі офіційно закріплені **П.д.-в.** того чи іншого суб'єкта державного управління. Законодавчі акти окреслюють межі владних повноважень, зв'язують їх суб'єктів правом. Навіть тоді, коли суб'єкт реалізує т. зв. дискреційну владу (дискреційні повноваження), він не повинен виходити за межі свободи, окреслені правом. Закон стоїть на перешкоді свавілля, суб'єктивізму. Вільний розсуд, через який реалізуються дискреційні повноваження, повинен здійснюватися в легальних межах. Орган публічної адміністрації, використовуючи такі повноваження, зобов'язаний передусім правильно оцінювати ситуацію, наявні факти і застосовувати до встановлених фактів

чинні правові норми, не допускаючи при цьому зловживання владою. Загальні інтереси, спільне благо, а не особисті корисливі інтереси мають бути покладені в основу дій та рішень суб'єктів владних повноважень. Також адміністрація не повинна ігнорувати чи зневажати загально визнані цінності й розуміння спільного блага, людського добра, яке має служити мотивацією для правильного оцінювання ситуації й вибору рішення. Для П.д.-в. характерною є система державного забезпечення, тобто наявність системи гарантій, які сприяють реалізації повноважень і стабільній діяльності державних органів. До цієї систем гарантій належить структурований апарат та корпус професіоналів, здатних кваліфіковано оцінювати ситуацію, здійснювати управління на високому професійному рівні. А це, у свою чергу, гарантує високий рівень управління. Отже, рівень управління значною мірою залежить від рівня підготовки кадрів.

Іноді орган влади набуває П.д.-в. у процесі їх отримання після т. зв. делегування. "Делегування" означає, як правило, передачу функцій, повноважень на певний час із збереженням у делегуючого суб'єкта права повернути їх до власного виконання. Водночас делегуючий суб'єкт набуває права контролю за станом і наслідками виконання делегованих функцій, повноважень; він може також фінансувати із власних коштів їх здійснення, передавати у користування необхідні для цього майнові об'єкти. Наприклад, місцеві державні адміністрації можуть здійснювати повноваження, делеговані їм відповідними радами. Таке делегування повноважень супроводжується передачею фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів, необхідних для їх здійснення. Місцеві державні адміністрації у такому випадку є підзвітними і підконтрольними відповідним радам у частині делегованих повноважень.

У новітній політичній історії України можна знайти випадки надання виконавчій владі більш широких делегованих повноважень. Для прикладу можна навести Закон України "Про тимчасове делегування Кабінету Міністрів України повноважень видавати декрети у сфері законодавчого регулювання" від 18 листопада 1992 р., яким передбачалося тимчасово делегувати уряду (строком до 21 травня 1993 р.) повноваження видавати

декрети з питань відносин власності, кредитно-фінансової системи, підприємницької діяльності, оподаткування, державної політики оплати праці та ціноутворення, соціально-культурного розвитку, державної митної, науково-технічної політики. Однак така практика "розширення" прав виконавчої влади України була винятком із правил, зумовленим відсутністю конституційно встановлених засад функціонування інститутів нової держави, достатньої законодавчої бази, та мала виключно тимчасовий характер. Хоча в міжнародній практиці досить часто уряди займаються правотворчістю, яка дістала в політико-правовій теорії назву т. зв. делегованого законодавства. У Європі є досить поширеною практика передачі парламентами законодавчих повноважень уряду, а до актів делегованого законодавства віднесені лише ті, що мають силу закону. Таке парламентське делегування закріплене в конституціях цілого ряду країн і стало не тільки постійним, а й майже загальним явищем у їх практиці (Швейцарія, Франція, Італія, Іспанія, Угорщина, Фінляндія, Португалія, Польща). У Великій Британії та багатьох інших англослов'янських країнах з парламентськими формами правління для парламенту не існує формальних обмежень при делегуванні своїх повноважень уряду. Такий стан дав підстави вченим зробити загальний висновок про те, що органи виконавчої влади реалізують найважливіші державні функції і займають домінуюче місце в державному механізмі.

Літ.: Закон України про місцеве самоврядування в Україні. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>; Кодекс адміністративного судочинства України : наук.-практ. комент. / С. В. Ківалов та ін. ; за ред. С. В. Ківалова, О. І. Харитонової. – Х. : Одісей, 2006. – 550 с. – (Серія "Законодавство України"); Малиновський В. Я. Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : Атіка, 2003. – 575 с.; Уваров А. А. О государственных полномочиях в компетенции органов местного самоуправления / А. А. Уваров // Государство и право. – 2002. – № 10; Шаповал В. М. Вищі органи сучасної держави: Порівняльний аналіз / В. М. Шаповал. – К. : Програма Л, 1995. – 134 с. Мужикова Н.М.

ПОЗИТИВІЗМ (від фр. positivisme – умовний, позитивний, заснований на думці) – напрям у філософії, який виходить з пріорите-

ту емпіричного досвіду як критерію істини та заперечення гносеологічного значення теоретичних та абстрактних знань. Виник у Франції та Великій Британії в середині XIX ст. Історичними підвалинами виникнення та розвитку **П.** був стрімкий розвиток технічних, природничих та точних наук, успішне оволодіння силами природи, що створювало ілюзію абсолютності емпіричних та технічних знань.

Засновником **П.** вважається французький вчений О.Конт, який відокремлював три стадії розвитку знань людини про навколишній світ: а) фіктивну (релігійну); б) абстрактну (метафізичну); в) позитивну (власне наукову), яка спирається на емпірично доведене знання. В контексті розвитку державно-політичних знань виступив засновником соціології як науки. В межах соціології відокремлював наступні напрями: соціальна статика (дослідження суспільних інститутів) та соціальна динаміка (дослідження суспільних процесів). Визначав соціологію як заповуку раціональної політики. Подальший розвиток **П.** здійснив британський філософ Дж.Стюарт Мілль, який виступив теоретиком захисту прав парламентської меншості, без чого демократія може перетворитися на тиранію.

Наступний етап (т. зв. “другий” **П.**) пов’язаний з іменами австрійського фізика Е.Маха та швейцарського філософа Р.Авенаріуса й отримав загальну назву “емпіриокритицизм”. Загалом був спрямований на подолання емпірицистського радикалізму “першого” **П.** в редакції О.Конта та його послідовників. Переважно був зорієнтований на розроблення гносеологічної проблематики та вирішення завдань методології науки. Близькими до них були погляди французького математика А.Пуанкаре, який висунув теорію “конвенціоналізму” (стверджувала, що наукові положення є не стільки відображенням певних об’єктивних моментів, скільки результатами довільних домовленостей між ученими за принципом “економії мислення”).

У XX ст. відбувся розвиток “третього” **П.**, або “неопозитивізму”. Представлений іменами М.Шліка, Р.Карнапа, Л.Вітгенштейна. Своїм головним завданням вважав аналіз мови науки, права та політики з метою вилучення з цієї мови “метафізичних” понять, що не мають фактичного підґрунтя. Ключовою проблемою вважав проблему значення

термінів, які використовуються в мові науки або політики. Процедура виявлення значення застосовуваних термінів (“верифікація”), на думку представників “третього” **П.**, полягає у зведенні їх змісту до чуттєвих даних. Найбільш елементарні твердження, що базуються на основі чуттєвих даних, дістали назву “протокольних тверджень”. Терміни, які принципово неможливо звести до “протокольних тверджень”, вважаються позбавленими сенсу та мають бути вилучені з обігу. В державному управлінні розроблені в межах “третього” **П.** процедури верифікації використовуються в законотворчій роботі, підготовці нормативних документів тощо.

Літ.: Князев В. М. Методологія наукових досліджень в галузі “Публічне адміністрування” / В. М. Князев, Ю. В. Бакаєв. – К. : Вид-во НАДУ, 2007.

Бакаєв Ю.В.

ПОЗИТИВІЗМ У ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ – нове поняття, вперше сформульоване та засноване виключно на практичних знаннях про майстерність управління державою, тобто на емпіричних дослідженнях, відкидаючи пізнавальну цінність філософського дослідження. Абсолютизація досвіду державного управління, чуттєвого пізнання, пониження ролі раціонального пізнання (понять та теорій). Сприйняття державного управління через наявні реалії, розробка наукових доктрин, заснованих на нинішньому стані держави та всіх суспільних інститутів, що до неї входять. Орієнтація наукових досліджень на найближчий час та розробка планів та цілей “сьогодні на сьогодні”.

Оскільки нинішній стан держави як апарату зазнає кардинальних змін і не є стабільним, найкраще розглядати поняття **П.д.у.** через існуючі суспільні інститути. Основним з таких інститутів у державному управлінні є інститут взаємовідносин між суб’єктами державного управління: керівниками, державними службовцями, громадянами, які звертаються в органи державної влади, та один із різновидів відносин, що виникають між цими суб’єктами і потребують негайного вирішення за допомогою наявної інформації та спеціальних навичок, а саме такі поширені суспільні явища, як конфлікти.

Оскільки конфлікти виникають у певному людському середовищі, колективі, групі

людей, їх можна звести до таких переважаючих у державному управлінні типів:

1. Керівник-підлеглий, начальник-працівник.
2. Керівник-керівник, працівник-працівник.
3. Між соціальними групами в певній організації.
4. Управлінець, керівник-колектив, група підлеглих.

Кожен із цих типів конфліктів має різні сфери прояву, найважливішим з яких для державного управління є суспільно-політична сфера.

Управлінський процес складний та багатогранний, адже в ньому зайняті сотні, тисячі людей з різними характерами, досвідом, прагненнями і метою. У процесі управління стикаються найрізноманітніші інтереси і цілі, перетинаються або стають неприйнятно непримиренними плани, наміри, сподівання. Людей може об'єднувати спільна справа, діяльність, а може роз'єднувати через багато причин, нерідко особистого характеру. Саме тоді виникає конфлікт як граничний випадок загострення суперечностей. Розв'язання таких суперечностей можливе різними шляхами, від ігнорування до забуття, одним із найкращих, навіть дещо утопічних шляхів, є прояв професійної добродітності як альтруїстичного бажання мирного співіснування.

У цілому без професійної добродітності **П.д.у.** бути не може.

Професійна добродітність – альтруїстична діяльність державних службовців, спрямована на безоплатну допомогу або надання послуг, які входять в коло їх повноважень згідно з чинними законами та посадовими інструкціями, виконання повноважень у більш повному обсязі в понаднормовий робочий час або у неробочі дні, на робочому місці або в спеціально створених для розгляду певних питань місцях (громадські консультації), діяльність за власною ініціативою щодо інформування, роз'яснення певних особливостей вирішення питань, або взагалі вирішення окремого питання.

Суперечності мають двоякий характер: антагоністичний та неантагоністичний. Перші можуть підніматися до рівня непримиренності у боротьбі точок зору, поглядів, підходів у вирішенні до чогось, тоді це призводить до розриву або непримиренності боротьби обох сторін, одна з яких рано чи пізно може зазнати поразку. Щоб не загострюва-

ти антагонізм до такої міри, потрібно зрозуміти логіку розвитку самої суперечності. В управлінні слід завжди шукати сприйнятливий вихід, не доводячи справу до повного розвалу. Не забувати, що антагонізм – одна з найгостріших форм суперечностей, яка нерідко вирішується лише непримиренною боротьбою, або у сфері суспільних суперечностей шляхом революційних перетворень, фізичного або силового зіткнень.

В основі **П.д.у.** перебуває майстерність управління конфліктами. Питання виникнення та подолання конфліктних ситуацій в управлінні стали особливо гострими в наш час, коли відбувається, з одного боку, прискорений процес суспільного розвитку з його непередбачуваними змінами, а з другого – втрата багатьма людьми звичних життєвих позицій, орієнтирів, роботи, масове безробіття – усе це посилює причини для різного масштабу стресових ситуацій. В основі державного управління – люди, державні службовці. Виходячи із важливості проблеми можна обрати стратегію поведінки в конфліктній ситуації на державній службі:

- знайти спосіб уникнення конфлікту;
 - розробити компромісне рішення;
 - заспокоїтися і змиритися з тим, що хоче робити керівництво;
 - зачекати, щоб знайти підходяще рішення.
- Можливий вихід з конфліктних ситуацій у державному управлінні через розуміння цінностей державної служби.

Цінності державної служби – цінності, наявність яких зумовлена особливостями виконання делегованих вищими органами владних повноважень відповідно до посади державного службовця, та цінності, що закріплені Конституцією, а саме верховенство права та захист прав громадян. До таких цінностей, крім основних моральних та етичних, можна віднести: ініціативність, творчість, здатність до виправданого ризику, людську порядність, прагнення та готовність забезпечувати розвиток усіх сфер життєдіяльності людини (економічної, соціальної, культурної, духовної, політичної), освоєння комунікативних навиків та основ ведення переговорів, вміння розв'язувати конфлікти та доносити інформацію до громадян, професійну добродітність, в основі якої є мораль. Моральні цінності є одним з основних способів нормативної регуляції дій людини в суспільстві, особлива форма суспільної

свідомості і вид суспільних відносин. Мораль охоплює етичні погляди і почуття, життєві орієнтації і принципи, цілі й мотиви вчинків та відносин, проводить межу між добром та злом, совістю та безсовісністю, честю та безчестям, справедливістю та несправедливістю, нормами та ненормальністю, милосердям та жорстокістю і т.ін. Але в жодному разі не може бути застосована “готтентотська мораль”, або подвійна мораль – сприйняття одного й того самого вчинку залежно від суб’єкта, часу, політичної доцільності та партійної належності. Найчастіше таку мораль застосовують при сприйнятті оточуючих через призму “свої – чужі” або для виправдання своїх вчинків шляхом висвітлення аморальних вчинків опонента в політиці, бізнесі, побуті. Такі подвійні стандарти руйнують інститут моралі та моральності як такий, створюючи дуалістичність сприйняття інформації залежно від того, хто і як таку інформацію поширює і як її застосовують у державному управлінні.

Фундаментом позитивізму в державному управлінні є професійна добродійність та цінності державної служби.

Літ.: *Большая Советская Энциклопедия* (“Позитивизм”). – Б. г., б. г.; *Карнап Р.* Научное миропонимание – венский кружок / Р. Карнап, Х. Хан, О. Нейрат // *Логос*. – 2005. – № 2 (47). – С. 20; *Лебедев С. А.* Философия науки: краткая энциклопедия (основные направления, концепции, категории) / С. А. Лебедев. – М.: Академ. проект, 2008. – С. 88; *Костина Е. Ю.* История социальной работы / Е. Ю. Костина. – Владивосток: Изд-во Дальневосточ. ун-та, 2004; *Гринин Л. Е.* Зависимость между размерами общества и эволюционным типом политики / Л. Е. Гринин. – Б. г., б. г.

Рублюк О.В., Місяць О.Д.

ПОЛІЕТНІЧНІСТЬ – у найзагальнішому контексті – спільність проживання у певній країні двох і більше етносів або етнічних груп. Термін “П.”, за В.Свтухом, визначає ситуацію співіснування у рамках однієї структурованої людської спільноти (етнополітичний, етносоціальний організми) осіб різного етнічного походження, носіїв різних етнокультурницьких традицій, етнічного менталітету. В такому контексті переважна більшість країн сучасного світу є поліетнічними.

Проте такі загальні характеристики не дають вичерпної уяви про П. у певній, окремо

взятій, країні. Річ у тім, що це явище в кожній із багатонаціональних країн має свою специфіку. Зокрема, специфічними рисами П. в Україні є:

- істотне кількісне переважання найчисельнішої етнічної спільноти – українців (понад 37,5 млн осіб) над другою за цією ознакою етнічною спільнотою – росіянами (понад 8,3 млн осіб). Для порівняння: в такій типологічній країні, як Бельгія найчисельніша етнічна спільнота – фламандці – складає приблизно 56% населення, а друга за чисельністю – валлони – 42%;

- кількісне переваження українців в усіх регіонах держави, за винятком Автономної Республіки Крим (АРК);

- істотне кількісне переважання українців (77,8%) над сукупністю осіб (22,2%), що належать до усіх національних меншин, включно з росіянами;

- істотне кількісне переважання росіян (понад 8,3 млн) над сукупністю осіб (понад 2,3 млн), що належать до інших національних меншин;

- висока частка росіян у складі населення південних і східних регіонів України (зокрема, росіяни складають 58,3% від усього населення АРК; 17,6% від усього населення Дніпропетровської області; 38,2% – Донецької; 24,7% – Запорізької; 39% – Луганської; 20,7% – Одеської; 25,6% – Харківської);

- ситуація за зміною статусу росіян як домінуючої етнічної спільноти в колишньому СРСР на національну меншину в сучасній Українській державі;

- помірний індекс етнічної мозаїчності населення України, який відображає специфіку етнонаціональних поєднань її регіонів і становить 0,37, що нижче ніж у Румунії, Словаччині, але вище ніж у Польщі та Угорщині. Поліетнічність в Україні є досить несистемною і нерівномірно виявленою. Лише деякі регіони, зокрема Буковину, Закарпаття, Донбас, Дніпропетровщину, Крим, Одещину, Харківщину, можна віднести до типово поліетнічних. При цьому спостерігаються різні форми розселення етнічних громад: компактність і дисперсність, переважання в громадах сільського або ж, навпаки, міського населення, проживання поруч з кордонами своїх етнічних батьківщин чи у віддаленні від них;

- закріплення у 1990-х рр. як важливого елемента етнонаціональної структури україн-

ського суспільства кримськотатарської спільноти, кількість членів якої внаслідок масового повернення до Криму з місць депортації зросла, порівняно з попереднім переписом (1989), у 5,3 раза і налічувала в 2001 р. 248,2 тис. осіб;

– значне поширення маргінальної моделі акультурації етнічних спільнот, однією з найважливіших сутнісних характеристик якої є т. зв. українсько-російська двомовність, що досить часто виявляє протиприродну розбіжність етнічного походження людини та її рідної мови і мови спілкування в сім'ї. Так, за даними всеукраїнського перепису населення 2001 р., із загальної кількості понад 37,5 млн етнічних українців у державі більш ніж 5,5 млн осіб рідною мовою назвали російську, а ще майже 15 тис. осіб – інші мови. Досить показовими щодо мовних орієнтацій населення України є й результати опитування 2010 р., проведеного Інститутом соціології НАН України в рамках щорічного соціологічного моніторингу “Українське суспільство”. Згідно з даними цього опитування, самоідентифікували себе як українці 84,7% респондентів, як росіяни 12,2%, як представники інших національностей 3,1%. Розподіл же респондентів за рідною мовою дає таку картину: 65,1% – українська мова, 32,5% – російська, 2,3% – інша мова. При цьому тільки 42% респондентів спілкуються в сім'ї переважно українською мовою, 35% – переважно російською, 0,9% – іншою мовою, 22,1% – по-різному, залежно від обставин.

Аналізуючи особливості української П., слід мати на увазі й непоодинокі факти невідповідності структури населення з рідною мовою структурі культурно-інформаційного середовища великих міст, де продовжується мовна асиміляція українців та представників національних меншин у російськомовних середовищах. У низці регіонів України переважає російськомовне місто й україномовна прилегла округа.

Отже, П. в Україні виступає як самотня, обумовлена історично модель співжиття в одному етнополітичному та етносоціальному організмі осіб і груп осіб різного етнічного походження в умовах кількісної домінанції українців, а відтак – переважання української етнічної однорідності як на регіональному, так і на загальнонаціональному рівнях, суттєвого поширення російської

етнічності, особливо в південних і східних регіонах держави, компактної автохтонної етнічності ряду спільнот поблизу західних і північних кордонів України, невизначеності політико-правового статусу окремих спільнот, які не мають за межами України своєї етнічної батьківщини, а також в умовах досить широкого застосування в процесі між-етнічних взаємин українсько-російської двомовності, що стало важливим специфічним чинником інституційного забезпечення розвитку П. в Українській державі.

Незалежно від того, які б специфічні риси не приписувались “українській” П., вона має постійно перебувати в центрі уваги держави як один із пріоритетних об'єктів державного управління. Слід мати на увазі, що не всім країнам вдалося і вдається нині забезпечити мирне співіснування різних етнічних, мовних або релігійних спільнот. Тобто П. не завжди виступає як джерело соціального і культурного збагачення. За певних умов вона породжує й міжетнічні протистояння. Конфлікти на етнічному ґрунті можуть супроводжуватися насильством і руйнуванням, викликати у відповідь дії репресивного характеру, ставити під загрозу єдність держав, на території яких вони відбуваються, і створювати небезпеку втягнення в них сусідніх країн. Саме тому роль держави, насамперед демократичної, яка прагне вирішити або пом'якшити суперечності суспільного, в тому числі етнонаціонального, розвитку, встановлюючи або санкціонуючи правові норми, забезпечуючи їх реалізацію на основі Конституції та інших легітимних джерел права, є вирішальною для гарантування нормального розвитку міжетнічних процесів у тій чи тій країні. Така роль держави в багатонаціональній країні повинна виявлятися у врахуванні чинника П. при визначенні та здійсненні всіх її основних внутрішніх (економічної, політичної, соціальної, духовної) та зовнішніх (оборонної, дипломатичної, зовнішньоекономічної, зовнішньополітичної тощо) функцій. Водночас мали б бути вироблені, з одного боку, спеціальна політика держави, яка б визначала стратегію останньої щодо розвитку етнонаціональної сфери (П.), а з другого – система науково обґрунтованих управлінських заходів, спрямованих на втілення такої стратегії в життя.

Літ.: *Етнонаціональна структура українського суспільства* : довідник / В. Б. Свтух, В. П. Тро-

щинський, К. Ю. Галушко, К. О. Чернова. – К. : Наук. думка, 2004; *Людина* у полікультурному суспільстві : навч.-метод. посіб. для викл. вищ. навч. закл. з курсу за вибором для студ. соціогуманіт. спец. / О. І. Пометун, Л. Ю. Султанова та ін. – К. : Інжиніринг, 2010; *Розвиток* етнонаціональних відносин в Україні: Стан. Тенденції. Перспективи / Д. В. Табачник, Г. Д. Попов, В. М. Воронін, Т. І. Пилипенко. – Львів : Світ, 2007.

Коваль В.І.

ПОЛІТИКА ДЕМОГРАФІЧНА – сукупність цілеспрямованих заходів держави, її органів та інших суспільних інститутів з метою досягнення оптимальної кількості населення, а також його структури і територіального розміщення. **П.д.** у широкому значенні є синонімом політики народонаселення, а у вузькому – лише її складовою поряд із регулюванням умов життя і умов праці населення. Об'єкт демографічної політики держави становлять такі складні важкопрогнозовані процеси, як народжуваність і смертність, оптимальне співвідношення яких виявляється у досягненні найбільш тривалої активної творчої діяльності та середньої тривалості життя людини. Такі демографічні явища, як шлюбність, розлучуваність, міграція є переважно особистою справою індивіда, подружньої пари, сім'ї, а тому управління демографічною поведінкою не повинне базуватися на адмініструванні, примусі чи забороні.

П.д. буває переважно трьох видів: 1) популяціоністська – орієнтована на збільшення чисельності населення, пришвидшення темпів його зростання та боротьбу із загрозою депопуляції; 2) мальтузіанська – спрямована на обмеження чисельності населення; 3) політика територіального перерозподілу населення. **П.д.** пройшла тривалий історичний шлях розвитку і залежно від проблем, що поставали перед конкретними державами та суспільствами, якийсь із трьох типів домінував, з тією лише відмінністю, що обмеження чисельності населення часто відбувалося завдяки незалежним від людини природним чинникам – стихійним лихам, голоду, епідеміям тощо. У разі ж тривалого зростання чисельності населення поширеним було свідоме стимулювання еміграції з густозаселених регіонів, освоєння (колонізація) нових земель, а інколи примусове переміщення окремих груп населення. Нині демографічні проблеми є різними

у різних країнах – у економічно розвинутих державах Європи та Північної Америки спостерігається старіння населення, а в багатьох країнах із низьким рівнем життя навпаки спостерігається “демографічний вибух”.

Основними заходами **П.д.** є економічні (допомога при народженні, позики – для підвищення народжуваності або ж переваги – для зниження); адміністративно-правові (законодавче регулювання шлюбного віку, розлучуваності, переривань вагітності); пропагандистські (формування громадської думки, використання релігійних норм, традицій, статевих освітніх програм). Загалом нині **П.д.** в Україні здебільшого зосереджена на грошових трансфертах для стимулювання народжуваності. Однак демографи досить скептично оцінюють ефективність такої допомоги у середньо- та довготерміновій перспективі. Учені звертають увагу на те, що **П.д.** в Україні та за кордоном нерідко будується на основі побутових стереотипів, а не ґрунтовних досліджень (зокрема поширене уявлення про вирішальне значення матеріальних перешкод для народжування дітей є хибним – якраз добре забезпечені сім'ї віддають перевагу одній дитині чи взагалі бездітності). Непродумане використання прямого стимулювання народжуваності створює ризик збільшення народжуваності переважно серед малозабезпечених і маргінальних груп населення, що, у свою чергу, може спричинити низку негативних соціальних наслідків (відмову від дітей, зростання дитячої безпритульності). Фінансову допомогу потрібно поєднувати з комплексом заходів у різних сферах для усунення чинників, що найбільше стримують подружжя від народження більшої кількості дітей. **П.д.** має будуватися з огляду на умови соціально-економічного розвитку держави, екологічної ситуації, стану системи охорони здоров'я, психологічних настанов індивідів та цілого суспільства. У науці існують також оптимістичні погляди на перспективи народжуваності – у зв'язку з переходом від індустріальної до постіндустріальної економіки.

В Україні в рамках державних демографічних заходів були розроблені масштабні програми: “Діти України” (1995; частина: загальноєвропейської програми “Діти 90-х”); “Українська родина” (до 2000), “Планування сім'ї” (1994), “Українська родина” (2001), “Репродуктивне здоров'я 2001–2005” (2001),

“Концепція державної сімейної політики” (2000) тощо. У червні 2004 р. була прийнята “Концепція демографічного розвитку України на 2005-2015 роки”, відповідно до якої конкретним інструментом реалізації **П.д.** проголошена державна підтримка сім’ї, оскільки для неї характерним є увесь спектр демографічних процесів. Концепцію замінила у 2006 р. “Стратегія демографічного розвитку в період до 2015 року”. Стратегія вбачає вихід із кризової демографічної ситуації не лише в подоланні депопуляції, але й у підвищенні якості життя населення, збереженні та відтворенні його життєвого і трудового потенціалу. Для цього до системи реалізації Стратегії внесено нормативно-правові та інституційні заходи. Особливо велику увагу приділено питанням народжуваності та розвитку сім’ї. Передбачено, зокрема, удосконалення кредитування житла та освіти; створення пільг для роботодавців, які приймають на роботу жінок з дітьми; підтримка діяльності сімейних лікарів; розвиток сімейних форм виховання сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; адресна допомога соціальних виплат найбільш уразливим категоріям населення; захист сімей, що усиновили дітей; посилення державного контролю якості продуктів та споживчих товарів, їх відповідності стандартам; розвиток сімейних форм дошкільного і позашкільного виховання та освіти; розробка та реалізація спеціальних програм будівництва муніципального житла. Крім підвищення рівня народжуваності та розвитку сім’ї, іншими завданнями Стратегії проголошено поліпшення здоров’я, зниження рівня смертності та збільшення тривалості життя населення; регулювання міграційних процесів; подолання негативних наслідків старіння населення; демографічний розвиток регіонів тощо.

Літ.: *Демографічна криза в Україні* / за ред. В. С. Стешенко. – К., 2001; *Курило І. О.* Соціально-демографічна політика в Україні у контексті принципів програми дій МКНР (1994 р.) / Е. М. Лібанова, І. О. Курило // *Демографія та соціальна економіка*. – 2009. – № 2; *Курило І. О.* Тенденції народжуваності в Україні у контексті подальшої трансформації суспільства / І. О. Курило // *Демографія та соціальна економіка*. – 2006. – № 1; *Макарова О. В.* Демографічна політика: сучасні реалії та перспективи / О. В. Макарова // *Демографія та соціальна економіка*. – 2007. – № 1; *Смірнова О. М.* Фінансовий механізм

реалізації демографічної політики / О. М. Смірнова // *Наук. вісн. Нац. ун-ту ДПС України (економіка, право)*. – Вип. 4 (47). – 2009; *Хома Н. М.* Демографічна політика як напрямок діяльності соціальної держави / Н. М. Хома // *Наук. пр. : наук.-метод. журн.* – Т. 44. – Вип. 31. – Миколаїв, 2002. – (Серія: Політичні науки).

Заяць Д.Д.

ПОЛІТИЧНЕ РІШЕННЯ – ізольований акт, програма або план (ієрархізований та ешелонований набір рішень), що відповідає аналізу якоїсь локальної або глобальної ситуації і має на меті реалізацію політично значимих задумів. **П.р.** обов’язково мають характеризуватися такою ознакою, як системність, найповніше відображати корінні інтереси національної політичної системи. **П.р.** прямо залежить від вчасної інформації, її достовірності та оптимальної кількості. Процес прийняття **П.р.** є, безперечно, одним з ключових політичних процесів і передбачає забезпечення реалізації п’яти основних компонентів: політичних проблем, політичних альтернатив, політичних дій, політичних результатів, політичних обмежень.

(Політична проблема являє собою актуальну цінність, потребу або можливість, що може бути реалізована за допомогою колективної дії. Знання проблеми є ключовим на початковому етапі прийняття рішення. Політична альтернатива – це потенційно можливий напрям дій, що сприяють досягненню поставлених цілей і тим самим вирішенню політичних проблем. Політичні дії – конкретний вибір або послідовність кроків у рамках обраної політичної альтернативи, що сприяють досягненню поставлених цілей і бажаних результатів. При цьому необхідною є інформація про можливі позитивні і негативні наслідки (результати) застосованих дій, а також про політичні, правові, економічні та інші обмеження. Політичні результати є спостережувальними наслідками політичних дій. Саме на основі знань про можливі наслідки політичних дій та їх порівняння з фактичними результатами здійснюється оцінка політичного рішення з погляду його ефективності і результативності. Політичні обмеження – це умови, що задають спектр вибору шляхів і способів вирішення проблемної ситуації. Політичні обмеження визначаються “політичною прохідністю” рішення в просторі координат, заданих значимими інтересами, цінностями,

ідеологічними переконаннями інших суб'єктів політичного процесу, здатних вплинути на процес прийняття і реалізації даного рішення. Політичні обмеження окреслюють поле політичної підтримки рішення.)

Найбільшої уваги стадії прийняття рішень у циклі політики приділялося з часів інституційного становлення політології як науки, саме відтоді аналітики розглядали різноманітні моделі прийняття рішень у складних організаціях системи державного управління.

Мироненко П.В.

ПОЛІТИЧНИЙ КЛАС (від грец. Πολιτική – вміння керувати державою, спільнотою); та (від лат. Classis – група предметів чи явищ, що мають спільні ознаки).

П.к. – це правляча еліта, яка професійно займається управлінням і розпоряджається ресурсами влади, володіє політичним капіталом і перебуває усередині державної корпорації.

П.к. – це професійно залучені (ангажовані) в політичну діяльність групи людей, які утворюють основну частину політично активних громадян (О.Бабкіна, В.Горбатенко). **П.к.** здійснює політичну владу, впливає та безпосередньо бере участь у боротьбі за політичне лідерство (Т.Боттмор). При визначенні поняття **П.к.** зазвичай використовуються дві основні ознаки. Перша – формальний статус у суспільстві, що характерно для політичної еліти. Друге – доступ до ресурсів, технологій здобуття і здійснення влади, владних повноважень.

Поняття **П.к.** у його сучасному розумінні порівняно недавно ввійшло до арсеналу політичної науки. В Україні тема **П.к.** досліджується з 2008 р. Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Існує кілька підходів до визначення **П.к.**: **субстанціональний** (за К.Марксом). **П.к.** це основний суб'єкт, який організовує й контролює виробництво політичних відносин, регулює й легітимізує системи нерівності, підтримує їх усталеність; **функціональний**, визначає належність до **П.к.** не лише його існуванням, а й виконуваними функціями в політичній системі, його місцем і політичною позицією в ній. До цих функцій належать прийняття стратегічних рішень, розподіл суспільних ресурсів, представництво соціальних інтересів, підтримання громад-

ського порядку, забезпечення стабільності розвитку суспільства.

Слід розрізнити **інтегрований** і **дезінтегрований П.к.**

Інтегрований П.к. формує загальнонаціональну систему політичних цінностей, правила гри й систему суспільних пріоритетів. Домінує модель кооперації різних верств політичного класу. Підтримка політичної стабільності сприяє економічному зростанню, вигоди від якого розподіляються більш-менш справедливо між верствами громадян. У **дезінтегрованому П.к.** панує конкуренція, жорстка боротьба за розподіл дефіцитних матеріальних благ. У суспільстві посилюється нестабільність, економічний розвиток гальмується, прибутки падають, відбувається постійний перерозподіл власності, що, зрештою, призводить до розпаду **П.к.** Представниками **П.к.** є вищі соціальні прошарки, які володіють атрибутами впливу і зосередили у своїх руках реальну владу в головних сферах життєдіяльності держави. Це депутатський корпус парламенту, адміністративно-управлінська еліта, еліта судової влади, дипломатична еліта, лідери політичних партій, громадських рухів, керівники аналітичних, політологічних центрів, фондів.

Складовими П.к. є: *бюрократія* – чиновники, що призначаються, *електократія* – чиновники, яких обирають, і *легіслакратія* – депутати.

П.к. є неоднорідним, до нього належать представники й офіційного **П.к.** і опозиційних течій. І ті, й інші представляють інтереси різних, часто антагоністичних соціальних груп.

На сьогодні роль **П.к.** у суспільному розвитку можна визначити таким чином (В.А.Гощовська):

Представники **П.к.:**

– визначають політичну волю соціальної групи, усього суспільства, забезпечують вироблення механізмів реалізації цієї волі;

– покликані формувати політичні цілі своєї групи;

– регулюють діяльність з політичного представництва групи, дозуючи підтримку, посилюючи або обмежуючи її;

– є основним резервом керівних кадрів, центром добору й розміщення керівників на різних ділянках політичного й державного управління.

Літ.: Кухта Б. Політична еліта і лідерство / Б. Кухта, Н. Теплоухова. – Львів : [б. в.], 1996; *Політика* в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти : монографія / за заг. ред. Ф. М. Рудича. – К. : Парлам. вид-во, 2008; *Гошовська В. А.* Українська еліта: місце та роль у державотворенні / В. А. Гошовська, М. І. Пірен. – К. : [б. в.], 2010; *Політологічний енциклопедичний словник* / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : Генеза, 2004; *Старикова О.* Теоретичні основи інституціонального дослідження політичного класу / О. Старикова // Укр. наук. журн. “Освіта регіону. Політологія психологія комунікації”. – 2011. – № 3. – С. 31.

Гошовська В. А., Головащенко С. М.

ПОЛІТИЧНИЙ ЛІДЕР (від грец. Πολιτική – мистецтво управління; та (від англ. Leader – керівник, голова, вождь, правитель).

П.л. – учасник політичного процесу, наділена реальною владою авторитетна людина, яка справляє легітимний вплив на суспільство чи певну його частину, індивід, здатний до консолідації різних груп для розв’язання проблем суспільного розвитку, найбільш значимих з погляду групового інтересу.

П.л. може очолювати державу, велику соціальну чи соціально-етнічну спільноту, політичну партію, суспільно-політичний рух, громадсько-політичну організацію, етнічну групу.

Суспільство делегує **П.л.** частину своїх політико-владних повноважень і прав.

П.л. виконує низку важливих функцій:

– формування в суспільстві спільних цілей і цінностей;

– визначення стратегічних орієнтирів у розвитку суспільства і держави;

– формулювання та прийняття політичних рішень, забезпечення зв’язку влади із суспільством;

– мобілізація суспільства для досягнення поставлених цілей;

– формування оптимізму та ентузіазму, готовності і бажання реалізувати поставлені цілі; соціальний патронаж, захист та підтримка громадян.

Серед бажаних соціально-психологічних якостей **П.л.** виділяють комунікативні здібності, вміння звернути на себе увагу, впевненість у собі, власне бачення дійсності, інтелектуальні задатки, волю, наполегливість і цілеспрямованість. М.Вебер виділяє основні якості **П.л.**: пристрасть, небезсто-

ронність, здатність бачити суть справи, почуття відповідальності, кругозір, відчуття реальності, внутрішня зібраність і певна дистанція відносно речей і людей.

Необхідністю для **П.л.** є наявність власної політичної програми та бажання працювати над її виконанням.

Класифікація політичного лідерства за типом панування (М.Вебер): **традиційне лідерство**, в основі якого лежать звичай і звичка, традиції і вірування. Традиційними лідерами були свого часу вожді племен, старійшини, монархи. Право на панування лідер отримував завдяки своєму походженню; **харизматичне лідерство**, коли за лідером визнаються надзвичайні якості і здібності, іноді магичні. Люди вірять, що правитель покликаний здійснити наперед визначену місію і його влада практично не обмежена. Харизматичними лідерами були В.І.Ленін, І.Сталін, А.Гітлер, Мао Цзедун, Р.Хомейні. Основою легітимності харизматичного лідера є його перевага над іншими; **раціонально-легальне (демократичне) лідерство** засновано на чинній у суспільстві нормативно-правовій базі. Наприклад, відповідно до конституційних норм громадяни обирають президента своєї країни, довіряючи йому на певний термін найвищий пост у державі. Основою його легітимності є владні повноваження та владний статус Президента.

Класифікація політичного лідерства за стилем реалізації лідерських обов’язків (Дж.Фарбер):

– **активно-позитивний стиль**, зорієнтований переважно на продуктивну діяльність, раціональне розуміння лідером своїх обов’язків і здібностей, своїх можливостей;

– **активно-негативний стиль**, зорієнтований на задоволення власних амбіцій, самолюбства, честолюбства;

– **пасивно-позитивний стиль**, зорієнтований на збереження лідером своїх попередніх ціннісних орієнтирів, уявлень і кола прихильників, які змушують лідера приймати політичні рішення в межах існуючих традицій;

– **пасивно-негативний стиль** передбачає мінімальне виконання своїх обов’язків у межах існуючої системи думок і відносин. Для такого лідера характерне або передурочення ведення справ своєму оточенню, або

приймання імпульсивних, непродуманих рішень.

Класифікація політичного лідерства на основі ставлення до панівних культурних та ідеологічних цінностей:

– **лідер-консерватор**, діяльність якого спрямована на відродження й збереження установлених цінностей і традицій, норм і правил соціальної поведінки. Це керівники консервативних, республіканських та християнсько-демократичних партій і рухів;

– **лідер-ліберал** (реформатор), який, не відкидаючи цінностей, які панують у суспільстві, прагне внести в них певні зміни відповідно до вимог часу і змін політичної ситуації. Це лідери партій ліберального і соціал-демократичного напрямку;

– **лідер-революціонер**, діяльність якого спрямована на заперечення існуючих цінностей і утвердження нових. Це зазвичай керівники революційно-демократичних, комуністичних і анархічних партій;

– **лідер-реакціонер**, який відстоює застарілі, віджилі цінності й традиції. Це переважно вожді ультраправих і ультралівих партій, які тяжіють до тоталітаризму й диктатури і дуже часто породжують харизматичний тип лідера. Типологія політичного лідерства за критерієм характеру участі в організації суспільно-політичного життя:

– **формальне** політичне лідерство, це керівництво як реалізація інституціоналізованих владних повноважень. Пов'язане зі встановленими правилами призначення керівника й передбачає функціональні відносини;

– **неформальне** політичне лідерство виникає як результат особистих взаємин лідера з суспільством, базується не на формальних повноваженнях, а на авторитеті лідера, його визнанні оточенням. Політологія розрізняє поняття “**П.л.**” і “керівник” за ознакою виборності, керівник призначається відповідними структурами, а **П.л.** найчастіше висувається стихійно.

Існують психологічні та соціологічні теорії політичного лідерства. Згідно з психоаналітичною концепцією лідерства (за З.Фрейдом) людині притаманна потреба в авторитеті і покровителі. Відсутність лідера для багатьох людей неприпустима. Люди посилено шукають собі кумирів і можуть створити героїв навіть із посередніх людей.

За теорією французького соціолога Г.Лебона, що викладена у праці “Психологія на-

родів і мас”, натовп завжди шукає вождя і сам прагне до підпорядкування. **П.л.** може стати будь-яка людина, яка достатньо оволоділа психологією мас.

Теорія компенсації (за Е.Фромом) пояснює політичне лідерство через схильність до авторитаризму і прагнення до влади. Такі люди намагаються компенсувати власні уявлення про недоліки та комплекси і реалізують себе, підносячись над іншими.

Літ.: *Політологія*: навч.-метод. комплекс / за ред. Ф. М. Кирилюка. – К. : [б. в.], 2005; *Гошовська В. А.* Українська еліта: місце та роль у державотворенні / В. А. Гошовська, М. І. Пірен. – К. : [б. в.], 2010; *Кухта Б.* Феномен політичного лідера / Б. Кухта. – Львів : Кальварія, 2000; *Блондель Ж.* Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу / Ж. Блондель. – М. : Рос. акад. упр., 1992; *Політологічний енциклопедичний словник* / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., допов. і переробл. – К. : Генеза, 2004.

Гошовська В.А., Головащенко С.М.

ПОЛІТИЧНИЙ ЦЕНТРИЗМ. У політичний лексикон термін “центризм” увійшов у зв’язку із подіями Великої французької революції XVIII ст., коли в залі засідань національної асамблеї – парламенту Франції – праворуч від головуючого розташовувались консерватори (прихильники монархії), ліворуч – радикали, які обстоювали ідеї загальної рівності, а помірковані займали місця в центрі зали – посередині між консерваторами та радикалами. Надалі поняття політичного “центру” традиційно вживалось для визначення середньої позиції політичної сили відносно наявних альтернатив.

Більшість дослідників центрризму згодні з тим, що центризм не має постійного та незмінного змісту: у різні історичні періоди, в різних суспільствах він набуває особливих форм.

Різними є також підходи до визначення **П.ц.**, основними серед яких є такі:

– технологічне розуміння центрризму як політики послідовних реформ, яка протистоїть одночасно революції та реакції. Така політика спрямована на пошук та еволюційну реалізацію найбільш вигідної для суспільства альтернативи розвитку. Політичні сили об’єднуються для вирішення певного близького за змістом завдання, хоча з інших проблем у них можуть бути протилежні позиції;

– центризм як певна ідейно-політична конструкція, як програмна орієнтація на рівновіддаленість від крайностей політичного спектра. Центристський курс передбачає проведення такої лінії, яка на практиці є серединою між прагненням економічної ефективності та вимогами соціальної справедливості, між свободою підприємницької діяльності та бажанням суспільних верств досягти більшої соціальної рівності. Основні принципи центризму – примирення та стабілізація в суспільстві;

– центризм як системна характеристика. **П.ц.** у своїй системній якості теоретично може претендувати на вироблення, організацію і представництво загальних суспільних інтересів. Потенційна здатність спиратися на широкий спектр інтересів фактично всіх суспільних верств, прошарків і відповідних соціально-політичних сил, груп тощо; можливість гармонізації їх діяльності та взаємовідносин на засадах гуманізму та адекватній методологічно-технологічній основі; опора на загальнолюдські демократичні цінності як на духовному, так і на практичному рівнях дадуть змогу вивести **П.ц.** на загальнонаціональний, загальнодержавний рівень. Центризм – це механізм взаємодії та взаємоузгодження таких філософських категорій у політиці, як: загальнолюдське, національне, класове (корпоративне);

– центризм як варіант політичної поведінки, яка відрізняється прагматизмом та здатністю до компромісів. У даному ракурсі **П.ц.** іноді розуміють як ціннісно-нейтральну політичну технологію, яка забезпечує згоду різних політичних сил;

– центризм як ідейно-політична течія, репрезентована в політичному спектрі певними структурами, мета яких – діяти в політичній ніші між радикалами.

Літ.: *Чернов Е.* Центризм: щель или окно в будущее / Е. Чернов // Диалог. – 1999. – № 12. – С. 49-52; *Кирилюк І.* Феномен політичного центризму: до сутності явища та специфіки прояву в українській політиці / І. Кирилюк. – Режим доступу : <http://www.lp-ua.info>; *Васильєва Г. С.* Проблеми становлення політичного центризму в сучасній Україні / Г. С. Васильєва. – Режим доступу : <http://www.ukr.net>; *Гавриш С.* Политика центразма – это единственная альтернатива диктатуре циничной власти / С. Гавриш. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua>; *Водолазов Г.* Центризм – это новый тип мышления / Г. Водолазов // Общественные науки и современность. – 1993. – № 5. – С. 10-13.

Пашко Л.А.

ПОЛІТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ – політичні ідеології, які відіграють інтегруючу роль стосовно політичних рухів і зміщують наголоси від концептів до цінностей.

Термін “ідеологія” вперше з’явився на зламі XVIII-XIX ст. у працях французького економіста і філософа Д. де Тресі для позначення “вчення, науки про ідею”, які є основою формування громадської думки, політичних поглядів, поведінки людей, а отже, і політики. Він тлумачив ідеологію як науку про людське мислення та суспільні ідеї, яка повинна знайти пояснення у світосприйнятті та явищах свідомості через засади етики, моралі, політики. З часів Великої французької революції ідеологію розглядають як реальну силу, яка відіграє важливу роль у житті людини і суспільства. Американський учений Т.Парсонс відзначав здатність ідеології згуртовувати людей, а Д.Белл вважав, що ідеологія поєднує різні види емоційної енергії та спрямовує їх у політику. У сучасному розумінні, ідеологія – це система поглядів стосовно основних принципів організації суспільства, його цінностей та місця в ній людини. Ідеологія складається з трьох елементів: образу дійсності (того, що відбувається в конкретному суспільстві та поза ним); аксіологічної системи (ієрархії цінностей); практичних вказівок (методології діяльності для зміни або збереження існуючого стану справ у суспільстві). Жодна влада не обходиться без ідеології, яка надає їй доцільного характеру, орієнтуючи громадян на певну систему цінностей, норм поведінки, відповідний спосіб життя. На думку К.Гаджієва, за допомогою ідеологічних категорій обґрунтовуються або заперечуються ті чи інші політичні інститути, соціально-політичні доктрини, напрями дії. О.В.Лазоренко та О.О.Лазоренко вважають, що “функцією ідеології є також духовне відображення реального світу та створення перспективного проекту або начерку політичного простору”.

Політична ідеологія – це систематизована сукупність ідейних поглядів, що виражають чи захищають інтереси певної соціальної групи.

Кожна з політичних ідеологій має одну (іноді кілька) центральну цінність – Бога, людину, націю, клас, людство, порядок, безпеку, свободу тощо”. Найвпливовішими політичними ідеологіями є лібералізм, консерватизм,

соціал-демократія (або соціалізм), комунізм, націоналізм, фашизм. Кожна з цих ідеологій має широке теоретичне підґрунтя і в процесі історичного розвитку виникали нові синтетичні їх різновиди, що поєднували особливості як близьких, дотичних, так і, на перший погляд, несумісних політико-ідеологічних платформ.

Комунізм. Витоки цієї політичної ідеології беруть свій початок з комуналістських утопій Томаса Мора і Томмазо Кампанелли, знаходять свій розвиток у соціалістів-утопістів початку XIX ст. – А.Сен-Сімона, Шарля Фур'є і Р.Оуена. Оформленням в чітку політико-ідеологічну концепцію комунізм завдячує К.Марксу та Ф.Енгельсу, а пізніше продовжувачу і втілювачу його ідей – В.Леніну. В основу системи цінностей комунізму покладено пролетаріат – найбідніший клас найманих робітників, “найреволюційніший клас суспільства”. Основоположники комуналістської теорії наголошують на тому, що економічні відносини як базисні в суспільстві визначають усі інші. Оскільки капіталізм ґрунтується на економічній несправедливості та експлуатації пролетаріату, котрий, за К.Марксом, єдиний створює присвоєвану власниками засобів виробництва додаткову вартість, то він як суспільно-політична формація призводить до загострення внутрішніх протиріч і класової боротьби та має бути зруйнований шляхом пролетарських революцій. Комунізм як політична ідеологія та система організації суспільства має дві стадії розвитку – першу (або нижчу) соціалізм, який готує матеріальні та соціальні передумови для виникнення вищої (або завершальної) стадії – власне комунізму. Характерними ознаками цієї політико-ідеологічної системи є: виключне панування суспільної (на першій стадії – державної і колгоспно-кооперативної) власності на засоби виробництва; централізоване планування й адміністративно-командне управління в економіці, спрямовані на максимізацію виробництва та кількісні показники при соціалізмі з метою створення бази матеріального достатку для запровадження комунізму; регламентація з боку держави розподілу продуктів і послуг у суспільстві, відповідно до потреб його членів; декларована рівність умов, що має забезпечити громадянам всебічний соціальний розвиток і необхідне отримання матеріальних і культур-

них благ; прагнення нівелювати будь-які відмінності між соціальними класами, групами, а також націями. Крім того, комунізм дав поштовх для виникнення і трансформації різноманітних неокомуналістських та ультралівих течій, таких як маоїзм, троцькізм, сталінізм, ходжизм та ін.

Соціал-демократія, або демократичний соціалізм. Уперше термін “демократичний соціалізм” застосував відомий англійський письменник і драматург Бернард Шоу. Сама політико-ідеологічна концепція виділилася у робітничому русі як його реформістська течія до кінця Другого Інтернаціоналу (1889-1914 рр.), і вже у 20-х рр. соціал-демократія оформилася в самостійний політичний напрям, засудивши революційний екстремізм більшовицьких сил після Жовтневого перевороту та політичні репресії “диктатури пролетаріату”. Ідеологія демократичного соціалізму постійно змінювалась і розвивалась, еволюціонуючи від спроб повалення капіталізму до його поступового реформування, гармонізації соціальних відносин та орієнтації цієї економічної системи в бік суспільних потреб. Власне, для демократичного соціалізму завжди було актуальним питання: як поєднати соціальну справедливість зі свободою ліберальних демократій, оскільки значна бюрократизація економіки, як відомо, веде до збільшення соціального контролю та зменшення свободи у суспільстві. Усвідомлюючи це, соціал-демократи намагаються знайти рівновагу між вільним ринком та спробами його регулювання, між ефективним виробництвом та справедливим розподілом, між розвитком підприємництва, економічними стимулами до праці та достатнім рівнем оподаткування для забезпечення соціальних програм і, зрештою, переваг соціалізму, що проголошуються. Соціал-демократія ґрунтується на трьох основних принципах: свободі, соціальній справедливості та солідарності. Поняття свободи, запозичене з класичного лібералізму, означає передовсім права людини та свободу її поглядів і дій за умови, якщо це не заподіє шкоди іншим. “Справедливість, – як сказано в Декларації принципів Соціалістичного інтернаціоналу (1989 р.), – означає припинення будь-якої дискримінації особистості, а також рівність у правах і можливостях”. Під рівністю, у свою чергу, розуміють “вираження однакової цінності всіх людей”,

вона є “обов’язковою умовою вільного розвитку особистості”). Солідарність же розглядається як відповідальність індивідумів один за одного, за все суспільство, а також суспільства – за кожного з його членів.

Лібералізм. Ідея свободи індивіда, що є наріжним каменем системи цінностей лібералізму, постала наслідком європейського культурного Ренесансу та Просвітництва, і вперше з’явилася у працях Т.Гоббса, Дж.Локка, Ш.Монтеск’є. Основоположниками лібералізму вважаються Б.Констан і А. де Токвіль, серед його визначних теоретиків були Дж.С.Мілль, Дж.Медісон, Т.Джефферсон, В.Гумбольдт, А.Сміт. Лібералізм ознаменував утвердження прав і свобод людини, незалежно від її походження, відкидаючи станові привілеї, а також парламентську демократію та вільну ринкову конкуренцію. У політичному плані він став підґрунтям конституціоналізму та поділу державної влади (на законодавчу, виконавчу і судову), спрямованих у кінцевому підсумку на обмеження політичної влади та пом’якшення різних форм державного і суспільного примусу щодо індивіда. Зрештою, за Б.Констаном, будь-яка влада, котра порушує права людини, стає незаконною. Характерними рисами лібералізму є індивідуалізм, гуманізм, толерантність і демократизм. Поряд із самоцінністю особистості ця політична ідеологія наголошує на нерозривності свободи індивіда та його соціальної відповідальності перед суспільством, обстоює існування правової держави та необхідність верховенства в ній закону. У першій половині ХХ ст. сформувався новий тип лібералізму, що увібрав у себе значну частину консервативної традиції, – неолібералізм. Він характеризується зростаючою роллю держави у сфері регулювання економіки та перерозподілу певної частини суспільного продукту, здійснення соціально-економічних програм. На основі цього синтезу ліберальних і консервативних ідей виникло поняття “держави загального добробуту”, де поєднуються індивідуальна ініціатива її громадян з державним втручанням у соціальне й економічне життя. Ідея “відповідальності держави” за створення сприятливих умов для реалізації принципів класичного лібералізму, за розвиток всього суспільства та, відповідно, добробут його громадян зближує неолібералізм також із соціал-демократією, що дає багатьом політо-

логам підстави говорити про існування такого політико-ідеологічного напрямку, як соціал-лібералізм.

Консерватизм. Його виникнення як політичної ідеології пов’язане з крахом системи феодалізму та династично-монархічного режиму в Європі внаслідок грандіозних змін, які започаткували доба Просвітництва і Велика французька революція кінця ХVІІІ ст. Вперше термін “консерватизм” було вжито французьким письменником Франсуа-Рене де Шатобріаном, який жалкував за зруйнованими аристократичними устоями старих монархій. Визначним фундатором політико-ідеологічної теорії консерватизму по праву вважається англійський філософ і політик Едмунд Берк, книга якого “Роздуми про Французьку революцію” довго залишалася для його численних послідовників “Біблією консерватизму”. Центральне місце в системі цінностей консерватизму належить державі та її інтеграційній ролі для суспільства. Серед його визначальних ознак можна виділити, безперечно, традиційну для даного народу мораль, що зберігає його як єдине культурне ціле, та ієрархічність, чітку стратифікацію суспільства. Крім того, поняттями, котрі наповнюють сенс консерватизму, завжди були порядок, авторитет, відповідальність, стабільність, релігійність, патріотизм, обов’язковість, честь, праця, сім’я, право та дисципліна. В економіці консерватизм сповідує недоторканність приватної власності, розглядаючи її як передумову досягнення особистої свободи і збереження соціального порядку, принципи вільної конкуренції та необхідність мінімального державного регулювання економіки. У процесі перегляду та залучення до своєї ідеологічної орбіти ліберальних ідей і цінностей з консерватизму класичного витворився неоконсерватизм. У політичній системі суспільства він прагне створити гнучкіші й ефективніші структури влади, відновити традиційні моральні цінності та забезпечити належні законність і порядок. В економічних відносинах неоконсерватизм орієнтується на всебічне стимулювання приватного підприємництва, зменшення державного втручання, запровадження монетаристської моделі розвитку. У соціальній сфері спостерігається жорстка державна економія, скорочення соціальних програм, підтримка стабільної структури суспільства з переважаючою часткою “середніх класів”.

Націоналізм. У західній політичній науці це поняття стосується ідеології, тісно пов'язаної з будівництвом держав-націй і виникненням індустріального суспільства протягом XIX і значною мірою XX століть. Як політико-ідеологічна концепція націоналізм став продуктом боротьби проти феодалізму та подальшого утвердження буржуазно-демократичних засад суспільного устрою. Націоналізм виникає з усвідомленням соціальною спільнотою своїх спільних національних ознак на підставі етнічної, культурної, релігійної належності, а також уявлень про спільні походження, територію мешкання, мову та своєрідну специфіку психології та рис характеру членів цієї спільноти. Проте пізніше націоналізм часто використовувався як важливий компонент агресивної експансіоністської політики держав-націй, що намагалися переглянути існуючий геополітичний порядок і зайняти панівне становище у світі, як цього прагнули гітлерівська Німеччина, Італія часів Муссоліні та мілітаристська Японія під час Другої світової війни. В ієрархії ідеологічних і політичних цінностей націоналізму чільне місце належить нації, похідною від якої є національна держава, що служить для неї засобом самоствердження і розвитку. Нація розглядається як “вітчизна ідеологічна” (С.Оссовський), належність до якої визначається через участь окремої особи в її громадсько-політичному житті. Державність нації є необхідною умовою її існування, тому кожний послідовник націоналізму, тобто “національно свідомий патріот”, зобов'язаний боротися за її здобуття. Останнє твердження відображає суть ідеологічної установки українських націоналістів у їхній боротьбі за незалежність України. Причому на українському ґрунті націоналізм сформувався у вигляді двох основних типів: демократичного та інтегрального. Перший подібний до націоналізму в європейському сенсі, ставлячи за мету створення української національної демократичної держави шляхом права народів на самовизначення в його етнічних кордонах, розглядаючи націю в її суб'єктивному значенні, тобто як націю політичну. Націоналізм інтегральний підкреслює етнічний характер нації та відповідно її держави, розуміючи під політичним режимом національну диктатуру на чолі з провідною верствою “українських патріотів”.

Фашизм. До визначальних ознак цієї політичної ідеології відносять: тотальний контроль з боку партійної фашистської еліти над суспільним і особистим життям громадян; знищення демократичних прав і свобод; залежність індивіда від інтересів і потреб нації, соціальних мас, заздалегідь визначених фашистським керівництвом; ієрархічність соціальної структури суспільства; зрощення надцентралізованої бюрократичної машини держави з фашистською партією; перенесення внутрішньополітичних проблем у площину геополітики та формування “образу ворога”. Фашизм сповідує політику так званого “соціального дарвінізму”, за яким “сильнішим” народам чи расам не тільки визначено панувати над “слабкішими”, але також їхнім правом і обов'язком є встановити це панування. Фашизм як ідеологія виник після Першої світової війни в Італії, і вже 1922 р. фашисти прийшли до влади у цій країні, отримавши значну більшість у парламенті. Преса потрапила під сувору цензуру, політичні партії були ліквідовані, фашистський партійний апарат сконцентрував всю політичну владу в країні, заборонялися будь-які страйки, а новостворені промислові “корпорації”, що покликані були об'єднувати підприємців і робітників, поставили економіку Італії під фашистський контроль. Гітлерівський націонал-соціалізм (нацизм) поряд із цими “досягненнями” фашизму наголошував на виключній ролі арійської раси серед інших народів світу та необмеженій диктатурі однієї особи – вождя, який уособлює націю і стоїть на вершині владної піраміди у фашистській державі. Хоча фашизм був заборонений внаслідок перемоги у Другій світовій війні сил антигітлерівської коаліції, організації, що сповідують неофашистську ідеологію, існують сьогодні у багатьох країнах світу.

Неофашизм має дві форми прояву: 1) нелегального традиційного фашистського руху, пристосованого до сучасних умов; та 2) легальної і напівлегальної організації діяльності із дотриманням зовнішньої лояльності до законності, демократичних політичних інститутів, а також участь у парламентських виборах. Основні політичні ідеології згідно зі своїми базовими характеристиками можуть розглядатися у вигляді певної циклічної системи, розташованої у двохосовій площині координат, де кожен вектор, що ви-

ходить з умовного “нуля”, вказує на ту чи іншу ціннісну орієнтацію. Базовими ознаками, або цінностями, на яких ґрунтується дана політико-ідеологічна типологія, виступають: 1) по осі абсцис (горизонталь) – полюс пріоритету суспільних інтересів і колективної власності, з одного боку, та полюс пріоритету держави та/або нації, а також приватної власності – з другого; 2) по осі ординат (вертикаль) – диктаторсько-централістський полюс моністичного світогляду на одній стороні та, відповідно, демократично-федералістський полюс плюралістичного світогляду на іншій. Звичайно, ця схема, як і будь-яка інша, є дещо умовною, але вона дає змогу наочно представити розміщення найвпливовіших політичних ідеологій відносно одна одної в певній цілісній картині, яка є порівняно зручною для визначення, скажімо, місця конкретного політичного об’єднання чи партії за її політико-ідеологічними критеріями та базовими ціннісними орієнтаціями.

Літ.: *Воронкова В. Г.* Зарождение и эволюция либерализма в Украине в XIX-XX веке / В. Г. Воронкова, Н. Д. Ясыр. – Донецк, 1996; *Голубуцький О.* Консерватизм – ідеологія порядку, стабільності і добробуту / О. Голубуцький, В. Кулик. – К. : [б. в.], 1995; *Енциклопедія політичної думки* / пер. з англ. – К. : Дух і літера, 2000; *Мийон-Дельсон Ш.* Политические идеи XX века / Ш. Мийон-Дельсон. – М. : [б., и.], 1995; *Політологія*: терміни, поняття, персоналії, схеми, таблиці : навч. слов.-довід. / наук. ред. В. М. Пічі. – К. ; Львів : [б. в.], 2001.

Гошовська В.А., Баскакова Ю.В.

ПОРЯДОК ПРИЙНЯТТЯ ЗАКОНОПРОЕКТІВ ПАРЛАМЕНТОМ – визначена нормами Закону України “Про Регламент Верховної Ради України”, іншими нормативно-правовими актами процедура прийняття законопроекту у Верховній Раді України. **П.п.з.п.** є частиною законотворчого процесу. **П.п.з.п.** регулюється Конституцією України, Законом України “Про Регламент Верховної Ради України”, Положенням про порядок роботи у Верховній Раді України з проектами законів, постанов, інших актів Верховної Ради, затвердженим розпорядженням Голови Верховної Ради від 22 травня 2006 р. № 428, Положенням про порядок роботи з документами у Верховній Раді України, затвердженим розпорядженням Голови Верховної Ради України від 25 травня 2006 р. № 448. Включені до порядку денного сесії

Верховної Ради України законопроекти розглядаються, як правило, за процедурою у трьох читаннях і включають: перше читання – обговорення основних принципів, положень, критеріїв, структури законопроекту та прийняття його за основу; друге читання – постатейне обговорення і прийняття законопроекту в другому читанні; третє читання – прийняття законопроекту, який потребує доопрацювання та узгодження в цілому. Підготовка законопроекту до першого читання здійснюється головним комітетом, який за наслідками підготовки до розгляду в першому читанні ухвалює висновок. Не пізніше як за 7 днів до дня розгляду цього законопроекту на пленарному засіданні народним депутатам надаються: висновок головного комітету, підготовлений до першого читання законопроекту; висновки відповідних комітетів. Розгляд законопроекту у першому читанні, як правило, проводиться за процедурою повного обговорення законопроектів і включає: доповідь суб’єкта законодавчої ініціативи чи його представника; співдовідь; виступи народних депутатів з обґрунтуванням окремої думки; виступи по одному представнику від кожного комітету; виступи представників депутатських фракцій; заключне слово доповідача, уточнення пропозицій, що будуть ставитися на голосування. При розгляді законопроекту у першому читанні Верховна Рада України може прийняти рішення про обговорення проекту за скороченою процедурою.

За наслідками розгляду законопроекту в першому читанні Верховна Рада України шляхом голосування може прийняти одне з рішень про: прийняття законопроекту за основу з дорученням головному комітету підготувати його до другого читання; відхилення законопроекту; повернення законопроекту суб’єкту права законодавчої ініціативи на доопрацювання і повторне перше читання; опублікування для всенародного обговорення і подання на повторне перше читання.

Законопроект на повторне перше читання подається у визначений Верховною Радою строк, але не пізніше 30 днів після його попереднього розгляду.

За загальним правилом пропозиції та поправки для підготовки законопроекту до другого читання вносяться в 14-денний строк після дня прийняття законопроекту в першому читанні за основу. Законопроект,

підготовлений до другого читання, подається у вигляді порівняльної таблиці, яка разом із супровідними документами надається народним депутатам не пізніше як за 10 днів до дня розгляду цього законопроекту на пленарному засіданні Верховної Ради України. Розгляд законопроекту в другому читанні відбувається шляхом його постатейного обговорення і голосування. За результатами розгляду законопроекту в другому читанні Верховна Рада України приймає рішення про: прийняття законопроекту в другому читанні та дорученням головному комітету підготувати його до третього читання; прийняття законопроекту у другому читанні та в цілому; прийняття законопроекту в другому читанні за винятком окремих розділів, глав, статей, частин статей та направлення їх головному комітету на доопрацювання з наступним поданням на повторне друге читання; повернення законопроекту головному комітету на доопрацювання з наступним поданням на повторне друге читання.

До законопроекту, який готується до третього читання, поправки вносяться у 5-денний строк після дня попереднього читання.

Для розгляду законопроекту в третьому читанні головним комітетом подається порівняльна таблиця, яка має містити: текст законопроекту, прийнятий за основу; усі внесені та невідкликані пропозиції, поправки; висновок головного комітету щодо внесених пропозицій, поправок; остаточну редакцію статей законопроекту, що пропонується головним комітетом для прийняття у третьому читанні.

Одночасно із законопроектом, підготовленим до третього читання, головним комітетом подаються: перелік законів, до яких у зв'язку з прийняттям цього закону необхідно внести зміни; представлений, у разі необхідності, Кабінетом Міністрів України план організаційних, кадрових, матеріально-технічних, фінансових, інформаційних заходів для введення в дію закону; проекти актів Кабінету Міністрів України, інших центральних органів виконавчої влади, прийняття яких передбачено в законопроекті або є необхідним для введення відповідного закону в дію.

Розгляд законопроекту у третьому читанні включає: голосування щодо статей законопроекту, текст яких зазнав змін після їх прийняття у другому читанні; голосування щодо

проекту постанови про схвалення підготовленого Кабінетом Міністрів України плану заходів щодо введення в дію закону після прийняття законопроекту; голосування законопроекту в цілому.

За результатами розгляду законопроекту Верховна Рада України може прийняти рішення про: прийняття закону в цілому і направлення його на підпис Президенту України; перенесення голосування щодо законопроекту в цілому у зв'язку із прийняттям рішення про перенесення розгляду законопроекту або до подання Кабінетом Міністрів України відповідних проектів актів; схвалення тексту законопроекту в цілому і винесення його на всеукраїнський референдум; відхилення законопроекту у разі, якщо Верховною Радою України не прийнято жодного з вищепередбачених рішень.

Рішення про проведення повторних перших та других читань законопроектів Верховна Рада України може приймати не більше двох разів.

За рішенням Верховної Ради допускається остаточне прийняття законопроекту (крім проектів кодексів і законопроектів, які містять понад 100 статей, пунктів) відразу після першого чи другого читання у наступних випадках: якщо законопроект визнано таким, що не потребує доопрацювання; якщо не надійшло зауважень щодо його змісту від народних депутатів, інших суб'єктів законодавчої ініціативи, юридичного чи експертного підрозділів апарату Верховної Ради України.

Законом України "Про Регламент Верховної Ради України", іншими нормативно-правовими актами встановлюється особливий порядок внесення та прийняття закону про Державний бюджет.

Літ.: Закон України про Регламент Верховної Ради України. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua/; Ришелюк А. М. Законотворчий процес в Україні : навч. посіб. / А. М. Ришелюк. – К. : Вид-во НАДУ, 2004.

Дубенко С.Д.

ПОРЯДОК (ПРОЦЕДУРА) ПРИЙНЯТТЯ ПРАВОВИХ АКТІВ КАБІНЕТОМ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ – сукупність взаємопов'язаних стадій, спрямованих на прийняття постанов та розпоряджень Уряду. Правове регулювання **П.(п.)п.п.а.КМУ** регулюється ст. 50-53 Закону України "Про Кабінет

Міністрів України” від 7 жовтня 2010 р. та розд. 5 Регламенту Кабінету Міністрів України, затвердженого постановою КМУ від 18 липня 2007 р. № 950.

Процедура охоплює п'ять стадій. Перша стадія – підготовка проекту правового акта, яка здійснюється за ініціативою членів Кабінету Міністрів України, центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій. Ініціювати підготовку актів може Президент України у формі доручень. Проекти актів також готуються на основі та на виконання Конституції і законів України, указів Президента України, постанов Верховної Ради, рішень КМУ.

Підготовку **П.(п.)п.п.а.КМУ** здійснюють міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації, Секретаріат КМУ (проектів, які вносяться на його розгляд Міністром КМУ). До підготовки проектів актів КМУ можуть залучатися народні депутати України, науковці та інші фахівці за їх згодою. Орган, який здійснює підготовку проекту, отримує статус головного розробника; інші органи, що беруть участь у розробленні проекту чи його погодженні, – заінтересованих органів. Для підготовки **П.(п.)п.п.а.КМУ** головний розробник або КМУ може утворити робочу групу. **П.(п.)п.п.а.КМУ** підлягає обов'язковому погодженню з усіма заінтересованими органами, а також з Мінфіном та Мінекономіки; щодо використання бюджетних коштів, інших фінансових ресурсів держави та державного майна погоджується з ГоловКРУ; щодо соціально-трудова сфера в обов'язковому порядку надсилається повноважному представнику від всеукраїнських профспілок, їх об'єднань та уповноваженому представнику від всеукраїнських об'єднань організацій роботодавців.

Вимоги до підготовки проекту. Перша стадія: 1) проекти актів оформляються згідно з Правилами підготовки проектів актів Кабінету Міністрів України, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 6 вересня 2005 р. № 870; 2) проект розробляється на основі аналізу стану справ у відповідній сфері правового регулювання та причин, які зумовлюють необхідність підго-

товки проекту; 3) фінансово-економічні розрахунки під час підготовки проекту акта Кабінету Міністрів проводяться за затвердженою наказом Мінфіну від 21 березня 2008 р. № 428 Методикою проведення фінансово-економічних розрахунків при підготовці проекту акта Кабінету Міністрів України та законопроекту, що вноситься у порядку законодавчої ініціативи Кабінетом Міністрів України на розгляд Верховної Ради України; 4) проект підлягає опрацюванню з урахуванням *acquis communautaire*, згідно із Законом України “Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу” від 18 березня 2004 р. та наказом Мін'юсту “Про впорядкування процесу здійснення експертизи проектів законів України та інших нормативно-правових актів на предмет їх відповідності *acquis communautaire*” від 28 квітня 2005 р. № 42/5; 5) проект, що зачіпає права та свободи, гарантовані Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод підлягає опрацюванню з урахуванням положень зазначеної Конвенції і практики Європейського суду з прав людини, відповідно до Методичних рекомендацій щодо здійснення експертизи нормативно-правових актів (їх проектів) на відповідність Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, затверджених Урядовим уповноваженим у справах Європейського суду з прав людини 15 серпня 2006 р.; 6) проект разом з пояснювальною запискою (в окремих випадках також порівняльною таблицею) надсилається заінтересованим органам на погодження у строк, визначений головним розробником. Проекти актів з питань розвитку адміністративно-територіальних одиниць головний розробник погоджує з відповідними місцевими держадміністраціями, а з питань, що стосуються функціонування місцевого самоврядування чи інтересів територіальних громад, головний розробник надсилає відповідним органам місцевого самоврядування для ознайомлення; 7) у випадках, передбачених Регламентом КМУ, проводиться громадське обговорення проекту.

Проект акта КМУ (за винятком проекту розпорядження з кадрових питань або про затвердження складу консультативних, дорадчих, інших допоміжних органів і робочих груп) головний розробник подає Мін'юсту

для проведення правової експертизи разом з пояснювальною запискою, матеріалами погодження (листами із зауваженнями і пропозиціями) та довідками, зазначеними у п. 3 параграфа 46 і п. 3 параграфа 47 Регламенту. За результатами правової експертизи проекту акта Мін'юст оформляє висновок за встановленою ним формою, який підписує міністр або один з його заступників відповідно до розподілу обов'язків. У разі, коли за висновком Мін'юсту проект акта не відповідає Конституції та законам України, указам Президента України і постановам Верховної Ради, рішення щодо такого проекту акта приймається на засіданні Кабінету Міністрів.

Друга стадія – внесення проекту акта КМУ. Проекти актів вносяться на розгляд Кабінету Міністрів України міністерствами. Їх візує керівник органу, який є головним розробником, та міністр. Він вноситься до Кабінету Міністрів разом із супровідним листом. До нього додаються: 1) пояснювальна записка; 2) довідка про погодження проекту акта; 3) протокол узгодження позицій; 4) висновок Мін'юсту; 5) порівняльна таблиця, якщо проектом акта передбачено внесення змін до інших актів Кабінету Міністрів.

Третя стадія – розгляд уповноваженими органами (опрацювання проекту акта у Секретаріаті КМУ та розгляд на засіданнях урядових комітетів). Секретаріат КМУ проводить експертизу (фахову та юридичну) поданого до КМУ проекту акта та здійснює його опрацювання (вносить поправки, пов'язані з приведенням у відповідність з правилами нормопроєктувальної техніки, редагує його). За результатами експертизи проекту акта КМУ Секретаріат КМУ оформляє експертний висновок. Проект акта опрацьовується в Секретаріаті КМУ протягом не більш як 20 днів виходячи з того, що він повинен бути розглянутий КМУ, як правило, протягом місяця з дня його надходження. Регламентом передбачена можливість продовження даного строку. Опрацьований проект акта разом з матеріалами, поданими головним розробником, та експертним висновком Секретаріату КМУ включається до порядку денного засідання відповідного урядового комітету. За результатами розгляду проекту акта схвалюється на засіданні, якщо до нього не висловлено зауважень. Розгляд проекту акта на засіданні урядового коміте-

ту може завершитися: 1) його прийняттям без зауважень; 2) висловленням зауважень і пропозицій, які призводять до змін проекту, які не впливають на його суть, доопрацюванням його головним розробником протягом трьох робочих днів з дня надходження; 3) визнанням за необхідне доопрацювати проект з урахуванням принципових зауважень і пропозицій заінтересованих органів. Проект акта Секретаріат КМУ повертає головному розробникові для доопрацювання та внесення в установленому порядку для повторного розгляду урядовим комітетом; 4) визнанням недоцільності прийняття акта КМУ. Остаточне рішення в цьому випадку приймає КМУ.

Урядовий комітет розглядає також питання про доцільність проведення антикорупційної експертизи проекту акта та приймає відповідне рішення. У даному випадку проект акта подається Секретаріатом КМУ Урядовому уповноваженому з питань антикорупційної політики для проведення в установленому порядку антикорупційної експертизи. За результатами даної експертизи проект може бути визнаний таким, що не містить корупціогенних чинників або таким, що дані чинники містить. В останньому випадку він повертається головному розробнику для доопрацювання.

Четверта стадія – прийняття рішення. Розглянутий на засіданні урядового комітету та завізований його головою проект акта включається до порядку денного чергового засідання КМУ. До проекту акта, крім матеріалів, поданих головним розробником, та експертного висновку Секретаріату КМУ додаються витяг з протоколу засідання урядового комітету і довідка про розбіжності щодо проекту акта, якщо вони залишилися неврегульованими після розгляду урядовим комітетом, а також висновок антикорупційної експертизи проекту акта (у разі її проведення). Постанови та розпорядження КМУ приймаються більшістю голосів від посадового складу КМУ. Якщо проект рішення дістав підтримку рівно половини посадового складу КМУ і за цей проект проголосував Прем'єр-міністр України, рішення вважається прийнятим. Прийняті акти КМУ Прем'єр-міністр підписує в день проведення засідання. Акт, прийнятий КМУ з поправками, оформляється у триденний строк.

П'ята стадія – оприлюднення/набрання чинності/доведення до виконавців. Постанова КМУ набирає чинності з дня її офіційного опублікування, якщо інше не передбачено самою постановою, але не раніше дня її опублікування. Постанови КМУ публікуються в офіційних виданнях – “Офіційному віснику України” та газеті “Урядовий кур'єр”, а також оприлюднюються шляхом їх розміщення на офіційному веб-сайті КМУ. Постанови КМУ або їх окремі положення, що містять інформацію з обмеженим доступом (з грифом “Таємно”, “Цілком таємно”, “Особливої важливості” або “Для службового користування”), не підлягають опублікуванню і набирають чинності з моменту їх доведення в установленому порядку до виконавців, якщо самими постановами не встановлено пізніший строк набрання ними чинності. Розпорядження КМУ набирає чинності з моменту його прийняття, якщо самим розпорядженням не встановлено пізніший строк набрання ним чинності.

Акт КМУ може бути скасований Президентом України (п. 16, ч. 1, ст. 106), оскаржений у порядку адміністративного чи господарського судочинства, а також визнаний Конституційним Судом України неконституційним повністю чи в окремій частині.

Плахотнюк Н.Г.

ПОСТІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО – стадія суспільного розвитку, що приходить на зміну державно-монополістичному індустріальному суспільству. Найвідомішими представниками теорії постіндустріального суспільства є З.Бжезинський, Д.Белл, Г.Кан, А.Тоффлер, Ж.Фурастьє, А.Турен. До основних чинників, що визначили перехід від індустріального суспільства до постіндустріального, відносять: перевагу сфери послуг над сферою виробництва; зміни в соціальній структурі суспільства (класовий поділ поступається місцем професіоналізмові); переміщення центрів знань, що справляють вирішальний вплив на стратегію розвитку суспільства, до університетів; створення нових інтелектуальних технологій (наприклад Інтернет), запровадження планування й контролю технологічних змін.

Сам термін “**П.с.**” вперше був застосований на початку ХХ ст. анархістами, які вважали, що майбутнє суспільство повинно знищити

індустріальний лад. Особливо широко в той час використовував його А.Пенті, представник однієї з галузей англійського соціалістичного руху. Друге життя цьому поняттю дали соціологи, які досліджували скорочення робочого часу в умовах післявоєнного економічного буму. У 1958 р. американський соціолог Д.Рісмен виніс термін “**П.с.**” у заголовок своєї статті, яка стала завдяки цьому воістину історичною.

Теорія **П.с.** з'явилася в результаті синтезу різних підходів до оцінки динаміки стану і розвитку суспільства. В 60-ті рр. ХХ ст. відбулося поширення поняття про постіндустріалізм й осмислення того, що технологічні чинники розвитку починають переважувати над політичними та соціальними. До початку 70-х рр. ХХ ст. постіндустріальна проблематика стала однією з провідних у соціальній філософії.

Багато дослідників вважали, що ця нова глобальна методологічна парадигма здатна надати істотний імпульс суспільним наукам. Становлення теорії постіндустріального суспільства в її сучасному вигляді пов'язане з ім'ям Д.Белла, віце-президента американської академії мистецтв і наук, професора соціології Колумбійського та Гарвардського університетів. У 1962 р. він написав велику аналітичну доповідь “Постіндустріальне суспільство: гіпотетичний погляд на Сполучені Штати в 1985 році й далі”, що стала першою роботою, цілком присвяченою означеній проблемі. У 1965 р. він очолив створену в США футурологічну комісію. Прогнози до 2000 р., сформульовані комісією, були оприлюднені в журналі “Дедалус” і спеціальному збірнику, де концепція постіндустріального суспільства була представлена як базова для вивчення перспектив розвитку суспільного прогресу. У передмові до збірника, що містить результати роботи футурологічної комісії, Д.Белл стверджував, що завдяки масовому перетворенню машинної технології на інтелектуальну відбуваються зміни і в американській політичній системі. Із цими процесами пов'язані й тенденції перетворення економічної системи індустріалізму на економічну систему постіндустріального суспільства, де центр ваги переміщується у сферу послуг, а джерела новаторства зосереджуються в інтелектуальних інститутах, переважно в університетах і науково-дослідних установах, а не в колишніх

індустріальних корпораціях. Усі ці зрушення й тенденції, на думку Д.Белла, перетворюють університети на “стражів” суспільства, які відстоюють необхідність управління не фінансовим, а “людським капіталом” і вирішують фундаментальні питання про ставлення нових технократичних форм прийняття рішень до політичних структур суспільства. В орбіту цих зрушень Д.Белл включав і більш активну участь громадян в управлінні, і зменшення залежності дітей від батьків. У міжнародному плані прогнозувалася актуалізація таких проблем, як подолання розриву між заможними і бідними країнами, що приведе світ у стан трансформації, наповнить його безліччю комунікацій, що сприяють відновленню традиційних соціальних принципів, структур, уявлень тощо. У сфері соціально-культурного життя Д.Белл констатував зростаючі розбіжності між культурою і соціальною структурою. Суспільство, на його думку, стає функціонально більш організованим, пристосованим до знання і панування комплексних наукових сил. Культура стає більш гедоністичною, вседозволяючою, експресивною, такою, що не вірить ні в авторитети, ні в запізнілі винагороди індустріального, орієнтованого на успіх технологічного світу.

Американські вчені, які працювали разом з Д.Беллом у футурологічній комісії, при виявленні тенденції розвитку суспільства фіксували увагу передусім на позаідеологічному просторі людського існування. Учасники комісії прогнозували появу засобів впливу на фізичний і психічний стани людей, пророкували тенденції, що зміцнюють ідеологічні забобони, – уявлення про людину як “острів у самому собі”, і пов’язані з ними внутрішньо різні форми антигромадського індивідуалізму. Відомий футуролог, директор Гудзонівського інституту Г.Канн, який брав участь у роботі цієї комісії, у співавторстві з Е.Вінером підготував доповідь, в якій прогнозується глобальне поширення “мистецтва, що відчувається”, орієнтованого не на ідейно-інтелектуальну змістовність, а на спонтанно-почуттєве ставлення індивідуумів до навколишнього середовища. Концептуальні положення “мистецтва, що відчувається” послужили основою для розробки концепції “мозаїчної культури” як протиположності “уніформованій гомогенній культурі”. У цьому контексті виникає образ

“глобального мегаполіса” – міста, в якому співіснують безліч культур і народностей, що затверджують право на незалежне приватне життя. Мозаїчна культура має тенденцію до глобального поширення не тільки завдяки засобам масової інформації, а й тому, що її базисом стають транснаціональні корпорації постіндустріального суспільства, яким Г.Канн і Б.Брюс-Бріггс призначають роль головної рушійної сили світової економіки, світової культури та суспільства.

Істотний внесок у розвиток доктрини постіндустріалізму зробив американський політолог З.Бжезинський, який виклав основні положення своєї футурологічної концепції у дослідженні “Між двох століть. Роль Америки в технотронному еру”. П.с., стверджує він, стає технотронним суспільством – суспільством, яке у культурних, психологічних, соціальних та економічних відносинах формується під впливом техніки й електроніки, особливо розвинутих у галузі комп’ютерів і комунікацій. Технотронна революція позначається на характері образного сприйняття дійсності, коли руйнуються традиційні зв’язки в родині й між поколіннями, громадське життя фрагментується, незважаючи на зростаючі тенденції до глобальної інтеграції. Цей парадокс, на думку З.Бжезинського, призводить до краху старих вірувань, пов’язаних з національними та ідеологічними спільнотами людей, формує нове глобальне бачення світу. За його поглядами, у той час, як наша безпосередня реальність фрагментується, глобальна реальність усе сильніше поглинає індивідуума, втягує його і навіть часом придушує. Очевидною безпосередньою причиною, що обговорювалася неодноразово, є комунікації. Зміни, викликані комунікаціями та комп’ютерами, сприяють зв’язаності суспільства, члени якого перебувають у безперервних і тісних слуховізуальних контактах, постійно взаємодіючи й співіснуючи у найбільш напружених соціальних випробуваннях, які можна легко підштовхнути до посилення особистого підключення до розв’язання досить віддалених проблем. Нове покоління не займається більше визначенням світу, спираючись виключно на читання, а випробовує й відчуває світ компенсаторно, за допомогою слуховізуальних комунікацій. Технотронна революція має не локально-територіальний, а гло-

бальний характер, поступово охоплюючи весь світ.

Новий етап у розвитку концепції постіндустріалізму пов'язується з виходом у 1973 р. книги Д.Белла "Прийдешнє постіндустріальне суспільство", що ще більше підсилила інтерес до цієї проблематики й зумовила появу багатьох футурологічних концепцій у західній соціальній філософії 70-х рр. ХХ ст. Починаючи з цього періоду з'являється багато робіт, присвячених осмисленню історичного рубежу, на якому перебуває людство. Постіндустріальне суспільство визначається як суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від переважного виробництва товарів до надання послуг, проведення досліджень, організації системи освіти й підвищення якості життя; в якому клас технічних фахівців став основною професійною групою й, що найважливіше, в якому впровадження нововведень... усе більшою мірою стало залежати від досягнень теоретичного знання... Постіндустріальне суспільство... припускає виникнення нового класу, представники якого на політичному рівні виступають як консультанти, експерти або технократи.

Літ.: Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования : пер. с англ. / Д. Белл. – М. : Academia, 1999. – 956 с.; *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. ; за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка. – К. : Видво НАДУ, 2006; *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика* : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009. – 396 с.

Михненко А.М.

ПОСТМОДЕРНІЗМ – термін, що характеризує постнекласичний комплекс стилів типу філософування (класичний доби модерну було замінено на постнекласичний доби постмодерну), який позначає структурні явища світу у другій половині ХХ ст., що вплинули на всі сфери суспільного життя.

Термін "П." є своєрідним методологічним прийомом, за допомогою якого фіксується ментальна специфіка розвитку суспільства, науки та культури у ХХ ст. і являє собою своєрідну реакцію на кризу модерністської ідеології. П. символізував відхід від екстремізму, нігілізму, неоавангардизму та повернення до традиційних стилів в архітектурі,

які все більше набувала комунікативного значення. П. розглядається як окрема доба, яка прийшла на зміну Новому часу, однією із характерних рис якої є віра у прогрес та всемогутність людського розуму, зміна таких ціннісних установок позначає новий постмодерний проект розвитку світу. Втрата ціннісних установок та орієнтирів має позитивний характер – "вічні цінності – це тоталітарні та параноїдальні ідефікси, які перешкоджають реалізації творчості людини" (Ж.Делез). Саме тому ідеалом П. виступає "хаос"- "хаосмос" первинний стан неупорядкованості, адже у світі діє два визначальних принципи: шизоїдне начало творчого становлення та параноїдальне начало, яке пригальмовує порядок. Важливим принципом П. є деконструкція (зміна смислового навантаження ідеологічних конструкцій), що проникає у всі сфери суспільного життя, за умови якщо там проступають будь-які стани впорядкування явищ. Цей принцип пронизує всі філософські концепції П. – не існує єдиної логічної узгодженості між концепціями, філософський дискурс представлений будь-яким вченим мав право на існування. Важливим критерієм П. філософії виступало узагальнення та осмислення накопиченого історичного, соціального, культурного та наукового досвіду. У такий спосіб П. заперечував традиційні устої повсякденної реальності.

Сам термін "П." розроблений Р.Панвіцом у праці "Криза європейської культури" (1914), пізніше Ф.де Оніс у праці "Антологія іспанської та латиноамериканської поезії" (1934) використав його для оцінки модернізму, А.Тойнбі у праці "Осягнення історії" (1947) за допомогою поняття П. охарактеризував кінець західного панування в релігії та культурі. Найбільшої популярності поняття П. набуло в 70-х рр. ХХ ст. Х.Кокс використав поняття "постмодерністська теологія" для характеристики релігійної свідомості того часу. Особливу популярність термін П. набув завдяки праці Ч.Дженкса "Мова архітектури постмодернізму" для позначення ультрамодерністських літературних експериментів.

Основні концепції П. Більшість концепцій П. характеризують його як: 1) результат політики та ідеології неоконсерватизму (Ю.Хабермас, Д.Белл); 2) естетичний еklektизм та фетишизація предметів (З.Бауман); механізм

зміни однієї культурної доби іншою (У.Еко); загальний культурний елемент другої половини ХХ ст., в основі якого лежить специфічна парадигмальна установка на сприйняття світу у формі хаосу “постмодерністська чутливість” (Ж.-Ф.Ліотар); самостійний напрям у мистецтві, який символізує собою відповідний художній стиль, який вступає у суперечність із модернізмом (Г.Хоффман); переоцінка постулатів модернізму (Х.Латена). Становлення **П.** відбувається у 60-70 рр. ХХ ст. в результаті чого сформувалось його три основних проблемних аспекти: Бог (Ніцше), автор (Барт), людина (гуманність). Характерною особливістю **П.** є трансгресія – перехід до нових ідеологій на сучасному етапі, однією із яких виступала культурна новація (прилаштування культурних традицій до нових життєвих обставин, нових технологій презентації та нових стереотипів сприйняття (Б.Гройс).

Початком занепаду **П.** вважається 1969 р. коли виходить у світ праця Л.Філдера “Перетинайте кордон, засипайте рови”, у якій стверджується, що у **П.** не має нічого нового (Гройс), він позбавлений будь-якого сенсу, його культура, мистецтво носять виключно афірмативний характер, а тому він як “будівельний матеріал”, який використовує на працювання попередників (переважно мислителів доби Нового часу). За **П.** залишається єдина цінність – “поєднання минулого культури з її майбутнім” (Ф.Ніцше).

Літ.: Эко У. Заметки на полях “Имени розы” / У. Эко. – М.: 2000; *Брайнин-Пассек В.* О постмодернизме, кризисе восприятия и новой классике / В. Брайнин-Пассек. – Санкт-Пет., 2002; *Лиотар Ж. Ф.* Состояние постмодерна / Ж. Ф. Лиотар ; пер. с фр. Н. А. Шмако. – СПб.: Алетейя, 1998; *Ильин И. П.* Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа И. П. Ильин. – М.: Интрада, 1998; *Сокал А.* Интеллектуальные уловки. Критика философии постмодерна / А. Сокал, Ж. Брикмон ; пер. с англ. А. Костиковой, Д. Кралечкина ; предисловие С. П. Капицы. – М.: Дом интеллект. кн., 2002. – 248 с.

Князєв В.М., Войтович Р.В.

ПОТРЕБИ – певні внутрішні спонукальні мотиви діяльності людей.

Давньогрецький філософ Платон розглядав **П.** як силу, що створює спільні поселення людей, державу і все суспільство.

Зростання і вдосконалення **П.** упродовж існування людської цивілізації свідчить про

дію закону зростання потреб, який виражає внутрішньонеобхідні, сутнісні і сталі зв'язки між виробництвом і особистим споживанням, **П.** і здібностями людей. Розвиток і задоволення **П.** залежить від типу і ступеня зрілості економічної системи.

Законом України “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії” від 5 жовтня 2000 р. визначається, що держава гарантує забезпечення основних **П.** громадян на рівні встановлених законом державних соціальних стандартів і нормативів. Органи та установи усіх гілок державної влади справляють регулюючий, організуючий і координуючий вплив на всі сфери життєдіяльності суспільства з метою задоволення його потреб. Ефективність державної політики залежить від адекватного визначення та оцінки потреб.

П. класифікуються за такими критеріями: за суб'єктами і способами задоволення розрізняють індивідуальні, колективні та суспільні **П.**; за об'єктами – матеріальні, соціальні й духовні; за ступенем задоволення – абсолютні, дійсні й платоспроможні; за значущістю – первинні і вторинні; за сферами діяльності – потреби у праці та у відпочинку. Існують різні класифікації **П.** – Дж.Бредшоу, А.Маслоу, К.Алдерфера, Ф.Герцберга.

Дж.Бредшоу розрізняє такі **П.**: 1) нормативна потреба (ці норми і стандарти визначаються і встановлюються професіоналами у вигляді абсолютних показників на конкретний момент; змінюються зі зміною в суспільстві технологій, знань та цінностей); 2) потреба, що відчувається (оцінюється за допомогою соціологічних досліджень; характеризується відносністю в часі); 3) виражена (визначена) потреба (нагальність потреби визначають на основі обліку людей, що мають таку потребу); 4) порівняльна (відносна) потреба (відносність потреб залежить від географічних, демографічних, професійних та інших відмінностей).

А.Маслоу згрупував **П.** у п'ять категорій і розташував їх у певній послідовності (ієрархії): 1) фізіологічні потреби (їжа, одяг, житло); 2) потреби безпеки (гарантія зайнятості, медичне обслуговування, особиста безпека); 3) потреби у соціальних контактах (спілкування з іншими людьми); 4) потреби поваги (почуття власної гідності, визнання, статусу); 5) потреби у самореалізації (відчуття особистого вдосконалення, реалізації потен-

ціалу). Названі потреби можна зобразити у вигляді піраміди, в основі якої – фізіологічні потреби.

Найвідоміша модифікація теорії Маслоу – теорія ЖВЗ К.Алдерфера. За цією теорією існують три рівні **П.**: Ж – життєві потреби (фізіологічні та потреби безпеки); В – потреби взаємин (пов’язані з міжособистісними стосунками); З – потреби зростання, поваги, самореалізації.

Основою програмної доповіді Міжнародної організації праці “Зайнятість, зростання і базові потреби” (1976) стала концепція базових **П.** Ця концепція передбачає формування соціально-економічної політики з урахуванням: 1) обов’язкового забезпечення мінімальних **П.** у харчуванні, одязі, житлі та побутовій техніці; 2) покращення суспільних послуг (забезпечення доброякісною питною водою, підтримка належного санітарного стану місць проживання, розвиток громадського транспорту, організація охорони здоров’я, створення умов для набуття освіти).

Літ.: Закон України про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>; Головатий М. Ф. Соціальна політика і соціальна робота / М. Ф. Головатий. – К. : Мауп, 2005; Економічна енциклопедія : у 3 т. – Т. 3. / С. В. Мочерний та ін. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2002; Лібанова Е. Ринок праці та соціальний захист : навч. посіб. із соц. політики / Е. Лібанова, О. Палій. – К. : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2004; Цветков В. В. Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика / В. В. Цветков. – К. : Вид-во “Юрид. думка”, 2007.

Мілева Т.С.

ПОШУКАЧ ПРИТУЛКУ – іноземець (громадянин іншої держави чи особа без громадянства), який звернувся до відповідних органів держави перебування із заявою про надання йому статусу біженця, тобто особа, яка має бути прийнята як біженець, визначається як особа, що шукає притулку.

Порядок порушення П.п. клопотання про надання статусу біженця в Україні. П.п., які мають намір набути статусу біженця і перетнули державний кордон України у порядку, встановленому законодавством України, повинні протягом п’яти робочих днів звернутися до відповідного органу міграційної служби із заявами про надання їм статусу біженця. Особи, які з наміром набути статусу біженця, намагалися незаконно перетну-

ти або незаконно перетнули державний кордон України, повинні протягом трьох робочих днів звернутися до відповідного органу міграційної служби через уповноваженого цього органу чи посадову особу Державної прикордонної служби України або органу внутрішніх справ із заявами про надання їм статусу біженця, а також надати посадовим особам Державної прикордонної служби України пояснення про причини спроби незаконно перетнути або незаконного перетинання державного кордону України. Якщо у таких осіб відсутні документи, які посвідчують особу, або такі документи є підробленими чи фальшивими, вони мають повідомити про цю обставину у заяві про надання статусу біженця, а також викласти причини зазначених ситуацій. Такі особи повинні бути направлені посадовими особами Державної прикордонної служби України до органу міграційної служби.

Якщо державний кордон України перетинає чи перетнула дитина, розлучена із сім’єю, і заявляє про намір набути статусу біженця або про це повідомили інші особи, які не є законними представниками неповнолітньої особи, посадові особи Державної прикордонної служби України повинні невідкладно повідомити про це орган міграційної служби й орган опіки і піклування. Орган міграційної служби разом з органом опіки і піклування зобов’язаний вжити заходів для тимчасового влаштування такої дитини у відповідний дитячий заклад або сім’ю.

П.п., які з наміром набути статусу біженця, намагалися незаконно перетнути або незаконно перетнули державний кордон України і перебувають на території України, звільняються від відповідальності за зазначені дії.

П.п., які не є громадянами України та на законних підставах тимчасово перебувають на території України і під час такого перебування в країні їх громадянської належності чи постійного проживання виникли умови, внаслідок яких вони не можуть повернутися до країни свого походження і мають намір набути в Україні статусу біженця, повинні звернутися до відповідного органу міграційної служби із заявами про надання їм статусу біженця до закінчення строку дії дозволу на перебування в Україні.

Заяви про надання статусу біженця, подані **П.п.** з порушенням встановленого порядку, приймаються до розгляду з письмового до-

зволу керівника органу міграційної служби, якщо особа не могла з поважних причин (хвороба заявника або членів його сім'ї, ситуації надзвичайного стану на території України, затримання заявника у випадках, необхідних для встановлення особи, тощо) звернутися з такою заявою у встановленому порядку.

Орган міграційної служби може прийняти рішення про відмову у прийнятті заяви про надання статусу біженця у разі відсутності поважних причин для порушення встановленого порядку подання заяви. Про прийняття такого рішення орган міграційної служби повідомляє особу письмово із зазначенням причин відмови.

До заяви про надання статусу біженця мають бути додані документи, що засвідчують особу заявника, а також такі, які можуть слугувати доказом наявності умов набуття статусу біженця. Із собою слід взяти всі документи, які можуть підтвердити вашу особистість і особистості членів вашої сім'ї, свідоцтва про народження дітей, яким ще не виповнилося 16 років, свідоцтво про шлюб, посвідчення пенсіонера чи інваліда, тобто все, що підтверджує відомості, які ви повідомляєте міграційній службі, і що, на ваш погляд, допоможе прихильному ставленню до вашого клопотання.

П.п., якому виповнилося вісімнадцять років, подає заяву та заповнює анкету, де викладає основні відомості про себе та обставини, що змусили його залишити країну походження. Відомості про дітей, які не досягли вісімнадцятирічного віку, наводяться в анкеті одного із законних представників неповнолітньої особи.

Заява про надання статусу біженця дитині, розлученій із сім'єю, подається одним з її законних представників.

Заява про надання статусу біженця неієздатному **П.п.** подається його опікуном, про що орган міграційної служби робить на заяві відповідний запис.

Якщо заявник не може особисто скласти заяву через неписьменність або фізичні вади, заява на його прохання складається іншою особою, про що орган міграційної служби робить на заяві відповідний запис.

Відомості, що подаються заявником, є конфіденційною інформацією.

За даними незалежних експертів, за своїм соціальним статусом **П.п.**, які прибувають

до України, – це здебільшого малоосвічені або зовсім без будь-якої освіти особи, вихідці з відсталих аграрних регіонів Південно-Східної Азії, Близького та Середнього Сходу, Центральної й Південної Африки, у низці випадків – кримінальні елементи, носії інфекційно небезпечних хвороб. Основна мета перебування багатьох з них у столиці – пошук шляхів подальшої імміграції в економічно розвинуті країни Західної Європи, “діяльність” у сфері тіньової економіки та організованої злочинності, у тому числі в таких особливо небезпечних її сферах, як торгівля наркотиками і контрабанда людей. Більшість **П.п.** не володіють ні українською, ні російською мовами, не мають жодної професії або спеціальності, стабільних джерел існування. Прибувши в Україну, вони потрапляють у незнайомий етнос, незвичне соціокультурне середовище, яке за своїм життєвим укладом відмінне, а часом й протилежне їх віковим традиціям, що є серйозною перепорою на шляху до їх адаптації та інтеграції в нове суспільство в європейському розумінні цього слова.

Літ.: *Анісімова Т.* Забезпечення прав біженців та шукачів притулку в Україні / Т. С. Анісімова, В. М. Стеценко. – Донецьк : Норд-Прес, 2004. – 82 с.; *Новік В.* Державна політика і регулювання імміграційних процесів в Україні / Володимир Новік. – К. : Компанія ВАЕУ, 1999. – 216 с.; *Закон України про біженців* / Верхов. Рада України. – К. : Парлам. вид-во, 2006. – 29 с.; *Малиновська О. А.* Біженці у світі та в Україні: моделі вирішення проблеми / О. А. Малиновська. – К. : Генеза, 2003. – 288 с.; *Міграційні процеси у сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: енциклопедія* / упоряд. Ю. Римаренко ; за ред. Ю. Римаренка. – К. : Довіра, 1998. – 912 с.; *Посібник для біженців та шукачів притулку* / упоряд. В. О. Новік. – Ужгород: Патент, 2004. – 96 с.; *Тиндик Н.* Біженці: невід'ємний елемент сучасного світового міграційного процесу: монографія / Н. П. Тиндик. – Львів : ЛьвДУВС, 2007. – 608 с.

Новік В. О.

ПРАВЛЯЧА ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА (від лат. “electus” – обраний і французького “elite” – відбірне, краще) – група осіб, яка займає провідне або керівне становище в певній галузі людської діяльності (політичній, управлінській, військовій, економічній, бізнесовій, науковій, культурній тощо) та наділена особливими якостями. Синонімами терміна “еліта” в суспільно-політичних науках та дер-

жавному управлінні є “правляча верхівка”, “правлячий прошарок”, “правлячі кола”.

Починаючи з XVII ст., термін еліта використовувався для позначення товарів найвищої якості. У XVIII ст. термін почали вживати для характеристики кращих військових частин та вищої знаті.

У сфері суспільно-політичних наук цей термін вперше трапляється на межі XIX-XX ст. у наукових працях французького дослідника Ж.Сореля та італійського ученого В.Парето. За визначенням В.Парето, еліта – це люди, які отримали найвищий індекс у сфері своєї діяльності. Серед інших дослідників визначення еліти далеко не однозначне: найбільш активні з політичного погляду особистості, що зорієнтовані на владу, тобто організована меншість суспільства, правлячий клас (Моска); особи, що інтелектуально чи морально стоять над масою, мають розвинене почуття відповідальності (Ортега-і-Гассет); люди, наділені владою (А.Етціоні); лідери, які мають формальну владу в організаціях та інститутах, що визначають правила суспільного життя (Т.Дай); творча меншість суспільства, що постає на протигагу нетворчій більшості (А.Дж.Тойнбі); меншість, що здійснює найбільш важливі функції у суспільстві (А.Келлер); люди, які мають у суспільстві найвищий престиж, статус та багатство (Г.Ласуел); особистості, які професійно керують справами суспільства і врегульовують конфлікти (Дж.Сарторі); меншість, що посідає найвищі позиції у системі ключових соціальних інститутів (Р.Міллс); провідні представники різних соціальних груп – професійних, етнічних, локальних (Ж.Боден); активна та авторитетна аристократія, необхідна для організації пасивної меншості (В.Липинський); невеликі групи осіб, що посідають провідне місце в політичному, економічному, культурному житті суспільства (теорія елітного плюралізму); найбільш кваліфіковані спеціалісти, менеджери та вищі службовці у системі бюрократичного управління (теорія технологічного детермінізму).

У XX ст. поняття еліти міцно увійшло до соціологічних і політологічних словників, незважаючи на те, що воно має дискусійний характер (на думку деяких науковців, може бути принизливим для інших категорій населення і суперечить ідеалам демократії).

У радянській науковій літературі правляча верхівка, до якої належав вищий чиновниць-

кий апарат та адміністрація, позначалася терміном “бюрократія”. Термін еліта вперше згадується в другій половині 50-х рр. XX ст., де він спочатку використовувався переважно для критики еліти в капіталістичних країнах. Пізніше, у 80-ті рр. елітою називають вищих партійних чиновників, урядовців, військовослужбовців, провідних науковців, частину радянської інтелігенції, що була задіяна у керівній управлінській роботі. Розглядаючи еліти в галузі державного управління, сучасні науковці виділяють: еліту політичну, еліту ідеологічну, еліту адміністративну, еліту військову.

Еліта політична – група осіб, яка має доступ до інструментів влади та справляє вплив або безпосередньо бере участь у прийнятті політичних рішень на державному рівні. До політичної еліти належать керівники держав, члени урядів, депутати законодавчих органів.

Еліта адміністративна – державні службовці, які займають вищі керівні посади (I-II категорії), їх роль і вплив зумовлюється участю в процесі підготовки і реалізації важливих політичних рішень. Адміністративна еліта може бути складовою частиною політичної.

Еліта ідеологічна – видатні діячі культури, науки, представники мас-медіа, які справляють політико-пропагандистський, ідеологічний вплив та формують ідеологію суспільства і свідомість мас.

Еліта військова – генералітет і вищий офіцерський склад. Вплив на владу визначається концентрацією в руках військової еліти значної кількості засобів знищення і людей, готових за першим наказом їх використати, а також рівнем мілітаризму самого суспільства.

Еліта економічна – група осіб, в руках якої сконцентровано великий капітал (великі власники, олігархи, провідні менеджери фінансово-промислових корпорацій тощо). Економічна еліта контролює головні економічні ресурси суспільства та виступає найбільш відчутною групою тиску на владу, використовуючи для цього безпосередні контакти з політиками (гроші, спрямовані на фінансування партій і виборчих компаній) та впливаючи на них через підконтрольні їм ЗМІ. Сучасні науковці визначають еліту як верству суспільства, що володіє певним панівним становищем у суспільстві в цілому або у певних його сферах; правом і можливостями приймати (або безпосередньо впли-

вати на процес прийняття) політичні або управлінські рішення й організувати їх виконання.

Літ.: Ашин Г. К. Элитология : монография / Г. К. Ашин. – М. : МГИМО, 2010. – 600 с.; Крюков О. Основні підходи до трактування політичної еліти в історії політичної думки / О. Крюков // Формування і оновлення політико-управлінської еліти в сучасній Україні : зб. наук. пр. / за заг. ред. М. І. Пірен. – К. : НАДУ, 2005. – С. 9-32; Мандзій Л. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : [б. в.], 2008. – Вип. ХХІІІ : Політична еліта в історії України. – С. 50–61; Український Радянський Енциклопедичний Словник : у 3 т. / за ред. М. Бажана. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986-1987.

Гошовська В. А.

ПРАВОВА ДЕРЖАВА – держава, в якій юридичними засобами (конституція, закони, суди тощо) забезпечено максимальну реалізацію основних прав і свобод людини. Поняття **П.д.** розробляли Т. Гоббс, Й. Фіхте, Г. Гегель, Б. Кістяківський та ін. Згідно із сучасною концепцією **П.д.**, останній мають бути властиві певні загальні ознаки як соціально-змістового (матеріального), так і формального характеру. Серед них такі: 1) закріплення в конституції та інших законах основних прав людини; 2) панування в суспільному й державному житті законів, які виражають волю більшості або всього населення країни, втілюючи при цьому основні загальнолюдські цінності та ідеали; 3) врегулювання відносин між особою й державою на основі підходу, принципу “особі дозволено чинити все, що прямо не заборонено законом”; 4) взаємовідповідальність особи і держави; 5) притаманність усім громадянам високої правової культури; 6) чіткий розподіл функціональних повноважень держави між різними органами влади на основі підпорядкування саме закону як волевиявленню народу; 7) юридична захищеність особи, тобто наявність розвинених та ефективних процедурно-юридичних засобів (механізмів) для вільного здійснення, охорони та захисту основних прав людини; 8) високий авторитет у суспільному і державному житті судових органів як вирішальної, надійної юридичної гарантії прав людини; 9) обов’язкове дотримання законів і підзаконних нормативних актів усіма учасниками суспільного життя, насамперед державними та громадськими органами (здійснення

принципу законності). **П.д.** регламентує основні свободи людини, тобто встановлює правила, механізми їх реалізації. Порушення останніх має каратися правовими засобами й громадською думкою.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. – К. : Вид-во НАДУ, 2006.

Ковбасюк Ю. В., Михненко А. М.

ПРАВОВА КУЛЬТУРА у широкому розумінні – це суспільно-правовий феномен, який включає в себе найсуттєвіші результати сукупного правового досвіду суспільства, насамперед право і правосвідомість, правову діяльність і правовідносини, законність і правопорядок та відображає якісний рівень розвитку правового буття. У вузькому розумінні **П.к.** є системою духовно-правових цінностей – правових знань, переконань, уявлень, світоглядно-правових орієнтацій, що відображаються в правовій свідомості людей і органічно поєднані з їх соціально-правовою активністю щодо освоєння та творення суспільно-правового буття.

П.к. як система правових цінностей, що перебуває в процесі розвитку, передбачає високу якість правотворчості, зокрема законотвірчої діяльності, всіх правових відносин, функціонування правових інститутів, усіх компонентів правової діяльності, оволодіння особистістю правом. **П.к.** людини, суспільства як соціальне явище і різновид суспільної культури є передумовою і творчою засадою, з одного боку, правового стану соціуму, ціннісним зрізом правової дійсності, з другого – надзвичайно важливою загальнолюдською та гуманістичною цінністю, складовою правової держави, цілісною соціальною системою.

П.к. як суспільний феномен має системну природу і як різновид соціальної системи є цілісним соціальним утворенням, основним елементом якого є люди, їх взаємозв’язки та взаємовідносини у сфері правового буття, правової дійсності. Структура системи **П.к.** як певний тип зв’язків між її елементами включає в себе право, правосвідомість, правову діяльність, правовідносини, законність, правопорядок. Зазначені елементи структури правової культури свідчать, що вона належить до складних соціальних систем, оскільки включає в себе елементи різних типів

(право, правова свідомість тощо), що характеризуються різними взаємозв'язками між собою. Характерною рисою **П.к.** як системи є особливим чином організований процес взаємозв'язку складових правового буття, насамперед права та культури, права і правової свідомості. Право є структурною складовою культури. Культура як сукупність досягнень людства, накопичених у процесі історичного розвитку, включає насамперед таку складову правового буття, правової дійсності як правову діяльність людини в правовому просторі. Це означає, що кожна культура (у широкому розумінні) включає в себе зазначені аспекти правового буття, таку важливу форму культури, як **П.к.**, і навпаки, правове буття характеризується своєю культурою, зокрема правовою.

П.к. як загальний спосіб існування людини у сфері правового буття, її об'єктивований результат, сукупність насамперед конструктивних складових правової дійсності й передусім діяльності людини є важливою характеристикою тієї чи іншої правової системи, критерієм, що має застосовуватись при групуванні правових культур у правові сім'ї. Не випадково більшість дослідників, праці яких присвячені характеристиці критеріїв класифікації правових систем і порівняльного права взагалі, зосереджують увагу на тих чи інших аспектах правового буття, що мають відношення до **П.к.** людини й суспільства.

П.к. є результатом різноманітного правового досвіду суспільного життя. Правовий досвід є об'єктиваним результатом діяльності суб'єкта з освоєння правової дійсності, сукупністю практично набутих ним знань, умінь, навичок, звичаїв, традицій, норм у сфері суспільно-правового буття. Освоєння людиною світу правової дійсності, духовно-правових цінностей здійснюється на основі практично-духовного досвіду. Правовий розвиток суспільства відбувається на основі освоєння набутого попередниками суспільно-правового досвіду. У правовому досвіді відображається суспільна природа діяльності людини з осягнення змісту права, моралі, юридичної системи суспільства. Досвід становить основу правових знань людини, способів і форм її культурної діяльності. **П.к.** передбачає критичне ставлення до набутого правового досвіду, заперечення консервативних, віджилих деструктивних способів і

форм, суспільно-правового досвіду і закріплення в соціально-правовій пам'яті тих його засад, які сприяють правовому прогресу. Взаємозв'язок правової культури і суспільно-правового досвіду полягає в тому, що така культура включає в себе досвід і не можлива без нього. Разом з тим функціонування і розвиток **П.к.** передбачає осмислення та врахування напрацьованого історичною практикою та набутого правового досвіду людства. Зазначене означає, що функціональний потенціал **П.к.** і правового досвіду фактично збігаються.

П.к. формується і розвивається завдяки існуванню, осягненню, творенню, збагаченню правових цінностей, ціннісно-нормативної функції. Культура, право і цінності – взаємопов'язані і взаємодоповнюючі елементи. Аксіологічний вимір правової культури тісно пов'язаний із ціннісно-нормативною сферою людини, її духовним світом. Ціннісно-нормативний потенціал **П.к.** реалізується шляхом оцінного осягнення людиною суспільно-правової дійсності. У мірі розвитку **П.к.**, зокрема правової свідомості, ціннісно-нормативна складова такої культури особистості все більше функціонує в режимі саморегуляції, вона стає все усвідомленішою, незалежною від зовнішніх чинників. Зазначене свідчить про суттєвий аксіологічний потенціал **П.к.** як ціннісно-нормативної системи, її здатність формувати, утверджувати ту сутнісну складову ціннісної орієнтації особистості, яка відображає найпріоритетніші сторони суспільно-правового буття – свободи, справедливості, верховенства права, віри людей у нього, його гарантованості. Теоретико-методологічний аналіз **П.к.** передбачає дослідження її в контексті єдності в ній національного і загальнолюдського. У сучасних умовах, коли більшість країн світу тяжіє до побудови правової держави, коли відбувається уніфікація законодавства, важливо, щоб їх національні правові системи, правові культури все більше наповнювались загальнолюдськими правовими цінностями, зокрема цінностями “класичних” правових систем, правових сімей, вбирали в себе синтезовану державно-правову матерію, що ґрунтується на узагальненому правовому досвіді людства. У сучасних умовах прослідковується тенденція до інтенсивного зближення правових систем, правових культур світу. В основі цього процесу лежить як

єдність національних особливостей **П.к.** країни, так і загальнолюдські правові цінності, зокрема обов'язкові для всіх національних правових систем норми міжнародного права. У цьому контексті зміст **П.к.** України має бути адаптований до принципів і норм міжнародного права як концентрованого згустка, квінтесенції **П.к.** світового співтовариства. Це зумовлено тим, що будь-яка національна правова система, національне право тісно взаємопов'язані зі світовим правовим простором, сучасними світовими інтеграційними процесами, у тому числі у сфері правового буття. Усе це суттєво посилює інтегративні функції **П.к.**, покликаної узагальнювати правовий досвід функціонування різних правових систем світового співтовариства, сприяти перетворенню найбільш цінного в них в органічну складову національних правових систем, власне **П.к.** Функціонування та розвиток **П.к.** ґрунтується на специфічно-юридичних особливостях національного права та світовому правовому досвіді, загальній панорамі світового правового простору, функціонуванні багатовимірних правових систем світу. Збагачення змісту **П.к.** передбачає органічний розвиток усіх складових правового простору – таких його основних масивів, як національні правові системи, правові сім'ї, групи правових систем. **П.к.** конкретної країни, її національної системи (яких у світі нараховується близько двохсот) збагачується на основі сукупного правового досвіду, загальносвітового правового масиву, правових систем та сімей, а останній, у свою чергу, не може повноцінно розвиватись, не вбираючи в себе все найбільш цінне із національного правового досвіду, національних правових культур, правокультурної самобутності народу, нації. У цьому полягає сутність складного, суперечливого процесу розвитку глобальної **П.к.** як складової прогресу світової культури, джерело формування, накопичення правових цінностей світового співтовариства, правового розвитку в цілому.

Сучасний світовий суспільно-правовий розвиток, динамізм функціонування **П.к.** зумовлює необхідність утвердження в українському суспільстві його нової парадигми. Нова парадигма **П.к.** має бути культурою глибокої духовності, в основі якої лежать засади людиноцентричності, людинотворчості, гуманістичного права, свободи особистості,

яка передбачає багатогранні способи і форми плюралістичного самоствердження людини в процесі освоєння і творення суспільно-правового буття. **П.к.** повинна стати насамперед культурою правового мислення, сучасного юридичного світогляду, системою правових ціннісних орієнтацій, культурою умов і змісту суспільно-правового буття, чинником забезпечення свободи та правової захищеності людини. Така культура має перш за все спрямовуватись на визнання і утвердження пріоритетної ролі природних прав людини в розвитку особистості, суспільства і держави, “права на індивідуальність”. Така культура має концентрувати всю правову політику навколо людини, людських цінностей і інтересів, коли на практиці втілюються ідеали людиноцентристського типу **П.к.**, в основі якої лежить індивідуальна, творча свобода. **П.к.** має сприяти тому, щоб у комплексі багатогранності суспільно-правових проблем життєдіяльності суспільства правова політика була насамперед спрямована на створення умов для реалізації індивідуальної правової свободи особистості, її правомірну діяльність, збагачення основоположних правових, моральних і духовних принципів. Важливою умовою реалізації цінностей нової парадигми **П.к.** є спроможність держави створювати реальні умови для реалізації прав і свобод людини, визнавати самоцінність людини як суб'єкта суспільно-правових відносин, її правового статусу і суверенітету.

Розвиток **П.к.** українського суспільства значною мірою пов'язаний із визначенням Україною свого місця у світовому геоправовому просторі, загальною логікою розвитку правового буття, усіх сфер суспільного життя. Динамізм розвитку **П.к.** є важливою передумовою як формування правової держави, правового розвитку особистості, правового поступу взагалі, так і глибинних трансформаційних перетворень, що відбуваються в Україні, загального прогресу суспільства.

Літ.: *Взаємозв'язок правової культури і соціального буття в процесі суспільної трансформації* // Право України. – 2004. – № 1; *Правова культура: сутність, стан та шляхи розвитку* // Зб. наук. пр. УАДУ. – К. : Вид-во УАДУ, 2000. – Вип.1; *Правова культура як система духовних цінностей* // Зб. наук. пр. УАДУ. – К. : Вид-во УАДУ, 2001. – Вип. 2; *Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства* : монографія / за ред. проф. Ю. П. Битяка, доц. І. В. Яковюка. – Х. : Право,

2007; Семитко А. П. Правовая культура общества: сущность, противоречия, процесс / А. П. Семитко. – Свердловск: Изд. Уральск. ун-та. – 1990; Скакун О. Ф. Теория держави і права (Енциклопедичний курс): підручник / О. Ф. Скакун. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х.: Еспада, 2009; Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К.: Юрінком Інтер, 2008; Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: “Укр. енцикл.”, 2003. – Т. 5.

Скуратівський А.В., Скуратівський В.А.

ПРАВОВА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ – політика держави, спрямована на забезпечення прав і свобод громадян, законності та правопорядку в суспільних відносинах.

По суті, **П.п.У.** – це процес формування і здійснення за допомогою правових засобів, заснованих на праві ідей, цілей, принципів, програм, заходів щодо реалізації державної влади у різних сферах життєдіяльності суспільства.

Метою **П.п.У.** є побудова демократичної, соціальної, правової держави, сприяння досягненню громадянської злагоди в суспільстві на основі утвердження й забезпечення законних прав і свобод людини.

Зміст **П.п.У.** пов’язаний з цілеспрямованим, вибором пріоритетів, формуванням моделей розвитку правової системи, правового розвитку держави та суспільства в цілому відповідно до об’єктивних потреб соціального прогресу та суб’єктивних інтересів володарюючих сил, суперечностей між першими й другими.

Залежно від спрямованості діяльності органів державної влади можна виокремити три напрями реалізації суб’єктами **П.п.У.**, а саме:

1) формування вітчизняного правового поля; 2) реалізація національних інтересів за умов дотримання вимог чинного законодавства; 3) формування правової культури та правосвідомості громадян.

Формування правового поля (правотворчість) – процес пізнання правових потреб суспільства і держави, її громадян, формування та прийняття на основі набутих знань правових актів уповноваженими суб’єктами в межах відповідних процедур. Насамперед, це форма владної діяльності держави, спрямованої на створення законів та інших нормативно-правових актів, за допомогою яких у чинній юридичній системі запроваджу-

ються, змінюються чи скасовуються правові норми.

Правотворчість обумовлює процес формування внутрішньоузгодженого національного правового поля, яке визначає форми, методи та межі регулятивної діяльності органів виконавчої влади.

Реалізація вимог чинного законодавства передбачає практичну діяльність уповноважених органів державної влади, спрямовану на забезпечення виконання вимог законодавчих та інших нормативно-правових актів. Найважливішими складовими цього напрямку державної правової політики є правоохоронна, судова та контрольно-ревізійна діяльність.

Формування правової культури та правосвідомості громадян як напрям реалізації **П.п.У.** полягає у здійсненні цілеспрямованого впливу на різні соціальні верстви населення з метою підвищення їх правосвідомості та правової культури, доведенні до їх відома офіційних поглядів з питань згаданої політики.

Концептуально **П.п.У.** можна розглядати як засіб легітимізації внутрішньої та зовнішньої політики, особливу форму досягнення органами влади офіційно проголошених політичних цілей. Така політика має ґрунтуватись на положеннях і нормах Конституції України, а також загально визначених принципах міжнародного права, передбачає дотримання державою основоположних прав і свобод людини та громадянина, захист яких фактично набув наддержавного характеру.

Основою формування та реалізації **П.п.У.** є низка принципів як відправних положень правової дії, а саме: 1) соціальна обумовленість; 2) наукова обґрунтованість; 3) стійкість і передбачуваність; 4) легітимність та демократичний характер; 5) гуманність і моральні засади; 6) справедливість; 7) гласність; 8) поєднання інтересів особистості та держави; 9) пріоритетність прав людини як найвищої соціальної цінності; 10) відповідність основним положенням законодавства Європейського Союзу та міжнародного права. Основними суб’єктами **П.п.У.** є Верховна Рада, Президент України та Кабінет Міністрів України, які уповноважені визначати правові методи формування, реалізації та забезпечення основних напрямів суспільного розвитку, а також розв’язувати соціально-економічні та суспільно-політичні проблеми в загальнонаціональному вимірі.

Ядром формування **П.п.У.** є Верховна Рада України як єдиний законодавчий орган держави. Проте формування **П.п.У.** здійснюється також за активної участі Президента та Уряду, які за Конституцією України належать до числа суб'єктів законодавчої ініціативи, а Президенту, крім того, надано право вето. До того ж своєю правотворчою діяльністю (видання указів, постанов та інших нормативно-правових актів) останні створюють передумови для підвищення ефективності законодавчої діяльності парламенту.

Так, відповідно до Конституції Президент України може видавати укази, які є обов'язковими до виконання на території України. Якщо та чи інша галузь суспільних відносин з різних причин не врегульована на рівні закону, він може тимчасово унормувати їх шляхом прийняття відповідного указу. Такого роду діяльність є однією з форм впливу виконавчої влади на формування **П.п.У.**

Учасниками процесу формування **П.п.У.** як на загальнонаціональному, так і на регіональному рівні можуть бути політичні партії, парламентські комітети, народні депутати України, центральні та місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадські організації, рухи, наукові установи та освітні заклади, а також окремі громадяни.

При цьому важливу роль у формуванні **П.п.У.** відіграють політичні партії, адже до числа їх найважливіших функцій належить агрегування (англ. *agregation* – збирання) інтересів різноманітних соціальних груп населення країни. Здійснюючи узагальнення та узгодження інтересів, претензій і пропозицій громадян, вони спроможні трансформувати їх у певну політичну позицію та реалізувати у формі політичної заяви, декларації, платформи чи програми.

Акумулюючи настрої населення, політичні партії намагаються провести свої програмні настанови через владні інститути держави, чим активно впливають на формування політичної свідомості. У разі перемоги на парламентських виборах відповідні політичні партії та блоки отримують реальну можливість безпосередньо впливати на законодавчий процес. Саме тому зміст законодавчих актів, прийнятих в умовах парламентської демократії, відображає, як правило, результати боротьби представлених у ньому політичних сил, у тому числі й опозиційних.

До головних засобів реалізації **П.п.У.** належать методи переконання (ураціональності, обґрунтованості й доцільності здійснюваного правового регулювання суспільних відносин і процесів) та примусу (легітимний, соціально виправданий, диференційований), які здійснюються в різних формах, проявах і поєднаннях.

Для **П.п.У.** актуальним є вирішення проблеми досягнення такого стану розвитку правової системи, за якого право постане особливим механізмом реалізації та підтримки сталого, безперервного функціонування держави, суспільства та країни в заданих правових параметрах.

До числа основних завдань **П.п.У.** можна зарахувати вдосконалення її політичної системи, налагодження плідного співробітництва й утвердження легітимної основи діяльності різних гілок державної влади, подолання недовіри до неї з боку суспільства, правове забезпечення організації боротьби з організованою злочинністю та корупцією, організація захисту прав та основних свобод людини і громадянина, розробка довгострокової стратегії законотворчості, вдосконалення правового регулювання суспільних відносин, виховання законослухняної особистості, подолання правового нігілізму тощо. Серед важливих завдань **П.п.У.** у сфері правотворчості є приведення законодавства України у відповідність з європейськими стандартами, законодавством ЄС. На сьогодні такі пріоритети визначаються соціально орієнтованими сферами та напрямками діяльності, від зближення яких залежить зміцнення економічних зв'язків України та держав – членів ЄС.

Літ.: Недюха М. П. Світоглядно-теоретичні засади правової ідеології / М. П. Недюха // Віче. – 2009. – № 21 (258); *Законотворча діяльність* : слов. термінів і понять / за ред. акад. В. М. Литвина. – К. : Парлам. вид-во, 2004; *Шемшученко Ю.* Конституція України і права людини / Ю. Шемшученко // Право України. – 2001. – № 8. *Гошовська В.А., Святненко В.В.*

ПРАВОВА СВІДОМІСТЬ – особливе структурне утворення, предметом відображення якого є процеси та явища правової складової суспільного буття, існуючі норми права. **П.с.** – це сукупність правових ідей, поглядів, уявлень, переконань, світоглядно-ціннісних орієнтацій, знань людей, які відоб-

ражають їх діяльність та поведінку у правовій сфері, існуючі суспільні відносини, що потребують правового регулювання. Тобто **П.с.** – це усвідомлення особистістю права, правових процесів та явищ суспільного життя. **П.с.** є важливою складовою правової культури, необхідним елементом функціонування і розвитку права, джерелом правопорядку, багатогранних правових явищ. **П.с.** є компонентом духовних цінностей взагалі, однією з форм суспільної свідомості. У цьому контексті вона є не тільки специфічним засобом пізнання дійсності, зокрема правової реальності, її відображення у свідомості людей, а також способом ставлення людини до права, правової дійсності. Суспільна свідомість стає правовою на основі формування в ній ідей юридичної нормативності, яка виступає чинником упорядкування процесів суспільного буття, зокрема правових відносин, і протистоїть хаосу, свавіллю. Нормативно-приписний характер **П.с.** є засобом приведення поведінки індивіда у відповідність із нормами права, волею, що виражена в ньому. Зазначене зумовлює значний регулятивний потенціал **П.с.**, її вплив на регламентацію суспільних відносин.

Предметом відображення й об'єктом регулятивного впливу **П.с.** є право, а також інші правові утворення. Право і **П.с.** перебувають в органічній єдності. **П.с.** не є правом, а право не є **П.с.**, а тому ці явища не можна ототожнювати. Разом з тим право не існує без **П.с.**, як і **П.с.** без права, вони передбачають існування одне одного. Право, правові норми не можуть бути життєздатними, коли вони не втілюються і не реалізуються у свідомій практичній діяльності індивіда, соціальної групи, суспільства. І навпаки, за відсутності правових норм, тобто жорстко фіксованої частини **П.с.**, регулююча роль останньої стане нечіткою, розпливчастою. Це зумовлено тим, що кожний суб'єкт **П.с.**, правової культури вносить у розуміння права своє бачення.

Як і право, **П.с.**, виконуючи нормативні функції, здійснює регулятивний вплив на суспільне буття. Особливість зазначеного впливу суспільної свідомості полягає в тому, що, на відміну від позитивного права як об'єктивованого інституційного утворення, вона є суб'єктивним явищем, яке функціонує на основі ставлення людей до права, реакції на нього, виражених у правовій ідео-

логії і правовій психології, теоретичному чи буденному рівні усвідомлення права. Вчений С.С.Алексєєв звертає увагу і на різний характер структурованості права і **П.с.** Коли для права характерний високий рівень структурованості, то **П.с.** є проявом духовного, інтелектуального, соціально-психологічного життя, пов'язаного з правом, але вона характеризується меншою мірою структурованості. Розрізняються право і **П.с.** за механізмами регулятивної дії. У той час, коли механізми правового регулювання реалізуються за допомогою складного юридичного інструментарію, спираючись на державний примус, то регулятивний механізм **П.с.** пов'язаний із духовною сферою і здійснюється через правову оцінку, через судження про право і через відчуття права. Неоднакові і функції права та **П.с.** якщо функції права пов'язані з нормативно-організаційним впливом на суспільне буття, із загальнообов'язковими, формальними правилами поведінки, то нормативність **П.с.** – лише з усвідомленням обов'язковості юридичних норм, воно має інформаційне і ціннісно-орієнтаційне значення.

Регулятивний потенціал **П.с.** полягає в тому, що вона є безпосереднім джерелом права, яке знаходить свій вияв у правових актах, їх змісті, формується відповідно до змісту (зрілості) **П.с.**, є процесом усвідомлення права, має з ним спільну природу, формується, розвиваючись, суттєво впливає на існуючі суспільні відносини. **П.с.** разом із правом відіграє активну роль у життєдіяльності суспільства, формуючи систему понять, уявлень про належний порядок регулювання суспільних відносин. **П.с.** впливає на правову систему, насамперед через правову активність людини з перетворення суспільних відносин, зокрема правовідносин, пронизуючи собою механізм правового регулювання. Тобто **П.с.** не обмежується ставленням людини до права, а направляє її до зміни правової реальності. Це свідчить про те, що **П.с.** виконує важливу регулятивну функцію в суспільстві. Чим вищий рівень **П.с.**, тим більше вона виконує функцію регулятора суспільних відносин у напрямі конструктивних змін правового буття, правової реальності.

Регулятивний потенціал **П.с.** реалізується через різноманітні складові її структури. У структурі **П.с.** виокремлюють певні елементи (сфери), рівні, види. Як неоднорідне яви-

ще, складний суспільний, духовний феномен вона є цілісною системою, окремі елементи якої впливають один на одного.

Особливо вагомий регулятивний потенціал має така складова **П.с.**, як правова ідеологія (пізнавальна, когнітивна її сторона) і права психологія (соціально-психологічна, емоційно-вольова її сторона). Регулятивний вплив правової ідеології на суспільно-правове, духовне життя полягає в її здатності як систематизованого ядра **П.с.**, наукового вираження правових поглядів, інтересів, теорій, концепцій, принципів, свідомо відображають та оцінюють правове буття, правову дійсність. Правова ідеологія є вагомою складовою правової культури, а державно-правова ідеологія – базовою, фундаментальною умовою формування сучасної української національної правової системи. Аналізуючи регулятивний потенціал правової ідеології, важливо враховувати її особливості формування та сутнісні характеристики. Правова ідеологія формується як результат наукового, теоретичного відображення у свідомості людей, соціальних груп, суспільства правового буття на основі узагальнення процесів функціонування і розвитку правової дійсності. У правовій ідеології відображаються глибинні, сутнісні процеси правової дійсності, права, його ідейно-світоглядних складових. Вона покликана концептуально осмислювати і виражати корінні інтереси сформованих інституціональних соціальних утворень, спільностей – держави, класів, соціальних груп і прошарків населення, політичних партій, суспільства, світового співтовариства в цілому. Правова ідеологія обґрунтовує й оцінює різні правові утворення, які функціонують чи існували в історії людства, з позиції певної політико-правової доктрини (ідеології) – ліберальної, соціал-демократичної, консервативної, християнської, марксистської тощо. Вона є основою (базою) правової політики, стратегічних шляхів її реформування та вдосконалення, загального процесу правового розвитку суспільства.

Регулятивний аспект **П.с.** полягає також у здатності правової ідеології формувати теоретико-методологічні засади дослідження державно-правових явищ у суспільстві, передумови та принципи організації пізнавальної та практично-перетворюючої діяльності суб'єктів у сфері правового буття. Тому пра-

вова ідеологія тісно пов'язана із виробленням предметного знання про правову дійсність, яка набуває в знанні систематизованих, цілісних, закінчених форм. Знання права, правової реальності як продукт духовної діяльності людей є обов'язковою складовою правової ідеології, її основою. Саме за допомогою знання правова ідеологія переводить розрізнені, неузагальнені уявлення про право, правову культуру в теоретично систематизовану загальнозначиму сутність, виступаючи у формі правових норм – приписів, дозволів, заборон.

Суттєвий регулятивний потенціал впливу на суспільне буття містить і такий структурний рівень **П.с.**, правової культури взагалі, як права психологія. Правова психологія є сукупністю правових почуттів, переконань, настроїв, емоцій, звичок, стереотипів, які виникають у людини в процесі включення її в суспільні, правові відносини. Саме з цим комплексом психологічних реакцій пов'язано виникнення мотиваційної поведінки особистості, яка має спонукальний чи гальмуючий характер. Правова психологія є складним духовним утворенням, вона формується стихійно на основі безпосереднього, емпіричного відображення суб'єктами процесів правової дійсності. Особливістю правової психології як чуттєвого сприйняття людиною правового буття є те, що в ній воно відображається не систематизовано, не узагальнено, а конкретизовано, на основі формування психологічного самопочуття індивіда, його власного внутрішнього духовного, правового досвіду, свого уявлення про сутність права. Правова психологія включає в себе і сферу несвідомого, що характеризується діями індивіда, які відображаються рефлекторно, автоматично, психічними процесами, що не беруть участі у свідомому ставленні людини до правової дійсності.

Важливість правової психології як структурного компонента **П.с.**, правової культури взагалі полягає в тому, що вона стоїть біля джерел усвідомлення людиною права, правової дійсності. Людські почуття, переживання, настрої та інші складові соціально-психологічного зрізу відображення суспільних, зокрема правових відносин, особливо їх позитивний зміст, відіграють надзвичайно важливу роль у забезпеченні життєздатності тих чи інших правових норм. Неприйняття в психології населення певних нормативно-пра-

вових актів значною мірою ускладнює процес їх реалізації. Особливо важливо враховувати соціально-психологічну готовність населення до сприйняття законодавчих нововведень у сучасних умовах реформування законодавства, формування національної правової системи. За таких умов ігнорування законодавцем правової психології, її стану в суспільстві здатне неминуче обернутись неприйняттям або і провалом багатьох політико-правових акцій, нормативно-правових актів, що приймаються.

Літ.: *Алексеев С. С.* Философия права / С. С. Алексеев. – М. : [б. и.], 1999; *Голосніченко І.* Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави / І. Голосніченко // Право України. – 2005. – № 4; *Демічева В. В.* Правова свідомість як елемент правової системи в умовах демократичного розвитку України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Демічева В. В. ; НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007; *Ільин И. А.* О сущности правосознания / И. А. Ильин ; сост. и авт. вступ. ст. И. Смирнов. – М. : ТОО “Рарог”, 1993; *Калиновський Ю. Ю.* Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008; *Скакун О. Ф.* Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підручник / О. Ф. Скакун. – 2-ге вид., переробл. і допов. – Х. : Еспада, 2009; *Теорія держави і права.* Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2008; *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2003. – Т. 5.

Скуратівський А.В., Скуратівський В.А.

ПРАВОВЕ ПОЛЕ – вторинна соціальна система, яка виражає інформаційні інтереси про правила поведінки первинної соціальної спільності. Юридичне моделювання поведінки людини відображається в прийнятих державою нормативно-правових актах, але сама модель може виражати інтереси як соціальної спільності в цілому, так і її частини. Завдання юридичного конструктора, що створює дану модель, – якомога більш повно охопити інтереси і коло людей, для яких призначений нормативний акт.

Нормативно-правовий акт. Нормативно-правовий акт – це письмовий документ компетентного органу держави або самого народу, в якому закріплюються встановлені та забезпечувані державою формально обов’язкові правила фізичної поведінки суб’єктів суспільного життя.

Юридичні властивості нормативно-правових актів наступні:

- 1) вони є волевиявленням держави або всього народу, тобто приймаються тільки державними або іншими органами, які мають відповідні державно-владні правотворчі повноваження, і є їх одностороннім волевиявленням;
- 2) містять у собі правові норми;
- 3) мають зовнішню форму у вигляді письмового документа встановленої форми;
- 4) володіють юридичною силою, яка відображає їх співвідношення з іншими нормативно-правовими актами, місце і роль у системі законодавства та правового регулювання. Нормативно-правові акти, відповідно, поділяються на закони та підзаконні нормативно-правові акти.

Закон. Види законів. Закон – це нормативно-правовий акт органу законодавчої влади держави або самого народу, який приймається та змінюється в особливому порядку, регламентує найважливіші суспільні відносини і має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів.

Юридичні властивості закону:

– він є нормативно-правовим актом органу законодавчої влади, тобто вищого представницького органу держави або самого народу. В Україні право приймати закони належить ВРУ та безпосередньо народові шляхом проведення всенародного голосування (референдуму);

– закони встановлюються для регулювання найважливіших питань суспільного і державного життя;

– він має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативних актів;

– для законів встановлюється особливий порядок їх прийняття і введення в дію, який закріплюється в конституції та інших спеціальних законах.

За значенням і місцем у системі законодавства закони поділяються на:

– конституційні, або основні. Це конституція та закони з питань, безпосередньо врегульованих конституцією, наприклад “Про громадянство”, “Про загальний військовий обов’язок” та ін. Конституція є основним законом держави, саме в цьому законі закріплюються основи суспільного, економічного і політичного устрою країни, правове становище особи, її права та обов’язки, форма правління та форма державного устрою,

порядок організації та компетенція органів законодавчої, виконавчої та судової влади. Положення, закріплені в конституції, конкретизуються у конституційних законах; – звичайні, або “біжучі”. Це всі інші чинні в державі закони;

– надзвичайні, тобто закони, які приймаються у певних, передбачених конституцією випадках, наприклад надзвичайний стан, війна тощо.

Підзаконні нормативно-правові акти. Підзаконні нормативно-правові акти – це нормативні акти компетентних органів, що видаються на підставі закону, відповідно до закону і для його виконання.

Види підзаконних нормативно-правових актів в Україні: укази Президента України; постанови ВРУ; Постанови КМУ; інструкції, розпорядження і накази міністерств, державних комітетів і відомств України; розпорядження глав обласних та районних державних адміністрацій; рішення виконавчих комітетів місцевих Рад народних депутатів; нормативні накази та інструкції адміністрацій підприємств, установ, організацій.

Дія нормативно-правових актів. Дія нормативно-правових актів – це їх фактичний вплив на суспільні відносини.

Дія нормативно-правового акта обмежена трьома параметрами: а) дією у часі, тобто терміном дії або часом, протягом якого нормативно-правовий акт має юридичну силу; б) простором, на який поширюється дія нормативно-правового акта; в) колом осіб, які підпадають під дію нормативно-правового акта, тобто в яких на підставі цього нормативно-правового акта виникають конкретні юридичні права та обов’язки.

Дія нормативно-правового акта у часі обмежена моментом набрання ним юридичної сили та моментом втрати останньої. Тобто слід розрізняти: 1) введення актів у дію; 2) припинення їх дії; 3) зворотну силу дії. Нормативно-правові акти починають діяти: а) з часу, що зазначений у самому нормативно-правовому акті чи спеціально прийнятому акті; б) після 10 днів з моменту його опублікування; в) якщо нормативно-правовий акт не публікується, – то з моменту одержання його виконавцями.

Дія нормативно-правових актів у часі буває: – прямою, тобто він поширюється на всі факти, які виникли після набрання ним чинності, та на факти, які виникли до набрання ним

чинності, але продовжують існувати, проте тільки з моменту набрання ним чинності;

– зворотною, яка має місце тоді, коли нормативно-правовий акт поширюється на факти, які виникли до набрання ним чинності, але вже з моменту їх виникнення, тобто відбувається перегляд попередніх рішень з цих фактів уже за новим нормативно-правовим актом;

– переживаючою, яка має місце у випадку, коли нормативно-правовий акт поширює свою дію тільки на нові факти, а на факти, які виникли раніше і продовжують існувати, діє попередній нормативно-правовий акт. Пряму дію мають усі нормативно-правові акти, зворотню та переживаючу – тільки у випадках, спеціально передбачених законом. Дія нормативно-правового акта в просторі – це поширення його впливу на певну територію, державу в цілому чи певний регіон.

Дія нормативно-правового акта за колом осіб визначається підлеглистю осіб вимогам нормативно-правових актів. Згідно із загальним правилом дія нормативно-правового акта поширюється на всіх осіб, які перебувають на певній території.

Три фактори визначають часові межі дії норми права, а відповідно й нормативного акта: 1) момент, з якого починається дія (початок дії); 2) час, протягом якого вона продовжується (тривалість дії); 3) момент, яким завершується дія (закінчення дії).

Способи, якими визначається момент набрання нормативними актами чинності:

- 1) після закінчення певного числа днів з дня опублікування;
- 2) з дня опублікування;
- 3) закон у різних своїх частинах може вводитися у дію неодноразово, неодномоментно;
- 4) від дня прийняття або підписання акта або після певного часу від дня його підписання;
- 5) з моменту настання певної події;
- 6) набрання чинності міжнародними договорами (пактами, конвенціями), прийнятими Генеральною Асамблеєю ООН, пов’язане з актом ратифікації.

Тривалість дії акта в часі.

Усі нормативно-правові акти за часовим критерієм, тобто тривалістю їх дії, можуть бути поділені на два види:

- 1) акти із невизначеним строком дії, для яких не встановлений кінцевий момент їх дії;
- 2) акти тимчасової дії, тривалість якої залежить від різних, заздалегідь визначених обставин.

Фактори (моменти), з настанням яких акт припиняє свою дію:

– у зв'язку із його скасуванням;

– у зв'язку із заміною його новим актом;

– у зв'язку із закінченням строку, на який був прийнятий акт;

– у зв'язку з настанням певних обставин (подій).

Літ.: Богачова О. В. Законотворчий процес в Україні: проблеми вдосконалення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Богачова О. В. ; Ін-т законодавства Верховної Ради України. – К. : [б. в.], 2006; Головатий С. Верховенство права : монографія : у 3 кн. / С. Головатий. – К. : Фенікс, 2006; Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скакун : пер. з рос. – Х. : Консум, 2001; Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. – Х. : Право, 2008.

Гошовська В.А., Святненко В.В.

ПРАВОСУДДЯ – самостійний вид державної діяльності, виключно судова діяльність, від імені держави, на підставі чинного законодавства України, шляхом розгляду і вирішення в судових засіданнях адміністративних, господарських, цивільних справ стосовно спорів про права та інтереси громадян. **П.** – державна діяльність, що здійснюється судом у спеціальній процесуальній формі шляхом розгляду в судових засіданнях кримінальних справ про суспільно небезпечні діяння та інші правопорушення, що тягнуть за собою застосування (або відмову від застосування) шляхом прийняття загальнообов'язкового рішення (акт правосуддя) істотних заходів державного примусу, і цивільних справ, пов'язаних із захистом інтересу, що охороняється законом, з метою боротьби з правопорушеннями і злочинністю, зміцнення правопорядку, захисту інтересів держави, прав і свобод громадян; діяльність суду щодо належного розгляду та вирішення в процесуальному порядку кримінальних та цивільних справ і застосування на основі закону державного примусу до правопорушників або виправдання невинних. **П.** в Україні здійснюється тільки судами. Вони діють незалежно від законодавчої влади, їх юрисдикція поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Суд, здійснюючи правосуддя, на засадах верховенства права забезпечує захист гарантованих Конституцією України та законами прав і свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів су-

спільства і держави. Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних.

Літ.: Бігун В. С. Філософсько-правове осмислення правосуддя (щодо розмежування понять “судочинство” і “правосуддя”) / В. С. Бігун // Вісн. Львів. ун-ту. – 2009. – Вип. 48. – (Серія: Юридична); Айртсен И. Деятельность в области восстановительного правосудия в Европе: материалы к докл. / И. Айртсен // Вестн. восстановит. юстиции. – 2001. – № 3; Конституційне право України / за ред. В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики. – К. : Укр. центр правн. студій, 1999.

Руснак О.В.

ПРАЦЯ (англ. Labour) – 1) енерговитратна, свідомо цілеспрямована, утворююча суспільно корисна діяльність; 2) процес перетворення ресурсів природи в цінності й блага, що здійснюється і керується людиною під дією як зовнішніх стимулів (економічних та адміністративних), так і внутрішніх спонукань; 3) один із основних видів людської діяльності (спілкування, гра, навчання).

В основі сучасного розуміння **П.** лежать погляди на природу **П.**, закладені К.Марксом як фізіологічної, психологічної, соціальної категорії. *Сутність П. як фізіологічної категорії* полягає в тому, що “... наскільки б різноманітними не були окремі види корисної праці, або виробничої діяльності, з боку фізіології це – функції людського організму, і кожна така функція, якими б не були її зміст, її форма, по суті, є затрати людського мозку, нервів, м'язів і т. ін.”. *Психологічна сутність П.* ґрунтується на усвідомленні того, що “людина не лише змінює форму того, що задається природою; вона здійснює водночас і свою свідому мету, що як закон визначає спосіб і характер її дій і якій вона повинна підпорядкувати свою волю”. Ще однією специфічною особливістю **П.** є її конкретно-історичний характер. **П.** охоплює найрізноманітніші сфери суспільного життя й постає як суспільне виробництво – форма взаємодії суспільства й природи. Місце **П.** в історії людського суспільства виявляється в цілісній сукупності її *соціальних функцій* – матеріально-забезпечувальної, соціологізуючої (соціоформуючої), цілереалізуючої, соціогенеруючої, стратифікуючої, комунікативної та соціокультурної, які реалізуються шляхом виробництва суспільного багатства,

формування й розвитку суспільства, задоволення зростаючих потреб людини, формування й розвитку самої людини.

Соціально-економічна сутність **П.** виявляється у таких її ознаках: *зміст П.* – її функціональний склад, ті операції, що людина виконує в процесі трудової діяльності; *характер П.* – система раціонального поєднання засобів виробництва і робочої сили; *умови П.* – зовнішні фактори, що справляють вплив на трудову діяльність людини. Це техніко-технологічні, санітарно-гігієнічні, матеріально-побутові й соціально-психологічні умови праці.

Специфіка понять “*характер П.*” та “*зміст П.*” дає змогу конкретизувати категорії загальної природи й соціально-економічної сутності праці в рамках історично визначеного способу виробництва, виступає передумовою вивчення конкретних рушійних сил трудової діяльності людей. *Зміст П.* являє собою сукупність трудових функцій, що відтворюють взаємодію людини і знаряддя праці в процесі праці, а також співвідношення і взаємозв’язок цих функцій. Знаряддя й засоби праці на сучасних підприємствах являють собою переплетіння всіляких їхніх видів і рівнів як за складністю, так і за ступенем відповідності науково-технічному прогресу, що спричиняє неоднорідність **П.** та проявляється в різноманітності трудових функцій працівників.

Залежно від ролі у виробничому процесі розрізняють такі основні трудові функції: – енергетичну, яку працівник виконує як джерело руху засобів **П.**;

– технологічну, у якій працівник безпосередньо обробляє предмет **П.**, об’єднуючи тим самим предмет і засоби **П.**;

– контрольно-регулятивну, яка полягає в спостереженні і контролі за рухом предмета і засобів **П.**, налагодженні й регулюванні устаткування;

– управлінську, пов’язану з підготовкою та організацією виробництва, а також керівництвом виконавцями.

Поєднання тих чи інших функцій із затратами часу на їхнє виконання характеризує зміст конкретних видів **П.**; зміни в їхньому поєднанні ведуть до змін змісту **П.** Так, різний ступінь механізації **П.** визначає різне співвідношення функцій конкретної **П.**: ручна, механізована, автоматизована, а також різний ступінь насиченості її розумовою

діяльністю, тобто змістовність **П.** *Змістовність П.* характеризується рівнем складності, різноманітністю виконуваних працівником трудових функцій, ступенем використання інформації для вирішення виробничих завдань, а також виробничою самостійністю і відповідальністю працівника. *Зміст П.* трансформується у зв’язку зі змінами трудових функцій під впливом різних факторів. Головним серед них є науково-технічний прогрес, який полягає в заміні ручної **П.** машинною та переході від простих машин до автоматизованих. *Зміст П.* характеризує рівень складності **П.**, ступінь самоорганізації людини, ступінь різноманіття трудових функцій і визначається рівнем освіти й навичок, часу підготовки працівника, необхідних для виконання трудових операцій. Рівень самоорганізації людини в процесі **П.** залежить від характеру регламентованості її трудової діяльності й рівня її самостійності в процесі **П.**

Відмінності в трудових функціях, неоднорідності **П.** спричиняють соціальний різновид груп людей, установлення соціально-трудо-вих норм і відносин, формування соціальної структури виробничого колективу, суспільства в цілому. Розрізняють дві великі групи працівників *за змістом П.*: фізичної і розумової **П.** Основна соціальна відмінність між ними полягає у видах енергії, що витрачається в процесі **П.**: фізичної і м’язової – у першій групі й розумово-нервової і психічної – у другій. Додаткові відмінності визначаються їхньою роллю в організації **П.**, умовами **П.** й побуту, рівнем і способом оплати **П.**, культурно-освітнім рівнем, змістом дозвілля та ін. За відмінностями функціональних ролей і характеру виконуваних службових обов’язків вирізняють *функціональні групи*: робітники, інженерно-технічні працівники і службовці. Залежно від структури і взаємозв’язку виконуваних трудових функцій усі працівники розрізняються за *професійно-кваліфікаційними групами*.

Характер П. – соціально-економічна категорія, яка відображає сутність праці на даному етапі розвитку суспільства. Характер **П.** визначається такими основними відмінностями в системі суспільної організації праці: специфіка трудових функцій (фізична та розумова праця); характер професійної кваліфікації (кваліфікована й некваліфікована праця); рівень різноманіття трудових

функцій залежить від характеру виконуваних функцій – стереотипних, задано повторюваних чи переважно творчого характеру; характер соціальної форми праці: в умовах ринкових відносин людина – суб'єкт праці, може реалізувати свій трудовий потенціал двоюко: як найманий працівник, який здійснює обмін за принципом: кваліфікація і робочий час на заробітну плату та прибуток; як самостійний товаровиробник (на основі самозайнятості).

Соціальна сутність П. як складного і багатоаспектного явища виявляється у таких основних властивостях: суб'єктно-об'єктної двоякості; багаторівневості; структурної упорядкованості; суб'єктоцентризму, динамічності (рухливості), цілеспрямованості). *Двоюкість П.* полягає в органічній єдності її предметно-речовинних, природних, технологічних і функціональних факторів у поєднанні із соціальними, соціально-суб'єктивними, людськими чинниками. Ця двоякість відбивається в поняттях змісту і характеру **П.** *Багаторівневості П.* відбиває її прояв на суспільному, груповому та особистісному рівнях: на суспільному рівні мова йде про поділ, спеціалізацію та обмін **П.**; на груповому – про специфіку **П.** у різних спільнотах (колективах, кооперації, корпорації, організації); на особистісному рівні – про аналіз конкретного виду занять на конкретному робочому місці окремого працівника. *Структурна упорядкованість* фіксує типологічні ознаки і прояви **П.**, відбиті в таких поняттях, як форма, вид, організація **П.**, управління процесами **П.** *Динамічність (рухливість) П.* відбиває її мінливість як в історичному (зміна змісту і характеру з переходом до іншого історичного типу суспільства), так і в побутовому чи ситуативному відношенні (трудова мобільність, переміщення, просування, кар'єра, плинність та ін.). *Суб'єктоцентризм П.* зумовлений інтеграційною роллю людини в усіх проявах **П.**, що перетворює **П.** у цілісну систему.

Як соціальний суб'єкт **П.** людина характеризується певною трудовою поведінкою і діяльністю, ставленням до **П.**, трудовими орієнтаціями та установками. *Трудова поведінка* – це самовизначення суб'єкта (особи, колективу) щодо сфери, умов, змісту праці, комплекс актів, учинків і дій людини, які спрямовані на перетворення предметів праці з метою досягнення відповідного результа-

ту і поєднують працівника з трудовим процесом. *Трудова діяльність* – жорстко фіксована у часі та просторі цілеспрямована низка операцій і функцій, які здійснюються людьми, об'єднаними в трудову організацію. Людина проявляється в стимулюванні і мотивації своєї **П.**

Реалізований через характер **П.** зв'язок працівника і суспільства виражається через його сутнісну ознаку – *ставлення до П.*, яке виражає зв'язок між працівником і **П.** з приводу виробництва та розподілу матеріальних і духовних благ. Сутність ставлення до **П.** складається в реалізації сформованого трудового потенціалу працівника під впливом усвідомлених потреб й інтересів. За своєю природою ставлення до **П.** являє собою складне соціальне явище, яке структурно відображається в єдності трьох взаємопов'язаних елементів: 1) мотиви та орієнтація трудової поведінки, що пов'язані з виникненням і управлінням трудовими мотивами та установками, якими керуються працівники в трудовій діяльності; 2) реальна (фактична) трудова поведінка – сукупність форм трудової активності. Основними серед них вважаються якість та обсяг виконаної роботи, дисциплінованість і ініціативність, раціоналізаторська й винахідницька діяльність, багатостаттєве обслуговування і поєднання професій, використання передових методів праці й сучасних ресурсозберігаючих технологій. Разом із суспільно-політичною і духовною активністю трудова активність складає основу соціальної активності людини; 3) вербальна поведінка, яка полягає в оцінці працівниками трудової ситуації. Вона має оцінний характер, пов'язаний із суб'єктивними переживаннями працівників, їхнім внутрішнім станом та емоційними оцінками, викликаними виконуваною роботою. Ставлення до **П.** може бути позитивним, негативним та індивідуальним (нейтральним, байдужим).

Літ: *Дворецька Г. В.* Соціологія праці : навч. посіб. / Г. В. Дворецька. – К. : КНЕУ, 2001; *Державна політика в соціогуманітарній сфері* : підручник / В. А. Скуратівський, В. П. Трошинський, П. К. Ситник та ін. – К. : НАДУ, 2010; *Лукашевич М. П.* Соціологія праці : підручник / М. П. Лукашевич. – К. : Либідь, 2004; *Богиня Д. П.* Основи економіки праці : навч. посіб. / Д. П. Богиня, О. А. Грішнова. – 3-тє вид., стер. – К. : Знання-Прес, 2002.
Петрос О.М.

ПРЕДМЕТ НАУКИ СУСПІЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ – дослідження цілісності суспільного управління як складної, відкритої, динамічної, нелінійної системи та сукупності зв'язків і відносин, притаманних цій системі. Чітке окреслення **П.н.с.у.** дозволяє виділити конкретні теоретичні, методологічні та практичні проблеми дослідження, а також спрямувати сам процес дослідження на встановлення закономірностей, тенденцій, визначення принципів, способів та технологій суспільного управління.

Серед основних категорій, якими оперує сучасне суспільне управління, такі: людина, суспільство, соціум, суспільні відносини, суспільний розвиток, суспільствознавство, цивілізація, держава, влада, державне управління, регіональне управління, місцеве самоврядування, громадянське суспільство, цілі розвитку тисячоліття, еволюція, революція, прогрес, синергетика, суспільні реформи, трансформації, перетворення, інституціоналізація, глобалізація, інтеграція, постіндустріальне (інформаційне) суспільство, стратегія, політика, інновації, комунікації, культура, ефективність, результативність, економічність, справедливість тощо.

Суспільство як базова категорія **П.н.с.у.** являє собою сукупність людей, об'єднаних конкретними інтересами, потребами, система зв'язків і взаємин, що складалася між людьми в процесі практичної діяльності та суспільного життя. На сучасному етапі суспільство розглядається як всеохоплююча система, що окреслюється граничними умовами соціальності як смислової комунікації, а в просторовому вимірі постає як “світове”, “планетарне” явище. Суспільство, яке передбачає протидію ізоляціонізму, доступність соціальних структур для модернізації, їхню здатність запозичувати все цінне ззовні, відмову від монополії на істину, від спроб запровадити єдине часткове бачення світу, примусово нав'язувати його всім, вважається відкритим. Суспільство характеризується постійним, безперервним розвитком. Суспільний розвиток – це якісна зміна всієї структури суспільства аж до зміни способу мислення людей, що призводить до виникнення нових суспільних відносин і нових методів виробництва. Під суспільним розвитком звичайно розуміють лише такі зміни, які відповідають інтересам більшості, сприяючи підвищенню якості життя людей і доз-

воляючи їм упевненіше дивитися в майбутнє. Як ступінь суспільного розвитку загалом, розмаїття його культурно-історичних форм, синонім культури, сукупність духовних і матеріальних досягнень суспільства використовується поняття “цивілізація”.

Іншою категорією **П.н.с.у.** є поняття соціуму – великої стійкої соціальної спільності, для якої характерна єдність умов життєдіяльності людей у певних суспільних відносинах, що пов'язано зі спільністю культури, головною ознакою якої є цілеспрямована діяльність, спілкування, генетичний і функціональний зв'язок. Соціум здатний самовідтворюватися, а також є відносним автономним утворенням, що взаємодіє з іншими соціальними спільностями. Основними складовими соціуму є: базові потреби людини, що, проєктуючись на соціальну активність, зумовлюють початковий поділ суспільної праці; початковий поділ праці як похідна індивідуальних здібностей людей, що проєктується на організацію основних сфер суспільного життя (політичну, економічну, соціальну та духовну), а також на диференціацію відповідних їм соціальних верств; архетипи колективного несвідомого, що, проєктуючись на основні цінності суспільства, формують систему соціальних норм, стандартів поведінки і способу життя загалом.

Важливе місце у **П.н.с.у.** належить нації, що являє собою тип етносу, який виникає як історична, соціально-економічна та духовна спільність людей з певною психологією і самосвідомістю. Нації виникають на основі народностей (винятком є США, Канада), причому історичні фактори відіграють визначальну роль.

Суспільний розвиток є дуже складним та об'єктивним процесом. У той же час він узагальнює та відображає численні процеси самоорганізації, що відбуваються в суспільстві. Саме завдяки цим процесам самоорганізації можна говорити про наявність управління суспільним розвитком, або інакше кажучи – суспільного управління.

Літ.: *Управління суспільним розвитком*. Вступ до спеціальності: навч. посіб. / А. М. Михненко, В. Д. Бакуменко, С. О. Кравченко, С. О. Борисевич. – К.: Вид-во НАДУ, 2006; *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика*: монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.). – К.: НАДУ, 2009; *Щокін Г.* Управління суспільним розвитком: загальна концепція / Г. Щокін. – К.: МАУП, 2005.

Михненко А.М.

ПРИНЦИПИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ (англ. principles of providing of national security) – основоположні ідеї та фундаментальні положення, що виражають об'єктивні закономірності й визначальні науково обгрунтовані напрями реалізації цілеспрямованої системної державної політики захисту національних інтересів України.

Захист життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави побудований на демократичних принципах (від лат. *principium* – основа, начало, засади). У **П.з.н.б.** відображені політико-правові ідеї, погляди на систему національної безпеки як соціальну цінність. У них у концентрованому вигляді виявлена заінтересована воля народу наділити суб'єктів забезпечення національної безпеки такими якостями, які найбільш повно мали б можливість задовольняти його ідеї і погляди у визначенні основ національної безпеки.

З розвитком суспільства **П.з.н.б.** розвиваються і вдосконалюються з урахуванням потреб політичних і соціально-економічних перетворень, подальшого забезпечення гарантій захисту прав громадян, їх об'єднань і державних інтересів, а також підвищення ефективності діяльності системи забезпечення національної безпеки. На сучасному етапі розвитку України суворе додержання і законодавче вдосконалення повноти вираження і дії демократичних **П.з.н.б.** виступають важливою гарантією зміцнення законності як невід'ємної частини функціонування правової держави і демократичного правопорядку.

П.з.н.б. мають такі ознаки: 1) наявність певної ідеї (погляду), яка становить зміст принципу; 2) нормативно-правове закріплення цієї ідеї; 3) безпосередній зв'язок з процесом забезпечення національної безпеки; 4) загальність щодо всього процесу забезпечення національної безпеки; 5) наявність типових рис системи національної безпеки, а також винятків, які не є принципом; 6) звичайні вимоги (правила), які не складають одну з відомих альтернативних вимог, не можуть бути принципами; 7) положення, які дублюють інші принципи або які з них виходять, не можуть бути принципами.

П.з.н.б. закріплюються в нормах права, їх положення, правила відображають суспіль-

но-правові погляди народу як безпосередньо, так і через політичні партії, громадські й державні об'єднання, які беруть участь у соціально-політичному житті держави. Змістом таких суспільно-політичних поглядів будуть відносини, які входять до предмета регулювання у сфері національної безпеки. Таким чином, **П.з.н.б.** – це закріплені в нормах права погляди українського народу на завдання і мету забезпечення національної безпеки, організаційної її побудови, державно-управлінської діяльності та правового становища учасників процесу – громадян, підприємств, установ, організацій.

У цьому контексті слід звернути увагу на положення ст. 5 Закону України “Про основи національної безпеки України”, де визначаються **П.з.н.б.**: 1) пріоритет прав і свобод людини і громадянина; 2) верховенство права; 3) пріоритет договірних (мирних) засобів у розв'язанні конфліктів; 4) своєчасність і адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам; 5) чітке розмежування повноважень та взаємодія органів державної влади у забезпеченні національної безпеки; 6) демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією держави та іншими структурами в системі національної безпеки; 7) використання в інтересах України міждержавних систем та механізмів міжнародної колективної безпеки.

У Законі також визначено, що національна безпека України забезпечується шляхом проведення виваженої державної політики відповідно до прийнятих в установленому порядку доктрин, концепцій, стратегій і програм у політичній, економічній, соціальній, військовій, екологічній, науково-технологічній, інформаційній та інших сферах. Вибір конкретних засобів і шляхів забезпечення національної безпеки України обумовлюється необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам загроз національним інтересам.

Закон України “Про основи національної безпеки України” визначає **П.з.н.б.** щодо внутрішньої і зовнішньої державної політики у відповідних сферах. Внутрішня політика ґрунтується на таких принципах: 1) пріоритетність захисту національних інтересів; 2) верховенство права, забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, повага до гідності кожної особи; 3) рівність

усіх суб'єктів права власності перед законом, захист конкуренції у сфері економічної діяльності; 4) здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову; 5) відкритість та прозорість процесів підготовки і прийняття рішень органами державної влади та органами місцевого самоврядування; 6) забезпечення сталого розвитку економіки на ринкових засадах та її соціальної спрямованості; 7) забезпечення балансу загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів; 8) свобода, соціальна справедливість і творча самореалізація, участь громадян в управлінні державними і суспільними справами; 9) соціальне партнерство та громадянська солідарність.

Зовнішня політика ґрунтується на таких принципах: 1) суверенна рівність держав; 2) утримання від загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої іноземної держави; 3) повага до територіальної цілісності іноземних держав та непорушності державних кордонів; 4) вирішення міжнародних спорів мирними засобами; 5) повага до прав людини та її основоположних свобод; 6) невтручання у внутрішні справи держав; 7) взаємовигідне співробітництво між державами; 8) сумлінне виконання взятих на себе міжнародних зобов'язань; 9) пріоритет загальновизнаних норм і принципів міжнародного права перед нормами і принципами національного права; 10) застосування Збройних Сил України лише у випадках актів збройної агресії проти України, будь-яких інших збройних зазіхань на її територіальну цілісність і недоторканність державних кордонів, боротьби з міжнародним тероризмом та піратством або в інших випадках, передбачених міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; 11) застосування міжнародних санкцій, контрзаходів та заходів дипломатичного захисту відповідно до міжнародного права у випадках міжнародних протиправних діянь, які завдають шкоди Україні, її громадянам і юридичним особам; 12) своєчасність та адекватність заходів захисту національних інтересів реальним і потенційним загрозам Україні, її громадянам і юридичним особам.

П.з.п.б., означені в Законі України “Про основи національної безпеки України”, за суттю

переважно відповідають принципам зовнішньої та внутрішньої політики, викладеним у новому Законі України “Про засади внутрішньої і зовнішньої політики”. Разом з тим принципова розбіжність чинної Стратегії національної безпеки з даним Законом полягає у прийнятті позаблокової політики на відміну від мети євроатлантичної інтеграції, передбаченої Стратегією.

Літ.: Закон України про основи національної безпеки України. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua/; Закон України про засади внутрішньої і зовнішньої політики. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua/; Ситник Г. П. Концептуальні засади забезпечення національної безпеки : навч. посіб. : у 3 ч. / Г. П. Ситник, В. І. Абрамов. – Ч. 2 : Методологічні основи державного управління національною безпекою. – К. : НАДУ, 2009.

Абрамов В.І.

ПРИРОДНІ РЕСУРСИ (англ. natural resources; нім. natürliche Ressourcen f pl, Naturschätze m pl, natürliche Hilfsquellen f pl (Ressourcen f pl), Rohstoffquellen f pl) – 1) одинорідні складові природи, що є елементами екосистеми і придатні для задоволення певних потреб людини; 2) запас, який може бути використано у господарській діяльності людини і становить його сировинну і енергетичну базу. **П.р.** розподіляються за такими критеріями: природним – ресурси живої і неживої природи; виробничим (характер використання у виробничій діяльності людини) – первинні, вторинні, невичерпні, вичерпні, відновні і невідновні. **П.р.** (за природним критерієм) різні за змістом: сонячне проміння, землі (у тому числі ґрунти), надра, води, атмосферне повітря, клімат, тваринний світ, рослинний світ, географічне положення, особливості рельєфу, розміщення ресурсів. **П.р.** (за виробничим критерієм) – космічний простір, повітряний простір, радіочастотний ресурс; мінеральні, біологічні, рекреаційні ресурси; альтернативні джерела енергії (сонячне проміння, енергія вітру, води, наземна рослинність). **П.р.** (за виробничим критерієм) розподіляються на вичерпні та невичерпні, відновлювані та невідновлювані. До невичерпних **П.р.** належать сонячна радіація, енергія води, вітру, до вичерпних невідновлюваних – мінеральна сировина, природні будівельні матеріали. До вичерпних відновлюваних **П.р.** належать ґрунтовий покрив, водні ресурси,

лікувальні грязі, рослини для палива тощо. У структурі **П.р.** особливим стратегічним ресурсом є **земля**. Прийнята в 1996 р. Конституція України визначила землю основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Земля має державні кордони України, є територіальною базою розміщення народногосподарських об'єктів, місцем проживання населення, основним засобом виробництва (передусім сільського і лісового господарства). Всі землі України незалежно від їх цільового призначення, господарського використання і особливостей правового режиму належать до земельних ресурсів і становлять єдиний земельний фонд держави. Земельний фонд України становить 60,4 млн га і складається із земель різного функціонального призначення, якісного стану та правового статусу. Земельна площа (суша) становить понад 57,0 млн га; її сільськогосподарська освоєність досягла майже 70,0%, розораність – 57,1%; частка ріллі в загальній площі сільськогосподарських угідь перевищила 79%. За цільовим призначенням земель та функціональним використанням земельний фонд України охоплює: сільськогосподарські угіддя (41,9 млн га, або 69,4% від земельного фонду); ліси та лісовкриті площі (10,4 млн га, або 17,2%); забудовані землі під промисловими і транспортними об'єктами, житлом, вулицями тощо (2,3 млн га, або 3,8%); землі, що покриті поверхневими водами, – (2,4 млн га, або 4%); інші землі (3,4 млн га, або 5,6%). Рівень інтенсивності використання земельних ресурсів України є досить диференційованим у територіальному розрізі. Найвища залученість земель у господарський обіг склалася у Львівській, Донецькій, Тернопільській областях. У цілому земельні ресурси України характеризуються досить високим біопродуктивним ресурсом, а в його структурі висока питома вага ґрунтів чорноземного типу, що створює сприятливі умови для продуктивного землеробства. Найвищу сільськогосподарську освоєність території мають землі Запорізької (88,3%), Миколаївської (86,6%), Кіровоградської (85,7%), Дніпропетровської (82,8%), Одеської (83,2%) та Херсонської (81,4%) областей. На сучасному етапі земельні ресурси України деградують. Це зумовлено тим, що 70% від всього агроландшафту країни використовується для господарської діяльності,

але через надмірне і неправильне використання родючість землі з кожним роком знижується. Екосистема ґрунту руйнується в основному через інтенсивний розвиток ерозії: останнім часом вона охопила понад 35% сільгоспугідь України. Активне використання добрив призвело до збільшення площі кислих ґрунтів (на 2,4 млн га за останні 15 років). На врожай сільськогосподарських культур впливає і товщина гумусового шару, а вона за останнє десятиліття знизилася в середньому на 20%. Майже 40% від загальної площі земельних ресурсів України належать до забруднених земель. При збереженні нинішніх темпів деградації ґрунту (ерозія, затоплення, зміни клімату та ін.) критичні значення рівня родючості можуть бути досягнуті через 20-30 років, а в окремих регіонах навіть раніше. Забруднюють земельні ресурси відходи людської діяльності. У країні діє близько 800 офіційних звалищ, загальна кількість сміття на яких перевищила 35 млрд т. Щорічно ця цифра зростає ще на 700-800 тис. т. Площа всіх полігонів з відходами вже займає 4% площі України. Речовини, які виділяються в результаті хімічних реакцій на полігонах твердих побутових відходів, здатні перетворити територію України на одну суцільну зону екологічного лиха.

Мінерально-сировинні ресурси – це сукупність різних видів корисних копалин, які можуть бути використані за сучасного рівня розвитку продуктивних сил. За характером використання мінеральні ресурси поділяються на: паливно-енергетичні, рудні й нерудні. На їх базі розвиваються такі важливі галузі промислового виробництва, як чорна і кольорова металургія, електроенергетика, машинобудування, хімічна промисловість та ін. У структурі паливних ресурсів України домінує кам'яне і буре вугілля, запаси якого за категоріями А + В + СІ на 1997 р. становлять 45,7 млрд т і є достатніми для забезпечення власних потреб. Основні запаси кам'яного вугілля зосереджені в Донецькому і Львівсько-Волинському басейнах; бурого вугілля – переважно в Дніпровському басейні. В Україні виявлено 307 родовищ нафти і газу, які зосереджені переважно на північному сході країни, у Прикарпатті і Причорномор'ї. Початкові розвідані запаси становили понад 3,4 млрд т умовного палива. Ступінь виснаження розвідних запасів

становить понад 60%. Екологія страждає від нераціонального видобутку, неправильного закриття нерентабельних і вироблених шахт і кар'єрів, активізувалися процеси підтоплення міст і сіл, забруднення поверхневих і підземних водозаборів, просідання земної поверхні. В межах Донецька розміщений 61 терикон, який щорічно викидає в атмосферу близько 70 т шкідливих речовин. Серед них сірка, нітрати, кобальт, миш'як.

Водні ресурси – це поверхневі і підземні води, придатні для використання в народному господарстві. Водні ресурси виступають джерелом промислового і побутового водопостачання. Рівень забезпеченості України водними ресурсами є недостатнім і визначається формуванням річкового стоку, наявністю підземних і морських вод. Водні ресурси річкового стоку оцінюються у 209,8 км³, з яких місцевий стік на території України становить в середньому 52,4 км³, приток – 157,4 км³. Запаси підземних вод, не пов'язаних з поверхневим стоком, становлять 7 км³. Крім того, в господарстві України використовується до 1,0 км³ морської води. В розрахунку на одного жителя України поверхневий місцевий стік становить близько 1045 м³. 80% населення України використовує воду з поверхневих джерел. Недостатнє очищення стоків, неякісне очищення промислових вод, надмірна насиченість органікою призводить до того, що сьогодні практично всі водойми країни наблизилися до 3-го класу забрудненості. Очистні споруди, що виробляють питну воду, розраховані на прийом води 1-2 класу забруднення. Як результат – 80% проб води показують, що її якість не відповідає умовам держстандартів. Майже 75% українців п'є воду з Дніпра, якість якої погіршується вниз за течією річки. Найскладніша обстановка з якістю питної води в Криму. Найчистіша вода в Україні в Полтавській області, де майже вся вода береться з підземних джерел.

Лісові ресурси слугують важливим сировинним фактором для розвитку галузей народного господарства. Україна належить до країн з невисокою забезпеченістю лісом. Площа її лісового фонду становить 10,8 млн га, в тому числі вкрита лісом – 9,4 млн га. Лісистість території становить лише 15,6%, причому її рівень територіально досить диференційований: від 43,2% в Івано-Франківській області до 1,8% в Запорізькій. На-

ближеним до оптимального вважається показник на рівні 21-22%, який дає змогу досягти збалансованості між лісосировинними запасами, обсягами лісоспоживання і екологічними вимогами. Вікова структура лісів України характеризується такими співвідношеннями: молодняки займають 45,4% площі, середньовікові дерева – 37,7%, достигаючі та стиглі – відповідно 10,1 та 6,8%, що в 1,5-2 рази нижче від оптимальних величин. За останнє десятиліття в Україні значна частина лісових насаджень загинула від промислових викидів та постраждала від аварії на ЧАЕС. Крім того, загальний стан лісів України не відповідає еколого-економічним вимогам, а лісове господарство функціонує в складних екологічних умовах. Порушена збалансованість між лісосировинними запасами, обсягами лісоспоживання і екологічними вимогами; спостерігається значне виснаження лісосировинної бази, погіршення природних комплексів, деградація рослинного покриву; обмеженість інвестицій для лісгосподарського виробництва; скорочення обсягів лісокористування та низький рівень задоволення потреб у деревині за рахунок місцевих ресурсів.

Рекреаційні ресурси забезпечують відновлення та розвиток життєвих сил людини, витрачених у процесі трудової діяльності, тобто слугують для регенерації здоров'я і підтримки працездатності населення. До рекреаційних ресурсів відносять об'єкти і явища природного походження, які можуть бути використані для лікування, оздоровлення, відпочинку, туризму. До їх складу входять бальнеологічні (мінеральні води, грязі), кліматичні, ландшафтні, пляжні та пізнавальні ресурси. Вони розміщені практично на всій території України, однак територіально дуже нерівномірно. Найвища концентрація рекреаційних ресурсів склалася в південних областях України – на території Одеської, Миколаївської, Херсонської, Запорізької та Донецької областей, а також в Автономній Республіці Крим. Унікальні рекреаційні ресурси зосереджені в Карпатах. Значні запаси мінеральних вод розміщені у Львівській (Трускавець, Моршин, Східниця, Великий Любень, Немирів), Полтавській (Миргород), Вінницькій (Хмельник) областях. В Україні є великі запаси лікувальних грязей в Івано-Франківській, Одеській областях та в Автономній Республіці Крим.

Завдяки поєднанню певних природних факторів та ресурсів формуються потужні рекреаційні комплекси. Територіальна структура рекреаційного комплексу представлена рекреаційними пунктами (окремо розміщені санаторії, пансіонати тощо), рекреаційними районами (рекреаційні пункти і курорти з відповідною інфраструктурою), рекреаційними регіонами (група рекреаційних районів) та рекреаційними зонами (сукупність взаємопов'язаних регіонів).

Атмосферне повітря – глобальний **П.р.** – постійно деградує. Щорічно в атмосферу України потрапляє понад 6 млн т шкідливих речовин і вуглекислого газу. Традиційно головними забруднювачами залишаються промислові підприємства. Однак збільшення кількості автомобілів на дорогах спричинило і збільшення шкідливих викидів в атмосферу. Постійно зростає кількість відпрацьованих газів, що надходять у повітря на території великих міст. Загальна кількість усіх автомобільних викидів становить 2,3 млн т. Основна причина деградації **П.р.** України – стихійне поглиблення суперечностей між природним змістом їх функціонування та соціально-економічною формою їх використання, неефективне управління **П.р.** на макро-, мезо- та макрорівнях. Цілісність процесу функціонування **П.р.** зумовлює необхідність формування цілісного механізму державного управління, який має бути основним інструментом для зупинення їх деградації. **П.р.** за своїми властивостями не є природним потенціалом, який може бути більшим або меншим від суми вхідних **П.р.** Для перетворення **П.р.** у природний потенціал потрібен ефективний макроекономічний механізм управління.

Літ.: Ішук С. П. Розміщення продуктивних сил / С. П. Ішук. – К. : [б. в.], 2002; Заставний Ф. Д. Географія України / Ф. Д. Заставний. – Л. : [б. в.], 1994 р.; Максаковський В. П. Економічна і соціальна географія світу / В. П. Максаковський. – К. : [б. в.], 1996 р.; Географія / П. О. Масляк та ін. – К. : [б. в.], 1998 р.; Шаблій О. І. Соціально-економічна географія України / О. І. Шаблій. – Л. : [б. в.], 2000 р.; Паламарчук М. М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії / М. М. Паламарчук, О. М. Паламарчук. – К. : Знання, 1998.; Поповкін В. Н. Регіонально-цілісний підхід в економіці / В. Н. Поповкін. – К. : Наук. думка, 1993. – 210 с.; Розміщення продуктивних сил : підручник / за ред. Є. П. Качана. – К. : Вища

шк., 1998; Руденко В. П. Природно-ресурсний потенціал України / В. П. Руденко. – К. : Либідь, 1994. Мартиненко В. Ф.

ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ – екологічна місткість території, оцінена з урахуванням характеру використання, наявності й стану географічних структур, природного ландшафту, кліматичних умов, мінеральних ресурсів, ґрунтів, водних ресурсів, атмосфери, рослинного і тваринного світу.

П.-р.п. розглядається як сукупність усіх природних можливостей, засобів, запасів, джерел, що використовуються (або можуть використовуватись) за даним рівнем розвитку продуктивних сил для досягнення певної мети. До складу **П.-р.п.** входять природні умови і ресурси. Природні ресурси, на відміну від природних умов, беруть безпосередню участь у матеріальному виробництві й невиробничій діяльності.

Наявність природних ресурсів є головною умовою розміщення продуктивних сил на даній території. Кількість, якість і поєднання ресурсів визначають **П.-р.п.** території, який є важливим фактором розміщення населення і господарської діяльності. З огляду на освоєння значних джерел природних ресурсів виникають великі промислові центри, формуються господарські комплекси та економічні райони. **П.-р.п.** району справляє вплив на його ринкову спеціалізацію, місце в територіальному поділі праці, міжнародний рейтинг країни. Отже, наявність тих чи інших природних умов, і особливо природних ресурсів, може бути стимулом, поштовхом для розвитку економіки країни, але не завжди. Останнім часом виокремилась і така тенденція: чим вище рівень розвитку виробництва у країні, тим менше він залежить від ресурсного фактора (наприклад Японія).

Сучасний розвиток цивілізації характеризується тим, що дедалі більша частина природних умов перетворюється на природні ресурси. Сьогодні сонячне тепло, внутрішнє тепло Землі, опади, клімат і рельєф частіше розглядаються для життєдіяльності людини як природний ресурс, ніж природні умови. За особливостями використання природні ресурси поділяються на невичерпні та вичерпні (серед останніх виділяють відновні, відносно відновні та невідновні).

За економічною класифікацією розрізняють: ресурси матеріального виробництва, у т. ч.

промисловості (паливо, метали, деревина, риба) і сільського господарства (грунти, води для зрошення, кормові рослини, промислові тварини); ресурси невиробничої сфери, у т. ч. прямого споживання (питна вода, дикорослі рослини і тварини) і непрямого (наприклад використання для відпочинку зелених насаджень та водоймищ).

За походженням і природними властивостями виділяють: мінеральні ресурси (корисні копалини), земельні, водні, біологічні (зокрема лісові), агрокліматичні (сонячне тепло, світло, опади), ресурси енергії природних процесів (енергія сонця, вітру, землі), а також рекреаційні (вони поєднують в собі різні види ресурсів).

За запасами природних ресурсів Україна посідає провідне місце в Європі, зокрема, перше місце – за кількістю орних земель, запасами залізної та марганцевої руд, сірки; у числі перших – за запасами кам'яного вугілля, природного газу, калійної та кам'яної солей.

Економічна оцінка природних ресурсів включає врахування багатьох чинників (економічних, соціальних, технічних, еколого-географічних), які зумовлюють просторові відмінності й значення природних ресурсів для життєдіяльності людини. Під час їх економічної оцінки використовуються такі критерії: розміри родовища, які визначаються його запасами; якість корисних копалин, їх склад і властивості, умови експлуатації; потужність пластів і умови залягання; господарське значення; річний обсяг видобутку.

Літ.: *Управління суспільним розвитком* : словник-довідник / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Розміщення продуктивних сил* : посібник / Л. Л. Тарангул, І. О. Горленко, Г. І. Євтушенко. – К., 2000.

Михненко А.М., Тараненко О.П.

ПРОЦЕС (від лат. processus – просування) – послідовна зміна станів, стадій, етапів або певних явищ, яка відбувається закономірним порядком; хід розвитку чого-небудь; сукупність послідовних дій, засобів, спрямованих на досягнення певного результату.

П. управління характеризує систему управління, всі її елементи в динаміці як діяльність органів і кадрів управління. Його основною складовою є розробка, прийняття та реалізація управлінських рішень.

П. державного управління є усвідомленою та цілеспрямованою діяльністю, пов'язаною

з реалізацією повноважень суб'єктів управління щодо розроблення, прийняття і впровадження державно-управлінських рішень чи послідовному здійсненню управлінського циклу (планування, організація, мотивація, контроль), яка впливає на зміну суспільних процесів та явищ, наближаючи їх до бажаного стану згідно з визначеними цілями.

П. управління характеризує систему державного управління та всі її елементи в динаміці як діяльність органів влади і їх кадрів, яка регламентується нормативно-правовими документами, відповідає вимогам послідовності, повноти та якості виконання всіх етапів прийняття й ухвалення рішень і стадій управлінського циклу, безперервності, відповідності специфічним особливостям об'єкта впливу тощо. Основними елементами **П.** державного управління є: 1) збирання, обробка та передача інформації; 2) вироблення (обґрунтування) і прийняття рішення; 3) перетворення рішення на різні форми команд (усна, письмова, наказ тощо); 4) аналіз ефективності прийнятого рішення та наступне його коригування.

Літ.: *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.; *Державне управління та державна служба* : словник-довідник / уклад. О. Ю. Оболенський. – К. : КНЕУ, 2005. – 480 с.; *Економічна енциклопедія* : у 3 т. Т. 3 / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2002. – 952 с.; *Словник термінів і понять з державного управління* / уклад. В. Я. Малиновський. – К. : Атіка, 2005. – 240 с.; *Советский энциклопедический словарь* / науч.-ред. совет : А. М. Прохоров (пред.). – М. : Совет. энцикл., 1981. – 1600 с.; *Теорія та історія державного управління* : навч. посіб. / Г. С. Одицова, В. Б. Дзюндзюк, Н. М. Мельтюхова та ін. – К. : “Видавн. дім “Професіонал”, 2008. – 288 с.

Тимоха Д.А.

ПСИХОЛОГІЯ УПРАВЛІННЯ (англ. psychology of management). Існує кілька підходів і визначень **П.у.** як науки. Основним її поняттям у всіх випадках залишається взаємодія між людьми в організації. Найбільш уживаними визначеннями у вітчизняній практиці з урахуванням досвіду інших країн є наступні: 1) **П.у.** – це галузь науки, що вивчає психологічні закономірності управлінської діяльності, психологічні основи підбору і навчання управлінських кадрів. 2) **П.у.** – це практична галузь, що дає конкретний результат керівникові у взаємодії з

персоналом, що передбачає володіння серйозними психологічними знаннями, а також уміннями: оперувати багатьма взаємозв'язками та враховувати, що при вирішенні будь-якої ділової проблеми не можна залишати осторонь емоційну сферу співробітників, оскільки останнє багаторазово перевищує в людині раціональність; звертати увагу на стиль конкурентних відносин і суперництва в колективі, а також на методи мотивації персоналу; враховувати рівень культури організації і співвідносити із запитамі керівництва; коли немає можливості займатися кожним, хто не може реалізуватися, але є можливість організувати роботу таким чином, щоб можливість реалізації (шанс) був у кожного. 3) **П.у.** – це галузь психологічної науки, предметом якої є взаємодія суб'єктів управління й об'єктів управління, а основне завдання – оптимізація цього управління. 4) **П.у.** – це галузь науки, основним завданням якої є аналіз психологічних умов і особливостей управлінської діяльності з метою підвищення ефективності та якості роботи в системі управління. 5) **П.у.** – це система, що складається з двох блоків: психологічні аспекти управління (психологічні компоненти управління; психологічні розробки і прийняття управлінських рішень; психологічні особливості організаторської діяльності як функції управління; психологія контролюючої діяльності (особистісні якості керівника, схеми і вимогливість до навколишнього середовища, твердість норм, свідомість, вплив на колектив); психологічні вимоги до особистості управлінців (емоційно-вольова сфера, вимогливість, критичність, сміливе входження в роль організатора, уміння нести відповідальність за роботу інших людей тощо); психологічне становлення і підвищення кваліфікації керівників організації (навчання, форми навчання, мода і результат, технології і гра в технології)) і соціально-психологічних особливостей взаємодії управлінця з іншими людьми (соціально-психологічні особливості взаємодії управлінця з іншими працівниками; соціально-психологічні функції управління персоналом організації; формування сприятливого соціально-психологічного клімату в колективі, стилю управління і його оптимізації; психологія управлінського спілкування; діяльність управлінця з попередження та розв'язання конфліктів). 6) **П.у.** – це галузь науки, яка

вивчає психологічні закономірності управлінської діяльності, поєднує досягнення різних наук у сфері вивчення психологічних аспектів процесу управління й спрямована на його оптимізацію та підвищення ефективності. Її об'єктом є організована діяльність людей. Предметом – відносини між суб'єктом та об'єктом управління.

П.у. зародилась наприкінці XIX ст. і подолала у своєму розвитку кілька етапів, на яких суттєво змінювалися її основні принципи. У 20-ті рр. **П.у.** була покликана вирішити два завдання: добір співробітників відповідно до виконуваних функцій та вплив на психіку працівників через стимулювання. До середини 30-х р. XX ст. матеріальне стимулювання розглядається як основний фактор підвищення ефективності діяльності, також приділяється увага безпеці праці та підготовці високопрофесійних кадрів. Із середини 30-х рр. XX ст. вивчається роль морального стимулювання та неформальних лідерів у підвищенні ефективності виробництва. У 60-ті рр. більш активною стає взаємодія між психологічними знаннями та теорією і практикою управління. У 70-ті рр. XX ст. провідними постають питання методів психології управління, функціонального аналізу управлінської діяльності, психолого-педагогічних проблем управління, вивчення структури й механізмів управлінської діяльності, організації, контролю й прогнозування виробничих процесів. У 80-ті рр. XX ст. головний акцент робиться на: дослідженнях шляхів перебудови психології керівних кадрів у сучасних умовах; проблемах стилю роботи, самооцінці, індивідуальних концепціях керівників; адекватності сприйняття управлінцем професійно-ділових характеристик підлеглих; соціально-психологічних особливостей управління плинністю кадрів; соціально-психологічному аналізі взаємозв'язків між задоволеністю працею й стабільністю виробничих колективів; ролі людського і психологічного факторів в управлінні; оптимальному розподілі професійних і соціальних ролей у групі (колективі). З кінця 90-х рр. XX ст. актуальним постають наступні питання: організованої діяльності трудового колективу; відповідності працівника організації; добору працівників в організацію та їх орієнтацію щодо властивостей організації; гуманізації умов праці; розширення участі в управлінні працівників; впро-

вадження психологічних і соціальних інновацій в організацію, вирішення спільними зусиллями загальних проблем діяльності організації; впровадження кооперативного (командного) стилю праці; довіри працівнику, надання йому максимальної самостійності; розвитку методів мотивації працівників; механізмів групової динаміки; управлінського спілкування; психології управління конфліктами в організації; створення іміджу, реклами; прийняття управлінських рішень; організаційної поведінки; орієнтації членів групи на завдання; лояльності персоналу. На межі ХХ та ХХІ ст. **П.у.** переживає особливо інтенсивний розвиток. Для цього періоду характерна низка рис: прикладний характер проблем, інтеграція психолого-управлінського знання в інші галузі науки, головний наголос робиться на розгляді особливостей управління у сфері бізнесу та ділових відносин. Є спроба звести **П.у.** до психології менеджменту.

Проблеми психології управління висвітлюються у працях таких відомих учених, як Є.Бондаренко, Л.Джуел, В.Казьмирченко, Л.Карамушка, Б.Ломов, С.Максименко, Л.Орбан-Лембрик, В.Третяченко.

У державному управлінні аспекти **П.у.** розглядаються як: психологічні площини управ-

ління (впливи в системі владних відносин, комунікації та комунікаційні процеси, управлінське спілкування, професійна підготовка, мотивація вдосконалення управлінської діяльності) та соціально-психологічні особливості управління (чинники процесу реформування, чинники професійної самоідентифікації, методи управління та особливості діяльності керівника, соціально-психологічний імідж сучасного керівника).

Літ.: *Большой психологический словарь* / сост. и общ. ред. Б. Мецераков, В. Зинченко. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2004. – 672 с.; *Джуэл Л.* Индустриально-организационная психология : учеб. для вузов / Л. Джуэлл. – СПб. : Питер, 2001. – 720 с.; *Драгомирецька Н. М.* Теоретичний аналіз комунікативної діяльності державного службовця : монографія / Н. М. Драгомирецька. – Одеса : Астропринт, 2005. – 280 с.; *Ждан А. Н.* История психологии: от античности к современности / А. Н. Ждан. – М. : Пед. об-во Рос., 2003. – 512 с.; *Козлова Г. М.* Психология управления : навч. посіб. / Г. М. Козлова, Н. М. Драгомирецька. – Одеса : ОДЕУ, 2010. – 355 с.; *Орбан-Лембрик Л. Е.* Психология управления : посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 567 с.; *Психологічна енциклопедія* / авт.-упор. О. М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.; *Третяченко В. В.* Колективні суб'єкти управління: формування, розвиток та психологічна підготовка / В. В. Третяченко. – К. : Стило, 1997. – 585 с.

Драгомирецька Н.М.

Р

РЕГІОНАЛЬНА МОВА – мова або мови, офіційний статус якої(их) закріплений у законодавстві одного або кількох адміністративно-територіальних суб'єктів – адміністративно встановлених регіонах держави поряд з офіційною/державною мовою, яка є чинною на території всієї держави (білоруська, болгарська, гагаузька, грецька, єврейська, кримськотатарська, молдавська, німецька, польська, російська, румунська, словацька та угорська як регіональні в областях і містах України, де офіційною/державною є українська). Європейська хартія **Р.м.** – прийнята в Страсбурзі 5 листопада 1992 р., метою Хартії є “захист і розвиток історичних **Р.м.** і мов національних меншин в Європі” Хартія (ч. I, ст. 1).

У Пояснювальній доповідці до Хартії дається таке роз'яснення (параграф 18): “Замість інших виразів, таких як “менш поширені мови”, Хартія обрала термін “**Р.м.** або мови меншин”. Прикметник “регіональний” означає мови, використовувані на обмеженій території держави, у рамках якої, проте, люди, які говорять цією мовою, можуть складати більшість громадян. Термін “меншина” відноситься до ситуацій, в яких або мова використовується людьми, які не проживають компактно на якій-небудь певній території держави, або, хоч і проживають компактно на визначеній території, становлять меншину щодо населення даного регіону, яке говорить на мові більшості даної держави.” Територія, на якій використовується **Р.м.** або мова меншини” означає географічну територію, на якій вказана мова є засобом спілкування для такої кількості людей, яка виправдовує заходи з розвитку і захисту, вказані в даній Хартії.

Щодо **Р.м.** або мов меншин, Європейська хартія закріплює, що в межах територій, де ці мови функціонують, та відповідно до стану розвитку кожної мови, сторони (країни-учасники) будують свою політику, законо-

давство та практику на таких цілях і принципах: визнання **Р.м.** або мов меншин як засобу відображення культурного багатства; повага до кордонів кожної географічної місцевості, де використовують **Р.м.** або мову меншини, забезпечення, при чинному або новому адміністративному поділі, безперешкодного розвитку відповідної **Р.м.** або мови меншини; необхідність здійснювати рішучі дії, спрямовані на розвиток **Р.м.** або мов меншин із метою їх збереження; сприяння їх використанню: в усній і письмовій формі, у суспільному та приватному житті й заохочення такого використання; підтримка і розвиток стосунків між групами, які використовують **Р.м.** або мову меншини, та іншими групами населення держави, які вживають мову в такій самій або подібній формі, а ще започаткування культурних стосунків з іншими групами населення держави, які користуються різними мовами; забезпечення належних форм і засобів викладання та вивчення **Р.м.** або мов меншин на всіх відповідних рівнях; забезпечення особам, які не володіють **Р.м.** або мовою меншини і які проживають у місцевості, де вона використовується, можливостей вивчати її за своїм бажанням; сприяння здійсненню наукових досліджень у галузі **Р.м.** або мов меншин в університетах чи аналогічних установах; розвиток відповідних форм транснаціональних обмінів із питань, що стосуються **Р.м.** або мов меншин, що використовуються в такій самій або подібній формі у двох або більше державах.

Визнання **Р.м.** здебільшого стикається з демографічними, лінгвістичними та політико-економічними проблемами. Європейська хартія **Р.м.** або мов меншин була схвалена в Страсбурзі 5 листопада 1992 р. Даний міжнародний документ Україна підписала 2 травня 1996 р., вперше він був ратифікований Законом від 24 грудня 1990 р. Верховна Рада у травні 2003 р. ратифікувала Хартію іншим

законом із трохи зміненою назвою – “Про ратифікацію Європейської хартії Р.м. або мов меншин”. Документ покликаний сприяти розвиткові передовсім тих мов, які, як сказано в преамбулі до нього, “є під загрозою вимирання”. Кожна країна, що приєдналася або має намір приєднатися до цієї Хартії, повинна взяти зобов’язання щодо застосування, як мінімум, 35 пунктів або підпунктів. Україна, вступаючи до Ради Європи 9 листопада 1995 р., взялась, серед іншого, ратифікувати цей багатосторонній міжнародний договір. Хартія набрала чинності 1 березня 1998 р. після ратифікації 5 країнами. Із 44 країн підписали цей документ 29 держав, 17 з них ратифікували його. Хартія як акт міжнародного права не визначає статусу регіональних або міноритарних мов, а містить перелік цілей і принципів, відповідно до яких кожна держава (яка є стороною Хартії) бере на себе зобов’язання покладати в основу своєї політики, законодавства і практики захист цих мов. Поняття “регіональні або міноритарні мови” охоплює також і ту категорію мов (що потребують захисту з боку держави), яку в Хартії поіменовано як “позатериторіальні мови”. У ст. 2. Закону України “Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин” перелічуються саме не мови, а меншини – білоруська, гагаузька, грецька, єврейська, російська тощо (усього 13 мов). Але предметом Хартії є мови, а не меншини. І саме ті мови, які можуть зникнути з мовної карти Європи, інші регіональні і міноритарні мови, їх підтримка. Автентичний базовий термін Хартії “regional or minority languages” (англ.) (“langues regionales ou minoritaires” (фр.)) був некоректно перекладений як “регіональні мови або мови меншин”. Його оптимальним українським аналогом є – “регіональні або міноритарні мови”, тобто мови, що використовуються у певному регіоні і є менш поширеними, ніж інші у кордонах даного регіону. У Хартії не йдеться про запровадження особливих охоронних заходів стосовно мов усіх без винятку меншин у країні. Всупереч меті автентичної Хартії, її український варіант не згадує такі мови, як караїмська, кримчацька, ромська, носії яких живуть в Україні. На підставі Хартії, а точніше її українського варіанта, місцеві ради цілого ряду східних областей, зокрема Донецька обласна рада, Донецька,

Луганська, Харківська, Запорізька, Маріупольська тощо міські ради навесні 2006 р. прийняли рішення про надання російській мові статусу регіональної у територіальних межах владної компетенції відповідних органів. У вересні 2008 р. до Верховної Ради було передано законопроект “Про внесення змін до Закону України “Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин”. У новому перекладі термін “мова меншини” замінена на “міноритарна мова”.

Літ.: Закон України про ратифікацію Європейської хартії і регіональних мов або мов меншин // Голос України. – 1999. – 30 груд.; Закон України про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua/; Лопушинський І. Державна мовна політика України та право національних меншин на освіту / І. Лопушинський // Вісн. НАДУ. – С. 401-407; Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – С. 444.

Попович Н.Г.

РЕЙТИНГОВЕ ГОЛОСУВАННЯ – визначення рейтингу прийнятності кандидатів (1, 2 ...). Кандидати з відсутнім рейтингом є останніми.

Перемогу здобуває найбільш прийнятний кандидат для всіх голосуючих порівняно з будь-яким іншим кандидатом за сукупним рейтингом. У світі розроблено та застосовується багато методик визначення сукупного рейтингу всіх голосуючих. Ефективним для порядку визначення сукупного рейтингу є принцип Кондорсе, відомий як парадокс теорії суспільного вибору, вперше описаний у 1785 р. Його суть полягає в тому, що правило простої більшості не в змозі забезпечити транзитивність бінарного відношення суспільної переваги серед існуючих варіантів. Внаслідок нетранзитивності результат може залежати від порядку голосування, що дає можливість маніпуляції вибором більшості.

Заслужує на увагу метод Шульце, тобто система голосування, розроблена в 1997 р. М.Шульце, яка, на його думку, є “методом роз’їждженого шляху”. Вона дає змогу визначити переможця з використанням бюлетенів для голосування, в яких виборці вказують свої переваги щодо кандидатур. Та-

кож цей метод можна використовувати і для отримання відсортованого за перевагою списку переможців. Цей метод задовольняє критерію Кондорсе: якщо один із кандидатів перемагає при попарному порівнянні з кожним з інших кандидатів, він оголошується переможцем. Згідно з методом Шульце кожен бюлетень містить повний список кандидатів, і кожен виборець ранжує їх у порядку своєї переваги. У найпоширенішому форматі використовуються числа за збільшенням, коли виборець ставить “1” напроти прізвища найбажанішого кандидата, “2” напроти другого за перевагою і т. д. Виборці можуть ставити однакові числа кільком кандидатурам, або взагалі не заповнювати це поле для частини кандидатур (у такому разі вважається, що виборець поставив такі кандидатури однаково нижче за всіх, для яких він вказав число).

Літ.: <http://www.uprava.org.ua/ua/rejtingove-golosuvannya/>

Пашко Л.А.

РЕЛІГІЙНІ КОНЦЕПЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ – теоретична форма відтворення однієї з функцій релігії – легітимізації, яка обґрунтовує, освячує і певною мірою узаконює деякі суспільні порядки та інституції. Концепт божественного походження влади має ірраціональний характер, оскільки сакралізує державну владу завдяки харизмі її носія, що робить його живим Богом, тоді як земна влада має своїм джерелом владу божественну. Звичаєво-харизматична концепція легітимізує державу не тільки через божественне обрання, але й патріархальну традицію, що поступово секуляризує джерела влади та аргументи її легітимізації. Раціоналістична концепція державної влади визнає необмеженість влади Бога, але за людиною залишається право на відносну самостійність у формуванні політичної сфери суспільства, що передбачає відповідне юридичне оформлення та окреме десакралізоване організаційне утворення – бюрократію. Таким чином влада набуває світських рис, але завжди має другорядний характер порівняно із земною формою існування царства божого – римською церквою. Характеризуючи християнське вчення про владу, апостол Павло писав: “Всяка душа та буде покірна вищим властям; бо немає влади не від Бога, існуючі ж власті від Бога, встановлені...

Чи хочеш не боятися влади? Роби добро, і одержиш похвалу від неї; бо начальник є Божа слуга, тобі на добро. Якщо ж робиш зло, бійся, бо він недаремно носить меч: він Божа слуга, месник в покарання що робить зле. І тому потрібно покорятися не тільки із страху покарання, але і по совісті. Для цього ви і податі платите, бо вони Божії служителі, цим самі постійні зайняті. Отже віддавайте всякому належне: кому подати – подати; кому оброк – оброк; кому страх – страх; кому честь – честь” (Рим. 13. 1-7).

Водночас необхідність держави впливає не безпосередньо з волі Божої про первозданного Адама, але з наслідків гріхопадіння та із згоди дій по обмеженню панування гріха у світі з Його волею. Священне Писання закликає владу імущих використовувати силу держави для обмеження зла і підтримки добра, в чому і бачиться етичний сенс існування держави (Рим. 13). За вченням Церкви, сама влада також не має права абсолютизувати себе, розширюючи свої межі до повної автономії від Бога і встановленого Ним порядку речей, що може призвести до зловживання владою і навіть до обожнювання володарів. Держава, як і інші людські установи, нехай навіть і направлені на благо, може мати тенденцію до перетворення в самодостатній інститут. Численні історичні приклади такого перетворення показують, що в цьому випадку держава втрачає своє справжнє призначення.

Саме тому у своєму творі “Про град Божий” Августин вважає Церкву вищою формою світської влади, обґрунтовуючи теократичну модель церковно-державних відносин, що повністю відповідало християнській заповіді “віддайте кесарю кесарево, а Богу Божове”. Пізніше пріоритет церковної влади був теоретично обґрунтований у працях Фоми Аквінського, який вважав, що світській владі підконтрольні лише тіла людей, але не їх душі. Право розпоряджатися, контролювати та оцінювати діяльність світських правителів належить Церкві як вищій владі. У подальшому розвитку модернізація соціально-політичної теорії знайшла своє відображення в енцикліці папи Лева XIII “Про нові речі”, згідно з якою ідеальна модель соціального устрою має за основу принципи християнської моралі, тому Церква відкрита для доброзичливої співпраці зі світською владою.

Православна християнська конфесія з початку свого формування на території великокімляжства Київського і пізніше Російської імперії наслідувала візантійську традицію панування світської влади над церковною, починаючи із прийняття християнства на Русі. Найбільш закінченої форми це протистояння набуло за царя Петра I. У петровських реформах необмежена панівна роль держави над церквою та її ієрархією набула законодавчого оформлення. Апологетом петровських реформ був Феофан Прокопович, який у своїх творах намагається виправдувати повне скасування церковної автономії у формі об'єднання світської та духовної влади в особі государя. Наслідком цього стала секуляризація церковного майна та певна підміна соціального служіння Церкви її адміністративними функціями.

Ідеї наднаціональності та державності, що лежать в основі ісламської клерикальної теорії державної влади, спираються на догмати ісламу, які розроблялися у вигляді всеосяжної універсальної системи соціальних, моральних і правових норм, поглядів та ідей, джерелом яких є Коран, Сунна та Шаріат. У соціально-політичній сфері можна визначити кілька напрямів у трактуванні взаємовідносин світської та релігійної влади: традиціоналізм, реформізм, панісламізм, фундаменталізм, які відрізняються рівнем повноважень, що визнаються за релігійними організаціями в їх стосунках з владою.

Велика кількість ісламських країн прагнуть використати в політичній сфері певні традиційні релігійні ідеї, правила та настанови, що дозволили б запроваджувати в життя особливий "ісламський шлях" соціального розвитку. В 70-х рр. ХХ ст. було створено концепцію "ісламської держави", в якій: 1) всі її громадяни повинні сповідувати іслам; 2) правила державного та суспільного життя повинні регламентуватись не стільки правовими, скільки релігійними нормами; 3) державна влада повинна обиратись та організовуватись за законами ісламу. Одночасно постулюється, що такого роду ісламська держава є вільною і справедливою організацією суспільного життя, якій не притаманні недоліки капіталізму (гонитва за прибутками) та соціалізму (державний атеїзм і заперечення приватної власності).

Ідеологічною підставою вчення про ісламську державу є твердження про те, що Ал-

лах – єдине джерело державної влади. Водночас положення Корану стосовно питань влади, порядку її наслідування, покарань тощо різними напрямками ісламу тлумачаться настільки різноманітно, що це відкриває дуже широкі можливості для прийняття конкретних політичних рішень – від визнання необхідності т. зв. народного лідера, який радиться із членами суспільства з усіх важливих питань, до диктатури лідера, визнаного найближчим до Аллаха (згідно з мусульманською традицією правителем повинна бути наймудріша людина, а такою може бути лише духовна особа).

Літ.: *Академічне релігієзнавство* : підручник / за наук. ред. проф. А. Колодного. – К. : Світ знань, 2000; *Баширов Г. А.* Ислам и этнополитические процессы в современной России / Г. А. Баширов. – М. : [б. и.], 2000; *Колодний А. М.* Релігійне сьогодення України : наук. збірка / А. М. Колодний. – К. : [б. в.], 2009; *Кучер О. Н.* Ислам / О. Н. Кучер, О. П. Семотюк. – Ростов н/Д. : Феникс ; Х. : Торсинг, 2004; *Огієнко І. І.* Українська церква / І. І. Огієнко. – Прага : [б. в.], 1962.

Хміль Т.В.

РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ – об'єднання послідовників певного віросповідання на основі спільного віровчення з метою задоволення власних релігійних потреб, здійснення релігійного культу, підтримання зв'язків з державними органами та суспільними організаціями. Як колективні утворення **Р.о.** діють як одне ціле з єдиною метою, встановленою у законі, а саме – задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру. **Р.о.** мають різну організаційну побудову та органи управління. Наприклад, громади, управління (центри, монастирі, духовні навчальні заклади як самостійні юридичні особи) можуть входити до релігійного об'єднання Українська Православна Церква. **Р.о.** діють відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури. Порядок створення органів управління та їх повноваження закріплюються у статутах, вказівках організацій і пов'язані з конфесійними правилами. Існують як колегіальні органи – загальні збори громади, Собор Єпископів Церкви, так і одноособові органи – настоятель у православної громаді, ректор духовного навчального закладу. Колегіальні органи створюються у виборному порядку, одноособові – як у результаті виборів, так і за призначенням.

Р.о. виступають основним суб'єктом взаємодії з державною владою. Порядок цієї взаємодії регламентується системою конституційних принципів та окремих законів, до яких належать принципи відокремлення церкви та релігійних організацій від держави (Конституція України, ст. 35, Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" (1991), ст. 5), згідно з якими держава не втручається у внутрішні справи церкви, тобто догматичні, організаційні та адміністративні. **Р.о.** вільні у своїй канонічній та позарелігійній діяльності за умови реєстрації свого статуту, що надає їй права юридичної особи. Також закон регулює господарську, фінансову, виробничу діяльність організацій. У свою чергу, **Р.о.** не беруть участь у політичному житті, не втручаються у державні справи та справи інших релігійних об'єднань. **Р.о.** мають право на здійснення релігійного виховання та освіти за умови дотримання принципу відокремлення школи від церкви, що визначає світський характер навчання в державних освітніх закладах, дотримання принципів свободи совісті та віросповідання, а також толерантності стосовно віруючих інших віросповідань і тих, що не сповідують релігії. Релігійні управління і центри відповідно до своїх зареєстрованих статутів мають право створювати духовні навчальні заклади для підготовки священнослужителів і служителів інших необхідних їм релігійних спеціальностей. Духовні навчальні заклади діють на підставі своїх статутів, а громадяни, які навчаються у вищих і середніх духовних навчальних закладах, користуються правами і пільгами щодо відстрочення проходження військової служби, оподаткування, включення часу навчання до трудового стажу на умовах, встановлених для студентів та учнів державних навчальних закладів.

Принцип рівності усіх релігійних організацій перед законом означає, що **Р.о.**, незалежно від їх напрямку та конфесійної належності, мають однаковий правовий статус, що не передбачає отримання будь-яких переваг та преференцій. Держава однаково захищає законні права всіх релігійних організацій, якщо їх діяльність не порушує правопорядок, тобто не загрожує безпеці держави, моральним засадам суспільного життя людей, їх здоров'ю та свободі.

Ставлення релігійних організацій до держави базується на безумовному визнанні фак-

ту незалежності України та сподіванні, що "церква відокремлена від держави, але не від суспільства". **Р.о.** мають право на здійснення багатьох видів позарелігійної діяльності, в т.ч. економічної, якщо її результати використовуються на релігійні цілі. Держава сприяє цій діяльності, зокрема благодійницькій, співпрацює з релігійними спільнотами у справі збереження історико-культурної спадщини, підтримує інші суспільно значущі зусилля їх.

Більшість питань, що ставляться релігійними організаціями перед державою, мають неполітичний характер:

- повернення релігійним організаціям відчуженого від них майна і культових будівель, запобігання можливій приватизації колишньої церковної власності;
- послаблення податкового тягаря в їх економічній діяльності;
- створення пільгових умов для отримання гуманітарної допомоги з боку "братських" закордонних центрів;
- отримання більшого доступу до ЗМІ;
- спрощення процедур виїзду за кордон із суто релігійною мотивацією.

Процес релігійного відродження в Україні полягає в суттєвому збільшенні кількості релігійних організацій, яких зараз нараховується близько 35 тис., що, безумовно, робить їх вагомим складовим громадянського суспільства. Незважаючи на уповільнення темпів збільшення кількості релігійних організацій за останнє десятиліття, Україна посідає п'яте місце серед найбільш релігійних країн Європи, що дозволяє стверджувати про соціальну реабілітацію релігії в Україні.

Літ.: Конституція України. – К. : [б. в.], 1996; Закон України про свободу совісті та релігійні організації // Закони України. – К. : [б. в.], 1996; Релігія : енциклопедія / сост. и общ. ред. А. А. Грицанов, Г. В. Синоло. – Минск : Книжный Дом, 2007; Свобода совести, вероисповедания и религиозных организаций : сб. док. – К. : [б. и.], 1996; Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні. – К. : [б. в.], 1996; Шуба О. В. Релігія в етнопольному розвитку України (політологічний аналіз) / О. В. Шуба. – К. : Криніця, 1999.

Хміль Т.В.

РЕЛІГІЯ (з лат. religio – вшанування богів, набожність та religare – зв'язувати) – одна з основних форм суспільної свідомості, складова духовної культури, духовний феномен, один з компонентів духовної діяльності лю-

дини. **Р.** виражає віру людини в існування надприродного Начала, виступає для неї за собом входження у світ.

Поняття “**Р.**” є складним і багаторівневим явищем. На сьогодні нараховується близько 270 визначень **Р.**, однак жодне з них не розкриває всієї сутності цього терміна.

Сучасні вітчизняні науковці виділяють три підходи до вивчення **Р.**: генетичний (звідки походить **Р.**, що є її джерелом?); структуральний (які основні складові елементи **Р.**?); функціональний (як функціонує та чи інша **Р.** в індивідуальному і суспільному житті людини?). Існують різноманітні теорії походження **Р.**: теологічна, містична, наукова, православно-академічна, міфологічна, анімістична, магічна, психологічна, теорія аніматизму, теорія прамонотеїзму. Будь-яка релігійна система має таку структуру: релігійна свідомість, релігійні відносини і діяльність, релігійні організації та інститути. **Р.** як один з органічних компонентів структури суспільства виконує в ньому низку взаємопов’язаних між собою функцій: компенсаційну, світоглядну, регулятивну, інтегративну, комунікативну, терапевтичну, дезінтегруючу, ідеологічну, політичну, правову, легітимуючу, телеологічну, аксіологічну, культуроформуючу, культурозберігаючу, етноформуючу та ін.

Різнманітність та складність феномену **Р.** проявляється в її класифікації. Так, **Р.** поділяються на: первісні вірування (магія, фетишизм, тотемізм, анімалізм, зоолатрія, анімізм, аніматизм, землеробський культ, шаманство); національні **Р.**: ранні національні (народні) **Р.** (давньогрецька, давньоримська, давньослов’янська, давньогерманська та ін.), пізні національні **Р.** (індуїзм, іудаїзм, конфуціанство, джайнізм, зороастризм); світові **Р.**: буддизм, християнство, іслам; новітні **Р.** (нетрадиційні релігії, неохристиянські течії, вірування, орієнталістські (східні) релігії, езотеричні об’єднання, неоязичництво), синтетичні **Р.** (сайєнтологічні рухи та ін.).

Кожна держава виробляє власне ставлення до **Р.**, її місця в суспільному житті. Виходячи з цього виділяють кілька типових видів існування **Р.** в соціумі, її взаємозв’язку з державою, політикою тощо. Так, перший тип – теократія (папоцезаризм) – передбачає залежність життя держави та суспільства від **Р.** (Іудея V-I ст. до н.е., окремі арабські халіфати VII-XIII ст., Папська область в Італії VIII-IX ст., країни середньовічної Європи

V-XIV ст., на сьогодні – Ватикан, Іран, Саудівська Аравія та ін.); другий тип – залежність релігійних інститутів від держави та їх одержавлення, підкорення **Р.** світській владі (Візантія, частково Київська Русь, царська Росія XVIII – поч. XX ст.); третій тип – панівне становище певної релігійної інституції в державі – державна церква. Тут держава законодавчо фінансує діяльність, підтримує та опікує певну релігійну інституцію (церкву, релігійну організацію), надає їй привілейоване становище в суспільстві (на сьогодні – Великобританія, Греція, Саудівська Аравія, Іран, Ірак, Туніс, Пакистан, Сирія та ін.); четвертий тип – релігійні інституції, формально відокремлені від держави, проте держава підтримує та надає окремим церквам чи релігійним організаціям значні привілеї (на сьогодні – ФРН, Австрія, Японія та ін.); п’ятий тип – релігійні інституції і держава практично відокремлені одна від одної. Держава не втручається у справи релігійних об’єднань, проте законодавчо забезпечує свободу релігії, свободу церкви, релігійних організацій. Релігійні інституції, у свою чергу, не втручаються в справи держави, проте діють в її правовому полі (на сьогодні це США, Франція, Україна); шостий тип – релігійні інституції, відокремлені від держави. Тут держава втручається у внутрішні справи церкви, релігійних організацій, обмежує простір їх канонічної діяльності, при цьому останні витісняються з усіх сфер суспільного буття (СРСР (1917-1985 рр.), ряд колишніх соціалістичних країн).

З часу проголошення своєї незалежності Українська держава взяла курс на демократизацію сфери буття **Р.** в Україні. Це знайшло свій прояв у Законі України “Про свободу совісті та релігійні організації” (23 квітня 1991 р.) та ст. 35 Конституції України (1996 р.). У них проголошено плюралізм релігійних течій, думок, переконань, їх рівність перед законом, свободу сповідання будь-яких релігій тощо. Завдяки історичній традиції українського народу, демократичній законодавчій базі, несприйняттю утворення державної церкви, співпраці держави з низкою міжконфесійних утворень (Всеукраїнською Радою церков і релігійних організацій, Міжнародною Асоціацією релігійної свободи, Народою християнських церков) тощо Українська держава забезпечує плюралізм, рівність та свободу буття **Р.** в Україні.

На сьогодні християнська Р. переживає період постмодерну, який проявляється в наближенні його (християнства) до свого раннього періоду (новозавітного вчення Ісуса Христа).

Літ.: *Історія релігій в Україні* : у 10 т. / редкол. : А. Колодний (голова) та ін. – К. : [б. в.], 1996-2004. – Т. 10. Релігія і Церква років незалежності України / за ред. проф. А. Колодного. – Дрогобич : Коло, 2003. – 616 с.; *Колодний А. М.* Пре-модерн, модерн і постмодерн в контексті історії християнства / А. М. Колодний // *Укр. релігієзнавство*. – 2005. – № 3 (35). – С. 5-32; *Лубський В. І.* Релігієзнавство : підручник / В. І. Лубський, В. І. Теремко, М. В. Лубська. – К. : Академ-видав, 2002. – 432 с.; *Релігієзнавчий словник* / за ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика. – К. : Чет-верта хвиля, 1996. – 392 с.

Грінер О.М.

РЕСУРСИ СУСПІЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ – наявні матеріальні, духовні, енергетичні та інші реальні можливості, які суб'єкти суспільного управління використовують для забезпечення керуваності інших учасників суспільних відносин з метою досягнення цілей розвитку. Найчастіше йдеться про такі типи ресурсів: економічні, фінансові, матеріально-технічні, кадрові, інформаційні тощо.

Економічними ресурсами є всі речові чинники виробництва, які використовують для виготовлення товарів і послуг. Умовно, з урахуванням особливостей особистісного фактора, який об'єднує працю і підприємницьку діяльність, що перебувають у статичності (тобто робоча сила, яка не функціонує), останні можна віднести до поняття “факторів виробництва”.

У процесі розподілу валового національного продукту у підприємств, організацій, держави формуються доходи і грошові нагромадження, які називаються фінансовими ресурсами. Залежно від рівня, на якому проходить формування і використання фінансових ресурсів, їх поділяють (так як і всі фонди грошових коштів) на:

– централізовані – які утворюються на рівні держави, окремих адміністративно-територіальних одиниць, об'єднань, міністерств;

– децентралізовані – створюються окремими суб'єктами господарювання.

Обсяг фінансових ресурсів залежить від ступеня розвитку економіки країни, методів господарювання. Матеріально-технічні ре-

сурси включають в себе різноманітні матеріальні елементи виробництва, які використовуються, в основному, як предмети праці у виробничих процесах. Вони є матеріальними елементами оборотних засобів і їх вартість повністю відтворюється у вартості продукції (робіт), на виготовлення яких вони були витрачені впродовж певного циклу.

Кадрові ресурси – штатний склад кваліфікованих працівників органів державної влади, підприємств, установ, організацій.

Інформаційні ресурси включають у себе масиви документів інформаційних систем (в архівах, фондах, банках даних, бібліотеках, депозитаріях, музейних сховищах).

Можна також розглядати інші типи ресурсів. Зокрема: геополітичні ресурси – це можливості географічного положення держави, регіону, території культурні ресурси, до яких слід віднести духовні цінності, знання, вірування, управлінську культуру, освітній рівень; правові ресурси, що засновані на правосвідомості громадян країни і характеризуються якістю законів та підзаконних актів, їх виконанням, дотриманням режиму законності; мотиваційні ресурси, що характеризують здатність підвищення або пониження соціального статусу як суспільно значущої ролі людини відповідно до соціальної стратифікації; силові ресурси – це засоби і апарат силового впливу та ін.

Літ.: *Управління суспільним розвитком: словник-довідник* / за заг. ред. А. М. Михненка, В. Д. Бакуменка ; уклад. : В. Д. Бакуменко та ін. – К. : Вид-во НАДУ, 2006; *Суспільні відносини та розвиток: теорія, історія, практика* : монографія / А. М. Михненко (кер. авт. кол.), О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, О. В. Соснін. – К. : НАДУ, 2009. – 396 с.

Михненко А.М., Тараненко О.П.

РЕФОРМИ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ В УКРАЇНІ – зміна поділу території держави на систему адміністративних одиниць, відповідно до якого утворюється вертикальна структура органів державної влади та управління. У XVII-XX ст. неодноразово здійснювались **Р.а.-т.У.** У ході Визвольної війни замість воєводств і повітів був запроваджений полково-сотенний устрій. У 1649 р. територія Української козацької держави поділялась на 16 полків: 9 полків на Правобережжі (Білоцерківський, Брацлавський, Кальницький, Канівський, Київський, Корсунський, Уманський, Чер-

каський, Чигиринський) і 7 полків на Лівобережжі (Кропив'янський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Чернігівський), в яких нараховувалась 271 сотня. У 1650 р. кількість полків зросла до 20. Полки й сотні не були однаковими за територією і чисельністю населення, кількість сотень у полках коливалась від 7 до 20. Нові адміністративно-територіальні одиниці були меншими, ніж воєводства і повіти, тому легше й ефективніше здійснювалось керівництво на місцях, що особливо важливо було під час воєнних дій. З 60-х рр. XVII ст. Гетьманщина поділялася на 10 полків: Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький, Київський, Переяславський, Лубенський, Миргородський, Гадяцький і Полтавський. У 1774 р. в них нараховувалося 164 сотні.

Традиції полково-сотенного устрою були перенесені й на територію Слобідської України, де утворилося 5 полків: Острозький, Сумський, Охтирський, Харківський та Ізюмський, в яких у 1734 р. було 98 сотень. Після ліквідації автономії на Україну поширюється дія "Установлення для управління губерній Всеросійської імперії" 1775 р. і встановлюється поділ на губернії та повіти. Нова **Р.а.-т.У.** повністю ігнорувала економічні зв'язки окремих територій та їх національні особливості. Вона базувалася виключно на кількості населення, що мало на меті полегшити здійснення завдань податкової і каральної політики держави. Кожна губернія, щоб "порядочно могла быть управляема", повинна була мати 300-400 тис. ревільських душ (тобто осіб чоловічої статі з податних станів), а повіт – 20-30 тис. Дія "Установлення про губернії" поширювалася спочатку на ті українські землі, що входили до складу Слобідсько-Української, Азовської та Новоросійської губерній, а з 1782 р. – і на територію колишньої Гетьманщини. Після входження до складу Російської імперії Правобережної України за поділами Польщі адміністративно-територіальний устрій тут також був приведений у відповідність із загальноімперським.

Перманентний процес трансформації адміністративно-територіального поділу завершився на початку XIX ст., коли остаточно склалися 9 українських губерній: Київська (12 повітів), Волинська (12), Подільська (12) на Правобережжі, Слобідсько-Українська, з

1835 р. – Харківська (11), Чернігівська (11), Полтавська (15) на Лівобережжі, Катеринославська (8), Таврійська (8), Херсонська (6) на Півдні. Окремі губернії об'єднувалися у генерал-губернаторства: Київське у складі Київської, Волинської, Подільської губерній (1832-1914), Новоросійське з центром в Одесі, яке включало Херсонську, Таврійську та Катеринославську губернії, а з 1812 р. і Бессарабську область (1805-1873), Малоросійське у складі Полтавської та Чернігівської губерній (1802-1856). У ході здійснення селянської реформи 1861 р. і запровадження сільського й волосного самоврядування з 1866 р. була встановлена чотириступенева система управління (центр – губернія – повіт – волость).

Адміністративний поділ на воєводства та повіти був скасований і в Галичині після її входження у 1774 р. до складу Австрійської імперії. Спочатку вона була поділена на 6 округів (циркулів) у межах колишніх польських воєводств, що, у свою чергу, поділялися на 18 дистриктів. У 1782 р. поділ на дистрикти ліквідували, залишивши поділ на 18 циркулів. З приєднанням Буковини їх кількість зросла до 19. Після 1848 р. була проведена нова **Р.а.-т.У.**, за якою коронні краї замість циркулів почали поділятися на повіти. Напередодні Першої світової війни налічувалося 82 повіти, з них 51 повіт – у Східній Галичині.

Важливі кроки у напрямі введення нового територіального устрою були зроблені за часів УНР, коли прийняли Закон УНР від 6 березня 1918 р. "Про поділ України на землі", згідно з яким замість губерній і повітів мали бути створені 32 землі. Але революційні події та надзвичайно складна військово-політична ситуація завадили цьому.

Період 20-х – початку 30-х рр. XX ст. позначився проведенням перманентних **Р.а.-т.У.**, коли йшов пошук найбільш ефективних важелів управління. Декретом РНК РСФРР "Про порядок зміни кордонів губернських, повітових та інших", прийнятим 27 січня 1918 р., місцевим радам надавалися досить широкі права щодо цих питань. Як наслідок, у 1920 р. кількість адміністративно-територіальних одиниць порівняно з 1917 р. зросла на 15%, а чисельність волостей досягла 1 900. Робота над підготовкою **Р.а.-т.У.** розпочалася в 1922 р. Встановлювалася наступна кількість населення при створенні нових

адміністративно-територіальних одиниць: для округу – 400-600 тис., для району – 25-40 тис. і для сільської адміністративної одиниці – не менше 1 тис. осіб. Іншими критеріями утворення адміністративно-територіальних одиниць були: наявність об'єктів промисловості, посівів технічних культур, тяжіння населення до промислових і торговельних центрів, характер та напрямки транспортних шляхів, національний склад населення, культурні, побутові та інші місцеві особливості.

У квітні 1923 р. ВУЦВК своєю постановою “Про новий адміністративно-територіальний поділ” скасував повіти і волості, створивши замість них 53 округи і 706 районів. У цілому по Україні кількість адміністративно-територіальних одиниць зменшувалася майже на 43% і відповідно на 46% скорочувалася кількість працівників місцевих органів влади.

Губернії, передавши частину своїх функцій округам, певним чином втратили своє значення як керівних, так і організаційних центрів. Відповідно до постанови ІХ Всеукраїнського з'їзду Рад Президія ВУЦВК 3 червня 1925 р. взагалі їх скасувала. У підсумку **Р.а.-т.У.** замість 9 губерній, 102 повітів, 1 989 волостей і 15 696 сільрад наприкінці 1925 р. було створено 41 округ, 680 районів, 10 314 сільрад, 70 міських і 155 селищних рад, у тому числі 549 національних сільрад (162 російські, 160 німецьких, 87 польських, 62 молдавські, 33 єврейські, 25 болгарських, 8 грецьких, 7 чеських, 3 албанські, білоруська, шведська) і 37 національних селищних рад. У 1930 р. відбулась чергова реорганізація: згідно з постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 2 вересня 1930 р. “Про ліквідацію округів і перехід на двоступеневу систему управління” округи скасовувались і запроваджувалось безпосереднє підпорядкування 484 районів центру.

Досить швидко стала зрозумілою незручність такої системи управління. На позачерговій четвертій сесії ВУЦВК 9 лютого 1932 р. ухвалюється рішення про нову **Р.а.-т.У.** і перехід до системи: центр – область – район. Спочатку було створено 5 областей: Вінницька, Дніпропетровська, Київська, Одеська і Харківська, влітку 1932 р. до них додалися ще дві – Донецька і Чернігівська. Процес створення областей в основному завершився у 1939 р. На кінець 1980-х – поча-

ток 1990-х рр. в Україні налічувалося 25 областей, 469 районів, 434 міста, у тому числі 2 міста (Київ, Севастополь) республіканського підпорядкування, 820 селищ міського типу, 8 805 сільрад.

Літ.: *Довідник з історії України / за заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. – Вид. 2-ге, допрац. і допов. – К. : Генеза, 2001; Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высш. шк., 1968; Куйбіда В. С. Генеза територіальної організації України: конституційно-правові аспекти / В. С. Куйбіда, І. Я. Заяць. – Х. : Клуб сімейного дозвілля, 2010; Кульчицький В. С. Історія держави і права України / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 1996; Мельник Л. Г. Боротьба за українську державність (XVII ст.) / Л. Г. Мельник. – К. : Освіта, 1995; Ткачук П. Адміністративно-територіальний устрій України: досвід та уроки / П. Ткачук // Місцеве самоврядування. – 1998. – № 5-7.*

Ковбасюк Ю.В., Прокопенко Л.Л.

РИЗИК НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ – розрахункова кількісна оцінка ймовірного розміру шкоди (збитку) національній безпеці у разі настання небажаної події (виникнення небажаної ситуації): війни, катастрофи, політичної, економічної чи іншої кризи тощо; кількісна оцінка небезпеки національному інтересу, яка є наслідком вказаної події (ситуації).

Р.н.б. є ситуативною характеристикою цілеспрямованої діяльності суб'єктів та об'єктів національної безпеки щодо реалізації національних інтересів, і в такому випадку зумовлена неоднозначністю її результатів і, відповідно, можливим настанням несприятливих для національних інтересів наслідків. **Р.н.б.** може бути й наслідком відсутності або несвоєчасності реакції (дій, заходів) з боку суб'єктів національної безпеки на події, явища, процеси інші чинники, які породжують небезпеку реалізації національних інтересів. Розгляд **Р.н.б.**, а саме: його виявлення, дослідження, розрахунок прогнозних оцінок та підготовка пропозицій щодо зменшення ймовірного розміру шкоди (збитку) для національної безпеки в разі настання небажаної події (виникнення небажаної ситуації) можливий як у статистичному, так і в динамічному значенні.

У статичному значенні розгляд **Р.н.б.** полягає в способі його вираження, що диференціюється залежно від сфери його визначен-

ня. У динамічному значенні розгляд **Р.н.б.** полягає у відмінності ступеня (оцінки) його розподілу пропорційно масштабу очікуваних втрат від настання події (виникнення небажаної ситуації). Тому, напр., розрізняють малий, великий, прийнятний, критично-допустимий, недопустимий тощо **Р.н.б.** В останньому випадку йдеться про найвищий ступінь несприятливих наслідків (шкоди, збитків, втрат) для національних інтересів. При цьому, як правило, найменші **Р.н.б.** за ступенем завдання збитку (шкоди, втрат) національним інтересам України зумовлені *викликами національної безпеки*, а значні – загрозами життєво важливим національним інтересам.

Оскільки діяльність суб'єктів та об'єктів національної безпеки зумовлена необхідністю реалізації національних інтересів у всіх сферах життєдіяльності суспільства та держави, то розрізняють політичні, економічні, соціальні та гуманітарні **Р.н.б.** і складові вказаних ризиків, зокрема зовнішньополітичні, внутрішньополітичні, фінансові, інвестиційні, воєнні. Тобто **Р.н.б.** є об'єктивною реальністю, уникнути якої неможливо.

Основними факторами, які справляють вплив на величину (ступінь, міру) **Р.н.б.**, є об'єктивна невизначеність, суперечливість, неповнота, неточність інформації, яка використовується під час прийняття управлінських рішень стосовно того чи іншого об'єкта національної безпеки. Так, у разі прийняття державно-управлінського рішення щодо забезпечення політичної безпеки важливими факторами є не тільки інтереси та поведінка учасників управлінських та суспільно-політичних відносин, а й можливі впливи (тиск) суб'єктів міжнародних відносин. У загальному ж випадку, у процесі розгляду **Р.н.б.** та остаточного прийняття державно-управлінського рішення стосовно забезпечення реалізації того чи іншого національного інтересу, як правило, мають бути піддані детальному аналізу такі елементи ризику: ймовірність виникнення бажаного результату; можливість відхилення від поставленої мети, заради чого має виконуватися обрана альтернатива; відсутність упевненості в досягненні поставленої мети; можливість виникнення небажаних наслідків під час виконання тих чи інших дій в умовах невизначеності; матеріальні, моральні та інші витрати, пов'язані з впровадженням обраної

в умовах невизначеності альтернативи; очікування загрози невдачі в результаті вибору альтернативи та її реалізації.

Для зниження негативного впливу **Р.н.б.** завчасно мають бути відпрацьовані плани дій (заходів) суб'єктів національної безпеки як щодо запобігання т. зв. позаштатних ситуацій (коли **Р.н.б.** досягає неприйнятної рівня), так і дії у разі їх настання. Передусім це стосується можливого набору методів (сукупності засобів, способів, прийомів) реагування на загрози національній безпеці у вказаних ситуаціях, а також організації належного моніторингу за стійкістю політичної та економічної системи в контексті контролю критичних параметрів (показників, індексів) функціонування вказаних систем. Доцільним є завчасне створення та підготовка тимчасових робочих груп, штабів, антикризових центрів тощо, належне їх матеріально-технічне оснащення та періодична перевірка їх функціональної готовності для виконання завдань у разі настання несприятливої події (виникнення позаштатної ситуації), напр. в умовах надзвичайного стану (на об'єкті, певній місцевості, у державі). У цілому ж, як свідчить практика розвинених країн, для зменшення **Р.н.б.**, які виникають при реалізації національних інтересів, доцільним є створення штатних ситуаційних (антикризових, моніторингових, аналітичних тощо) центрів як на загальнодержавному, так і на регіональному (об'єктовому) рівнях. Тобто управління **Р.н.б.** зумовлює необхідність завчасного планування, вжиття заходів, спрямованих на зменшення рівня ймовірності негативних наслідків для об'єктів національної безпеки, збільшення вірогідності позитивних результатів діяльності суб'єктів національної безпеки, передусім *сектора безпеки*, удосконалення технологій прийняття управлінських рішень, методів їх реалізації відповідно до конкретних обставин ситуації, що склалась або може скластися.

Середовище реалізації національних інтересів постійно містить ті чи інші обставини (фактори, умови), реалізація (вплив) яких є не що інше, як настання небажаної з точки зору національних інтересів події (ситуації). Ця подія є небажаною, оскільки завдає шкоди національній безпеці і може бути оцінена кількісно. Принципово в даному випадку є те, що небезпеки національній безпеці ма-

ють безперервний спектр в інтервалі: абсолютна відсутність небезпек – абсолютна (максимально можлива) небезпека. Оскільки будь-яка система змінюється безперервно, то виникає методологічна проблема, а саме: невизначеність у питанні, які збитки (втрати) для тієї чи іншої системи вважати недопустимими, відносно допустимими, допустимими і т.ін.? Для зняття вказаної невизначеності можна залучати експертів, увівши деякі порогові оцінки (межі) на кшталт: максимально допустимий збиток, мінімально недопустимий збиток тощо. Проте залучення експертів залишає досить широке поле для суб'єктивізму, який повністю усунути неможливо. Тобто невизначеність залишається і є сама по собі небезпекою, оскільки це одна із головних причин неадекватного сприйняття загрози та реакції на неї, що може завдати шкоди національним інтересам. Тому доцільно визначати максимально допустимі межі збитків (врат) для системи більш однозначно, а саме: вважати, що це та межа, за якою настає втрата цілісності системи, руйнування її структури, тобто руйнування системи. Так, якщо ті чи інші події (ситуації, фактори) розцінюються як небезпеки для життєво важливих національних інтересів, то вони мають бути ідентифіковані як реальна загроза для національної безпеки. Це дає змогу запропонувати оцінку небезпек, в основі якої може бути покладена якісна класифікація, що ґрунтується на сутності понять *виклик та загроза національній безпеці*, а кількісна – на оцінці **Р.н.б.** Напр., небезпеки для національних інтересів можуть бути розташовані в такій послідовності: виклик (малий ризик); потенційна загроза (середній ризик); реальна загроза (великий ризик); реальна небезпека (неприйнятний ризик).

Оскільки суть поняття **Р.н.б.** пов'язана з імовірністю настання якоїсь події негативного характеру та її негативними наслідками, кількісна оцінка вказаного ризику може слугувати мірою (ступенем) небезпеки тому чи іншому національному інтересу. У динамічному значенні під час використання **Р.н.б.** як міри (ступеня) небезпеки національному інтересу він розглядається як деяка функція, аргументами якої є ймовірність настання небажаної події (виникнення ситуації) P і розмір збитку (шкоди, втрат), який може бути завдано зазначеному інтересу W унаслідок

настання вказаної події (виникнення ситуації). Оскільки зазначені аргументи завжди містять певну невизначеність, унаслідок неповноти інформації про них (відповідно, p і w), то в остаточному підсумку функція для визначення **Р.н.б.** матиме вигляд: $Р.н.б. = f(P, W, p, w)$. Вказана форма визначення оцінки **Р.н.б.** є досить зручною, оскільки дає змогу поєднати в одному показнику різноманітні дані про рівень безпеки об'єкта як функцію наслідків впливу на цей рівень будь-яких процесів (подій, явищ), у т. ч. і можливих управлінських рішень у процесі *державного управління національною безпекою*.

Розробляючи комплекс заходів щодо забезпечення національної безпеки, необхідно мати на увазі широкий спектр загроз, що мають властивість синергізму, визначати пріоритетність заходів, здійснювати ретельний аналіз тенденцій розвитку загроз. Усе це безпосередньо пов'язане з управлінням **Р.н.б.** на стратегічному рівні державного управління. Саме тому завчасно мають бути розроблені та встановленим порядком затверджені орієнтовні переліки дій (заходів) органів державної влади та місцевого самоврядування залежно від ситуації, яка склалася щодо забезпечення національної безпеки.

Літ.: Абдурахманов М. И. Геополитика, международная и национальная безопасность : словарь-справочник / М. И. Абдурахманов, В. А. Боришполец, В. Л. Манилов. – М. : Пробел, 1999; Акимов В. А. Природные и техногенные чрезвычайные ситуации (опасности, угрозы, риски) : монография / В. А. Акимов, В. Д. Новиков, Н. Н. Радаев. – М. : ЗАО ФИД Деловой экспресс, 2001; Альгин А. Риск и его роль в общественной жизни / А. Альгин. – М. : Мысль, 1981; *Енциклопедичний словник з державного управління* / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010; *Міжнародна і національна безпека* : корот. слов. термінів / уклад. : Г. П. Ситник (кер. творч. кол.), В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжєєв ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – К. : Центр навч. л-ри, 2004; *Ситник Г. П. Державне управління національною безпекою (теорія і практика)* : монографія / Г. П. Ситник. – К. : Вид-во НАДУ, 2004; *Ситник Г. П. Концептуальні засади забезпечення національної безпеки України* : навч. посіб. : у 3 ч. / Г. П. Ситник, В. І. Абрамов ; за заг. ред. Г. П. Ситника ; Ч. 2: *Методологічні основи державного управління національною безпекою*. – К. : НАДУ, 2009; *Ситник Г. П. Національна безпека України: теорія і практика* : монографія / Г. П. Ситник, В. М. Олуйко, М. П. Вав-

ринчук ; за заг. ред. Г. П. Ситника. – Хмельницький ; К. : Вид-во “Кондор”, 2007.

Ситник Г.П.

РІВЕНЬ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ – показники розвитку економіки країни, що включають дані про сукупний суспільний продукт, національний дохід на душу населення, використання природних ресурсів, організацію і ефективність економіки. Показники економічної ефективності найбільшою мірою характеризують **Р.е.р.** країни, прямо або побічно відображаючи якість, стан і рівень використання основного та оборотного капіталу, трудових ресурсів. До них належать: продуктивність праці, капіталоємність одиниці ВВП і конкретного виду продукції, фондівіддача одиниці основних фондів, матеріалоємність одиниці ВВП або одиниці продукції тощо. Оскільки стан розвитку суспільства не завжди можна відобразити через сформовану систему критеріїв та показників, необхідно формувати критерії, здатні віддзеркалити отримані результати. При цьому критерії ефективності повинні не тільки відображати ступінь досягнення поставлених результатів, але і реагувати на виникнення нових проблем в управлінні, а також на негативні наслідки державного управління. Різний **Р.е.р.** впливає на матеріальний добробут не лише працюючого населення, а й соціально незахищених верств населення. Це відбувається за рахунок того, що чим більший рівень валової доданої вартості, тим більша сума місцевих податків, яка надає змогу місцевим органам влади здійснювати доплати та надбавки різним категоріям населення. Значні податкові надходження до місцевих бюджетів надають можливість будувати соціальне житло, поліпшувати умови життя населення, а також розвивати соціальну інфраструктуру. Розподіл країн на групи залежно від **Р.е.р.** називається типологією держав, відповідно до якої суверенні держави поділяють на чотири типи: економічно розвинені країни (ФРН, Франція, Великобританія та Італія); країни, що розвиваються; країни з перехідною економікою; країни з централізованою керованою економікою (Китай, Куба, В'єтнам).

Літ.: *Рівень життя населення України / НАН України ; Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України ; за ред. Л. М. Черенько. – К. : ТОВ “Вид-во “Консультант”, 2006.*

Михненко А.М., Щур Н.О.

РІВНІСТЬ СОЦІАЛЬНА – стан суспільних відносин, що характеризується відсутністю чи неістотністю соціально-класових розходжень.

Р.с. – один з провідних ідеалів справедливого суспільного устрою, для якого характерними є вимоги однакових прав і свобод індивідів, їх рівності перед законом і зміст якого на різних етапах розвитку цивілізації визначається характером історичної епохи і класовою структурою суспільства. Виникнення проблеми **Р.с.** синхронне у часі з поділом суспільства на класи, виникненням рабовласництва, якому були притаманні глибока нерівність, абсолютна безправність рабів і відносна безправність нижніх страт соціальної піраміди. В епоху феодалізму соціальна нерівність видозмінилася у форму станової нерівності: найбезправнішим класом було селянство, яке економічно й політично залежало від феодалів. Гасло боротьби за **Р.с.** було домінуючим мотивом повстань рабів Стародавнього світу і селянських війн Середньовіччя. Одночасно розвивалось теоретичне осмислення причин соціальної нерівності та шляхів її подолання. Серед перших, хто безпосередньо пов'язав проблеми нерівності з приватною власністю на засоби виробництва, були Т.Мор (1478-1535) і Т.Кампанела (1568-1639). Проблема **Р.с.** була однією з головних в епоху буржуазних революцій. В Англійській буржуазній революції XVII ст. і Великій французькій революції XVIII ст. діяли радикальні течії, метою яких було утвердження загальної **Р.с.** (левеллери в Англії, бабувісти у Франції).

Конституювання капіталістичного суспільного ладу привело до значних змін у суспільних відносинах. Уперше було скасовано стани і станові привілеї, проголошено принцип рівності громадян перед законом. Водночас суспільна практика засвідчила обмежений характер **Р.с.** в умовах капіталізму, оскільки буржуазна рівноправність не здатна запобігти диференціації суспільства на антагоністичні класи і наростанню боротьби між ними. В епоху утвердження індустріально розвинених держав завдяки досягненням науково-технічного прогресу і боротьбі робітничого класу істотно підвищився рівень життя в провідних капіталістичних країнах. У суспільствознавстві виникає теорія “держави загального благоденства”, яка робить

висновок про успішне розв'язання проблеми **Р.с.** у зрілих державах індустріального і постіндустріального типу. Суспільна практика спростовує таку категоричність.

Наприкінці 60-х рр. тейлоризм і фордизм як основа економічної організації капіталістичного світу ХХ ст. дійшли своєї межі. Зниження продуктивності праці започаткувало інфляцію, а потім і кризові явища 70-90-х рр. у традиційних капіталістичних державах. Критики капіталізму (Дж. О'Коннор, Ле Пор, П.Бурдьє та ін.) обґрунтували точку зору про легалізацію і узаконення основних видів соціальної нерівності в сучасних державах Заходу, неспроможних подолати періодичні соціально-економічні кризи, розрив між економічно багатою Північчю і відсталим Півднем, де проблема **Р.с.** постає ще гостріше.

Претензійним варіантом розв'язання проблеми **Р.с.** тривалий час залишається теорія та практика соціалістичного будівництва у ряді країн Східної Європи. Однак ці спроби подолання соціальної нерівності не мали успіху.

Сучасний варіант розв'язання проблем **Р.с.** у суспільствах перехідного типу передбачає: цілеспрямоване залучення до суспільних перетворень апробованих світовим співтовариством демократичних засад функціонування різних сфер соціуму, насамперед політичної; перехід до плюралістичної моделі організації та діяльності економічної і духовної сфер; кардинальний перегляд усього комплексу проблем міжнаціональних відносин, приведення національного законодавства у відповідність із міжнародними стандартами прав людини; створення умов для повної реалізації особистого потенціалу кожної людини з одночасним наданням державних гарантій суспільно-позитивної спрямованості такого процесу.

Організація Об'єднаних Націй у документах останніх років, присвячених проблемам соціального розвитку, рекомендує розглядати **Р.с.** між людьми як паритет щодо основних прав і свобод, як рівність можливостей у сфері освіти і зайнятості та реалізації власного потенціалу.

Принципи рівності й рівноправності повинні лежати в основі процесу розвитку, орієнтованого на людину, для того щоб усі люди мали безперешкодний доступ до ресурсів і можливостей. Згідно з прийнятими на Всесвітній зустрічі на вищому рівні в інте-

ресах соціального розвитку (Копенгаген, 6-12.03.1995) Копенгагенській декларації про соціальний розвиток і Програмі дій, соціальна справедливість, **Р.с.** і рівноправність відображають концепцію справедливого суспільства, що забезпечує справедливий розподіл доходів і безперешкодний доступ до ресурсів через рівність і рівні можливості для усіх. Державні стратегії повинні усувати проблеми ринкової системи і сприяти забезпеченню **Р.с.** і соціальної справедливості. Рівність можливостей означає, що всі люди мають однакові можливості брати участь у підвищенні якості свого власного життя і життя суспільства і зробити свій внесок у цей процес. Однак світ сьогодні далекий від ідеалу рівності, про що свідчить зростаючий розрив між багатими і бідними. Цей розрив виявляється не тільки в рівнях доходу й активів, а й у якості і доступності освіти, охорони здоров'я і можливостей працевлаштування, у захисті прав людини і доступі до політичної влади та представництва. Людство ніколи не жило ілюзіями щодо того, що йому вдасться цілком і систематично викоринити нерівність, однак боротьба за досягнення навіть обмежених успіхів стає усе більш важкою, оскільки глобальна прихильність одному із самих базових принципів рівності – зменшенню розходжень у становищі самих багатих і самих бідних прошарків населення – поступово сходить нанівець.

У результаті несправедливого розподілу можливостей, ресурсів і доходів та нерівного доступу до робочих місць і соціальних послуг усе більше людей стикається з проблемою бідності. Відсутність доступу до освіти, хронічна бідність і безробіття, нерівність можливостей і доступу до ресурсів призводять до соціального відчуження і маргіналізації. У багатьох країнах збільшується розрив між тими, хто має добре оплачувану роботу, яка вимагає високої кваліфікації, і тими, хто змушений задовольнятися низькооплачуваними і негарантованими роботами з низьким рівнем соціального захисту.

Уряди повинні заохочувати **Р.с.** і соціальну справедливість шляхом проведення регулярного перегляду державної політики, включно політику у сфері охорони здоров'я й освіти, і витрат державних засобів з точки зору **Р.с.** і рівності статей та розширення їхнього позитивного внеску в забезпечення рівних можливостей.

Літ.: *Політологічний* енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка та ін. – 2-е вид., допов. і перероб. – К. : Генеза, 2004; *Соціолого-педагогічний* словник / за ред. В. В. Радуга. – К. : ЕксОб, 2004; *Економічна* енциклопедія : у 3 т. / редкол. : С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – Т. 3. – К. : Видавн. центр “Академія”, 2002; *Резолюція 24* спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН S-24/2 (1.07.2000 р.); *Доповідь* Шестидесятої сесії Генеральної асамблеї ООН про світове соціальне становище в 2005 році “Соціальний розвиток, включаючи питання, що стосуються світового соціального становища і молоді, осіб похилого віку, інвалідів і родини”; *Програма дій* Всесвітньої зустрічі на вищому рівні в інтересах соціального розвитку (Копенгаген, 6-12 берез. 1995 р.); *Копенгагенська* декларація про соціальний розвиток, прийнята Всесвітньою зустріччю на вищому рівні в інтересах соціального розвитку (Копенгаген, 6-12 березня 1995 р.).

Ярош Н.П.

РОБОЧА МОВА – мова, офіційно визначена для спілкування, листування, опрацювання інформації, створення документації під час різноманітних міжнародних зустрічей, як-от конгреси, симпозіуми, конференції, семінари тощо. Наприклад, ООН використовує шість офіційних **Р.м.** (англійську, арабську, іспанську, китайську, російську, французьку), хоча її секретаріат має дві робочі мови – англійську та французьку (резолюція 2 (I) від 1 лютого 1946 р.). Рада Європи визнає 11 “офіційних і робочих мов”, однак лише французька, англійська, рідше німецька є мовами спілкування.

Літ.: *Баурінг Б.* Мовна політика в Україні. Міжнародні норми та зобов'язання і український закон та законодавство / Б. Баурінг // Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації / за ред. Ю.Бестерс-Дільгер. – К. : Вид. дім “Києво-Могилян. акад.”, 2008. – С. 55-95; *Kymlicka W.* Introduction. Language Rights and Political Theory: Context, Issues, and Approaches / W. Kymlicka, A. Patten (eds) Language Rights and Political Theory. – Oxford : Oxford University Press, 2004. – P. 1-51.

Левченко О.П.

РОЗВИТОК (англ. development – розвиток; зростання; розширення, еволюція; створення; подія; поліпшення, удосконалення) – особливий тип незворотних, поступальних, цілеспрямованих змін складних системних об'єктів, що пов'язано з їх структурним та функціональним оновленням, поліпшенням,

зростанням, удосконаленням, перетворенням у “своє” якісно нове.

Не випадково **Р.** прирівнюється до прогресу. Це пов'язано з усвідомленням суспільного **Р.** в історії європейської суспільної думки. Виявляється, що ні для епохи античності, ні для Середньовіччя ідея **Р.** не була актуальною. Для давніх греків Космос є взаємопов'язаною цілісністю, де відбуваються процеси виникнення і перетворення одних явищ у інші, тобто процеси змін. Вони небезпідставно вважали, що становлення чогось у природі чи суспільстві здійснюється як безперервний рух, змінність і припускає взаємодію та взаємний перехід протилежностей: добра і зла у людських стосунках, сухого і вологого, світла і тьми, холодного і теплого в природі тощо. Таке розуміння легко пояснювалось з точки зору сприйняття світу як великого повсюдного кругообігу. Відтворення раз і назавжди встановленої гармонії та відповідних структур в оточуючому людину світі розглядалось або як мудрий витвір “мешканців Олімпу”, або як природний, узвичаєний порядок. Виходило так, що у світі все існуюче підпадає під циклічні зворотні зміни. При цьому відсутній навіть будь-який натяк у суспільній думці на усвідомлення **Р.** як виникнення чогось принципово нового, незворотного, адже це порушувало б уже установлену гармонію. “Світ єдиний, – узагальнює тодішню пануючу ідею циклічності, круговороту Геракліт, – не створений ніким із людей і ніким із богів, але він був, є і буде вічно спалахуючим та згасаючим вогнем”. Зрозуміти розвиток як процес якісних природних та соціокультурних змін, коли з'являється докорінно інше, нове по відношенню до минулого, не дають змоги і своєрідні погляди на соціальний час та соціальний простір. Суспільні та культурні зміни актуалізують різні види перетворень у специфічному часі. Прикладами специфічних систем відліку часових актів може слугувати культура аграрних цивілізацій (Давній Єгипет та ін.), де було властивим предметне тлумачення циклічного часу, прообразом якого слугували землеробство, періодика пір року, цикли сонячного і місячного календаря, ритми зоряного неба. У пізньоелінський період, з формуванням християнства і його культурних традицій, актуалізується інший часовий масштаб – есхатон (грец. *έσχατος* – останній, крайній), коли час вкладався в

інтервалі між початком і кінцем світу. Ранній християнський філософ і богослов Августин уподібнює історію суспільства окремому людському життю від народження до смерті: народження людини він порівнював з початком історії, а смерть – зі страшним судом. Ця модель до певної міри долала античні уявлення про час і простір й утвердилась в епоху Середньовіччя. Важливий крок до ідеї **Р.** світу робить Р.Декарт. Бог, на його думку, створюючи світ, надав йому поштовху й руху подібно годиннику, що накрутив годинника. Проте він не поширює поняття **Р.** на суспільство. Суттєві зміни в соціальному просторі було помічено мислителями лише в епоху буржуазних революцій, що й викликало інтерес до усвідомлення історії. Французькі просвітники Вольтер та Ж.-Ж.Руссо висувають ідею історичного **Р.**, а Р.Ж.Тюрго та Ж.А.Кондорсе доповнюють її вченням про безперервний суспільний прогрес як домінуючу форму суспільного **Р.** Невдовзі дійсне формування теорії **Р.** відбувається в німецькій класичній філософії. Спочатку І.Кант застосовує поняття **Р.** до Сонячної системи, а згодом порушує питання про **Р.** моральності та соціальний **Р.** Його учень І.Гердер здійснює першу спробу послідовного аналізу історичного **Р.** народів і культур. Цілісну ж концепцію **Р.**, передусім історичного **Р.** людства, з позицій діалектики розробив Гегель. Отже, поняття суспільного прогресу та історичного **Р.** суспільства формуються більш-менш одночасно, і оскільки прогрес витлумачується виключно у позитивному розумінні, в цьому самому смислі інтерпретується і поняття **Р.** Відтоді стає зрозумілим, що процес **Р.** є набагато складнішим, ніж процес змін. Зміна одного (чогось, когось) на інше означає механічне повернення до старого чи залучення, упровадження замість старого чогось якісно нового, перероблення, переміщення, переінакшення, надання іншого вигляду тощо і стосується будь-чого: суспільного стану, управлінського процесу, руху, ознак, властивостей, форм і методів управлінського впливу, соціальних технологій, механізмів управління в суспільному бутті, суспільних інституцій та інститутів і т. ін. Встановлення факту здійснення змін іще нічого не говорить про характер чи тенденції змін. Будь-який **Р.** завжди пов'язаний зі змінами, але не всяка зміна, у тому числі й з утворенням

нової якості, може вважатися **Р.**, адже зміна включає й просту механічну руйнацію старого (наприклад динамічне здійснення приватизації без створення необхідних умов для конкуренції та відповідної інституціональної й інфраструктурної модернізації в трансформаційному суспільстві, як вважає один із сучасних теоретиків інституціоналізму Л.Кейн, не може привести до створення ринкового середовища в країні, тобто до утворення ефективного внутрішнього ринку). Заслугує на увагу суспільний **Р.**, принаймні, двох видів: 1) стосується кумулятивного характеру очікуваних змін, поступового функціонального удосконалення будь-якої соціальної, економічної та ін. систем (політичної організації держави, державного управління та місцевого самоврядування, їх керівних органів, ринку, фінансово-кредитної системи, сфери охорони здоров'я, освіти, пенсійного забезпечення тощо). У цьому випадку зміни можуть класифікуватися як модернізація (удосконалення відповідно до нових, зростаючих вимог і потреб; надання тому, що утвердилося (наявному), невластивих йому сучасних рис, осучаснювання), реформування (поступове цілеспрямоване поліпшення, нововведення в будь-якій сфері суспільного життя чи галузі), трансформація (усвідомлені, очікувані перетворення, поступові якісні зміни вигляду, форми, істотних властивостей чого-небудь). 2) **Р.** здійснюється як ривок, відносно швидкі якісні зміни для досягнення бажаної мети на основі раціонального осмислення суспільного буття (з урахуванням особливостей природного **Р.** змінюваного явища, об'єкта, сфери, інституту тощо та поетапного проведення соціально-економічних та управлінських трансформацій, модернізації чи реформування). Важливою специфічною особливістю, яка стосується обох видів **Р.**, є усвідомлення того факту, що суспільні суперечності в будь-якій державі постійно виникають і мають динамічно вирішуватись засобами державного управління. Разом з тим сам процес виявлення та вирішення нових суперечностей з точки зору соціальної філософії, без будь-яких передумов вважається позитивним явищем, що сприяє **Р.** Нагромадження таких суперечностей без реагування на них є марнуванням часу, оскільки їх нарощування має певну межу, за якою не лише гальмується **Р.** соціальної системи, а й стає

можливим, як свідчать соціальні практики, її “знищення”. Це ж саме стосується і подолання негативних тенденцій суспільних змін. Утрата часу в реагуванні на перманентно й природно породжувані суспільством суперечності загрожує руйнівними процесами в соціальному просторі.

Виходячи із запропонованого розуміння **Р** будь-яку територіальну громаду, як одиницю місцевого самоврядування, можна вважати “точкою зростання”, а регіональну територіальну одиницю в державі – “центром соціально-економічного поступу (прогресу)”. У цьому відношенні територія держави стає множиною таких “точок” і “центрів” **Р** без периферії, тобто територією сталого **Р**.

Літ.: *Большой энциклопедический словарь: философия, социология, религия, эзотеризм, политэкономия* / главн. науч. ред. и сост. С. Ю. Солодовников. – Минск : МФЦ, 2002. – 1008 с.; *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2002. – 1440 с.; *Корженко В. В.* Філософія виховання: зміна орієнтацій : монографія / В. В. Корженко. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 304 с.; *Новый англо-русский и русско-английский словарь* / сост. А. Ю. Петраковский. – Х. : ЧП “Див”, 2008. – 576 с.; *Новый англо-русский словарь: Ок. 60000 словарных статей* / В. К. Мюллер, В. Л. Дашевская, В. А. Каплан и др. – 4-е изд., стереотип. – М. : Рус. яз., 1996. – 880 с.; *Райт Г.* Державне управління / Глен Райт : пер. з англ. – К. : Основи, 1994. – 191 с.; *Философия: энцикл. сл.* / под ред. А. А. Ивина. – М. : Гардарики, 2004. – 1072 с.

Корженко В.В.

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНИЙ СУСПІЛЬСТВА (англ. development social society) – зміна суспільства внаслідок соціальних процесів, у ході яких відбуваються кількісні і якісні перетворення соціальної системи, що приводять до якісного нового стану суспільства. Соціальний процес можна характеризувати як послідовні зміни станів елементів соціальної системи та її підсистем, соціального суб’єкта та об’єкта.

Розрізняють процеси: функціонування, що забезпечують відтворення якісного стану елементів соціальної системи, її підсистем, соціального суб’єкта, об’єкта; розвитку, що зумовлюють перехід елементів соціальної системи, її підсистем, соціального суб’єкта, об’єкта до якісного нового стану.

Соціальні процеси розрізняють також за об’єктом змін (людство, суспільство, клас,

соціальна група, організація, мала група і т.д.), за ступенем керованості (стихийний, природно-історичний, цілеспрямований). До соціальних процесів відносяться будь-які ідентифікації, що виступають як повторювані моделі соціальних взаємодій: конфлікт, кооперація, інтеграція, диференціація і т.д. Соціальний розвиток може бути еволюційним і революційним, прогресивним і регресивним. Для соціального розвитку шляхом еволюції характерне поступове відмирання старих елементів існуючої соціальної системи і накопичення, витіснення та поступова заміна новими елементами.

Інша форма соціального розвитку – революційні перетворення, коли відбувається відносно швидко й одноразове руйнування всіх застарілих елементів системи і заміна їх новими елементами, що відразу ж виникають у системній єдності. Еволюція і революція (лат. evolution – розгортання; revolution – поворот, зміна) – нерозривно пов’язані сторони розвитку.

Суспільство перебуває в неперервному русі, тобто воно є динамічною системою і включає величезну кількість складових його елементів і підсистем, що оновлюються і знаходяться в змінюваних зв’язках і взаємодіях. До числа підсистем належать різні сфери громадського життя: економічна (відносини в процесі матеріального виробництва), соціальна (взаємодія суспільних страт, соціальних груп і прошарків), політична (діяльність держави, політичних партій, громадських організацій і рухів), духовна (мораль, релігія, мистецтво, філософія, діяльність наукових, релігійних, освітніх установ і організацій). У центрі суспільного розвитку перебуває людина, наділена розумом і волею. Люди належать до певних соціальних груп, етносів, націй, між якими виникають у процесі життєдіяльності суспільні відносини. Прийнято розрізняти відносини у сфері матеріального виробництва (вони забезпечують суспільству матеріальні можливості функціонування і розвитку) і в сфері духовного життя суспільства. Останні (юридичні, ідеологічні, політичні, моральні й ін.) – результат і умова взаємодії людей у процесі створення і поширення духовно-культурних цінностей, орієнтація на які значною мірою визначає вектор суспільного розвитку. Матеріальні і духовні суспільні відносини перебувають у взаємозв’язку і забезпечують

розвиток суспільства. Мислителі давно задумувалися над напрямом суспільного розвитку, його залежністю від свідомої діяльності людей, оцінками прогресивного і регресивного просування цього розвитку. Тип, напрям розвитку, для якого характерний перехід від нижчого до вищого, від менш до більш досконалого суспільного устрою, визначається як соціальний прогрес. Рух від вищого до нижчого, процес соціальної деградації, повернення до віджилих форм і структур суспільного устрою це є соціальний регрес.

Для розуміння характеру суспільного розвитку учені вводили різні схематичні моделі. Одним вони уявляються у вигляді сходів: кожна сходинка – етап розвитку. Інші вважали, що розвиток має спіралевидний характер, треті стверджують про схожість з маятниковим рухом (“рух гойдалок”).

М.Д.Кондратьєв висунув теорію, відповідно до якої великі соціальні трансформації виникають на ґрунті реальних економічних умов. Соціальні потрясіння відбуваються синхронно з періодами зростаючих хвиль великих економічних циклів, коли бурхливий розвиток продуктивних сил вступає з протиріччя з відсталими економічними відносинами і соціально-правовим укладом суспільства.

Існують й інші погляди. Одним з основних законів суспільного розвитку є закон єдності та боротьби протилежних начал людської природи, що визначає людські потреби, претензії на їхнє задоволення, і власне задоволення. У цьому зв'язку багато років учені шукають джерела і критерії оцінки суспільного розвитку, пропонуючи різні підходи. Деякі відомі дослідники стверджували, що найважливішими є зміни соціальної структури суспільства. До елементів цієї структури відносяться соціальні групи, соціальні інститути і структурні відносини.

К.Маркс вважав, що відносини, властиві історично більш раннім і більш простим співтовариствам, у більш розвинутому суспільстві виступають як відносини, що відстали від рівня розвиненості даного суспільства.

Т.Парсонс припускав, що зміни прогресивного характеру, які підвищують здатність суспільства до втілення в життя тих чи інших цінностей, виражаються в диференціації, тобто в утворенні нових соціальних груп, у тому числі класів.

Узагальнюючи вищевикладені трактування і теорії, варто визнати, що соціальна трансформація, яка характеризує суспільний розвиток, є наслідком зміни соціального стану, масштабного переміщення людей, істотних інституційних змін суспільного устрою.

Прогресивний соціальний розвиток забезпечується сукупністю, здійснюваних державою і суспільством політичних, правових, економічних, ідеологічних, організаційних і соціально-психологічних заходів, що дозволяють зберігати існуючі в суспільстві конституційний лад, соціальну стабільність, не допускаючи їхнього ослаблення і тим більше регресу.

Основним критерієм суспільного розвитку повинна стати оцінка соціального розвитку особистості в процесі соціального розвитку суспільства. Така позиція заснована на переконанні, що соціальний розвиток суспільства і соціальний розвиток особистості – взаємообумовлені процеси.

Суспільство історично розвивається як сукупність відносин між людьми, що складаються в процесі життєдіяльності людських індивідів, особистостей. Особистість – це людина, взята в системі таких його психологічних характеристик, що соціально обумовлені, виявляються в суспільних за природою зв'язках і вчинках людини, що мають істотне значення для неї самої і навколишнього оточення. Особистість має свободу волі. Свобода волі – поняття, що означає можливість безперешкодного внутрішнього самовизначення людини у виконанні тих чи інших цілей і завдань особистості. Воля – це свідоме і вільне устремління людини до здійснення своєї мети, що становить для неї певну цінність. Вольові якості – категорія динамічна, тобто здатна до зміни, розвитку протягом життя. Вольові якості нерідко спрямовуються не стільки на оволодіння обставинами та їх подолання, скільки на подолання самого себе. Це особливо стосується людей імпульсивного типу, невірноважених і емоційно збудливих, коли їм доводиться діяти всупереч природним чи характерологічним даним.

Тільки вільні люди, що володіють волею жити гідно, зможуть гідно відстояти свою волю і права.

Іншими значущими характеристиками розвитку особистості, а крізь її призму – й розвитку суспільства, є специфічні людські

здібності та властивості (мова, свідомість, трудова діяльність і ін.). Вони не передаються людям у порядку біологічної спадковості, а формуються прижиттєво, у процесі засвоєння культури, створеної попередніми поколіннями. Ніякий особистий досвід людини не може привести до того, щоб у неї самостійно сформувалися логічне мислення і системи понять. Беручи участь у праці та різних формах суспільної діяльності, люди розвивають у собі специфічні людські здібності, що вже сформувалися в людства. Як жива істота, людина підкоряється основним біологічним і фізіологічним законам та соціальним законам розвитку суспільства.

Становлення особистості є процесом соціалізації людини, що полягає в освоєнні нею своєї родової, суспільної сутності. Це освоєння завжди здійснюється в конкретно-історичних обставинах життя людини. Становлення особистості пов'язане з прийняттям індивідом вироблених у суспільстві соціальних функцій і ролей, соціальних норм і правил поведінки, з формуванням умінь будувати відносини з іншими людьми. Сформована особистість є суб'єктом вільної, самостійної і відповідальної поведінки в соціумі. Однак не кожна особистість несе щось позитивне в соціум. Деструктивні процеси для суспільства і самої особистості мають алкоголізм, токсикоманія, захоплення тоталітарними ідеологіями, участь у фанатичних сектах, ведення асоціального способу життя. Фактично людина є "особистістю" й "індивідуальністю" із усіма визначеними ознаками індивідуальності в тій мірі, у якій вона що-небудь "означає" для інших, може їм що-небудь дати, тоді як замкнутість у собі та відособленість є ознакою втрати особистості. У сучасному суспільстві дедалі гостріше проявляються процеси, орієнтовані на відособленість і замкнутість людей. Це тривожна ознака регресивного соціального розвитку.

Особливе значення для соціального розвитку особистості має її самовизначення. Самовизначення, що включає становлення особистості та її самоідентифікацію з тією чи іншою соціальною групою, соціальною спільністю, – тривалий процес. Становлення особистості відбувається в процесі засвоєння людьми досвіду і ціннісних орієнтацій даного суспільства, що називають соціалізацією. Для прогресивного соціально-

го розвитку характерні умови, що дозволяють розвиватися творчому мисленню і творчості в різних сферах життєдіяльності людини. Основні закономірності формування особистості багато в чому визначаються станом і властивостями особистості та можливостями її самореалізації. При цьому самореалізація досягається тільки в рамках ненасильницької парадигми управління розвитком особистості в процесі соціального розвитку суспільства.

Найважливішим показником спрямованості соціального розвитку в сучасних умовах стає характер соціальних відносин. Вектор розвитку може бути розгорнутий у бік посилення нерівності, що приводить до панування одних соціальних груп і підпорядкування їм інших, і як наслідок – зростання соціальної напруженості. А може бути розгорнутим в іншому напрямку, коли формується декомпозиція статусів соціальних груп і виникає соціальне примирення, яке дозволяє соціальному розвитку набувати стійкого прогресивного характеру. Всі зазначені характеристики відбивають ті чи інші сторони суспільного розвитку й залежно від специфіки дозволяють судити про прогресивність чи регресивність цього розвитку. Україна, як країна наздоганяючого розвитку, на сьогодні має досить багато проблем у цьому плані. Так, має місце вражаюча диференціація в суспільстві за доходами, втрачено за роки незалежності багато цивілізаційних остовів суспільного розвитку, до числа яких відносяться і моральні складові соціального буття. Яким же бачиться вихід щодо вирішення накопичених проблем, які стримують розвиток і суспільний прогрес в Україні? Очевидно, потрібно консолідувати ті незатребувані владою й політикумом інтелектуальні сили, тих людей, які є визнаними моральними авторитетами, й давати їм можливість впливати на суспільство.

Ці неформальні об'єднання могли б бути інтелектуальною і моральною альтернативою сучасній еліті України. Така "інша еліта" допоможе знайти в суспільстві своєрідні "точки зростання", не уражену тлінням здорову соціальну тканину. Адже небезпека сучасної т. зв. еліти полягає ще й у тому, що вона й вироблювані нею продукти суспільного розкладання заражають усе довкола, масово нав'язуючи соціуму негативні цінності й негативні стандарти поведінки.

Тобто йдеться про соціальну епідемію, яка прагне поширитися на весь економічний, політичний і духовний простір держави. Захистити простір інтелектуальної свободи та моральної відповідальності – це сьогодні, мабуть, головне завдання тих людей, яких раніше називали інтелігенцією. І мабуть, воно і є головним вектором у забезпеченні поступальності й прогресу в соціальному розвитку Української держави.

Літ.: *Онiкiєнко В. В.* Інноваційна парадигма соціально-економічного розвитку України / В. В. Онiкiєнко, Л. М. Ємельяненко, І. В. Терон ; за ред. В. В. Онiкiєнка. – К. : РВПС України НАН України, 2006; *Семигіна Т. В.* Словник із соціальної політики / Т. В. Семигіна. – К. : Видавн. дім “Києво-Могилян. акад.”, 2005; *Управління соціальним і гуманітарним розвитком* : навч. посіб. / авт. кол. : В. А. Скуратівський, В. П. Трощинський, Е. М. Лібанова та ін. ; за заг. ред. В. А. Скуратівського, В. П. Трощинського : у 2 ч. – К. : НАДУ, 2009; *Соціальна політика* : енциклопедія / под общ. ред. д.э.н., проф. Н. А. Волгина и д.ф.н., проф. Сулимовой. – М. : Изд-во “Альфа - Пресс”, 2006; *Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи* / С. І. Бандур, Т. А. Заяць, В. І. Куценко та ін. ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина. – 2-ге вид. допов. і переробл. – Черкаси : Брама-Україна, 2006.

Гриненко А.М.

РОЗПОРЯДЖЕННЯ. Особливістю будь-якої форми політичної діяльності, що забезпечує виконання політичною системою її головних функцій, є прийняття і реалізація **Р.** **Р.** – різновид підзаконного акта, що видається з оперативних та інших поточних питань державного будівництва, економічного розвитку, сфери культури тощо. Видаються Президентом України та КМ України (ст. 106, 117 Конституції), іншими органами державної влади та їх посадовими особами в межах їх компетенції на основі та на виконання Конституції, законів, указів Президента України, постанов КМ України, актів вищестоящих органів або органів місцевого самоврядування. **Р.** Президента України, видані в межах повноважень, передбачених ст. 106 Конституції, скріплюються підписами Прем’єр-міністра України та міністра, відповідального за акт та його виконання, і є обов’язковими до виконання на всій території України. **Р.** – це документ, який видається посадовими особами, державними органами, установами, підприємствами в межах їх

компетенції і має обов’язкову юридичну силу щодо громадян (працівників) та підпорядкованих установ, яким адресовано **Р.**

Розрізняють **Р.**, що мають разові права, наслідки для конкретного випадку, і **Р.** загальної довготривалої дії. На відміну від постанови, **Р.**, як правило, не має нормативного характеру. Скасування **Р.** чи визнання його недійсним здійснюються у судовому порядку або шляхом скасування вищестоящим органом. **Р.** КМ України та РМ АР Крим скасовуються Президентом України.

Р. в адміністративному праві – одна з форм управлінського рішення, акт державного управління, що має вольовий, владний характер і видається компетентним органом державної влади та органом місцевого самоврядування чи його посадовими особами у порядку, встановленому законом або іншим *нормативно-правовим актом*, та є обов’язковим для суб’єктів, яким він адресований.

Р. – офіційний документ, що видається (приймається) одноособово керівником підприємства, організації чи установи або їх відокремлених структур, підрозділів. Містить вказівки (доручення, завдання тощо) щодо вирішення окремих оперативних питань виробничого або управлінського характеру та зазвичай має обмежений строк дії і стосується вузького кола відповідних структур та посадових осіб. На практиці існує певна схожість між **Р.** і *наказом*. У правовому відношенні ці розпорядчі документи фактично рівноцінні, тому інколи **Р.** видається замість наказу. У цьому випадку в тексті **Р.** слово “наказую” замінюється словами “зобов’язую”, “вимагаю”, “пропоную”, “доручаю” тощо.

Р. – усна вказівка керівника або іншої уповноваженої *службової особи* виконати певне, як правило, разове завдання (роботу, доручення, дію тощо), що може фіксуватись у формі телефонограми або запису у спеціальному журналі.

Р. – у виконавчому провадженні – документ, в якому на підставі рішення, що підлягає виконанню, *державним виконавцем* сформульовано вимогу про стягнення грошових коштів чи іншого майна *боржника* на користь *стягувача*.

Р. є підзаконними актами й поділяються на дві групи: **Р.** *загального характеру* – тривалої дії; **Р.** *окремого характеру* – стосуються конкретного вузького питання.

Р. видають Президент України, Кабінет Міністрів України (на підставі й для виконання законів, рішень Президента України, Верховної Ради України та її Президії), виконкоми рад депутатів, а також керівники підприємств (організацій, установ) та їхні заступники з метою вирішення оперативних завдань. Як правило, **Р.**, що їх видають на підприємствах, мають обмежений термін дії і стосуються вузького кола підрозділів чи посадових осіб (працівників).

Р. мають такі реквізити: повна назва установи; назва документа; номер; дата видання; місце видання; назва (про що **Р.**); текст (констатуюча та розпорядча частини); додатки (у разі потреби); посада, підпис, ініціали, прізвище особи, яка підписала **Р.**

Залежно від сфери функціонування розрізняють накази (**Р.**), що охоплюють нормативно-правові питання внутрішньої діяльності підприємства загалом, а також питання діяльності кожного працівника. Першу групу розпорядчих документів становлять накази з основної діяльності, другу – накази з особового складу.

Р. видається одноосібно керівником, головним чином колегіального державного органу, для вирішення оперативних завдань. Як правило, цей документ має обмежений термін дії і стосується обмеженого кола осіб, організацій та громадян. **Р.** видаються головою Кабінету Міністрів України, головами обласних та районних адміністрацій. Реквізити розпоряджень здебільшого повторюють реквізити рішень. На **Р.** може бути поставлений герб країни.

Основна функція розпорядчих документів – регулювати діяльність органу управління з метою виконання поставлених перед ним завдань, одержання максимального ефекту від своєї діяльності та діяльності організації загалом. Розпорядчі документи виконують регулятивну функцію, спрямовану від суб'єкта управління (керівного органу) до об'єкта управління (підлеглих), тобто від керівника організації до керівників структурних підрозділів та їх працівників, забезпечуючи безперервність і безперервність процесу управління, злагоджену роботу всіх органів і ланок управління.

Облік особового складу організації: наказ (**Р.**) про переведення на іншу роботу; наказ (**Р.**) про надання відпустки; наказ (**Р.**) про припинення трудового договору.

Наказами (**Р.**) з основної діяльності документують питання: фінансово-господарської діяльності підприємств; відкриття філій; організації структурних підрозділів, розподілу посадових обов'язків; режиму роботи підприємства; фінансування певних програм, проектів; внесення змін та доповнень до штатного розпису та безліч інших управлінських ситуацій, які потребують документного вирішення.

Текст **Р.** має констатуючу і розпорядчу частини. В останньому пункті **Р.** зазначають осіб, на яких покладають обов'язки з контролю за їх виконанням.

Найбільш поширеною формою розпорядчого впливу є усна вказівка керівника. Найчастіше цю форму впливу застосовують керівники низової ланки: адміністратори, завідувачі виробництвом, секціями і відділами. На вищих рівнях управлінської ієрархії кількість усних вказівок зменшується.

Р. містить обов'язкове для виконання завдання, перелік обмежень (тобто того, що не слід робити) і в окремих випадках інструкції про порядок виконання завдань. **Р.** повинні відповідати стратегії організації і компетенції як керівника, так і виконавця; бути обґрунтованими і чітко сформульованими, забезпеченими необхідними матеріальними та інформаційними ресурсами; давати змогу перевіряти й оцінювати результати дій, спрямованих на їх виконання.

Залежно від цілей та особливостей ситуації **Р.** можуть бути: директивними (наказ, команда, доручення і т. ін.); демократичними (рада, рекомендація, прохання, виклик добровольців). Наказ зобов'язує підлеглих визначеним способом, точно та в установлений термін виконати завдання, що становить сутність **Р.**

Накази (**Р.**) з основної діяльності видають: на виконання нормативно-правових актів вищих органів влади і управління; для здійснення власної виконавчо-розпорядчої діяльності, що впливає з функцій і завдань, поставлених перед організацією, це т. зв. ініціативні накази. Ініціативний наказ видається для оперативного впливу на процеси, що виникають у межах самого підприємства. Накази (**Р.**) з основної діяльності тиражують у потрібній кількості і спрямовують згідно зі списком надсилань до структурних підрозділів, підвідомчих установ, інших, задіяних у вирішенні питання, установ. Для

цієї групи наказів уважається неунормованим зазначати окремим пунктом перелік посадових осіб, до відома яких доводиться наказ. У наказах з основної діяльності, на відміну від наказів з особового складу, зазвичай немає запису “З наказом ознайомлені”. Свідченням цього є те, що для погодження розробники візують проект документа, відповідальні ж виконавці одержують згідно з реєстром тиражований примірник наказу. Лише в окремих випадках виникає потреба оформити окремий аркуш ознайомлення.

Літ.: Балабанова Л. В. Організація праці менеджера : підручник / Л. В. Балабанова, О. В. Сардак. – 2-ге вид., переробл. та допов. – К. : Професіонал, 2007; Беспяньська Г. Розпорядчі документи / Г. Беспяньська : жанрово-видова характеристика та особливості складання й оформлювання наказів з основної діяльності // Довідник кадровика. – 2008. – № 3; Загребельна Л. С. Діловодство : метод. матеріали для студ. фак-ту соц. екон. упр. / Л. С. Загребельна, Н. В. Піддубна. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2006; Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник ; пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001.

*Стадник М.М., Стасюк Л.О.,
Ананко Л.В.*

РОЛЬ ДЕРЖАВИ У РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА полягає в правовому, економічному та соціальному забезпеченні розвитку інститутів громадянського суспільства – (далі Г.с.) як сфери спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, які захищені необхідними законами від безпосереднього втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності.

Держава бере на себе зобов'язання створити сприятливі правові умови для діяльності організацій Г.с., зокрема у створенні об'єднань Г.с., забезпечує значну частину фінансування діяльності організацій Г.с. та залучає до надання соціальних послуг.

Держава виступає в суспільстві і як суб'єкт економічної діяльності, і як сторона соціального партнерства, і як регулятор ефективної взаємодії складових суспільства, і як захисник малозабезпечених і знедолених членів суспільства, і як керівник довгостроковим соціально-економічним розвитком країни, і як гарант Конституції і національної безпеки.

Г.с. часто характеризують як щось протилежне державі. Так, вчені Сміт та Гронберг характеризують громадянське суспільство таким чином: “Г.с. належить до мережі асоціацій, груп та неофіційних заходів, що існують окремо від держави та ринку”.

До терміна Г.с. відносять не лише надання суспільних благ, але й участь громадян, індивідуальну та громадську відповідальність, реагування на дії держави. У демократичних країнах Г.с. виступає в ролі партнера держави у вирішенні соціальних і суспільних проблем.

Численні неузгодженості в законодавстві часто призводять до того, що держава створює серйозні перепони у створенні об'єднань Г.с. Термін реєстрації для більшості громадських, благодійних, релігійних, міжнародних та інших організацій є дискримінаційним. Така дискримінація закладена на законодавчому рівні й ще більше посилюється на практиці: прибуткове підприємство реєструється протягом 14 днів практично в усіх органах влади й може розпочати свою діяльність, проте тривалість реєстрації громадських об'єднань займає від місяця до дев'яти.

21 листопада 2007 р. КМУ ухвалив Концепцію сприяння органами виконавчої влади розвитку Г.с. Вона визначає спробу держави запровадити нову державну політику сприяння розвитку Г.с. в Україні. Концепція встановлює головні завдання цієї нової державної політики, визначає принципи і форми взаємодії органів виконавчої влади й організацій Г.с., а також напрями вдосконалення актів законодавства з питань діяльності організацій Г.с.

Як бачимо, розвиток громадянського суспільства багато в чому залежить саме від держави.

Подальший активний розвиток громадянського суспільства в країні можливий за умови виконання державою таких вимог:

– налагодження механізмів підтримки громадських ініціатив на місцевому рівні;

– вдосконалення нормативно-правової бази (внесення змін до законів України “Про соціальні послуги”, “Про місцеве самоврядування в Україні”, “Про об'єднання громадян”, “Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії”), а саме: спрощення процедури проведення реєстрації об'єднань громадян, розроблення належного пра-

вового механізму реалізації громадянами своїх конституційних прав на участь в управлінні державними справами та вирішенні питань місцевого значення;

- розробка нормативної бази для соціального замовлення;
- удосконалення системи підготовки фахівців служб та закладів, які надають соціальні послуги, та включення до цієї системи фахівців з недержавних організацій;
- розробка методики та запровадження державного моніторингу програм з надання соціальних послуг;
- формування бази даних надавачів соціальних послуг;
- розробка та впровадження в місцевих органах соціального захисту методики вивчення потреб місцевих громад у соціальних послугах (для планування соціального замовлення і відповідного надання послуг у громаді на підставі виявлених потреб);
- запровадження моніторингу ефективності

надання органами виконавчої влади інформаційних послуг на офіційних сайтах;

- вивчення і проведення аналізу громадської думки стосовно діяльності органів виконавчої влади;
- проведення навчання працівників органів місцевої влади з питань визначення потреб та планування соціальних послуг;
- забезпечення проведення урядових громадських слухань з актуальних питань розвитку громадянського суспільства.

Літ.: Бармак М. *Основи права* / М. Бармак. – Тернопіль : Астон, 2008; *Основи демократії* : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарюк та ін. – К. : Вид-во “Ай Бі”, 2004; *Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні* : матеріали наук.-практ. конф. / за ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К. : Вид-во УАДУ, 2001; *Mazzola F. The Important Role of Government in Fostering Civil Society* / F. Mazzola. – Stanford University, 2010.
Коник С.М., Бобровникова А.О.